

LUND UNIVERSITY

Att skapa plats och göra rum

Landskapsperspektiv på det historiska värdets betydelse och funktion i svensk planering och miljövard

Sanglert, Carl-Johan

2013

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Sanglert, C.-J. (2013). *Att skapa plats och göra rum: Landskapsperspektiv på det historiska värdets betydelse och funktion i svensk planering och miljövard*. [Doktorsavhandling (monografi), Institutionen för kulturgeografi och ekonomisk geografi]. Institutionen för kulturgeografi och ekonomisk geografi, Lunds universitet.

Total number of authors:

1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Att skapa plats och göra rum

-Landskapsperspektiv på det historiska
värdets betydelse och funktion i svensk
planering och miljövard

CARL JOHAN SANGLERT

SAMHÄLLSVETENSKAPLIGA FAKULTETEN | INSTITUTIONEN FÖR KULTURGEOGRAFI OCH
EKONOMISK GEOGRAFI | LUNDS UNIVERSITET 2013

MEDDELANDEN FRÅN INSTITUTIONEN FÖR
KULTURGEOGRAFI OCH EKONOMISK GEOGRAFI.
Avhandlingar IX

Att skapa plats och göra rum

-Landskapsperspektiv på det historiska värdets betydelse och
funktion i svensk planering och miljövård.

Carl Johan Sanglert

LUNDS
UNIVERSITET

Denna studie har finansierats med stöd från:

Riksantikvarieämbetet

Formas (Forskningsrådet för miljö, areella näringar och samhällsbyggande)

Resebidrag har erhållits från Kungliga Vitterhetsakademien, Margareta Björnstads fond, Svenska geografiska sällskapet samt Samhällsvetenskapliga fakulteten vid Lunds Universitet.

Tryckningsbidrag har erhållits från Kungliga Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur samt Gyllenstiernska Krappersstiftelsen.

Omslagsbild: Vägmiljö, Trelleborgs kommun. Foto: Carl Johan Sanglert.

Copyright © Carl Johan Sanglert

Samhällsvetenskapliga fakulteten, Institutionen för Kulturgeografi och Ekonomisk Geografi

ISBN 978-91-7473-687-8 (print), 978-91-7473-688-5 (pdf)

Tryckt i Sverige av Media-Tryck, Lunds universitet

Lund 2013

Förord

Det antal personer och händelser som tillsammans både möjliggör och omöjliggör en akademisk avhandling är, när man tänker efter, inte oändligt men ändå ganska stort. Ibland är det också svårt att avgöra vad som har varit hämmande och vad som har varit främjande för att nå det utsatta målet. Kanske går det inte att värdera? Var det till exempel bra eller dåligt att vara föräldraledig under långa perioder? Vad hade hänt om den där ansökan hade gått igenom och möjliggjort den där undersökningen som inte blev av? Den färdiga texten kan i efterhand verka självklar men det är de vägsål, återvändanden och nya riktningar som man ständigt ställs inför som gör avhandlingsarbetet både njutningsfullt, ångestladdat och utvecklande.

Jag vill börja med att tacka min handledare Tomas Germundsson, för uppmuntran, stöd och diskussioner under arbetet med avhandlingen. Även om han i olika sammanhang alltid, på ett väldigt ödmjukt sätt, presenterat detta arbete som "Calles projekt" har Tomas haft en helt avgörande betydelse för dess utformning och genomförande, som projektledare, samarbetspartner och teoretisk vägvisare. Att det dessutom alltid funnits tid och möjligheter har varit ovärderligt.

Ett stort tack riktas också till mina två biträdande handledare Ådel Vestbö-Franzén, vid Jönköpings läns museum, och Mats Riddersporre, nu vid Länsstyrelsen i Skåne län, vilka hela tiden funnits med i avhandlingsarbetet. Båda två har betytt mycket för arbetet med avhandlingen och för min förståelse för landskapet som antikvariskt problem, om än på helt olika sätt och i olika skeden av avhandlingsarbetet.

Jag vill också tacka Lars Persson, Björn X Nilsson och Elisabeth Rudebeck som medverkat i olika delar av avhandlingsarbetet. Ytterligare en person som bör nämnas i sammanhanget är Jenny Nord, nu vid Länsstyrelsen i Hallands län, för att jag fick vara med och utveckla mina tankar kring kulturlandskapets historiska dimension i projektet European pathways to the Cultural Landscape.

Ett särskilt tack riktas till min opponenter vid slutseminariet, Stefan Larsson, för insiktsfulla, utvecklande och inspirerande kommentarer till mitt manus. Jag vill också tacka Richard Ek, Christian Abrahamsson, Anna Broström och Fredrik Engman för värdefulla kommentarer i anslutning till slutseminariet.

Tack också alla arbetskamrater vid Kulturgeografiska Institutionen som på olika sätt varit delaktiga och inspirerat till arbetet och då inte minst medlemmarna i Landskapsgruppen, Tomas Germundsson, Lise-Lott Persson, Lovisa Solbär, Patrik Olsson, Kaj Ojanne och Erik Jönsson.

Slutligen, men tvärt om inte minst viktig, vill jag också rikta mitt tack till min fru Moa Lorentzon för alla diskussioner kring avhandlingen och behovet av att tänka politiskt kring kulturmiljövårdens förutsättningar. Tack också för ett noggrant arbete med korrekturläsning i arbetets slutskede och för distraktioner som riktat

uppmärksamheten åt annat håll. Den här avhandlingen har skrivits både trots och tack vare dig!

Att ett avhandlingsarbete får konsekvenser för livet i övrigt är kanske inte så konstigt, och inte heller att omgivningens intresse är minst sagt varierande. Hur framtiden ter sig är emellertid inte heller alltid helt lätt att uttyda i den punkt man för tillfället befinner sig. Särskilt inte livet efter en avhandling. Framtidsutsikterna är, som alltid, också beroende av prognosmakaren.

”När pappa är färdig? Jaha, ... men då är det väl någon annan bok han ska skriva?!”

Måns Sanglert, 6 år, angående utsikten att det skulle bli mer tid över till annat när avhandlingen är klar.

Carl Johan Sanglert

Jönköping 2013.09.19

Innehåll

1	Introduktion	9
1.1	Inledning	9
1.2	Projektbakgrund	10
1.3	Bakgrund	11
1.4	Problemformulering, syfte och frågeställningar	20
1.5	Genomförande	22
1.6	Avhandlingens disposition	30
2	Historiska landskap som kunskapsobjekt	33
2.1	Inledning	33
2.2	Vad är ett historiskt landskap?	34
2.3	Kritisk realism	45
2.4	Tidsgeografi	57
2.5	En realistisk ontologi för landskapet	76
2.6	Social praktik	85
2.7	Metod för landskapshistorisk analys.	90
2.8	Diskussion	102
3	Intresselandskapet i historisk belysning	105
3.1	Inledning	105
3.2	Landskapet som ideologisk scen	106
3.3	Landskapet som estetik.....	111
3.4	Urbana perspektiv	121
3.5	Kriser, insikter och lösningar	133
3.6	Det postindustriella landskapet	141
3.7	Avgränsningen som landskapshistoriskt fenomen.....	148
3.8	Diskussion	152

4	Avgränsningens praktik.....	155
4.1	Inledning	155
4.2	Bonhög, Trelleborgs kommun.....	159
4.3	Dalköpinge ängar, Trelleborgs kommun	166
4.4	Näsbyholmssjön, Trelleborgs kommun	178
4.5	Norra Sandsjö, Nässjö kommun.....	180
4.6	Vallgårdar, Jönköping kommun	186
4.7	Ödestugu, Jönköpings kommun.....	195
4.8	Samset, Åsen, Järstorp, Jönköping kommun.....	200
4.9	Tidsgeografisk återkoppling.....	204
4.10	Diskussion	208
5	Avgränsningens förutsättningar.....	209
5.1	Inledning	209
5.2	Avgränsningens förutsättningar	209
5.3	Miljövärden som ordningsficka	221
5.4	Diskussion	226
6	Administrativ reproduktion	229
6.1	Inledning	229
6.2	Representation	230
6.3	Representationens struktur.....	232
6.4	Narrativ struktur	240
6.5	Diskussion	243
7	Avgränsningens diskursiva rum.....	247
7.1	Inledning	247
7.2	Fossil odling.....	248
7.3	Gräsmarker	264
7.4	Historisk natur.....	271
7.5	Diskussion	272

8	Avgränsningens funktion	275
8.1	Inledning	275
8.2	Kommunala planer	277
8.3	Projekt	287
8.4	Det historiska värdets betydelse och funktion	294
8.5	Diskussion	302
9	Kulturarv och politik	305
9.1	Inledning	305
9.2	Kulturarv	306
9.3	Kulturarvets politiska landskap	321
9.4	Kulturarvet som diskurs	335
9.5	Diskussion	343
10	Intresselandskapet	347
10.1	Inledning	347
10.2	Var och vem?	348
10.3	Hur?	353
	Summary	357
	Introduction	357
	Landscapes as objects of knowledge	359
	A history of landscape values	362
	The practices of designation	363
	The designation in the planning system	366
	Techniques of representation	367
	The reproduction of past landscape	368
	The function of designation	369
	Politics of heritage	370
	Intrestscapes	372
	Referenser	373
	Otryckta källor	373

Tryckta källor	377
Litteratur	383

1 Introduktion

1.1 Inledning

Växlingen mellan utestängande och medgivande av olika handlingar har varit en viktig princip i modern planering och resurshantering, inte minst i omsorgen om olika historiskt betingade värden. Detta har i stor utsträckning inneburit att olika intressen i landskapet, till exempel fornlämningar, naturreservat och riksintressen, har kunnat värnas samtidigt som omgivande ytor blivit tillgängliga för andra funktioner. Betraktat ur ett kritiskt perspektiv måste det samlade planerings- och miljövårdssystemet sättas i relation till en övergripande politisk ordning och förstås som en produkt av samhällets försök att lösa olika intressekonflikter. I sammanhanget är det emellertid också viktigt att poängtera att olika samhällsintressen har olika målsättningar och att förhållningsätten har varierat över tid. Det moderna planerings- och miljövårdssystemets allt mer långtgående specialisering har också inneburit att dess effekter och konsekvenser med tiden har blivit svåra, eller rent av omöjliga, att överblicka.

Det moderna planeringssystemet har också med tiden kommit att bli allt mer ifrågasatt. Kritiska röster har till exempel återkommande höjts angående den sektorsvisa uppdelningen av landskapet och dess förmåga att leva upp till sina föresatser om en hållbar utveckling. Samtidigt har emellertid också själva den ideologiska och moraliska grunden för att administrera landskapets historiska värden i allt högre grad kommit att ifrågasättas. Kritiken är till stora delar sammankopplad med en tilltagande insikt om behovet av ett ekologiskt helhetsperspektiv men återspeglar också det sena 1900-talets och det tidiga 2000-talets teoretiska, politiska och ideologiska konjunkturen.

Det har presenterats olika försök att nå en hållbar ekologisk, social och ekonomisk utveckling och lagstiftning och handläggningspraktik har, retoriskt och i någon mån också praktiskt, rört sig i riktning mot ökade helhetsperspektiv. De sexton nationella miljömålen är ett exempel på försök till helhetsperspektiv i integrationen av olika sektorsintressen. Europeiska Unionens direktiv rörande miljökonsekvensbeskrivningar och strategiska miljöbedömningar, med krav både på helhetsperspektiv och på ökade möjligheter till medbestämmande (Europeiska Unionen 1985, Europeiska Unionen 1997, Europeiska Unionen 2001, jfr SFS 1998:808, 6 kap SFS 1987:10 5 kap) är ett annat. Ett ökat socialt och ekonomiskt helhetsperspektiv på landskapet har också lyfts

fram i och med den Europeiska landskapskonventionens ökade krav på medborgerligt inflytande i olika beslutsprocesser rörande landskapets utveckling (Europarådet 2000).

Även om det inte är tydligt artikulert, eller ens märkbart vid en första anblick, är det sätt på vilket vi organiserar vår tillvaro en fråga om politik, det vill säga en fråga om vad vi vill försöka uppnå. Det handlar då dels om ideologiska utgångspunkter och dels om de möjligheter vi har att agera för att uppnå olika mål. Den offentliga politiken rörande olika värden i landskapet kretsar ur ett övergripande geografiskt perspektiv kring frågan om rätten och tillgången till olika rum och i förlängningen om rätten till landskapet i sin helhet. Avgränsningen av enskilda värden och enskilda sektorsintressen har därmed flera politiska dimensioner som, vid sidan av inomvetenskapliga och sektorsvisa diskussioner kring olika lämnings värden och funktioner, måste förstås i relation till en samtida ekonomisk och politisk situation, ett samtida historiskt och geografiskt betingat sammanhang.

Avsikten med föreliggande avhandling är att, genom en kritisk analys av den moderna planeringens och miljövårdens hantering av historiskt betingade värden, förtydliga förutsättningarna för det offentliga historiebrukets rum i landskapet. Jag vill poängtera att det inte handlar om att kritisera möjligheten till vare sig att planera eller att på olika sätt skydda olika värden. Tvärtom är planering i allra högsta grad nödvändig, liksom olika former av resursutnyttjande. Det kritiska perspektivet riktas istället mot planeringens och miljövårdens rådande former liksom mot flera av de föreslagna alternativen, vilka alla måste ses i ett politiskt sammanhang och bedömmas efter sina faktiska konsekvenser. Förmågan till en adekvat förståelse av det historiska landskapet som ett på samma gång materiellt och socialt betingat sammanhang, är en förutsättning för en hållbar utveckling avseende landskapets resurser. Avhandlingen syftar därför till att söka förutsättningarna för en hållbar landskapsutveckling genom ett utökat lokalt perspektiv på landskapet.

1.2 Projektbakgrund

Arbetet med avhandlingen har genomförts inom ramen för två forskningsprojekt, ”Det förflutna som samtida resurs – Det odelbara kulturlandskapets konsekvenser” finansierat genom FoU-medel från Riksantikvarieämbetet samt ”Intresselandskapet – Vart går gränsen” som finansierats genom medel från forskningsrådet FORMAS särskilda utlysning för hållbar landskapsutveckling.

Arbetet har handletts av Tomas Germundsson som också har varit ansvarig för de båda projekten. Projektet ”Det förflutna som samtida resurs” har genomförts i samarbete med Mats Riddersporre och Lars Persson vid Malmö Kulturmiljö samt Ådel Vestbö-Franzén vid Jönköpings läns museum. Ådel Vestbö-Franzén och Mats Riddersporre var också medsökande till projektet och båda har senare också fungerat

som biträdande handledare under den avslutande delen av arbetet med avhandlingen. Ådel Vestbö-Franzén, Mats Riddersporre, Elisabeth Rudebeck (Malmö Kulturmiljö) och Björn Nilsson (Malmö Kulturmiljö) har också medverkat i en gemensam projektpublikation (jfr Germundsson & Sanglert 2010).

Arbetet med projekten har även omfattat olika former av utåtriktad verksamhet. Hösten 2007 arrangerades en exkursion inom ramen för projektet "Det förflutna som samtida resurs". Exkursionen riktades mot akademiker och yrkesverksamma med anknytning till natur- och kulturmiljövården och förlades till avhandlingsarbetets undersökningsområden. Under exkursionen besöktes och diskuterades ett antal platser och landskapsavsnitt som varit föremål för olika vård- och planeringsinsatser med utgångspunkt i landskapets historiska värden. De preliminära resultaten från projektet "Det förflutna som samtida resurs" presenterades vid ett seminarium hösten 2008. Germundsson, Sanglert och Vestbö-Franzén medverkade också 2010 i en gemensam konferens tillsammans med andra landskapsinriktade projekt inom Riksantikvarieämbetets FoU-verksamhet under perioden 2006 – 2010 och Sanglert och Vestbö-Franzén har tillsammans medverkat med en artikel i en gemensam publikation (Sanglert & Vestbö-Franzén i manus) tillsammans med de andra landskapsprojekten.

Projekten har också presenterats vid olika konferenser, Nordic Theoretical Archaeological Group 2007, The Permanent European Conference for the Study of the Rural Landscape (PECSRL) 2008 och International Conference for Historical Geography (ICHG) 2009, De tidsgeografiska dagarna 2010 samt Nordiska Stratigrafimötet 2011. Projektets deltagare har också medverkat i Riksantikvarieämbetets Höstmöte 2006, presentationer av FoU-projekt vid Riksantikvarieämbetet, samt olika arrangemang vid Länsstyrelsen i Skåne respektive Jönköpings län.

1.3 Bakgrund

Avhandlingens övergripande tema är hållbar landskapsutveckling. Som enskilda begrepp kan såväl *hållbar utveckling* som *landskap* ges flera olika, ibland motsägelsefulla betydelser. Begreppens varierande betydelser kan också sättas i relation till olika perspektiv inom planering och miljövård och får därför här utgöra utgångspunkten för en kort bakgrundsbeskrivning.

1.3.1 Hållbar landskapsutveckling

I den vedertagna definitionen avser hållbar utveckling "en utveckling som tillfredsställer dagens behov utan att äventyra kommande generationers möjligheter att tillfredsställa sina behov" (World Commission on Environment and Development

1988, s.57). Begreppet hållbar utveckling utgör emellertid en kompromiss mellan å ena sidan omsorgen om miljön som ändlig resurs och å andra sidan strävan efter ökad ekonomisk tillväxt (jfr Borgström-Hansson 2003). Begreppet har vidare successivt kommit att vidgas från att gälla ekologiska system och naturresurser till att också omfatta sociala och ekonomiska dimensioner. Detta öppnar i sin tur för konflikter och motsättningar mellan olika intressen. Vid sidan av tematiska skillnader mellan olika former av hållbar utveckling uppstår också ett problem i fråga om hållbarhetens tidsmässiga och rumsliga utsträckning, till exempel i vilket tidsperspektiv något skall vara hållbart liksom möjligheten att avgöra konsekvenser för omgivningen.

Landskapets popularitet som akademiskt studieobjekt har pendlat under 1900-talet och synen på landskapet har, i likhet med annan tematik, till stor del följt de gängse teoretiska och metodologiska strömningarna (jfr Henderson 2003, s.179f). Begreppet landskap har tillskrivits en rad olika ontologiska och epistemologiska betydelser så som fysisk miljö, ett grannskap (Hägerstrand 1991d, s.39ff), en text med fenomenologiska innebörder (Cosgrove & Daniels 1988) eller som politiskt definierat territorium (Olwig 1996).

Som begrepp kan landskapet relateras till begreppen natur och kultur. Prefixen natur- och kultur- kan emellertid framstå som meningslösa eftersom det, i likhet med begreppet natur, är möjligt att hävda att det inte finns några rena naturlandskap. Det finns till exempel inte särskilt många, om ens några, områden som idag kan betecknas som helt orörda. Vidare är naturen och det naturliga som begrepp i ett eller annat avseende att betrakta som kulturellt betingade kategorier. Som en konsekvens är alla landskap därmed i någon mening kulturlandskap, det vill säga kulturellt påverkade miljöer eller kulturella tankemässiga konstruktioner (jfr Sundin & Sörlin 1998, s.7). Dessa perspektiv bildar tillsammans en ofta återkommande tankefigur inom den humanistiska och samhällsvetenskapliga miljöforskningen (jfr Demerit 1994, Demerit 2002). Tanken på en kulturellt betingad natur är emellertid inte oproblematiserad eftersom den riskerar att göra kulturen teoretiskt och begreppsmässigt överordnad naturen. Vidare är det också viktigt att hålla i minnet att det inte heller finns några rena kulturlandskap. Landskapsarkitekten Eivor Bucht exemplifierar detta genom de ekologiska nischer som till exempel uppstår i en helt vanlig trädgårdsdamm (Bucht 2001) och som i första hand inte kan betecknas som kulturella. Landskapet är i någon mening både utgångspunkten och produkten: natur och kultur.

Hållbar landskapsutveckling skulle därmed syfta på en balans i utnyttjandet av landskapet som en på samma gång ekologisk, social och ekonomisk resurs. Bedömningen av vad som utgör en hållbar utveckling avseende det historiska landskapet får emellertid olika svar i spänningsfältet mellan en ekologisk, social och ekonomisk hållbarhetsaspekt. Den historiska dimensionen återfinns däremot inom alla tre. Det kan till exempel handla om landskapets historiska förutsättningar för en biologisk mångfald, dess sociala värde som identitetsmarkör och som vetenskapligt

värde, eller dess ekonomiska värde för turism eller som extra värdeskapande dimension i en vara. Men här finns också en rumslig, eller landskaplig, konflikt så tillvida att olika intressen kommer att konkurrera om utrymmet. Ambitionen om ett hållbart nyttjande - inte bara av landskapets resurser utan också av själva landskapet som rumslig resurs - blir också problematisk då rådande planerings- och miljövårdssystem i hög grad har utvecklats med utgångspunkt i industrisamhällets behov och perspektiv. Karaktärstragen har varierat över tid och natur- och kulturmiljövårdsperspektivet måste därför också sättas i relation till en historisk samtid.

1.3.2 Disciplinering, kontrakt och konjunktur

Etnologen Birgitta Svensson har, med utgångspunkt i Michel Foucaults analys av institutionell makt, tolkat den offentliga avgränsningen av olika värden som ett uttryck för en maktordning som både strukturerar det fysiska landskapet och de människor som rör sig i det (Svensson 1998, s.69). Arkeologen Mats Burström har på ett likartat sätt diskuterat utvecklingen av den moderna vetenskapliga arkeologin under andra hälften av 1800-talet i termer av en disciplinering av det förflutna (Burström 1997). Frågan om kontrollen över olika värden har också diskuterats av kulturgeografen Klas Sandell som beskrivit vad han menar är den moderna miljövårdens reservatsdilemma, alltså att lagstiftning och miljövårdspraktik syftar till att skydda lämningarna både för och mot medborgarna. Detta dilemma har följt utvecklingen av den svenska miljövården under modern tid (Sandell 2001, s.6).

Enligt idéhistorikern Jonas Anshelm har efterkrigstidens samlade plan- och miljöpolitik utgått från olika överenskommelser rörande problemuppfattning, problemlösning, miljöpolitisk målsättning och rolltolkning (Anshelm 1995, s.9) och enligt historikern Lars J. Lundgren har miljöpolitikens utformning i hög grad kretsat kring de tre frågorna var, hur och vad.

Det finns tre centrala frågor i miljövårdssammanhang: var en viss miljöstörande verksamhet får bedrivas, hur en viss miljöstörande verksamhet får bedrivas, vad som får exploateras eller produceras, en viss naturresurs eller ett visst område, en viss vara. (Lundgren 1991, s.154)

På ett likartat sätt menar statsvetaren Andreaz Strömgren att svensk planeringsdiskurs kan karaktäriseras med utgångspunkt i frågan om *när*, *hur* och av *vem* olika planeringsbeslut bör fattas (Strömgren 2007, s.72). Frågan om vem kan i detta sammanhang förstås både med utgångspunkt från olika individer eller grupper av individer såväl som hela sektorer. Arkeologen Jonas Grundberg har till exempel diskuterat "Kulturarvsförvaltningens samhällsuppdrag" (Grundberg 2000). I likhet med olika samhälls- eller naturkontrakt (jfr Sörlin 1991) är det också möjligt att tala om ett slags kulturhistoriskt kontrakt som ger förutsättningar för hur vi skall förhålla

oss till och värdera olika historiskt betingade värden. Utformningen av detta kontrakt har emellertid varierat under 1900-talet. Historikern Ola Wetterberg har till exempel pekat på kulturmiljöperspektivets olika konjunkturen (Wetterberg 1992).

De nya planeringsperspektiv som utvecklas är liksom tidigare förhållningssätt formade av samtidens politiska och ekonomiska förhållanden och präglas därför av ideologiska undertoner. I de samhälleliga perspektiven på historiska värden går det också vid varje enskild tidpunkt att identifiera nedärvda drag från tidigare paradigmer (jfr Ashworth 2008). Kulturgeografen David C. Harvey tycker sig se ett historiebrukets eget historiskt betingade kulturella arv, "a heritage of heritage" (jfr Harvey 2008) till exempel olika former av ärvd kunskap, men också kvardröjande föreställningar om det förflutna som påverkar metodval, urval, insamling, tolkningar och synteser. Spridningen av nya idéer mellan olika fält, till exempel mellan den akademiska och den antikvariska arkeologin (Welinder 2003), sker också med en viss tröghet. Frågan om överföring är emellertid större än så och utvecklingen av olika strategier i förhållandet till historiskt betingade värden måste sättas in i ett övergripande samhällsperspektiv.

1.3.3 Landskapet som värde

Frågan om samordning och hållbar utveckling anknyter också på flera sätt till landskapet som begrepp. Arkeologen Stig Welinder framhåller, i ett försök till begreppsdefinition, skillnaden mellan *kulturlandskap* och *kulturmiljö* alltså "det landskap i vilket människor bor, arbetar och färdas, eller helt enkelt vistas i tillfälligt eller permanent" respektive "ett landskapsutsnitt, som har utpekats och avgränsats därför att det är intressant, oftast värdefullt, utifrån en bestämd uppsättning kriterier". Welinder konkluderar följdriktigt att "[k]ulturlandskapet är hela landskapet, både kulturmiljöer och resten" (Welinder 1993, s.52).

I planering och miljövard har värderingen av olika företeelser i landskapet tagit utgångspunkt i olika samhälleliga motiv. För naturhistoriskt och ekologiskt motiverade värden har det till exempel funnits såväl ekologiskt som socialt betingade motiv och då inte minst dess betydelse som rekreativvärde (jfr Wrhammer & Nygård 2010). Avseende de fasta fornlämningarna har värde diskuterats i termer av 1) vetenskapligt värde (preparativvärde) och då främst kopplat till dess fysiska struktur samt 2) upplevelsevärde eller pedagogiskt värde, knutet till lämningarna potential att illustrera ett historiskt förhållande. Fornlämningen skulle också kunna sägas ha ett 3) kulturvärde (Zachrisson 1997, s.16f), eller annorlunda uttryckt ett känslö- och pietetsvärde (Olsson 2004, s.7f), det vill säga att det fyller en identitetsskapande funktion eller är föremål för existentiell reflektion. Värderingen av de fasta fornlämningarna anknyter också till den tredelade modell över kulturmiljövardens värdegrund som presenterats av idéhistorikern Richard Pettersson (Pettersson 2003): 1) det förflutna som "ontologiskt faktum som *inte* är konstituerat av att samtiden har

åsikter eller uppfattningar om den.” (a.a., s.163), 2) det historiska som kunskap, eller ”urval från det förflutna” baserat på till exempel en empirisk situation, ett ämnesmässigt val eller personligt intresse (a.a., s.163), samt 3) kulturarvet i form av det förflutnas emotiva och identitetsskapande dimension (a.a., s.164ff). Enligt arkeologen Ola W. Jensen är det pietetsvärdet som historiskt sett utgjort den viktigaste utgångspunkten för värderingen av fasta fornlämningar (Jensen 2006, 10ff), om än med olika motiv. Detta kan också till stora delar sägas ligga till grund för värderingen av den antikvariskt inriktade miljövärdens samhällsuppdrag. Arkeologen Jonas Grundberg skiljer till exempel mellan ett vetenskapligt och ett politiskt samhällsuppdrag (Grundberg 2000, s.98ff figur 15).

Under andra hälften av 1900-talet har det vetenskapliga värdet givits en framskjuten roll och då med utgångspunkt i ett modernt och vetenskapligt planeringsideal. I likhet med till exempel ekologiska värden har kulturhistoriska värden hanterats med utgångspunkt i en föreställning om avgränsningarnas och beskrivningarnas förmåga att återge dessa värden som närmast skulle kunna beskrivas som en slags naiv realism, grundad i ett modernt vetenskapsideal. Kritiska studier har med tydlighet visat att naturen, och för den delen också historien och kulturen, är fenomen som i någon mening är socialt och kulturellt formade. Kulturgeografen Tom Mels har, med utgångspunkt i den marxistiske filosofen Henri Lefebvre's teorier om hur rummet produceras som socialt och materiellt sammanhang, undersökt tillkomsten av de svenska nationalparkerna. Enligt Mels spelar det vetenskapliga perspektivet och formeringen av olika administrativa rum en central roll i konstruktionen av nationalparkerna som idealiserad natur. Nationalparkerna, liksom alla andra ytor som är avgränsade i egenskap av tematiskt definierade värden, blir därmed ett slags rumsliga objekt som i olika utsträckning är frikopplade från sitt historiska sammanhang. Vissa aspekter av det avgränsade rummet kommer då att lyftas fram medan andra tonas ned eller försvinner helt (Mels 1999, 38f, Mels 2002a). Det avgränsade värdet kan då också förstås som en slags berättelse eller konstruktion av det förflutna som i första hand relaterar till våra föreställningar om det förflutna snarare än till ett reellt förflutet i sig. Omsorgen om det moderna landskapets värden har därmed också en ideologisk laddning (jfr Saltzman 1997, s.165, Wästfelt 2003, Mels 2002b, Mels 2004, s.11ff).

Men samtidigt som de avgränsade rummen måste förstås som sociala konstruktioner understryker Mels också behovet av att tydliggöra dess materiella konsekvenser (Mels 1999).

[C]ultural forces are at work in two *different* but intimately related senses: by material practices and by the fabric of representation making up human understanding. In theory and in deed, this diagnosis invokes not only the representational but also the practical, material aspects of what is called pristine nature or natural landscape. (Mels 1999, s.5)

Det moderna samhällets oförmåga att hantera sociala och ekologiska miljöproblem har diskuterats under lång tid (jfr Hägerstrand 1991d, Hägerstrand 2009) och flera studier av modern planering och miljövard har också pekat på svårigheten att hantera olika värden kopplade till ett historiskt sammanhang med hjälp av rumsliga avgränsningar. Den tematiska uppdelningen mellan olika akademiska discipliner och administrativa sektorer har i praktiken inneburit en fragmentisering av landskapet (jfr Hägerstrand 1991d, s.43ff, Ihse & Skånes 2008) som historiskt rumsligt sammanhang, där exponenterna för olika värden inordnas i ett nytt ekonomiskt och ekologiskt sammanhang. Ett tydligt exempel är de ytor med höga ekologiska värden vilka avgränsas som impediment i odlingslandskapet och som därmed isoleras från ett historiskt betingat, ekologiskt sammanhang. Detta har beskrivits i termer av en *utdöendeskuld* där effekterna blir synliga först efter en längre tid (Lindborg m.fl. 2006, s.19f). På ett motsvarande sätt innebär den administrativa hanteringen av historiska värden i form av avgränsade objekt en uppdelning och fragmentisering av landskapet som historisk helhet. Olika objekt har också fogats samman till nya administrativa helheter för att tillsammans bilda ett slags kulturhistoriska konglomerat (jfr Germundsson & Riddersporre 1994, Saltzman 1997, Vestbö-Franzén 2010). Till detta kommer att olika kultur- och miljövardande insatser också bidrar till att forma bilden av det förflutna (Nilsson 2010). Den rumsliga och kronologiska avgränsningen av historiska värden innebär att uttrycket för det avgränsade värdet kommer att påverkas genom olika handlingar, detta inkluderar också de handlingar vars avsikt är att bevara och utveckla värdets kvaliteter.

Svensk planeringslagstiftning ställer, som redovisats tidigare, omfattande krav på miljöhänsyn vid i stort sett alla aktiviteter som äger rum i landskapet, dels genom kraven på hänsyn och strävan att så långt som möjligt undvika negativa effekter på olika värden, dels genom krav på olika utredningsinsatser och kompensationsåtgärder för att undvika eller mildra negativa konsekvenser. Detta gäller oavsett om aktiviteterna faller under Miljöbalkens, Plan- och bygglagens eller kulturmiljölagens jurisdiktion. Men landskapsperspektivet är också viktigt eftersom lagstiftningarnas krav på hänsyn till generella värden i landskapet även omfattar landskapet utanför avgränsningen av de etablerade reservatsformerna. Kulturmiljövardens ambition att försöka nå ett helhetsperspektiv skulle också kunna beskrivas som ett ökat intresse för landskapet bortom, eller snarare runt omkring, de traditionella lämningarna (Antonson 2003, 296f). Det har också gjorts olika försök att på olika myndighetsnivåer i större utsträckning utveckla olika former av helhetsperspektiv och landskapsperspektiv, om än med ganska varierande inriktning i fråga om ansatser, perspektiv och inriktning (jfr Blomkvist 1990, Boverket 1996, Sporrang 1996, Frisk & Larsson 1999, Mascher 2002, Olsson, Löfvenberg & Snickars 2002, Riksantikvarieämbetet, Naturvårdsverket & Boverket 2002).

Ambitionen om ett ökat helhetsperspektiv förefaller samtidigt stå i konflikt med den samlade miljövardens och den fysiska planeringens etablerade praktik.

Kulturgeografen Anders Wästfelt har beskrivit vad han ser som en "idémissig krock" mellan landskapet som begrepp och avgränsningen, eller reservatet, som idé (Wästfeldt 2003, s.302) och i flera fall har det också visat sig vara svårt att nå landskapet bortom de enskilda objekten. En tidigare utvärdering av hur kulturmiljön hanteras i miljökonsekvensbeskrivningar konstaterar att det finns brister i de befintliga kunskapsunderlag som används i utredningarna. Enligt rapporten präglas kunskapsunderlagen i stor utsträckning av ett objektperspektiv som gör det svårt att nå landskapet som helhet. Författarna pekar emellertid också på de problem som uppstår till följd av en bristande kulturmiljökompetensen bland de verksamma aktörerna (Riksantikvarieämbetet 2004c, s.6). Enligt byggnadsantikvarien Anna Krus och arkitekten Ann Mari Westerlinds utvärdering av kulturmiljösektorns underlag i den kommunala planeringen saknas den slags "information som kommunerna behöver för att kunna hantera kulturmiljöns värden på ett offensivt sätt i planeringen". Underlagen har ofta en historisk inriktning och enligt författarna har kommunerna svårt att omsätta underlagen i konkreta planeringshandlingar (Riksantikvarieämbetet 2003a, s.5, 20). En regional genomgång av kulturmiljöarbetet i Skåne län har tidigare också visat att det i flera fall har saknats kommunala bevarandeprogram för kulturmiljön. Av undersökningen framgår också att det i stor utsträckning även saknas kulturmiljökompetens i de enskilda kommunernas organisationer (Lagerfalk 2001). Frågan om kompetens behandlas också i en rapport från Riksantikvarieämbetet rörande hanteringen av kulturmiljöfrågor i samband med miljöbedömningar och miljökonsekvensbeskrivningar. I rapporten konstateras att den etablerade praktiken "snävar in kulturmiljöaspekterna till värdefulla kulturmiljöer och lämnar vardagslandskapet därhän" (Riksantikvarieämbetet 2007, s.15). I rapporten påpekas även vikten av att de olika myndigheterna "har tillgång till egen kulturmiljökompetens" (a.a., s.17).

Tidigare studier inom projektet "Det förflutna som samtida resurs" visar på svårigheterna att hantera landskapet som helhet i fysisk planering och inom kulturmiljövården (Riddersporre 2010, Rudebeck 2010, Vestbö-Franzén 2010). Studierna antyder också en inneboende konflikt mellan avgränsningen av olika värden och landskapet som en historisk helhet. Enligt kulturgeografen Mats Riddersporre kan kulturmiljövårdens intressen delas i två nivåer, dels de tydligt definierade värden som kommer till uttryck i form av fornlämningar, kulturresevat och riksintressen, dels de mer generella, och ofta svårgripbara, värden som hänger samman med landskapet som en övergripande historisk helhet, ett sammanhang eller totalitet (Riddersporre 2010, s.98, jfr Hägerstrand 1993, Germundsson & Riddersporre 1994, Welinder 1993). Avgränsningen av en fornlämning innebär till exempel både en förenkling av platsens historiska sammanhang och en avskärmning i förhållande till omgivningen (Rudebeck 2010) ett förhållande som också kan sägas gälla i fallet med naturreservat och riksintressen.

Ur ett funktionellt perspektiv innebär emellertid avgränsningen av historiska värden också att det omgivande landskapsrummet görs tillgängligt för andra funktioner. Avgränsningen av olika historiska värden har därför varit nära förbunden med det samtida samhällets prioriteringar, värderingar och önskemål kring resurs- och markanvändning (jfr Ödman, Bucht & Nordström 1982, Sörlin 1988, Vestbø-Franzén 2010). Inordningen av landskapets värden i det administrativa systemet har idag på vissa platser gått så långt att vi kan prata om ett intresselandskap, ett landskap i det närmaste helt dominerat av avgränsade värden, ibland i flera lager och av olika generationer (Lewan 2004).

1.3.4 Lokal demokrati och hållbar utveckling

Under slutet av 1990-talet och början 2000-talet har den moderna planeringen och miljövården i allt högre grad kommit att utmanas och ifrågasättas i utvecklingen av ett postmodernt planeringsperspektiv. Då det moderna planeringssystemet har betonat formell demokrati, myndighetsperspektiv och vetenskaplighet har det postmoderna perspektivet kommit att lyfta fram lokala perspektiv och delaktighet, men också en ökad grad av marknadsanpassning (jfr Strömberg 2007). Kritiken av det moderna planeringssystemet har anknutit till den hållbara utvecklingens sociala och ekonomiska dimension och det lokala perspektivet har etablerats som ett alternativ till olika former av myndighetsutövning. Lokalt deltagande förväntas då bland annat ge bättre och mer effektiva beslutsprocesser. Till frågan om var, hur och vad skulle man då också kunna lägga frågan om *vem* som äger rätten att agera.

Beträffande landskapet och perspektiven på olika historiskt betingade värden kan utvecklingen beskrivas som en ökad spänning mellan offentligt och privat, mellan myndighetsperspektiv och lokalperspektiv (jfr Stenseke 1997) men också mellan nationen och regionen (jfr Riddersporre 1993, Germundsson 2003a). Enligt Welinder innebär avgränsningen av historiska värden i praktiken en avgränsning av människor då olika val av värden i slutändan kommer att osynliggöra de människor vars lämningar inte väljs ut som värdefulla (Welinder 1993, s.124, jfr Tollin 2002, s.28f). Frågan om representation och bilden av den andre utsträcks därmed till att också, vid sidan av samtida människor, gälla förflutna tiders människor.

Inom det offentliga historiebruket har kritiken, med *kulturarvet* som samlande begrepp, inneburit ett ifrågasättande av den etablerade kulturmiljövårdens och de minnesvårdande institutionernas ideologiska och moraliska rätt att definiera olika värden (jfr Beckman 1993, Burström 2001, Karlsson 2008). Utvecklingen av begreppet kulturarv som perspektiv kan sättas i relation till en generell utveckling från "government" till "governance" inom miljövard och planering. I kritiken framhålls ofta kulturarvets betydelse som lokalt förankrad identitetsskapande resurs. Arkeologen Mats Burström menar att den administrativa hanteringen av de fasta fornlämningarna inom planeringen, där fornlämningarna hanteras som risker snarare än resurser,

inneburit en rumslig uppdelning av det samtida landskapet och att "människor och fornlämningar separerats" (Burström 2001, s.99). Burström förespråkar istället en mer offensiv attityd från kulturmiljövårdens sida, där "fornlämningarna brukas som en resurs som berikar människors tillvaro" till exempel genom att i större utsträckning integreras i utformningen av nya miljöer (Burström 2001, s.101).

Utvecklingen kan också sättas in i ett större politiskt, ekonomiskt och teoretisk sammanhang. Etableringen av begreppet kulturarv är i hög grad sammankopplad med utvecklingen av postmodern teoribildning inom akademisk forskning, men också med det sena 1900-talets och det tidiga 2000-talets ekonomiska och politiska utveckling. Enligt idehistorikern Richard Pettersson har kulturpolitiken i allt högre grad kommit att lyfta fram "minnesvärden" som "en tillgång och resurs" (Pettersson 2003, s. 121). Vid sidan av frågor kring lokal identitet kan kulturarvet ges en tydlig ekonomisk och politisk dimension i fråga om rätten och tillgången till olika resurser, till exempel rådigheten över markanvändningens utformning. Natur- och kulturarvets värden har med tiden också kommit att tillskrivas ett allt högre ekonomiskt värde i utvecklingen av den lokala och regionala ekonomin. I utvecklingen av en postmodern, eller om man så vill postindustriell, ekonomi har landskapets ekonomiska betydelse kommit att förändras från att ha varit en plats för att producera föda, foder och fibrer till att producera estetiska och sociala värden (jfr Myrdal 2001, Pääviö 2008). Landskapet har därmed i allt högre grad kommit att betraktas som en resurs, eller ett kapital, för en groende turismnäring, som mervärde i lokalproducerade livsmedel eller för att locka nya potentiella innevånare. Detta utgör också en viktig bakgrund till diskussionen kring natur- och kulturmiljövårdens roll i förhållande till samhället i övrigt.

Samtidigt finns det också en medvetenhet om problemen. Lokalt deltagande öppnar till exempel för diskussion kring hur makt och beslutanderätt skall fördelas mellan olika lokala grupper och kanske ännu viktigare vem som skall representera det lokala. Därtill uppstår också ofta frågor kring hur lokalt förankrade naturvårdsintressen skall ställas mot andra kollektiva samhällsintressen och i förhållande till andra former av demokrati (jfr Svarstad, Daugstad, Vistad & Guldvik 2006, Stenseke 2008, Jones 2011). Ytterligare en dimension är att lokala intressen också kan tas till intäkt för att motivera regionala eller nationella intressen.

when admitted as participants in decision-making and management, local people are likely to feel ownership of conservation rather than resistance to it. In other words, local participation is seen as providing local legitimacy for national and international conservation goals. (Svarstad, Daugstad, Vistad & Guldvik 2006, s.48)

Kulturgeografen Marie Stenseke pekar också på att lokalt deltagande kan se mycket olika ut till formen liksom att lokalt deltagande per automatik inte leder till hållbar utveckling (Stenseke 2008, s.215, jfr Hedrén 2002, s.18ff). Det finns också uppenbara risker med att romantisera det lokala perspektivet och det är inte heller helt enkelt att definiera vem som kan betraktas som "insider" respektive "outsider"

(Jones 2011). Den politiska, ideologiska och i vissa fall moraliska laddningen i frågorna kring hållbar utveckling och medinflytande har också inneburit att gränsdragningen mellan politiska visioner och akademisk forskning har blivit otydlig (jfr Bäckstrand 2003).

1.4 Problemformulering, syfte och frågeställningar

1.4.1 Problemformulering

Arbetet med avhandlingen har tagit sin vetenskapsteoretiska utgångspunkt i ett naturalistiskt förhållningssätt (jfr Bhaskar 1978) och ett antagande om det fysiska landskapet som en rumslig integrationsram inom vilken allting, inom ett specifikt område, måste finna någon form av samexistens (Hägerstrand 1993). Samexistensen sätter fokus på relationen mellan olika intressen, till exempel i form av beroende- och maktförhållanden. Avgränsningen av olika samhällsintressen kan därigenom ges en konkret politisk dimension. Det är i detta sammanhang viktigt att understryka att landskapet, som faktisk företeelse, förhåller sig neutralt i förhållande till det handlande subjektets politiska och moraliska status, men inte till dess konsekvenser. Detta innebär att det finns anledning att diskutera i vilken utsträckning olika planerings- och miljövårdsperspektiv verkligen leder till en hållbar utveckling eller om det rent av finns perspektiv där konsekvenserna blir det motsatta?

Med utgångspunkt från avhandlingens teoretiska perspektiv har avgränsningen två olika dimensioner. Avgränsningen innebär som regel någon form av förändring av situationen för det avgränsade objektet, till exempel ett juridiskt skydd eller en åtgärd för att utveckla en viss aspekt av det avgränsade värdet. Avgränsningen måste även förstås med utgångspunkt i dess samhällsfunktion, det vill säga dess roll i förhållande till andra samhällsintressen och dess funktion i det samlade planeringssystemet. Vid sidan av möjligheten till olika skyddsåtgärder och vårdinsatser innebär avgränsningen av värdet indirekt att det omgivande landskapsrummet kan friläggas för andra ändamål. Skyddet av enskilda värden kan därmed bidra till att möjliggöra förändringar i det omgivande landskapet. Tillgängliggörandet av landskapet skulle därmed kunna sägas utgöra avhandlingens övergripande tema.

Frågan om tillgängligheten till landskapsrummet får något olika lösning i utvecklingen av olika planerings- och miljövårdsparadigm. Det historiska perspektivet utgör i detta sammanhang en viktig utgångspunkt för att förstå hur sociala, ekonomiska och kulturella dimensioner har varierat i värderingen av det historiskt betingade värdet. Den moderna planeringens lösning, men också dess problem, har till stor del tagit sin utgångspunkt i en rumslig uppdelning av landskapet i olika tematiska och funktionella avgränsningar. Fokus har då legat på *var* olika händelser

tillåts äga rum. I det postmoderna perspektiv som utvecklats under 1990-talet och det tidiga 2000-talet har lösningen istället sökts i frågan om *vem* som äger den moraliska rätten att utföra olika handlingar.

Arbetet med avhandlingen har tagit sin utgångspunkt i två kritiska ståndpunkter i förhållande till samtida perspektiv på begreppet landskap i allmänhet och historiska landskap i synnerhet. Den första ståndpunkten gäller i vilken utsträckning landskapets historiska dimension kan förstås i termer av traditionellt avgränsade objekt, vare sig det rör sig om enskilda lämningar eller hela landskap. Den andra ståndpunkten rör den epistemologiska kritiken av våra möjligheter att förstå och värdera landskapets historiskt betingade värden. För samtidigt som det finns all anledning att förhålla sig kritisk till den moderna natur- och kulturmiljövårdens rumsliga och kronologiska avgränsningar, uppstår också en rad nya problem i det ögonblick dessa reduceras till sociala konstruktioner, åtminstone om vi antar att vår förståelse, genom våra handlingar, får konsekvenser i landskapsrummet. Idealistiska perspektiv riskerar att minska förutsättningarna för att på ett adekvat sätt värdera effekterna av olika handlingar och i förlängningen också vidta lämpliga åtgärder. Båda ståndpunkterna är avgörande för att kunna bedöma olika planeringshandlingar i landskapet och om möjligt också föreslå alternativa förhållningssätt till förmån för en hållbar landskapsutveckling. Det är därför viktigt att klargöra de vetenskapsteoretiska grunderna för varför och på vilket sätt ett landskap kan beskrivas, varför det finns kvalitativa skillnader mellan olika beskrivningar och tolkningar, samt att utarbeta ändamålsenliga metoder, för beskrivning och tolkning av ett landskap.

En grundläggande utgångspunkt för arbetet med avhandlingen har varit att frågorna om *var* och *vem* bör ersättas med frågan om *hur* olika planeringsåtgärder kan genomföras. Detta förutsätter emellertid också en teoretisk och metodologisk ansats som kan a) hantera förhållandet mellan diskurs och materialitet genom att förena ontologisk analys med epistemologisk kritik, b) hantera avgränsningar som faktiska historiska fenomen och c) identifiera och analysera faktiska historiska strukturer.

De problem som står i fokus för avhandlingen kan därmed beskrivas i termer av kulturarvets systemfunktion, dess historiska bakgrund samt de teoretiska och metodologiska förutsättningarna för en historisk landskapsanalys.

1.4.2 Syfte och frågeställningar

Avhandlingen syftar till att undersöka förutsättningarna för en hållbar landskapsutveckling samt att utforska och om möjligt tydliggöra förutsättningarna för ett helhetsperspektiv på landskapet som historiskt sammanhang. Det handlar då dels om att försöka förstå under vilka förutsättningar olika värden avgränsas och dels om hur avgränsningen av dessa värden också påverkar det omgivande landskapet. Med utgångspunkt i avhandlingens problemformulering och syfte kretsar de övergripande

frågeställningarna kring det historiska landskapets ontologi och epistemologi: Vad är ett historiskt landskap och hur kan vi förhålla oss till det som samhällsintresse?

Frågeställningen kan omsättas i fyra för avhandlingen relevanta teman med tillhörande frågeställningar.

Det historiska landskapet som kunskapsobjekt och empiriskt sammanhang. Hur förhåller sig olika landskapsperspektiv till varandra? Under vilka förutsättningar kan de olika perspektiven användas för att ge en bättre förståelse för landskapet som historiskt sammanhang? Frågeställningarna utgör en viktig utgångspunkt för att utveckla nya metoder för historisk landskapsanalys.

Reservatspolitikens historia och praktik. Hur relaterar bruket av historiska värden till sin politiska och ekonomiska samtid? Vilka är de historiska utgångspunkterna för det sena 1900-talets och det tidiga 2000-talets reservatspolitik? Frågeställningarna gör det möjligt att undersöka utvecklingen av avgränsningens praktik i ett långtidsperspektiv.

Avgränsningens funktion i det moderna planeringssystemet. Under vilka förutsättningar kan en företeelse definieras som historiskt värdefull? Hur förhåller sig värdet till landskapet som faktiskt, historiskt, materiellt och socialt sammanhang? Vilka effekter får avgränsningen i landskapet? Frågeställningarna syftar till att belysa det avgränsade värdets roll i förhållande till det samtida landskapet.

Det postmoderna planeringsperspektivets politiska dimension. Hur kan man förstå begreppet kulturarv ur ett samtidshistoriskt perspektiv? Vilka blir konsekvenserna av Kulturarv som offentligt historiebruksparadigm? Frågeställningarna ligger till grund för en politisk analys av begreppet kulturarv.

1.5 Genomförande

Avhandlingen har en kvalitativ inriktning med ambitionen att undersöka den administrativa avgränsningen i relation till ett omgivande landskap. Arbetet har genomförts i form av fallstudier rörande landskapet som teoretiskt begrep, som konkret sammanhang och som administrativt intresse och kan delas in i fyra huvudsakliga delar: 1) utvecklingen av en ontologisk modell för landskapet som historiskt sammanhang och en metod för landskapshistorisk analys, 2) en historisk litteraturbaserad undersökning av det avgränsade värdets kulturhistoria, 3) fallstudier av platser som varit föremål för olika former av bevarandeplanering, samt 4) en analys av det historiska värdets konstruktion och funktion i samtida planerings- och miljövardsdiskurser.

1.5.1 Teoretiska utgångspunkter.

Den teoretiska utgångspunkten för avhandlingen har tagits i den så kallade tidsgeografin (Hägerstrand 1974, Carlstein 1982, Hägerstrand 1985, Hägerstrand 1991h, Hägerstrand 1991i, Hägerstrand 1993, Hägerstrand 2009) och i den kritiska realismen (Bhaskar 1978, Bhaskar 1998, Sayer 1992, Archer 1995, Sayer 2000). Den kritiska realismen har dels fungerat som en teoretisk utgångspunkt för att utveckla en landskapshistorisk ontologi, dels fått ligga till grund för en dubbel kritik av vad som skulle kunna beskrivas som ett modernt respektive ett postmodernt planerings- och miljövärdsperspektiv.

Jag har i arbetet med avhandlingen utgått från en definition av begreppet landskap som ett historiskt betingat, fysiskt dynamiskt rum, inom vilket olika närvarande företeelser av nödvändighet måste samexistera (Hägerstrand 1991d, Hägerstrand 1993). Med historisk betingning avses i detta sammanhang den historiskt givna inbördes ordning som infinner sig mellan olika sociala och fysiska fenomen inom ett specifikt landskapsavsnitt. Landskapet utgör därmed en social och en fysisk, reellt existerande, historisk situation som ger förutsättningarna för, utan att för den skull bestämma, dess framtida utveckling. Landskapet är ur ett sådant perspektiv hela tiden stätt i förändring och formas, genom växelspelet mellan olika strukturer och kausala förlopp, i olika transformativa processer.

Både tidsgeografin och den kritiska realismen utgår från en naturalistisk världsbild samtidigt som det finns en uttalad ambition att kunna hantera tillvarons sociala förutsättningar. Den naturalistiska hållningen utesluter därför inte en epistemologiskt inriktad analys av landskapet som ett diskursivt och socialt konstruerat objekt, snarare tvärt om. Växelspelet mellan social konstruktion respektive en reellt och faktiskt existerande verklighet, eller för den delen mellan ontologi och epistemologi, utgör en grundläggande förutsättning för en progressiv kunskapsutveckling (Bhaskar 1978, Bhaskar 1998, Sayer 2000) och i förlängningen också en förutsättning för att kunna analysera konkreta effekter och konsekvenser i landskapet. Tidsgeografin och den kritiska realismen kan också komplettera varandra. I kontrast till den kritiska realismens mer övergripande, principiella och abstrakta ansats, tar tidsgeografin utgångspunkt i ett konkret landskapligt förhållande genom att fokusera på den enskilda individen och dess omvärldsförhållanden, om än i en schematisk framställningsform. I avhandlingen kommer tidsgeografin och den kritiska realismen dels ligga till grund för utvecklingen av en metod för landskapshistorisk analys och dels utgöra en teoretisk utgångspunkt för att undersöka förhållandet mellan den administrativa praktiken och landskapet som faktiskt existerande rumslig miljö.

Avgränsningen av det historiska värdet förutsätter någon form av värdering. Värderingen är i det här fallet emellertid inte enbart en fråga om personliga

uppfattningar eller ställningsstaganden, utan måste ses i relation till ett större socialt och historiskt betingat system av föreställningar och värderingar, vad som vanligen omnämns som diskurs (jfr Fairclough 2003, Bergström & Boréus 2005). Diskurs kan i detta sammanhang fungera som ett samlande begrepp för det meningsinnehåll och de värderingar som på olika sätt påverkar och strukturerar våra socialt betingade handlingar (jfr Fairclough 2003, s.3f). Dessa värderingar är inte alltid tydligt uttalade, i många fall är de dolda i såväl social praktik som i vardagens fysiska strukturer.

Avgränsningarna av historiska värden kan ur ett tidsgeografiskt perspektiv betraktas som ett slags lokala ordningsfickor (Hägerstrand 1985, s.207ff) eller domäner (Hägerstrand 1991i, s.150), det vill säga tillfälliga eller permanenta rumsliga situationer under vilka det råder specifika materiella eller sociala restriktioner (jfr a.a., s.150, Hägerstrand 1985, s.108). Indelningen av olika territorier är något som genomsyrar hela den moderna offentliga administrationen (Hägerstrand 1993, s.45ff, figur 7-9) och synen på det avgränsade rummet som ett slags territorier eller domäner kan i det här fallet fungera som utgångspunkt för att beskriva det rum som upprättas kring ett offentligt intresse, till exempel ett historiskt betingat värde. Fornlämningen såväl som naturreservatet upprätthålls av sina respektive lagrum, men också av en rad andra mer eller mindre relaterade diskurser, som i direkt mening inte är förankrade i lagtexterna. Inventeringen och inrättandet av olika reservat kan också ses som ett slags ritual genom vilken en viss yta görs värdefull genom att inordnas i en specifik diskursiv ordning. Detta innebär att det vid sidan av själva avgränsningen som ett formellt avgränsat rumsligt objekt även är viktigt att undersöka avgränsningen som handling.

Den avgränsande handlingen kommer till stor del till uttryck i upprättandet av administrativa texter och planeringsdokument. Dessa måste, i likhet med alla andra textmässiga och språkliga uttryck, ställas i relation till de sammanhang i vilka de tillkommit. Den administrativa texten kan därför förstås i förhållande till ett antal kulturellt betingade krav som måste uppfyllas för att de skall kunna betraktas som legitima utsagor (jfr Fairclough 2003, s.75ff), i till exempel kommunikationen mellan olika myndigheter, enskilda tjänstemän, allmänheten och andra juridiska personer. Olika former av text- och diskursanalys har därför utgjort viktiga delar i analysen. Undersökningens upplägg motsvarar i stor utsträckning de tre aspekterna av diskursbegreppet som framförts av den brittiske lingvisten Norman Fairclough i form av identitet, representation och handling (a.a., s.26ff), omsatta i avgränsningens kulturhistoriska bakgrund, det administrativa systemets representationstekniker och dess funktion i det samlade planeringssystemet.

Genom att ställa till exempel det offentliga historiebrukets diskurser kring urval av historiskt betingade värden i relation till den samtida synen på landskap, natur och kultur kan frågan om avgränsning också ges ett politiskt innehåll. Det samma gäller också hur avgränsningen och den administrativa praktiken kring historiskt betingade värden relateras till förhållandet mellan det offentliga och det privata. Ur ett

tidsgeografiskt perspektiv är avgränsningen av ett värde en fråga om maktutövning (Pred 1984, Hallin 1991, Wihlborg 2011, jfr Hägerstrand 1991i). Överfört på den offentliga kulturmiljövården kan frågorna kring när, hur och vem omsätts i frågor kring vilka som tillskrivs eller ges rätten att hantera olika slags lämningar, men också hur olika grupper själva ser på sin egen och andras roller. Det samma gäller också sådana texter som syftar till att bryta med etablerade mönster. Frågorna kring problemformulering, lösningar och uppgifter ringar in de samhälleliga överenskommelser som träffats kring hanteringen av gemensamma historiskt betingade värden. Förmågan att avgränsa, upprätta och upprätthålla ett historiskt värde måste därför sättas i relation till den roll landskapets historiska dimension spelar i samtida politiska, ekonomiska och vetenskapliga diskurser. Bestämningen av olika samhälleliga värden kan därför i flera avseende ses som en återspeglning av samtida värderingar. Inte enbart inom den enskilda sektorn, utan också i förhållande till andra delar av samhället.

Begreppet diskurs kan i detta sammanhang bidra till att förklara förmågan att upprätthålla olika territoriella anspråk i landskapsrummet. Detta förutsätter emellertid en precisering av de teoretiska förutsättningarna för en rumslig diskursanalys. Kopplat till det tidsgeografiska restriktionsbegreppet (jfr Hägerstrand 1985, 1991i, s.148f) kan diskurs i detta sammanhang fungera som utgångspunkt för att förstå och tolka individers förmågor och resurser, till exempel att utifrån kompetens och yrkesidentitet göra uttalanden om en viss typ av historisk lämning eller att på andra sätt agera inom eller i förhållande till den rumsligt avgränsade domänen. Det tidsgeografiska perspektivet kan därmed fungera som utgångspunkt för att undersöka de ömsesidiga relationerna mellan diskurs och rumslig materiell form (jfr Pred 1981, 1984). Konkret handlar det om att identifiera *vad* som anses värdefullt, *varför* det är värdefullt men också *hur* olika värden skall hanteras och i så fall av *vem*.

Begreppet domän kan därmed fungera som analogi för att beskriva den rumsliga territoriella indelningen av det administrativa landskapet med dess varierande restriktioner och möjligheter. Genom att kopplas till diskurs kan det rumsliga perspektivet också vidgas så att det inte bara omfattar det fysiska omgivande rummet utan också relationen till samhället i stort. Den tidsgeografiska domänen kan då ses som ett rumsligt uttryck för olika diskurser och deras påverkan på olika handlingar. En analys av hur historiska värden konstrueras i administrativa texter kan därmed belysa hur texten formar olika värden och hur dessa värden sedan också påverkar förutsättningarna för olika handlingar.

Utvecklingen av en realistisk ontologisk modell har varit en viktig utgångspunkt för en konsekvensanalys av planeringssystemet. Mänsklig handling har då fungerat som ett sätt att förstå relationen mellan landskapets olika dimensioner. Olika perspektiv på landskapets värden kan också konceptualiseras i form av olika estetiska program.

Begreppet estetik avser i detta sammanhang både en social och en fysisk positionering, dels i förhållande till olika sociala strukturer och dels till ett fysiskt kroppsligt och rumsligt tillstånd (jfr Egelton 1990). Estetik kan därmed också relateras till den enskilda personens förutsättningar att handla i en given situation. Dessa förhållanden kan dels avläsas vid de platser som på olika sätt har varit föremål för planeringsåtgärder, dels i de texter som produceras i samband med till exempel planering och administration av olika samhällsintressen.

Avhandlingens teoretiska utgångspunkter har också legat till grund för utformningen av en stratigrafisk metod vid landskapshistorisk analys. Tillämpningen bygger på principerna för så kallade stratigrafiska relationsscheman (Harris 1989, jfr Larsson 2000, Eriksdotter 1994, 2005). Metoden utvecklades ursprungligen för att hantera dokumentation och analys av arkeologiska lagerföljder, men kommer i detta sammanhang att ges en utökad tillämpning för att också omfatta olika landskapshistoriska källmaterial, till exempel historiska kartor, fotografier och historiska texter. Vid sidan av en teknisk tillämpning har det stratigrafiska perspektivet också inspirerat till ett stratigrafiskt perspektiv på landskapet som historiskt sammanhang, en historiskt betingad struktur vars olika delar står i en kronologisk och rumslig relation till varandra. Perspektivet omfattar även landskapets sociala strukturer. Synen på diskurs som historiskt betingat fenomen, med strukturella egenskaper, återfinns i historiskt inriktad diskurs- och begreppsanalys. Foucault har till exempel använt just arkeologin som metodologisk analogi för sina historiskt inriktade studier av diskurs (Foucault 2002, Foucault 2006). Arkeologin har då, på ett metaforiskt plan, kommit att stå som symbol för den gradvisa avteckningen av olika historiska skikt (jfr Burström 2007). Det stratigrafiska perspektivet fungerar i detta sammanhang dels som ett sätt att lyfta fram tidsdjupet i landskapet och dels som ett sätt att samordna tolkningen av observationerna i olika källmaterial (jfr Sanglert & Ingwald 2003, Nord 2009, s.61ff). Det stratigrafiska perspektivet kan också ses som en utgångspunkt för ett alternativt och kvalitativt förhållningssätt till det historiska värdet i planeringssammanhang.

1.5.2 Metodologisk tillämpning

Den landskapliga ontologi som redovisats ovan ger förutsättningar för att undersöka sammansättningen *och* tidsdjupet i olika historisk rum. Det tidsgeografiska perspektivet på landskapet som ett befolkat rum karakteriserat av ömsesidiga relationer och kontaktytor mellan olika intressen, reglerat genom olika domäner, får här fungera som utgångspunkt för en analys av tillträdet till olika historiska rum, ytterst till landskapet som kulturhistoriskt sammanhang i sig självt. Om landskapet skapas av människors handlingar och om människor i sin tur ses som något som, med utgångspunkt i identitet och självuppfattning, formar diskurser, blir landskapets strukturer ett uttryck för en bakomliggande samhällelig ideologi. Detta gäller både

sociala och fysiska strukturer. Ett sådant antagande utgör också en nödvändig grund för en analys av landskapet som ett meningsbärande sammanhang. Det finns emellertid hela tiden en risk att landskapet laddas med meningsinnehåll i den teoretiska analysen. De historiska strukturer som tillkommer genom olika handlingar är därmed ett uttryck för, eller kanske snarare avtryck av, olika värderingar. Värderingarna kan emellertid inte alltid avläsas direkt i landskapet utan måste sättas i relation till olika etablerade föreställningar om landskapet (jfr Cosgrove & Daniels 1988, s.1, Henderson 2003, s.194). Ställt i relation till den kritiska realismen och tidsgeografin kommer därför begreppen estetik och diskurs, operationaliserat i form av diskursanalys (jfr Fairclough 2003), att fungera som utgångspunkter i undersökningen av de sociala förutsättningarna för de avgränsade rummen. Vid sidan av rena språkliga konstruktioner kring de historiska lämningarna handlar det då om att undersöka olika praktiska och tekniska förhållningssätt kopplade till olika yrkesroller och sektorer.

Avgränsningens förhållande till landskapet kan beskrivas som ett slags kontaktytor. Med utgångspunkt i avhandlingens teoretiska ramverk blir det därmed möjligt att kartlägga och analysera avtrycken av olika diskursiva rum. I avhandlingen kommer denna kartläggning genomförs i tre olika steg, genom en analys av 1) hur avgränsningen av det historiska värdet har utvecklats historiskt, 2) hur det formas i förhållande till det moderna planerings- och miljövårdssystemets konstruktion och 3) de möjliga effekterna av ett förändrat planerings- och miljövårdsparadigm.

De konkreta avtrycken av olika historiska värden har undersökts vid platser som varit föremål för planeringshandlingar med utgångspunkt i historiskt betingade värden. De tidsrumsliga relationerna kring de undersökta platserna har också kunnat tydliggöras med hjälp av den stratigrafiska metod som utvecklats inom projektet.

Frågorna om vad, varför, hur och vem återkommer i analysen av hur historiska värden formas genom olika representationsformer. Analysen grundas på de administrativa texternas disposition, struktur, meningsinnehåll och grafiska representationsformer, för att därigenom tydliggöra hur värden definieras och väljs ut samt vad som gör texten till en legitim utsaga rörande ett specifikt värde. Rent tekniskt genomförs detta i form av en språklig analys av textens uppbyggnad och sammansättning, inklusive olika grafiska representationsformer och layout (jfr Fairclough 2003). Analysen av olika representationsformer kommer också att omfatta en undersökning av hur olika historiska värden formas genom att beskrivas som historiska värden och hur de därigenom positioneras i förhållande till det samtida landskap, alltså avgränsningens funktion i relation till andra samhällsintressen.

Det har därmed blivit möjligt att tydliggöra de strukturella relationerna i hanteringen av landskapets historiska värden. Detta innebär en form av abstraktion där det enskilda fallet överskrids i syfte att kunna förklara gemensamma övergripande drag för att därigenom möjliggöra en teoretisering (Sayer 1992, s.87, Sayer 2000, s.19f).

Analysen sker i tre olika steg som rör sig från det konkreta till det abstrakta genom att 1) identifiera vilka objekt som är närvarande, 2) vilka former de antar, och 3) att söka politiska förklaringar till varför de uppstått (jfr Sayer 1992, s.142). Annorlunda uttryckt handlar det om att försöka identifiera, utforska och förklara uppkomsten och konsekvenserna av olika strukturer. Fokus har då riktats mot vad som faktiskt äger rum och hur olika företeelser är relaterade till varandra (jfr Sayer 1992, s.175ff, Sayer 2000, s.22). Detta har samtidigt inneburit vissa begränsningar i det empiriska materialets omfattning.

1.5.3 Material och avgränsning

Avhandlingsarbetets kvalitativa ansats har inneburit en operationell avgränsning, dels i utformningen av enskilda fallstudier dels i antalet undersökta objekt. De enskilda fallstudierna och de fördjupade analyserna av planerings- och miljövårdssystemet organisation har baserats på ett antal olika empiriska material, från fysiska förhållanden i fält, historiska källor kring tidigare förhållanden i landskapet, till olika texter som beskriver och ger förutsättningar för platserna som samtida administrativa objekt. Detta har också inneburit en rad olika metodologiska tillämpningar för att hantera olika empiriska situationer. Fältobservationer och kart- och flygbildsanalys har till exempel varit viktiga för att belysa fältförhållanden, medan analys av textmaterial har kommit att spela en viktig roll både för att belysa den lokala landskapshistoriska utvecklingen och för att undersöka den enskilda avgränsningen.

Arbetet med avhandling har tagit sin empiriska utgångspunkt i fyra kommuner i södra Sverige, Trelleborgs och Sevedala kommuner i Skåne län samt Jönköpings och Nässjö kommuner i Jönköpings län (figur 1:1), och grundas på planeringsdokument av såväl *strategisk* som *taktisk* och *operativ* karaktär från i huvudsak perioden 1980 – 2010. Med strategisk nivå avses propositioner, offentliga utredningar, lagar och policydokument, medan den taktiska och operativa nivån avser utredningar, inventeringar och planeringsdokument. Den taktiska nivån kan exemplifieras med länsvisa eller kommunövergripande policys och planeringsdokument, till exempel kommunala översiktsplaner, medan dokumenten på den operativa nivån utgörs av mer detaljerade planeringsdokument och utredningar, till exempel detaljplaner, arkeologiska utredningar och miljökonsekvensbeskrivningar. Gränsdragningen mellan den taktiska och operativa nivån kan emellertid i flera fall vara otydlig.

Tematiskt begränsas avhandlingen till hanteringen av historiska värden inom fysisk planering samt ekologiskt och historiskt betingad miljövård. Fokus kommer att ligga på den kulturmiljövård som utvecklades och implementerades från och med slutet av 1960-talet, men den gröna miljövården och den fysiska planeringen utgör viktiga aspekter för helhetsperspektivet. Beträffande de mer konkreta åtgärderna i landskapet kommer fokus ligga på hanteringen av naturreservat, byggnadsminnen, fornlämningar samt riksintressen för Natur- och Kulturmiljövården. Kulturresevat berörs i mycket

liten omfattning, framför allt för att sådana inte finns representerade inom undersökningens områden.

Undersökningen av avgränsningens historia bygger på sekundärkällor i form av tidigare studier av det offentliga administrativa systemets samt miljövårdens utveckling med fokus på offentligt historiebruk i en svensk kontext. Undersökningen spänner därmed ur ett idéhistoriskt perspektiv över en rad olika begrepp och benämningar så som fornminne, kulturminne, kulturmiljö och kulturarv men också naturminne, naturmiljö och miljövård.

Figur 1:1. Avhandlingens studieområden. Jönköpings kommun och Nässjö kommun i Jönköpings län, samt Trelleborgs kommun och Svedala kommun i Skåne län (©Lantmäteriet (i2012/927)).

Tematiskt kretsar avhandlingen kring den fysiska planeringens och miljövårdens förhållande till historiskt betingade värden, så som naturreservat, riksintressen och fasta fornlämningar. Detta innebär att vare sig de studerade samhällssektorerna, den undersökta praktiken eller dess enskilda uttryck på ett enkelt sätt låter sig samlas under ett enskilt begrepp. Studier och analyser av olika paradigmer inom det offentliga historiebudet har tenderat att få en teleologisk slagsida genom att, medvetet eller inte, framställa till exempel det så kallade kulturarvsperspektivet som ett sista steg i en historisk genetisk utveckling. Liksom tidigare historiebudsparadigmer utgör också kulturarvsparadigmet en del i samtida diskurser kring förhållandet till det förflutna, med sina egna historiskt specifika ekonomiska och politiska förutsättningar. Utvecklingen av begreppet kulturarv inom forskning och administration kan ur ett

sådant perspektiv läsas som ett uttryck för en postmodernt influerad modernitetskritik men också en postindustriell, kulturell ekonomi. Vare sig minnespraktik, historiebruk eller kulturarv har därför känts helt enkla att använda som historiskt generella begrepp. Jag kommer att använda *planering* eller *planeringshandling* för att benämna olika handlingar och åtgärder inom det samlade planerings- och miljövårdssystemet. Planeringshandling anknyter också till språkhandling, ett begrepp som återkommer i samband med till exempel diskursanalys. Jag kommer också att använda planeringssystem, alternativt planerings- och miljövårdssystem som samlat begrepp för olika offentliga strategier i relation till kulturella och ekologiska, historiskt betingade, värden. Begreppen planering, planeringshandling och planeringssystem ges därmed, genom att också inkludera den ekologiskt och kulturhistoriskt betingade miljövårdens institutioner, lagar och andra instrument, en vidare betydelse än i begreppens vanliga användning, samtidigt som fokus i analysen till stor del har riktats mot just de enskilda miljövårdssektorernas intressen. Detta kan ge intryck av att en stor del av planeringssystemet lämnas därhän. Asymmetrin återspeglar emellertid det moderna planeringssystemets uppbyggnad och utgör också en viktig del i dess funktion, nämligen att på samma gång avskilja och tillgängliggöra landskapets resurser för samtida behov.

1.6 Avhandlingens disposition

Avhandlingen är till stora delar strukturerad kring den tematiska indelning som beskrivits ovan (avsnitt 1.4). I **kapitel 2** utvecklas avhandlingens teoretiska och metodologiska ansats. Kapitlet utgör en teoretisk och metodutvecklande fallstudie kring landskapsbegreppet och tar sin utgångspunkt i en redogörelse för landskapsbegreppets olika innebörder samt en teoretisk diskussion kring landskapet som materiell struktur. Därefter följer en mer ingående presentation av den kritiska realismen och tidsgeografin i syfte att lägga en vetenskapsteoretisk grund för en ontologisk modell för landskapet. Förnästa av den teoretiska diskussionen kring begreppet landskap, men också kulturhistoriska värden i allmänhet, redovisas också den kritiska realismen och tidsgeografin ur ett mer generellt vetenskapsteoretiskt perspektiv. Redogörelsen för den kritiska realismens och tidsgeografins ontologiska utgångspunkter fungerar därför också som en fördjupning av avhandlingens teoretiska utgångspunkter, men har placerats i detta kapitel för att därigenom bli en del i en sammanhållen teoretisk modell. I detta sammanhang berörs också den kritiska realismens och tidsgeografins relationer till andra samhällsvetenskaper. Ett särskilt avsnitt ägnas även tidsgeografins landskapsbegrepp. Detta ger tillsammans utgångspunkterna för en landskaplig ontologi. I syfte att ytterligare utveckla den teoretiska modellen diskuteras även hur tidsgeografins begreppsbildning kan kopplas till olika aspekter av diskursbegreppet. Slutligen kommer den ontologiska modellen också att ligga till grund för en metodologisk tillämpning i form av stratigrafiska

relationscheman anpassade efter den landskapshistoriska analysens empiriska förutsättningar.

Efter att ha redovisat de teoretiska och metodologiska förutsättningarna för arbetet ägnas **kapitel 3** åt den historiska utvecklingen av Intresselandskapet. Utgångspunkten har tagits i ett antal tidigare studier kring planering och bevarandefrågor. Vid sidan av uttalat historiska värden så som fasta fornlämningar och byggnadsminnen berörs också andra reservatsformer, till exempel nationalparker, naturreservat och naturminnen. Studien omfattar ett tidsspänn på drygt 400 år, från andra hälften av 1500-talet och fram till början av 2000-talet. I kapitlet kopplas också avgränsningen av det historiskt betingade värdet till såväl landskapets materiella struktur som till den samtida politiska strukturen.

Efter att ha undersökt de teoretiska och metodologiska förutsättningarna för landskapshistoriska undersökningar samt beskrivit den historiska utvecklingen av landskapet som värde och det avgränsade värdets relation till landskapet, ägnas **kapitel 4** ett antal fallstudier av platser som varit föremål för olika former av planeringsinsatser eller reservatsindelningar i syfte att värna eller tillvarata ett historiskt värde. Ambitionen har då varit att på olika sätt försöka sätta beskrivningen och avgränsningen av värdet i relation till värdeuttryckets historiska sammanhang. De enskilda fallstudierna skiljer sig åt inbördes och skillnaderna speglar de teman som ligger till grund för avhandlingens frågeställningar. Fallstudierna sträcker sig därför från morfologiska undersökningar av reservatsbildningens fysiska landskap, via konstruktionen av den historiska platsen, till reservatsbildningens politiska dimensioner. Studierna av de enskilda platserna tar utgångspunkt i det morfologiska perspektiv som redovisas i kapitel 2 och avslutningsvis görs också en återkoppling till den tidsgeografiska begreppsapparaten för att därigenom förtydliga relationen mellan landskapet, eller platsen, och den administrativa textens praktik.

Perspektiven från kapitel 4 utvecklas i kapitel 5 till 8. Utgångspunkten för fördjupningen är en rumslig diskursanalys och kapitel 6 till 8 motsvarar de olika former av diskurs som kortfattat diskuterats ovan (avsnitt 1.5.1) och som jag också utvecklar i kapitel 2, det vill säga en uppdelning mellan representationsformer, diskursmässig representation samt hur diskurser formas genom tillämpning och handling. I **kapitel 5** redogörs emellertid först för de juridiska och administrativa förutsättningarna för olika planeringshandlingar. I samband med detta diskuteras också olika begrepp för att kunna beskriva sambandet mellan olika administrativa intressen, platsens egenskaper och olika aktörer. I **kapitel 6** undersöks hur det historiska värdet, genom tillämpningen av representationstekniker, omvandlas till administrativt objekt. Undersökningen baseras på inventeringar, utredningsrapporter och planeringsunderlag från de fyra kommuner som utgör avhandlingens primära studieområde, så om översiktsplaner, natur- och kulturmiljövårdsprogram, fornminnesregistret, riksintressen för kulturmiljövården samt ängs- och

hagmarksinventeringen. I **kapitel 7** analyseras den inre konstruktionen av de avgränsade värdena. Analysen har då inriktats mot fossil åkermark respektive ängs- och hagmarksområden och hur de formats som arketypiska historiska rum i relation till ett samtida modernt landskap. I **Kapitel 8** undersöks hur olika intressen hanteras i det rådande planerings- och utredningssystemet, dels hur historiskt betingade värden tas upp och behandlas i den kommunala planeringen och dels hur historiska värden beaktas och kommer till uttryck i olika exploateringsprojekt. Med utgångspunkt i det material som undersöks diskuteras sedan hur avgränsningen av olika historiska värden också innebär att det omgivande landskapet blir tillgängligt för andra funktioner. Diskussionen återknyter till kapitel 5-7.

Efter att ha analyserat det rådande moderna planeringssystemet, riktas uppmärksamheten i **kapitel 9** mot utvecklingen och etableringen av det mer postmodernt influerade begreppet kulturarv och dess politiska dimension. I kapitlet redogörs för två exempel på postmodernt planerings- och miljövårdsperspektiv, Riksantikvarieämbetets utvecklingsprojekt Agenda Kulturarv respektive Europeiska Landskapskonventionen. Kulturarvsperspektivet kommer sedan att sättas in i sitt teoretiska, politiska och ekonomiska sammanhang för att därigenom möjliggöra en analys av kulturarvets diskursiva uppbyggnad och dess politiska konsekvenser. Här kommer jag också att återkomma till frågan om kompetens, eller rätten att handla i förhållande till det historiska värdet.

Avhandlingsarbetet sammanfattas och diskuteras i **Kapitel 10** i vilket jag återkopplar till frågan om tillgängliggörandet av rummet ställt i relation till utvecklingen av olika planerings- och miljövårdsparadigm. Den samlade analysen av planeringens och miljövårdens förutsättningar blir då utgångspunkten för vad jag har valt att benämna *ett utökat lokalt perspektiv*.

2 Historiska landskap som kunskapsobjekt

2.1 Inledning

Betraktat på avstånd, från en hög utsiktspunkt, i en flygbild eller för den delen i en historisk karta, framstår landskapet som en fast scen eller en statisk struktur. Närmare betraktat blir det emellertid sannolikt uppenbart för de allra flesta att större sammanhang faller samman i mindre delar, men också att det som verkade statiskt är en produkt av ett historiskt förlopp som format den aktuella situationen. Det som i flygbilden framstod som en åkeryta är i själva verket ett utfall av en eller flera specifika händelser som har ägt rum i landskapet, till exempel jordbruksmaskinens upprepade rörelser vid åkerytans plöjning. Denna rörelse kan emellertid i sin tur brytas ner ytterligare. Jordbruksmaskinens rörelse begränsas av bränsletillgången, av dess förmåga att ta sig fram i terrängen och av den friktion som uppstår mellan jordbruksredskapet och markytan. Skeendet styrs också av lantbrukarens manövrering, hennes tankar kring vad som sker just nu, vad som skett tidigare och utsikterna inför framtiden, på kort och på lång sikt. Att föraren kör just där och då är i flera avseenden en unik företeelse som beror på en rad tidigare beslut och handlingar med utgångspunkt i hennes vardag och samlade livssituation, i form av känslomässiga och kroppsliga relationer till omgivningen och överväganden i förhållande till olika strukturella omgivningsfaktorer, till exempel lagstiftningens begränsningar eller den rådande ekonomiska konjunkturen. Kombinationen av enskilda beslut och omgivningsfaktorer formar tillsammans den historiska miljö i vilken individen lever och verkar. Rörelsen genom landskapet ger också, genom interaktionen med omgivningen, upphov till olika slags avtryck som i efterhand vittnar om vad som ägt rum.

Perspektiven på hur landskapet skall förstås, beskrivas och analyseras har varierat i takt med det vetenskapliga samhällets teoretiska svängningar. Landskapet har därmed kommit att tillskrivas en rad olika betydelser. I spänningsfältet mellan det materiella och det sociala respektive förutbestämning och inkänning har olika perspektiv ofta kommit att ställas mot varandra. Motsättningen är emellertid skenbar. Landskapets natur kan och bör sökas i såväl markytans materiella struktur som landskaparens inre tankar och föreställningar, liksom i de handlingar som denne utför, enskilt och tillsammans med andra.

Med utgångspunkt i den kritiska realismen och tidsgeografin kommer jag i det följande att formulera en ontologisk modell för landskapet som historisk miljö. Vidare

kommer jag att beskriva förutsättningarna för en rumslig estetik- och diskursanalys. Slutligen kommer jag att presentera ett förslag till metodologisk ansats för att analysera och beskriva landskapet som historiskt sammanhang. Inledningsvis kommer jag emellertid först att diskutera begreppet landskap med utgångspunkt i tidigare geografisk forskning.

2.2 Vad är ett historiskt landskap?

2.2.1 Terminologi

Begreppet *historiska landskap* sönderfaller i två olika, men inbördes relaterade, begrepp, *historia* och *landskap*, vilka återkommande varit föremål för diskussioner grundade i olika teoretiska ståndpunkter. Som begrepp betraktat är historia nära sammankopplat med *tid* (jfr Dodgshon 2008) och kan språkligt ges två olika grundläggande betydelser, *berättelsen* och *det förflutna* (Florén & Ågren 1998, s.12). Berättelsen, eller narrativet, avser den språkliga och socialt reproducerade tillbakablickande återgivningen av en företeelse eller ett tillfälle, medan det förflutna avser ett förlopp eller en händelse som faktiskt ägt rum. Uppdelningen kan emellertid problematiseras. Berättelsen är till exempel också ett faktiskt existerande historiskt objekt samtidigt som förloppet måste återberättas genom olika narrativa konstruktioner. Administrativa och vetenskapliga beskrivningar utgör till exempel ett slags "berättelser", formade efter olika berättelsestrukturer samtidigt som de också återger ett faktiskt händelseförlopp eller historiskt samband. Gränsdragningen kan därför vara svår. Likväl ger uppdelningen mellan *historisk berättelse* och *historiskt förlopp* en funktionell och därtill helt nödvändig analytisk distinktion mellan två ontologiskt skilda företeelser. En likartad uppdelning kan också göras i fallet med begreppet *landskap* och jag återkommer till det i samband med landskapsbegreppets teoretiska innebörder i nästa avsnitt för att här istället fokusera på landskapsbegreppets etymologi.

Begreppet landskap är sammansatt av *land-* respektive *-skap* och förledet *land* kan då härledas till det forngermanska ordet *landōa*. Ordet har i äldre språkforskning också relaterats till en rad ord i de västeuropeiska språken, bland annat forniriskans *lann* och *land* och engelskans *lawn* vilka betecknade ett öppet inhägnat område. Land har också kopplats till ord som *linda*, *träde* (trädesåker) och *lund* (skogsduge) Det har vidare föreslagits att det svenska ordet *land* eventuellt är besläktat med det fornfinnska *lannas*, som då skall ha betecknat strand eller landområde. (Hellquist 1999, s.558, jfr Svenskt ortnamnslexikon 2003, s.185). I svenskt språkbruk har land kommit att beteckna enskilt brukad mark i förhållande till den kollektiva allmänningen men har även använts för att benämna olika politiska territorier där ledet -land avsett en geografiskt definierad yta (Hellquist 1999, s.558f). Ledet land- har också fungerat

som en rumslig markör, så som i fallet med lantluft, landfogde, lantman och landtunga, och har också ställts i motsatsförhållande till *stad* (a.a., s.559).

Det andra ledet, *-skap*, har sin motsvarighet i det germanska *-schaft* och kan ges något olika betydelser. Ordet kan till exempel beteckna social tillhörighet, ursprung, utövandet av en rättighet eller resultatet av en handling, till exempel i medborgarskap, broderskap och huvudmannaskap (Svenska Akademiens Ordbok jfr Hellquist 1999, s.927). Formen återfinns även i engelskan i form av ledet *-ship*, till exempel citizenship och membership, men språkliga paralleller kan också sökas i engelskans *-hood*, till exempel sisterhood och neighbourhood.

Landskapsbegreppets politiska och sociala dimensioner har tidigare ingående diskuterats av geografen Kenneth Olwig (Olwig 1996). Enligt Olwig kan ursprunget till det tyska begreppet *landschaft* sökas i en lokal politisk gemenskap som med tiden blev identisk med ett specifikt geografiskt område (a.a., s.631ff). Begreppen är emellertid också historiskt sammanflätade då det kulturella intresset för landskapet bland en framväxande nordeuropeisk borgarklass under 1500-talet tog utgångspunkt i ett intresse för äldre rättsordningar, som ett alternativ till en katolsk rättsordning. I den anglosaxiska kultursfären fick begreppet landskap också en ny innebörd i och med ett nyvaknat estetiskt och ekonomiskt intresse för landskapet under renässansen och den tidiga romantiken. Landskapets gestaltning blev då ett ideologiskt verktyg, under 1500-talet för att stärka kungahusets ställning och senare, under andra hälften av 1600-talet och första delen av 1700-talet, den landägande aristokratin. Anspelningarna på ett naturligt landskap kunde då i bägge fallen användas för att legitimera den egna rätten i förhållande till andra intressen, till exempel traditionella anspråk på landskapet. Det anglosaxiska landskapsperspektivet, som bland annat hämtade kraft ur den italienska renässansens landskapsarkitektur, fick då en mer visuell innebörd där landskapet betraktades som en scen, inte bara i arkitektur, konst och teater utan också i det konkreta landskapets utformning. Detta perspektiv omfattade inte bara ett nytt sätt att *se* på landskapet utan också ett nytt sätt att se på landägande och individens roll i förhållande till samhället (a.a., s.633ff).

2.2.2 Teoretiska perspektiv på begreppet landskap

Den språkliga och kulturella innebörden av begreppet landskap, och då med fokus på skillnaden mellan ett anglosaxiskt och ett germanskt landskapsbegrepp, har också varit föremål för en ingående teoretisk diskussion (jfr Olwig 2007a). En för avhandlingen viktigare principiell skiljelinje har emellertid gått mellan olika ontologiska perspektiv, vad den amerikanske geografen Carl Sauer benämner en (a) ideografisk respektive en (b) nomotetisk ansats (jfr Sauer 1925, s.27, Peet 1998, s.31f), en uppdelning som i grova drag kan sägas motsvara uppdelningen mellan ett kvalitativt respektive ett kvantitativt angreppssätt (jfr Crang 1998, s.101). Den ideografiska ansatsen betonar då det lokala eller regionala rummets individuella förhållanden medan den senare, den

nomotetiska ansatsen, i större utsträckning betonat formell lagbundenhet och kausalitet i analysen av förhållandet mellan människa och miljö samt i skillnaden mellan regioner. Båda riktningarna framhåller det fysiska landskapets förutsättningar som en viktig utgångspunkt för att förstå regionala särdrag, men medan den nomotetiska ansatsen tenderar att se deterministiska orsakssamband mellan natur och kultur får landskapets naturliga förutsättningar inom den ideografiska ansatsen fungera som en utgångspunkt för en miljöhistorisk förklaring till olika geografiskt unika, kulturella uttryck.

Den ideografiskt inriktade landskapsforskningen kan på flera sätt sägas ha kommit till tydligast uttryck i det tidiga 1900-talets regionalgeografi, med den franske geografen Paul Vidal de la Blache, som en centralgestalt. Influenserna från Vidal de la Blache märks kanske framför allt hos andra geografer i form av ett organiskt landskapsperspektiv, uttryckt till exempel i begreppen *milieu*, *genre de vie* och *paysage* (Mercier 2009, s.148), på svenska livsmiljö, livsform och landskap. Inflytandet märks också utanför den geografiska landskapsforskningen, kanske framför allt i fransk historieforskning och den så kallade Annales-skolan (Glénisson 1979, s.177, Claval 1984, 231, 236f, Hunt 1986, s.211, Crang 1998, s.18). Influenserna märks också hos Sauer, bland annat i synen på landskapet som en organiskt levande scen, formad och omformad av människans arbete med utgångspunkt i regionens naturliga förutsättningar (Sauer 1925, s.33).

Samtidigt som Sauer, i likhet med Vidal de la Blache (jfr Mercier 2009, s.148), vände sig mot deterministiska förklaringsmodeller (Sauer 1925, 24, jfr Peet 1998, s.15f, Crang 1998, s.15ff) framhöll han betydelsen av att undersöka både landskapets formmässiga uttryck och regionens geografiska förutsättningar. Enligt Sauer avsåg begreppet landskap en landform, men han betonade också att fokus måste ligga på dess tillkomstprocess.

a land shape, in which the process of shaping is by no means thought of as simply physical. It may be defined, therefore, as an area made up of a distinct association of forms, both physical and cultural. (Sauer 1925, s.25f)

Enligt Sauer utgjorde landskapets och kulturens form, struktur och funktioner ett föränderligt system i vilket kulturens form var överordnad naturförutsättningarna (Sauer 1925, s.25f, 36f). Det gick därför inte att fastställa generella förhållanden mellan landform och kultur. Sauer betonade däremot behovet av att undersöka både naturens och kulturens morfologi i vad han själv beskrev som en slags mänskligt och kulturellt inriktad ekologi, en humanekologi, där naturlandskapet utgjorde den materia i vilken kulturen verkade som en skapande kraft (a.a., s.45f).

Culture is the agent, the natural area is the medium, the cultural landscape the result (Sauer 1925, s.46)

Konkret omfattade Sauers morfologiska modell tre olika komponenter, form, homologi och morfologisk utveckling. Form avsåg då en struktur av enskilda komponenter, homologi ett antagande om att likhet i form antyder likhet i funktion, och den morfologiska utvecklingen den gradvisa förändringen av en form från outvecklad till fulländad (Sauer 1925, s.30). Sauer underströk att det handlade om en metod för observation och av texten framgår också att Sauer såg de enskilda sekvenserna av förändring som en del i en återkommande omformning av landskapet, i takt med att förutsättningarna förändrades (a.a., s.31). Fulländning i den morfologiska utvecklingen avsåg i detta sammanhang därför slutet på en utvecklingssekvens snarare än ett slutgiltigt stadium. En för föreliggande avhandling intressant detalj är att landskapet inom Sauers ideografiskt inriktade landskapsforskning betraktades som både förutsättning för och utfall av kulturell utveckling över tid (Crang 1998, s.17).

Studiet av landskapet gavs en framträdande roll också i den svenska akademiska geografin under tidigt 1900-tal och inspirationen hämtades till stora delar från tysk geografi (Hägerstrand 1991e, s.47). Fokus riktades då mot olika naturgeografiskt och kulturellt definierade regioner och samspelet mellan människa och miljö (Bladh 1995, s.11ff). Helge Nelssons studie av Bergslagen kan till sin utformning kanske snarast betecknas som historisk regionalgeografi, men i avhandlingens inledande kapitel anförs också ett tydlig morfogenetiskt perspektiv.

Kanske i intet afseende ha de historiska-geografiska studierna så stor betydelse som däri, att de fördjupa blicken för de naturliga förutsättningarnas relativitet. ... Men äfven för den geograf, som enbart håller sig till den värld, som lefver och brusar omkring honom, är det af yttersta vikt att söka se genetiskt icke endast på naturgeografien utan också på ett landskaps kulturdrag. (Nelsson 1913, s.279)

Nelsson framhåller att det handlar om att försöka förstå de krafter som är verksamma i utvecklingen av ett visst landskap. Han understryker också att det handlar om att undersöka hur landskapet utnyttjas och förändras över tid, snarare än att enbart se till spridningen av olika företeelser (Nelsson 1913, s.280). De regionalgeografiska influenserna kan också märkas hos den finske geografen Johannes Gabriel Granö och dennes elev, den estländske geografen Edgar Kant, vilka senare under 1900-talet, genom Kants verksamhet i Lund, också skulle komma att få betydelse för utvecklingen av den svenska geografiforskningen (Buttimer 2005, Granö 2005, Buttimer & Mels 2006, s.72ff).

Intresset för landskapet som begrepp och forskningsobjekt inom regionalgeografin minskade, i Sverige och internationellt, i och med den så kallade kvantitativa revolutionen, en utveckling som initierades under 1930-talet för att sedan på allvar slå igenom under efterkrigstiden (Peet 1998, s.19ff, Hägerstrand 1991e, s.47). Utvecklingen följer samhällsutvecklingen i övrigt och kan sättas i relation till mellankrigstidens modernistiska perspektiv inom till exempel samhällsplanering och

senare i en geografi formad dels av erfarenhet från militärstrategisk tillämpning under andra världskriget och dels efterkrigstidens naturvetenskapliga framstegsoptimism. Konkret uttryckt innebar detta en fokusering mot kvantitativa metoder och ett mer kvantitativt rumsligt perspektiv (jfr Peet 1998, s.20), det vill säga ett genomslag för det som ovan benämnts som en nomotetisk ansats. Även om landskapet som begrepp i någon mening försvann från regionalgeografin skulle den nomotetiska ansatsen åter komma att ifrågasättas i och med utvecklingen av en kritisk kulturgeografi under 1980-talet (jfr Sayer 2000, s.131).

Drag av den äldre regionalgeografiska forskningen kom emellertid att leva kvar inom den historiskt inriktade geografin. Undersökningarna tog som regel formen av en slags historisk regionalgeografi där naturgeografiska förutsättningar ofta fanns med som en bakgrundsfaktor i den regionala beskrivningen (till exempel Kristoffersson 1924, Dahl 1942, Stenström 1945). Enligt kulturgeografen Mats Widgren har svensk historisk landskapsgeografi under andra hälften av 1900-talet präglats av tysk och anglosaxisk forskning (Widgren 1999, s.47) och enligt Widgren dominerades efterkrigstidens geografiska kulturlandskapsforskning till stor del av frågeställningar kring morfologi, morfogenes och evolutionärt tänkande (Widgren 2004, s.455f). Widgren beskriver den tyska forskningstraditionen under denna tid som en "retrogressiv ansats" med fokus mot "de förindustriella odlingslandskapstypernas ursprung" baserat på morfologisk metod med arbeten av till exempel David Hannerberg och Staffan Helmfrid som tydliga svenska exponenter (Widgren 1999, s.47). Denna inriktning kan kontrasteras mot en brittisk kulturlandskapsforskning som Widgren menar var mindre inriktad mot analysen av konkreta former baserat på traditionella historiska källmaterial, till förmån för mer processorienterade analyser av större skeenden och utvecklingsförlopp i landskapet. Widgren framhåller dock att det förekom morfogenetiska studier av landskapets formelement också i brittisk forskning (Widgren 1999, s.48). Under den senare delen av 1900-talet märks ett ökat intresse för social och ekonomisk historia i den brittiska forskningen och senare också för postmodern teoribildning (Widgren 2004, s.457). Det är en utveckling som bland annat kan förklaras med utgångspunkt i den brittiska landskapsforskningens större öppenhet mot annan samhällsvetenskaplig och humanistisk teoribildning (Widgren 1999, s.48).

Utanför den kulturgeografiska forskningen utvecklades under efterkrigstiden ett intresse för landskapet som ekologiskt sammanhang (Hägerstrand 1991e, s.47). Utvecklingen hänger ihop med tidens ökade insikter om det moderna samhällets effekter på miljön vilket också uppmärksammades vid internationella konferenser, till exempel "Man's role in Changing the face of the Earth" vid vilken också bland annat Sauer medverkade (jfr Sauer 1956). I Sverige utkom Sten Selander med "Det levande landskapet" (Selander 1955) och under 1960- och 70-talet märks ett ökande intresse för det historiska agrarlandskapets ekologiska värden (t.ex. Sjöbeck 1973). Landskapets roll som samlad ekologisk miljö uppmärksammas också i olika

tvärvetenskapliga publikationer (t.ex. Brink m.fl. 1974). Jag återkommer till synen på landskapet som historiskt värde i samband med att jag diskuterar utvecklingen av den moderna natur- och kulturmiljövården under efterkrigstiden i kapitel 3.

I likhet med annan samhällsvetenskap och humaniora utvecklades under 1970- och 80-talen också inom landskapsforskningen en kritik mot vad som uppfattades som ett dominerande positivistiskt vetenskapsideal (jfr Widgren 2004, s. 457, jfr Cosgrove 1998, Olwig 2007a, se avsnitt 3.6 och 9.3). 1988 publicerades boken "Iconography and landscape" som, åtminstone i efterhand och då framför allt med referens till redaktörerna Denis Cosgroves och Stephen Daniels förord (Cosgrove & Daniels 1988), har kommit att framstå som en milstolpe i utvecklingen av det sena 1900-talets postmoderna landskapsgeografi. Cosgrove och Daniels framhöll vikten av att, i likhet med en text eller ett konstverk, också förstå och tolka landskapets undertexter (a.a., s.4). Studiet av landskapets ikonografi borde enligt författarna emellertid inte begränsa sig enbart till det fysiska landskapet. Landskap betraktades snarare som ett förhållande som också kunde reproduceras och uttryckas i andra konstformer (a.a., s.1).

Indeed the meanings of verbal, visual and built landscapes have a complex interwoven history. To understand a built landscape, say an eighteenth-century English park, it is usually necessary to understand written and verbal representations of it, not as 'illustrations', images standing outside it, but as constituent images of its meaning or meanings. (Cosgrove & Daniels 1988, s.1).

Författarna ville därmed, i opposition till vad de betecknade som en empiristisk landskapsforskning, förmedla bilden av landskapet som en meningsbärande konstruktion som inte kunde underkastas direkt tolkning. Därtill menade de att även landskapsforskaren i sig var medskapande i utformningen av landskapets innebörder genom att hela tiden tillföra nya lager av mening. Landskapet framstod därmed mer som en text som inte bara kunde läsas och tolkas, utan också skrivas om (Cosgrove & Daniels 1988, s.8). Det bör dock betonas att det materiella landskapet hela tiden funnits närvarande också i Cosgroves och Daniels postmoderna landskapsgeografi.

A landscape is a cultural image, a pictorial way of representing, structuring or symbolising surroundings. This is not to say that landscapes are immaterial. They may be represented in a variety of materials and on many surfaces – in paint on canvas, in writing on paper, in earth, stone, water and vegetation on the ground. A landscape park is more palpable but no more real, nor less imaginary, than a landscape painting or poem. (Cosgrove & Daniels 1988, s.1)

Utvecklingen av en postmodern kulturlandskapsforskning innebar därför en ny teoretisk och metodologisk ansats och en insikt om vad landskap som empiriskt objekt kunde användas till (jfr Cosgrove 1993, s.8, Cosgrove 1998).

Kulturgeografen Kenneth Olwig polemiserade mot Cosgroves och Daniels postmoderna perspektiv då han menade att landskapet måste förstås som något mer än enbart en social eller textmässig konstruktion. Olwig kopplade Cosgroves och Daniels postmoderna perspektiv till landskapsbegreppets betydelse i anglosaxisk tradition i vilken begreppet landskap avsåg upplevelsen av landskapet snarare än landskapet i sig (Olwig 1996, s.630, 644). Olwig ville istället, genom att lyfta fram det germanska landskapsbegreppet, argumentera för ett i hans ögon mer substantiellt perspektiv med utgångspunkt i det lokala samhället, dess politiska organisation och dess interaktion med sin omgivning (Olwig 1996, s.630, 645). Detta innebar emellertid inte att han förkastade epistemologiska perspektiv på landskapet, tvärt om.

Landscape, I will argue, need not be understood as being either territory or scenery; it can also be conceived as a nexus of community, justice, nature, and environmental equity, a contested territory that is as pertinent today as it was when the term entered the modern English language at the end of the sixteenth century. (Olwig 1996, s.630f)

Olwigs etymologiskt grundade ansats har senare i sin tur kritiserats av geografen Carl Benediktsson (Benediktsson 2007) som ställt sig frågande till det faktiska behovet av att i detalj reda ut landskapsbegreppets etymologi. Benediktsson menade istället att landskapet, i linje med vad han anser vara ett mer radikalt epistemologiskt förhållningssätt (a.a., s.205 jfr Demerit 2002), hela tiden måste ges nya innebörder med utgångspunkt i samtida behov och intressen. Ett intresse för att reda ut vad som ligger bakom olika upplevelser av landskapet eller hur de relaterar till landskapet som reellt fenomen kan då, enligt Benediktsson, rent av komma att stå i vägen för utvecklingen av en radikal epistemologi (Benediktsson 2007, s.205, jfr Olwig 2007a).

Som kunskapsobjekt framstår landskapet som svårfångat och i flera fall också motsägelsefullt, men i denna komplexitet finns också en möjlig lösning. Skillnader i valet av empiri och metodologisk ansats mellan olika undersökningar kan i stor utsträckning förklaras med utgångspunkt i skiftande vetenskapsteoretiska perspektiv. De olika perspektiven behöver emellertid inte utesluta varandra och flera geografer har påtalat behovet av att förstå och undersöka landskapet ur flera olika perspektiv, i ett på samma gång socialt och materiellt sammanhang (jfr Jones 1988, Henderson 2003, Mitchell 1993, s.3ff, Widgren 2004, Mitchell 2005, s.49, Mels & Setten 2007). Diskussionen rörande olika betydelser och perspektiv på landskapet har i första hand kretsat kring frågor om hur landskapet upplevs snarare än vad det är och hur det fungerar. Diskussionen har också satt sitt avtryck i konkret landskapsforskning, kanske framför allt i studier som försöker överbrygga avståndet mellan landskapets fysiska och sociala dimension för att därigenom försöka förstå hur landskapet skapas och transformeras, men också skapar och transformerar, genom arbete och reproduktion (jfr Mitchell 1993, Mels 1999, Setten 2003, Berg 2003, Mitchell 2007). De skiftande perspektiven skulle därmed kunna ses som möjliga delar i en större sammanhängande teoretisk modell. En sådan modell skulle emellertid

förutsätta en integration av en rad olika analytiska dimensioner. Vid sidan av relationen mellan det sociala och det materiella finns till exempel också ett spänningsfält mellan kollektiv och individ liksom mellan struktur och handling. Till detta kommer naturligtvis också frågan om hur olika företeelser förändras och interagerar över tid och hur relationerna kommer till uttryck på olika skalmässiga nivåer.

Kulturgeografen Mats Widgren framhåller behovet av att kunna tolka, eller *läsa*, landskapets morfologi. Widgren är nogga med att understryka att läsning då inte avser en läsning av landskapet i form av text, utan snarare förmågan att kunna avläsa och uttolka de spår som avsatts, för att därmed kunna rekonstruera olika historiska händelser, förlopp och förhållanden i stor och liten skala (Widgren 2004, s.455 not 1).

empirically-based materialist landscape history certainly [still] has a role to play (Widgren 2004, 464).

Analysen av det historiska landskapet förutsätter då också en förmåga att kunna avläsa och tolka landskapet i termer av form, funktion, process och kontext (Widgren 2004, s.462). Detta förutsätter emellertid också en idé om hur landskap, eller världen om man så vill, fungerar, hur de formas, hur de påverkar olika förlopp och under vilka förutsättningar de kan bli föremål för historiska studier, med andra ord: en landskaplig ontologi.

2.2.3 Landskapets historiska och strukturella natur

För att återknyta till Sauer (1925) kan landskapet i dess mest grundläggande teoretiska betydelse betraktas som en form av *natur*. Enligt kulturgeografen Neil Smith skall utnyttjandet och förändringen av naturen betraktas som ett grundläggande inslag i all mänsklig kultur (jfr Smith 1996, s.47). Begreppet skall emellertid inte enbart förstås i termer av till exempel ett ekologiskt system i traditionell naturvetenskaplig mening utan som den strukturella bakgrund i förhållande till vilken alla mänskliga handlingar äger rum och får sina historiskt givna förutsättningar.

In short when this immediate appearance of nature is placed in historical context, the development of material landscape presents itself as a process of the production of nature. (Smith 2008, s.368)

I den mening som avses här omfattar begreppet natur därför också människans omformning av den, alltså det som i dagligt tal benämns *kultur*. Landskapet är på så vis både natur och kultur i den mening att det är skapat samtidigt som det också ger utgångspunkten för nytt skapande. Med utgångspunkt i de olika investeringar som genomförts i syfte att öka dess produktivitet kan landskapet därmed också betraktas

som en resurs, eller ett kapital (Widgren 2000, jfr Mitchell 2005, s.50). Exempel på investeringar kan till exempel vara röjning av åkermark, inrättandet av hägnadssystem eller skapandet av annan infrastruktur för att möjliggöra, effektivisera eller underlätta bruket av ett specifikt område. Den materiella aspekten av landskapet och naturen gör också att dess funktion och värde är bundna till den enskilda platsens strukturella förhållanden. I dess grundläggande form är naturens, eller landskapets, värden därför i första hand att betrakta som bruksvärden snarare än bytesvärden (Smith 2008, s.268). Landskapets värde som kapital präglas heller inte av samma rörlighet som till exempel ett monetärt kapital.

Unlike monetary capital, which is fluid in space but fixed in time, *landesque* capital is fixed in space but "fluid" in time. The chronological and social contexts of its use, managements, and further development can differ significantly from the contexts that once shaped it. (Widgren 2000, s.61)

Detta innebär dock inte att investerade resurser inte kan flyttas mellan olika platser. Byggnader och annan infrastruktur kan till exempel flyttas mellan olika platser och själva arbetet i sig innebär per definition någon form av rumsligt betingad förändring, till exempel mellan där arbete utförs och där det inte gör det. Behovet av att till exempel underhålla en gjord investering och behovet av att prioritera begränsade resurser innebär därför att det i någon mening också kan uppstå ett slags rumsligt flöde också av markbundet kapital. Det i landskapet förankrade kapitalet begränsas inte heller enbart till dess fysiska strukturer utan omfattar också till exempel lagstiftning, agrartechniskt kunnande och social organisation.

The spatial fixity of *landesque* capital is thus not only a question of the physical structure. It also involves the locally developed knowledge systems of agriculture, irrigation, weather, crops, and so on (Widgren 2000, s.72)

Analysen av ett enskilt landskapsavsnitt måste därför ske i relation till de samlade förutsättningar som ges av det aktuella produktionssystemet (Mitchell 2005, s.547). Detta gäller inte bara landskapet i fysisk bemärkelse utan omfattar också dess sociala aspekter.

As a material "thing" and a representation (no matter how abstracted) of that thing, landscapes structures relations of labor. (Mitchell 1993, s.2)

Landskapets funktion som resurs kan också få negativa konsekvenser. En investering kan till exempel samtidigt som den ger förutsättningar för att uppnå olika mål samtidigt bidra till att binda aktören genom juridiska eller ekonomiska skyldigheter eller vid olika former av underhåll för att vidmakthålla investeringen över tid (Mitchell 2005, s.564f). Den befintliga situationen måste därför i någon mån övervinnas. Enligt kulturgeografen Robert Dodgshon (Dodgshon 1998) kan benägenheten till förändring, till exempel uttryckt i termer av tröghet (eng: *inertia*),

också förstås med utgångspunkt i rummets sociala förutsättningar, till exempel i form av institutioner, traditioner och etablerade överenskommelser. Enligt Dodgshon är förändring inte bara en fråga om *hur* utan också om *var* (a.a., 1998, s.163).

För att förstå samspelet mellan landskapets fysiska och sociala dimensioner och de förutsättningar som föreligger för olika slags handlingar, eller arbete, måste analysen också omfatta landskapets gestaltning i olika former av representation. Kulturgeograferna Tom Mels och Tomas Germundsson har i olika sammanhang diskuterat den franske sociologen Henri Lefebvres teorier rörande olika former av representation och reproduktion av rummet i förhållandet till agrara och rurala landskap. Landskapet kan då delas upp i olika analytiska komponenter i form av rumslig och materiell förankrad praktik, olika sätt att representera ett rum och rummet så som det levs, upplevs och föreställs (Mels 2002a, s.136f, Germundsson 2003b, s.189ff, jfr Mels 1999). Germundsson framhåller att relationen mellan dessa två sociala rumskategorier måste förstås som en dialektisk process, ett växelspel mellan det representerade och det upplevda, en dialektik som också har inbördes styrkeförhållanden.

kartan som representationsform har en visuell genomslagskraft som gör att den illustrerar får en slagsida åt det för-givet-tagna, åt det statiska och åt en förenkling av förhållandet mellan form och process (Germundsson 2003b, s.185).

Även om Germundsson i det aktuella exemplet diskuterar just kartans betydelse torde samma förhållande också gälla andra former av rumslig representation. De olika representationsformerna är då ofta knutna till samhällsliga systemfunktioner, i det moderna samhället till exempel i form av planeringsunderlag och fastighetskartor, medan det sätt på vilket rummet uppfattas i stor utsträckning blir en fråga om individuella perspektiv. Representationen och uppfattningen av landskapet kommer sedan att omsättas i olika former av rumslig praktik med ett konkret utfall i det fysiska landskapets uttryck. Kulturgeografen Johan Berg har, bland annat med utgångspunkt i sociologen Anthony Giddens strukturteori, presenterat en trialektisk modell över förhållandet mellan det fysiska landskapet, dess sociala organisation och dess aktörer, i vilket landskapet skapas av olika aktörer samtidigt som det också ger förutsättningarna för olika handlingar (Berg 2003, s.16). Värt att notera är att den strukturella aspekten i Bergs modell delas mellan landskapet och den sociala organisationen, en uppdelning som skulle kunna jämföras med den uppdelning mellan representationen av landskapet och landskapet som materiell praktik som diskuterats av Mels och Germundsson.

Uppdelningen mellan olika rumsligt betingade strukturella förutsättningar, rumslig praktik och upplevelser är intressant då den ger en ingång till att undersöka hur landskapet skapas i förhållandet mellan ett socialt och ett fysiskt rum. Som redan antytts sker den kulturella produktionen av rummet emellertid hela tiden i förhållande till en befintlig historisk situation, det sociala och materiella landskap som

utgör den nödvändiga utgångspunkten för alla handlingar, samtidigt som resultatet ger förutsättningarna för kommande handlingar (Berg 2003, s.21f, Mitchell 2005, s.49 jfr Crang 1998, s.15, 17). Det finns alltså hela tiden en tidskillnad mellan handlingen och landskapet. Antropologen Tim Ingold (Ingold 1993, jfr Wästfelt 2003, s.306) skiljer till exempel mellan handlingslandskapet (eng: *taskscape*) och landskapet som materiell restprodukt av en serie kollapsade handlingar.

the landscape as [...] embodied form: a pattern of activities 'collapsed' into an array of features. (Ingold 1993, s.162)

Landskapet utgör ur ett sådant perspektiv per definition en historisk struktur av äldre och yngre lämningar vars sammansättning också kan säga oss något som vad som en gång ägt rum.

Frågan är emellertid hur vi skall förstå landskapet som en historiskt sammansatt struktur? Enligt en välkänd och därtill ofta använd metafor har landskapet jämförts med en palimpsest, ett återanvänt pergament där äldre texter fortfarande är synliga under den senast tillförda (jfr Cosgrove & Daniels 1988 s.8, Henderson 2003, s.184, Bender 1998, s.1). Liknelsen vid en palimpsest skulle därmed anspela på att landskapet är uppbyggt av ett antal olika lager lagda på varandra i kronologisk ordning.

The earlier inscriptions were never fully erased so over time the result was a composite – palimpsest representing the sum of all the erasures and over-writings. Thus we might see an analogy with a culture inscribing itself on an area to suggest the landscape as the sum of erasures, accretions, anomalies and redundancies over time. (Crang 1998, s.22)

Synsättet anknyter därmed till en naiv förståelse av en arkeologisk lagerföljd och möjligen har analogin också vunnit något av sin popularitet på att den anspelar på att landskapet kan förstås, och till och med "läsas", som en text (jfr Bender 1998).

Palimpsest som modell för det historiska landskapet leder emellertid lätt fel då analogin ger bilden av att landskapets lager är placerade på varandra utan någon inbördes relation. Det är självklart nödvändigt att försöka utveckla och tillämpa olika modeller för att kunna beskriva och analysera det historiska landskapets utveckling, men i fallet med en palimpsest uppstår ett problem då olika stadier, förlopp och processer, därtill av olika längd och varaktighet, komprimeras till homogena ytor, eller till en fråga om rumslig fördelning vid ett enskilt tillfälle. Den här typen av modell kan därför inte säga särskilt mycket, eller något alls, om kontaktytorna mellan olika ingående lager eller för den delen vad som händer före eller efter ett enskilt stadium.

Möjligen kan den kronologiska skiktningen av landskapets tidsdjup stå som förklaring till något av palimpsestens popularitet som landskapshistorisk typmodell. Indelningen i olika skikt stämmer ganska väl överens med framställningen av det förflutna i form av distinkta kronologiska perioder, till exempel i konstruktionen av järnålderns, det

traditionella jordbrukets eller enskiftets landskap. Den kronologiska uppdelningen av det historiska landskapet kan även sättas i relation till indelningen av olika akademiska discipliner och administrativa sektorer. Palimpsestmodellen erbjuder i detta sammanhang en projektyta för olika disciplinära perspektiv. Tidigare strukturer finns där, men kan ganska oproblematiskt, och utan något direkt motstånd, skrivas över med nytt materiellt och socialt innehåll i studiet av en enskild period.

Problemen med palimpsesten som analogi till trots finns ett behov av att undersöka landskapets historiska dimension samt, att med utgångspunkt från en historisk tolkning, rekonstruera de förlopp som lett fram till den historiska situationen. Landskapets historiska dimension kan då i dess olika former bli föremål för en historisk tolkning genom vilken olika processer, händelser och tillfälliga tillstånd kan rekonstrueras. Detta medför emellertid ett behov av att skilja mellan form, funktion och process (jfr Widgren 2004).

För att sammanfatta vill jag betona att landskapet kan förstås som estetik, en fysisk yta med vissa fysiska egenskaper, ett resultat av politisk och social organisation eller som ett socialt/ekologiskt system. Landskapets innehåll kan därför inte reduceras vare sig till enskilda fysiska objekt eller till en fråga om sociala konstruktioner och politiska överenskommelser. Samtliga dessa ansatser är i själva verket nödvändiga för en förståelse av det historiska landskapet som historiskt sammanhang. Att slå ihop olika perspektiv är emellertid inte helt enkelt då det i flera fall finns förhållandevis stora skillnader mellan olika teoretiska och metodologiska ansatser. I kompositionen av ett flerdimensionellt perspektiv finns därmed en risk för såväl metodologisk som ontologisk relativism. Det är därför viktigt att betona att det handlar om *möjliga* teoretiska perspektiv i förhållande till det objekt som skall undersökas. Med utgångspunkt i de perspektiv på landskapet som historisk miljö som redovisats ovan handlar det om att försöka beskriva förhållandet mellan landskapets sociala och fysiska dimension och hur detta förhållande över tid både formas och formar såväl naturliga processer som människans kulturellt betingade handlingar. De teoretiska verktygen för ett sådant förhållningssätt kommer nu att utvecklas med hjälp av den kritiska realismen och tidsgeografin för att därigenom formulera en landskaplig ontologi.

2.3 Kritisk realism

2.3.1 Bakgrund

Den kritiska realismen utvecklades under 1980- och 90-talet med utgångspunkt i filosofen Roy Bhaskars transcendentala realism (Bhaskar 1978). Med *transcendental*

avsåg Bhaskar då en gränsöverskridande vetenskapsteori som kunde hantera relationen mellan en intransitiv och transitiv dimension av verkligheten, det vill säga världen i sig respektive våra föreställningar om den (Bhaskar 1978, s.21, 25, jfr Sayer 2000, s.11). Enligt Bhaskar finns det inte någon grund för att anta att det rent ontologiskt skulle finnas någon grundläggande skillnad mellan naturvetenskap och samhällsvetenskap även om de studerade olika frågor och inte utfördes på samma sätt (Bhaskar 1998, s.3, jfr Steinmetz 1998, s.181). Bhaskars transcendentala realism blev sedan utgångspunkten för en naturalistiskt grundad samhällsvetenskaplig kunskapsteori under benämningen kritisk realism (Sayer 2000, s. 27 not 2).

Den kritiska realismens ontologiska fokus riktas till stor del mot kausala krafter och djupstrukturer, vilka nås genom olika former av analytisk abstraktion i form av en kvalitativ tolkning av olika företeasers strukturella egenskaper, krafter och relationer med utgångspunkt ur enskilda exempel (Sayer 1992, s.86ff, Sayer 2000, s.19f). Frågor kring mening och betydelse, liksom konceptualiseringen av relationerna mellan strukturens olika delar, blir då viktiga analytiska moment för att förstå och analysera sociala handlingar och system (Sayer 1992, s.31).

Den kritiska realismen omfattar en kritik både av positivistiska och hermeneutiska vetenskapsperspektiv (jfr Bhaskar 1998, s.47f, 123) och intar en kunskapsteoretisk mellanposition i vilken epistemologisk och ontologisk teori står i en dialektisk relation till varandra (Sayer 2000, s.30).

By simultaneously challenging common conceptions of both natural and social science, particularly as regards causations, critical realism proposes a way of combining a modified naturalism with a recognition of the necessity of interpretive understanding of meaning in social life (Sayer 2000, s.3).

En liknande ståndpunkt har också anförts av sociologien George Steinmetz.

[C]ritical realism's epistemological relativism allows it to accept the results of much of the recent history and sociology of science in a relaxed way without giving in to judgemental relativism (Steinmetz 1998, s.184).

Samtidigt som den kritiska realismen framhåller behovet av att söka strukturella förklaringar samt att försöka identifiera kausala samband förkastas tanken på lagbundenhet i traditionell mening. Den kritiska realismen kan därför inte heller karaktäriseras vare sig som nomotetisk eller ideografisk (Sayer 2000, s.136ff).

2.3.2 Realismen som kritik

Bhaskars kritik riktades inledningsvis mot den etablerade naturvetenskapens formulering av kausala lagar och testning av hypoteser enbart med utgångspunkt i direkt observation, och då med utgångspunkt i det naturvetenskapliga experimentet (Bhaskar 1978). Kritiken riktades inte mot frågan om kausalitet, eller möjligheten att

identifiera och formulera kausala lagar i sig. Tvärtom menar Bhaskar att kausala lagar faktiskt måste existera men att kunskapen om dem inte kan grundas enbart på direkta iakttagelser, dels för att de krafter och förmågor som ligger bakom kausala förlopp inte kan studeras direkt och dels för att krafter och förmågor mycket väl kan vara verksamma utan att för den skull få kausala följder. Bhaskar framhöll också att det kontrollerade vetenskapliga experimentet innebar en sluten miljö där isolerade kausala förlopp studeras var för sig på ett sätt som inte motsvarar den verklighet som existerar utanför laboratoriet (Bhaskar 1978, s.14f, 27, Sayer 1992, s.89, 110). Detta innebär inte att de kausala krafter och förmågor som är verksamma i experimentet, till exempel en kemisk reaktion eller fysisk process, i egentlig mening skulle vara skapade av forskaren, utan snarare att de är igångsatta eller utlösta av denne. Det vetenskapliga experimentet är därför en fråga om kulturell produktion av experimentets förutsättningar snarare än en konstruktion av dess mekanismer. Motsvarande förhållanden kan även identifieras i andra former av vetenskaplig praktik. Den kunskapsmässiga transformationen från praktiskt utövad kunskap till begreppsmässig och metodologisk formalisering, till exempel genom kvantifiering, riskerar att medföra ett slags förtingligande som i förlängningen, genom en allt för hög grad av förenkling, minskar förutsättningarna för att kunna förstå olika orsakssamband (jfr Sayer 1992, s.16).

Abstraktion och förenkling är samtidigt grundläggande element i all form av kunskapsproduktion, också i analysen av komplexa system. Snarare än att betraktas som en paradox utgör emellertid den kritiska realismens epistemologiska relativism, det vill säga insikten om kunskapens inneboende felbarhet (Sayer 1992, s.67), ett av dess argument för ett realistiskt perspektiv. En direkt korrelation mellan kunskap och verklighet skulle till exempel innebära att allt redan var känt, det vill säga att vår kunskap inte förändras, eller att den yttre verkligheten skulle förändras i takt med att ny kunskap utvecklas.

the common experience of making empirical errors, of mistaking the nature of the world, supports rather than undermines realism. For it is precisely because the world does not yield to just any kind of expectation that we believe it exists independently of us and is not simply a figment of our imagination. (Sayer 1992, s.67)

Att kunskap och verklighet är två olika saker innebär emellertid inte att det inte skulle finnas kopplingar där emellan eller att all kunskap är lika felbar (Sayer 1992, s.68). Kunskapskritiska perspektiv är nödvändiga men riskerar att begå vad Bhaskar benämner det så kallade epistemologiska felslutet, det vill säga att den ontologiska frågan om vad som existerar har ersatts av frågan om hur vi kan bilda oss uppfattning om det (Bhaskar 1978, s.36f). Vetenskapen har också, liksom ett flertal andra former av interaktion med omgivningen, trots dess många brister och tillkortakommanden, visat sig vara tillräckligt framgångsrik, eller praktiskt adekvat (Sayer 2000, s.40ff) och har kunnat öka kunskapen om vissa samband. Det vetenskapliga arbetet har också,

genom erfarenhet, reflexion och anpassning, kunnat utvecklas för att bli bättre och det är också rimligt att anta att det finns någon form av progressiv kunskapsutveckling (a.a., s.30). Den övergripande frågan bör därför istället, enligt Bhaskar, vara hur verkligheten rimligen bör vara uppbyggd för att vetenskapen skall fungera (Bhaskar 1978, s.36, jfr Sayer 2000, s.42). Epistemologisk kritik är nödvändig men kan inte utesluta formuleringen av ontologisk teori då båda förutsätter varandra.

Blodomloppets funktion är ett exempel där den medicinska vetenskapen idag står för en mer praktiskt adekvat beskrivning än när det till exempel hävdades att blodet inte cirkulerade. Andra exempel är skiftningarna i synen på jordens form eller för den delen dess position i solsystemet. Detta innebär emellertid inte att ny kunskap om blodomloppet, jorden eller himlakropparnas organisation inte kommer att ersätta den vi besitter idag, men heller inte att blodomloppet plötsligt eller gradvis började flöda, eller att det kommer att omorganiseras i takt med att vår kunskap om det utvecklas. Jorden har heller inte varit platt (Sayer 1992, s.26), ingen har fallit över kanten, och jorden och solen har heller inte bytt plats när olika världsbilder har ersatt varandra.

Vad som däremot kan och bör diskuteras är huruvida ontologiska frågeställningar alltid är de mest intressanta i alla sammanhang och självklart finns det också en mängd frågeställningar där frågeställaren inte behöver ta hänsyn till världen utanför. Men samtidigt som det finns all anledning att diskutera kunskapens politiska dimensioner måste kritiken, för att på allvar kunna diskutera och värdera dess konsekvenser, ta utgångspunkt i antaganden om dess effekter snarare än i på förhand givna, ideologiska och politiska, ställningstaganden rörande dess epistemologiska status. Bedömningen av kunskapen kompliceras emellertid av att olika kulturella sammanhang naturligtvis kan ha olika mål samt att kunskap också kommer att tillämpas i sådana sammanhang, inte minst för dess retoriska potential, där den egentligen inte är relevant.

2.3.3 Ontologi

Enligt den kritiska realismen kan förhållandet mellan olika kausala krafter, inklusive vår uppfattning av dem, förstås och analyseras med utgångspunkt i en stratifierad ontologisk modell sammansatt av tre olika nivåer, eller strata. Den första benämns den reella (the real) och omfattar till exempel strukturer och objekt, inklusive deras kausala krafter och förmågor. Den andra nivån, den faktiska (the actual), omfattar de händelseförlopp och processer som uppstår till följd av att olika krafter och förmågor aktiveras. Den tredje nivån, den empiriska (the empirical), omfattar de intryck och sociala konstruktioner som skapas med utgångspunkt i ett faktiskt förhållande (Bhaskar 1978, s.13f, Sayer 2000, s.11f). Den reella och faktiska nivån motsvarar då något förenklat den intransitiva dimensionen av verkligheten och den empiriska verklighetens transitiva dimension.

I sin grundläggande form innebär den kritiska realismens ontologi ett nedåtriktat kausalt flöde så tillvida att den högre nivån påverkar den lägre (Bhaskar 1978, s.12f). Med kausalitet avses generellt inte hur många gånger en företeelse upprepas eller hur sannolik den är, utan istället de mekanismer som ligger till grund för ett enskilt utfall oavsett mängd eller frekvens. Undersökningar av kausalitet i kritisk realistisk bemärkelse handlar därför inte om att förutse samband eller bestämda utfall, sådana existerar i realiteten, och om ens då, enbart i kontrollerade laboratoriemiljöer. Verkligheten, och då inte minst i sociala system, beskrivs istället som ett öppet system där utfallet inte kan förutses men där förloppet kan rekonstrueras i efterhand (Sayer 1992, s.89, Sayer 2000, s. 15). Samma mekanismer kan därtill ge olika utfall samtidigt som olika mekanismer kan ge likartade utfall.

Processes of change usually involve several causal mechanisms which may be only contingently related to one another. Not surprisingly then, depending on the conditions, the operation of the same mechanism can produce quite different results and, alternatively, different mechanisms may produce the same empirical result. (Sayer 1992, s.108)

Given the presence of multiple systems and causes in the things we study and the possibility of different causes producing the same effects, there is always a risk of misattributions of causality. (Sayer 2000, s.20)

Som en konsekvens av de kausala relationerna mellan de olika ontologiska nivåerna finns också en tydlig kronologisk relation i aktiveringen av de olika mekanismerna, i spannet från det att en händelse, eller ett kausalt förlopp, ännu inte ägt rum, den tid under vilken händelsen äger rum och tiden efteråt. Aktiveringen av det kausala förloppet tar därmed också hela tiden utgångspunkt i reella företeelser, eller strukturer, som i sig själva är produkter av tidigare förlopp, aktiverat till exempel av en fysisk handling. Faktiska förhållanden vid en viss tidpunkt blir, genom att ge förutsättningar för handlingar, därmed också reella förutsättningar för ett kausalt förlopp vid ett senare tillfälle. Samma förhållande kan också antas gälla i relationen mellan den empiriska och den faktiska nivån, och därmed i förlängningen också den reella, varför de lägre ontologiska nivåerna också får återverkningar på de högre nivåerna över tid. På ett liknande sätt som i övergången mellan olika ontologiska nivåer sker också över tid ett utbyte mellan den transitiva och den intransitiva dimensionen av verkligheten. Detta sker då till exempel olika diskurser har existerat som faktiska företeelser i förfluten tid oaktat vår kunskap om dem. Den transitiva dimensionen ger vidare, till exempel i form av diskurser, förutsättningarna för olika former av handlingar (Sayer 1992, s.30, Sayer 2000, s.38).

Diskurser, tankar, upplevelser och värderingar i den transitiva dimensionen påverkar emellertid inte den materiella, eller för den delen den sociala världen, i realtid (jfr Bhaskar 1978, Sayer 1992, s.49, 83, Sayer 2000 s.33, 39).

experiences and the things and causal laws to which it affords us access are normally out of phase with one another. On this view, science is not a epiphenomenon of nature, nor is nature a product of man. (Bhaskar 1978, s.25).

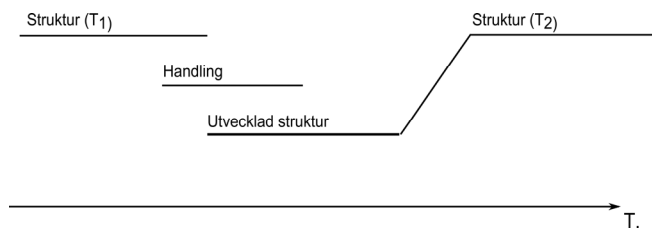
Detta innebär att historiska narrativ på så sätt, samtidigt som de är konstruktioner rörande det förflutna, också är faktiskt och reellt existerande företeelser. Även om det därmed inte kan sägas ske någon egentlig social konstruktion, så till vida att våra föreställningar skulle frammanas ur ingenting eller forma den intransitiva verkligheten i realtid, bidrar våra diskurser till att omforma den fysiska och sociala tillvaron över tid. Detta ger därmed den samhällsvetenskapliga och humanistiska forskningen en särskild ställning eftersom dess resultat kan påverka de sociala processer och den samhällsutveckling som studeras.

Indelningen i olika ontologiska nivåer och det kausala sambandet mellan dem innebär också att relationen mellan olika företeelser, till exempel mellan olika handlingar, har en strukturell form. Struktur och handling förutsätter därför också varandra (Bhaskar 1998, s.28ff). Här finns det emellertid anledning att betona att de strukturella relationerna även omfattar oöverlagda handlingar och naturkrafter, alltså andra kausalkrafter vid sidan om kulturellt och socialt betingade handlingar. Enligt Bhaskar bör strukturen i någon mening ges en överordnad roll i förhållande till handlingen, eftersom strukturen rimligen måste ha funnits före det att en handling eller ett förlopp har kunnat äga rum (a.a., s.34).

Det teoretiska perspektivet på relationen mellan struktur och handling har också diskuterats av sociologen Margareth Archer. Archer tar då utgångspunkt i en kritik av Giddens strukturteori som, enligt Archer, samtidigt som den syftade till att lösa problemen med det hon kallar uppåtriktad- respektive nedåtriktad sammansmältning av struktur och handling, i sig gav upphov till en ny form av sammansmältning, det vill säga att struktur och handling återskapar varandra (Archer 1995). Enligt Archer gör en sådan modell att det blir svårt att analysera strukturell förändring. För att lösa problemet med sammansmältningen av struktur och handling framhåller Archer, i likhet med Bhaskar, behovet av en kronologisk uppdelning mellan struktur och handling samt att strukturen av nödvändighet måste föregå handling. Archer understryker emellertid också handlingens oundvikliga transformativa inverkan på strukturen (a.a., s.76). Enligt Archer bör interaktionen mellan struktur och handling rimligen innebära att en struktur antingen bevaras eller förändras. Utfallet tar därför antingen formen av en morfogenetisk förändring eller ett morfostatiskt bevarande (a.a., s.158 figur7, 193 figur 11).

Struktur och handling utgör därmed två olika, ontologiskt skilda, kategorier relaterade till varandra över tid. Strukturen blir därför både förutsättning och utfall men inte i förhållande till samma handling (Archer 1995, s.168). Archer förordar därför en trestegsmodell (figur 2:1) omfattande ett 1) ursprungligt tillstånd, 2) en transformation genom interaktion mellan strukturella element, inklusive olika

aktörer, 3) följt av dess utfall (a.a., s.76, 159ff, jfr Archer 1988). De strukturella egenskaperna kan också förändras över tid och likartade handlingar kan få olikartade utfall. Enligt Archer blir det, som en konsekvens av den ömsesidiga, men dynamiska, relationen mellan struktur och handling, också nödvändigt att undersöka längre sekvenser av strukturell förändring för att förstå ett enskilt historiskt tillstånd (Archer 1995, s.64f).

Figur 2:1. Archers trestegsmodell för att beskriva relationen mellan struktur och handling över tid. Den utvecklade strukturen utgör utgångspunkten för en ny utvecklingssekvens (efter Archer 1995, s.76).

Den strukturella ontologin innebär också någon form av rumslighet. Rum kan då förstås som en strukturell egenskap som endast existerar i relationen mellan dess komponenter. Rumsligt betingade effekter är i första hand beroende av de ingående komponenternas förmågor och hur de kan aktiveras i ett givet sammanhang. Samtidigt är också de olika objektens egenskaper beroende av den rumsliga strukturen de befinner sig i. Den rumsliga strukturen i sig är emellertid inte beroende av de enskilda komponenterna och kan därför i någon mening kvarstå även om de enskilda objekten byts ut och precis som andra strukturella utfall kan också likartade rumsliga strukturer uppstå med utgångspunkt i andra komponenter (Sayer 2000, s.110ff, 147f, jfr Peet 1998, s.172ff). Ur ett kritisk realistiskt perspektiv är rummet i första hand en fråga om fysisk struktur, men rummet har också en social dimension. Uppdelningen mellan ett fysiskt och ett socialt rum är därför problematisk dels för att rummets sociala betydelse ges av de olika komponenternas förmåga att påverka sin egen och andras situation, till exempel genom att förflytta sig eller att hindra andra att förflytta sig (Sayer 2000, s.120) och dels för att sociala strukturer också påverkar fysiska förlopp.

Den kritiska realismens strukturella ontologi kan också sägas ligga till grund för dess epistemologi, det vill säga dess teoretiska perspektiv på förutsättningarna för olika former av kunskapsproduktion. Kunskap kan då beskrivas i termer av strukturella relationer och kan till exempel konceptualiseras i termer av olika diskurser, som i sig är strukturella till sin karaktär. Kunskap är emellertid inte bara en form av representation, eller en struktur, utan måste också ses som något vi gör, alltså en handling, i förhållande till omgivningen, genom olika former av fysisk och intellektuell kontakt (Sayer 1992, s.48). Kunskapsproduktion, till exempel i form av

vetenskaplig verksamhet, kan då i sig ses som en form av arbete eller praktisk handling (a.a., s.13, Sayer 2000, s.42, jfr Bhaskar 1978, s.57) eller interaktion med en omgivande struktur. Strukturen byggs då upp genom ömsesidiga relationer mellan det undersökande subjektet och det undersökta objektet, liksom i relation till andra relaterade objekt och subjekt (Sayer 1992, s.22, 33, Sayer 2000, s.41, jfr Sayer 1979, s.38). Vetenskapligt arbete kan därigenom, i likhet med andra former av arbete, beskrivas som en form av handling som också omvandlar, förändrar eller manipulera ett stycke natur, vare sig det då handlar om en ursprunglig eller kulturellt skapad natur (Sayer 1992, s.17, jfr s.123, Bhaskar 1978, s.57).

De kunskapsobjekt som formeras för att beskriva en specifik företeelse har i sig både en transitiv och en intransitiv dimension som länkas samman genom subjektets interaktion med en social och fysisk omgivning (Nellhouse 1998, s.6, 16f, jfr Sayer 2000, s.37). Social mening är därför i flera avseenden också förankrad i materiell struktur (Sayer 1992, s.34). Handlingen, interaktionen eller arbetet möjliggörs då av ett komplext system av både fysisk och social natur, fysikaliska och sociala egenskaper inom oss själva och i vår omgivning, som genom aktiveringen av olika mekanismer också möjliggör att information skall kunna utvinnas, bearbetas, spridas och uppfattas (jfr Sayer 1992, s.51).

What we therefore claim to be able to perceive is the outcome of a complex set of factors ... the condition of the physical mechanism ... and the type of concepts we have for making sense (Sayer 1992, s.51).

De strukturella relationerna innebär således begränsningar beträffande vår handlingsförmåga i förhållande till vår omgivning men ger i förlängningen också förutsättningar för att urskilja och bedöma utfallet av olika praktiker. Det är därför också rimligt att anta att vi genom olika former av intellektuellt och praktiskt arbete, till exempel en vetenskaplig undersökning, kan nå utanför olika sociala konstruktioner och diskurser (Sayer 1992, s.48). Även om det i egentlig mening är svårt att avgöra hur nära en teori kommer den verklighet som den avser att beskriva är det däremot, mot bakgrund av olika strukturella begränsningar i vår tillvaro, möjligt att göra bedömningar av om den är framgångsrik eller inte, det vill säga om den kan sägas utgöra en praktiskt adekvat teori (Sayer 1992, s.69, 78, 83f). Det har också av allt att döma varit möjligt att formulera mer eller mindre kompetenta och förhållandevis framgångsrika teorier kring verkligheten som sedan har kunnat omsättas i fungerande praktisk handling. Kunskap har olika värde beroende på kontext (Sayer 1992, s.17) men kan för den skull inte överskrida reella och faktiska förutsättningar. Att vi inte kan gå på vatten är till exempel inte ett utfall av våra teorier utan av förhållandet mellan de kausal krafter som är verksamma i mötet mellan vattenytan och våra fotsulor (jfr Sayer 1992, s.70). Samtidigt finns också skillnader mellan olika discipliner och forskningsfält, dels betingat av det aktuella kunskapsläget och dels betingat av kunskapsobjektets natur, till exempel mellan kemi

och sociologi. Sanning blir därför både en fråga om vad som är funktionellt i förhållande till en oberoende verklighet och om vad som är kulturellt och socialt tillgängligt för omgivningen, till exempel genom att vara möjliga att förstå eller att acceptera. Tolkningen av verkligheten är på samma gång både social och fysiskt materiellt situerad och sker i relation till andra subjekt och objekt. Kunskapsobjekt skall därför i första hand betraktas som socialt betingade definitioner snarare än rena sociala konstruktioner (Sayer 1992, s.26) och våra observationer är i normalfallet därför teoriladdade snarare än teoribestämda (Sayer 1992, s.83, Sayer 2000, s.38, 70) samtidigt som såväl subjekt som objekt påverkas av förutsättningar som överskrider den socialt konstruerade diskursen (jfr Sayer 1992, s.29ff). Eftersom världen bara kan förstås genom diskurser blir diskursen därigenom inte något som i direkt mening skapar verkligheten, utan det medel som står till buds för att intellektuellt upptäcka och utforska den (Sayer 2000, s.41).

Uppdelningen i olika ontologiska nivåer innebär ett behov av teoretisk och begreppsmässig precisering (Sayer 1992, s.83, Sayer 2000, s.36). Sociologen Michael Carolan har med utgångspunkt i den kritiska realismens stratifierade ontologi föreslagit en tredelad uppdelning av naturen som begrepp (Carolan 2005). På en empirisk nivå skulle natur, skrivet med citationstecken, beteckna naturen som kunskapsobjekt, alltså det sätt vi genom kulturella uttryck talar om naturen (a.a., s.401). I bestämd form skulle naturen då motsvara den faktiska nivån och avse den pågående interaktionen mellan samhälle och natur, exemplifierat med olika fall av kulturell påverkan på naturliga system (a.a., s.401). Den tredje nivån av begreppet, skrivet med stor bokstav i obestämd form, Natur, blir då ett intransitivt ontologiskt begrepp för att beskriva reellt existerande egenskaper och kausala relationer (a.a., s.406). Det skulle på ett liknande sätt vara möjligt att också ge begreppet landskap en tredelad definition i en uppdelning mellan en empirisk, en faktiskt och en reell dimension. I en sådan modell skulle den empiriska dimensionen motsvara en transitiv aspekt av landskapet som social konstruktion, till exempel i form av kunskapsobjekt, diskurser eller estetiska ideal. Den andra nivån skulle då motsvaras av de olika mekanismer som aktiveras i en särskild rumslig miljö medan den tredje kategorin i princip skulle motsvara landskapets fysiska och sociala strukturer. Jag återkommer till detta i avsnitt 2.6.

2.3.4 Kritik mot kritiken

Den kritiska realismen har mött kritik, från olika teoretiska perspektiv. Lika lite som det är möjligt att ge en fullständig bild av den kritiska realismen i sig är det inte heller möjligt att ge en fullständig, troligen heller inte helt rättvisande, bild av kritiken. Jag kommer emellertid här redogöra för några kritiska ståndpunkter som kan vara av intresse i sammanhanget för att därigenom också ytterligare förtydliga några centrala problem.

Ekonomerna Mats Alvesson och Kaj Sköldberg ställer sig kritiska till den kritiska realismens starka ontologiska anspråk, samt en i deras ögon allt för diffus begreppsbildning (Alvesson & Sköldberg 2008, s.113), framför allt kring begreppen struktur och mekanism. Författarna menar att beskrivningen av strukturerna, vars krafter och förmågor som ontologiska objekt härrör sig ur relationen mellan dess ingående objekt, innebär en allt för stark tolkningsmässig styrning och en förenkling av en social mångdimensionell verklighet. De menar vidare att den kritiska realismen genom sin mycket förenklade ontologi, och då inte minst användningen av begreppet mekanism, ligger alltför nära naturvetenskapen och att den därigenom får svårt att förklara olika förlopp och samband i komplexa sociala system (a.a., s.117ff). Alvessons och Sköldbergs kritik verkar i flera fall vara av principiell natur, inte minst då de själva också framhåller behovet av att försöka nå en yttre värld. I likhet med den kritiska realismen betonar de också problemen med en allt för radikal socialkonstruktivism, behovet av att kombinera epistemologisk kritik med empiriska studier samt vikten av att den teoretiska modellen återkopplas och prövas på nytt mot det empiriska materialet. Den quadrohermeneutiska analysmodell som föreslås av Alvesson och Sköldberg ligger därför i praktiken mycket nära den ursprungliga modell för vetenskapligt arbete som redovisats av Bhaskar (jfr Bhaskar 1978, s.15). Det bör också påpekas att Alvesson och Sköldberg inte grundar sin läsning av den kritiska realismen på dess primärkällor, utan på tillämpade exempel (Alvesson & Sköldberg 2008, s.114ff). Möjligen hade primärkällorna givit andra slutsatser då den kritiska realismen i första hand syftar till att utgöra en metateori och ett vetenskapsteoretiskt ramverk för samhällsvetenskaplig teori.

Sociologen Justin Cruickshank har i ett antal artiklar (Cruickshank 2004, 2007, 2010) ställt sig kritisk till vad han uppfattar som en inkonsekvens i den teoretiska konstruktionen av den kritiska realismen, även om han för den skull inte förkastar tanken på att den yttre verkligheten i någon mån skulle vara gripbar genom ontologisk teori. Cruickshanks ståndpunkt är att den kritiska realismen är inkonsekvent i det att den ontologiska teorin placeras i den transitiva dimensionen, alltså att det finns en motsättning i att den ontologiska teorin, enligt den kritiska realismen, utgör en form av diskurs samtidigt som den också gör anspråk på att kunna säga något om verkligheten (Cruickshank 2004, s.567f, Cruickshank 2007, s.276ff, 281). Något som enligt Cruickshank resulterar i en form av epistemologiskt felslut (Cruickshank 2010, s.585, 597f).

The reason for this is that questions about reality are transposed into questions about knowing reality. (Cruickshank 2004, s.571).

Vidare ser Cruickshank ett problem i att den kritiska realismens företrädare hävdar att deras ontologi skulle vara den mest adekvata (Cruickshank 2007, s.276, 278f), vilket Cruickshank ser som ett uttryck för vad han betecknar som en form av metafysisk dogmatism.

there can be no conceptual re-tooling of the sciences based on one ontology, without presuming that ontology to be the definitely correct definition of an ultimate stratum of reality, which is an assumption based upon metaphysical dogmatism (Cruickshank 2004, s.582).

Enligt Cruickshank innebär detta ett problem i förhållande till tanken på den gradvisa utvecklingen av en allt mer adekvat ontologisk teori, alltså vad Cruickshank betecknar som en form av ontologisk pluralism (Cruickshank 2007, s.276f). Som exempel på denna motsättning pekar Cruickshank på Bhaskars ståndpunkt att den egna ontologin är den mest rimliga såhär långt men att den också är potentiellt felbar och att den kan komma att ersättas av en bättre (Cruickshank 2004, s.571, Cruickshank 2007, s.276, jfr Bhaskar 1998, s.170, Cruickshank 2007, s.271). Inspirerad av Carl Popper föreslår Cruickshank istället ett mer renodlat pluralistiskt förhållningssätt där olika ontologiska teorier kan konkurrera med varandra.

ontological presuppositions may be recognized as being situated within the transitive domain, and the task of social scientists is to draw upon the most useful ontological definitions that currently prevail in the transitive domain. (Cruickshank 2004, s.582)

Enligt Cruickshank bör den kritiska realismen också byta fokus från vetenskapens kunskapsteori till vetenskapens kunskapspraktik (Cruickshank 2007, s.269f). Cruickshanks kritik fångar i flera avseenden vad som kan uppfattas som motsättningar inom den kritiska realismen men kritiken blir samtidigt oklar eftersom dessa problem i flera avseenden skulle kunna sägas utgöra grundläggande komponenter i den kritiska realismens teoretiska konstruktion. Bhaskars syfte med att utveckla det som senare skulle komma att betecknas som kritisk realism var att förklara varför vetenskap är möjlig men han framhöll också, i linje med Cruickshanks önskan, behovet av att undersöka vetenskapens praktik (Bhaskar 1998, s.15). Kritiken blir också i flera fall svårbegriplig eftersom argumentationen i sig tycks bygga både på en likartad spänning mellan monism och pluralism i förhållandet mellan förordande av konkurrens mellan teorier och en tilltro till den egna ståndpunkten. För Cruickshank kvarstår då också problemet att avgöra på vilka grunder konkurrensen mellan olika teorier skall avgöras. Ur ett kritiskt realistiskt perspektiv blir lösningen (jämför 2.3.3) att ställa frågan om teorins användbarhet i förhållande till syftet, det vill säga vad teorin skall användas till och vad den kan uppnå.

Statsvetaren Ernesto Laclau har, i en debatt med Bhaskar, pekat på flera likheter mellan den form av diskursanalys han företräder och den kritiska realismen, till exempel i kritiken av empiricismen och att det i båda fallen handlar om en transcendental snarare än en ontologisk realism, alltså en realism som omfattar både en socialt konstruerad och en av subjektet oberoende verklighet (Bhaskar & Laclau 1998, s.9f). Laclau ställer sig emellertid kritisk till möjligheten att nå utanför den diskursiva konstruktionen, och därmed också att hantera en intransitiv dimension.

[The] intransitivity of objects which is supposed to be behind all experience as the ground of all the regularities in experience is simply one more discourse which cannot be conceded to be different in quality from the discourses which are seen as transitive. I would accept the hypotheses of critical realism, but I would integrate this notion of the intransitivity of the object as one more discursive element, so that the intransitivity of the object is in itself transitivity. (Laclou i Bhaskar & Laclau 1998, s.10).

Han pekar också mycket riktigt på att även den kritiska realismen i detta avseende är en diskurs och därmed också transitiv.

the very distinction between intransitivity and transitivity is itself transitive. (Laclau i Bhaskar & Laclau 1998, s.13).

Filosofen Rom Harré, som själv har varit en föregångare till den realistiska teoribildningen, har kritiserat den kritiska realismens syn på social struktur. Enligt Harré (Harré 2002) kan strukturer, i motsats till vad den kritiska realismens företrädare framhåller, inte tillskrivas några kausala egenskaper i sig själva. Harré menar också att strukturen i sig är ett exempel på diskursiva produkter (a.a., s.117) och att den kausala kraften istället måste tillskrivas de aktörer som verkar inom strukturen (a.a., s.111, 118f), samt att sociala strukturer, som en följd av detta förhållande, är sekundära produkter i förhållande till social aktivitet (a.a., s.115). Det finns emellertid en begreppsmässig skillnad mellan Harrés och den kritiska realismens definition av struktur, kausalitet och aktörskap. Medan Harré talar om social struktur använder den kritiska realismen begreppet struktur i en vidare bemärkelse, och även om den kritiska realismen inte tillskriver sociala strukturer någon egen vilja kan en social struktur ändå utgöra en kausal faktor i uppkomsten, utvecklingen och utfallet av ett visst förlopp. Harrés kritik verkar därför i första hand handla om hur förloppet skall förklaras (jfr a.a., s.113).

Hur kan då kritiken bemötas? Kritiken har av allt att döma till stor del inriktats mot epistemologiska frågor snarare än olika ontologiska ståndpunkter. Harré samt Alvesson & Sköldberg utgör emellertid exempel på ontologisk kritik. Sammanfattningsvis framstår kritiken som en sammanblandning av olika teoretiska begrepp samt en missuppfattning av den kritiska realismens syften. Bhaskars kritik av det epistemologiska felslutet handlar till exempel inte om hur teori skall utformas, utan syftet är istället att förklara varför ontologisk teori är möjligt. Kritiken av den kritiska realismen grundas också ofta på en begreppsmässig glidning mellan olika ontologiska nivåer eller i en sammanblandning av uppdelningen mellan transitiva och intransitiva objekt. I något fall är kritiken också missriktad, till exempel att den kritiska realismens slutsatser enbart bygger på egna antaganden (jfr Harvey i Peet 1998, s.173) eller att den är allt för abstrakt. Den kritiska realismen bygger på en filosofisk metod där olika antaganden ställs mot varandra för att pröva vad som är rimligt. Detta är i sig inte något unikt. Om man däremot inte godtar dessa

antaganden och argument är en annan sak och en fråga för teoretisk debatt och utveckling.

Den kritiska realismen är i likhet med alla andra teorier också en del av den transitiva dimensionen av verkligheten, och har därmed också sina fel och brister. Detta kan tyckas ge grund för ett cirkelresonemang, men är en effekt av den kritiska realismens ställningstagande. Inriktningen innebär ett försök att hantera olika problem på ett konstruktivt sätt, att tydliggöra implicita teoretiska antaganden som annars blir otydliga och som i förlängningen riskerar att undergräva ståndpunkter kring reella förhållanden. Här är det emellertid också viktigt att komma ihåg den kritiska realismens roll som teoretisk underbyggnad snarare än som teori för att förklara ett historiskt specifikt förhållande. Detta innebär inte att kritiska realister inte kan eller bör ställa sådana frågor, tvärtom, men då krävs också andra teoretiska verktyg.

2.4 Tidsgeografi

2.4.1 Bakgrund

Grunddragen i tidsgeografin utvecklades vid Kulturgeografiska Institutionen vid Lunds Universitet under ledning av Torsten Hägerstrand från och med slutet av 1960-talet och vidareutvecklades sedan successivt inom ramen för olika forskningsprojekt (Lenntorp 1999, s.156f). Tidsgeografin kan i flera avseenden ses som en reaktion mot den moderna forskningens akademiska specialisering och kvantitativa inriktning under 1900-talet, inte minst inom geografiämnet (Hägerstrand 1974, Hägerstrand 1991e, s.47, jfr Hansen & Simonsen 2005, s.55). Hägerstrand inspirerades också av de landskapsekologiska perspektiv som utvecklades under 1900-talet (Hägerstrand 1991e, s.47) och i bakgrunden finns också efterkrigstidens ökade medvetenhet om det moderna samhällets miljöpåverkan (jfr Hägerstrand 2009, s.21, se avsnitt 3.5). Ett återkommande inslag i Hägerstrands texter är kritiken mot vad han själv beskrev som huvudlinjen inom normalvetenskapen, dels uppdelningen mellan olika akademiska discipliner, dels dess kvantitativa inriktning och reduktionistiska förhållningssätt (Hägerstrand 1991h, s.133f, jfr Hägerstrand 2009, s.52ff). Enligt Hägerstrand bidrog utvecklingen inom den moderna vetenskapen och det administrativa systemet, mot ökad sektorisering och specialisering, till att försvåra kommunikationen mellan olika perspektiv (Hägerstrand 1991e, s.48). Som en följd av uppdelningen, som enligt Hägerstrand gick igen i indelningen av landskapet i olika administrativa intressen, minskade förmågan att på ett adekvat sätt förstå och förhålla sig till de relationer som har legat till grund för olika företeelser i landskapet. Det historiska sammanhang i vilket objektet har sitt ursprung riskerade därmed att bli otydligt eller i värsta fall helt gå förlorat. Indelningen i olika administrativa sektorer sågs därmed som en centralt

bidragande orsak till det moderna samhällets oförmåga att hantera olika miljöproblem. Uppdelning av landskapsrummet i olika tematiska "fasetter" var helt enkelt, enligt Hägerstrand, otillräcklig "för att man ska kunna utveckla en förståelse för förändringsprocesserna" (Hägerstrand 1991d, s.43, jfr Hägerstrand 1976, Hägerstrand 1988, s.17, Hägerstrand 1991d, s.39, Hägerstrand 1991e, s.47, Hägerstrand 1991h, s. 133, Hägerstrand 1991k, s.177, 181, Hägerstrand 1991m, s.192ff, Hägerstrand 2009, s.62, 134). Här fanns också en intern ämnesmässig kritik mot geografiämnets kompositionella ansats, det vill säga geografins utgångspunkt i frågeställningar kring hur olika företeelser är placerade i rummet vid en viss tidpunkt, snarare än en mer kontextuell ansats där olika situationer kunde sättas i relation till en historisk utveckling (Hägerstrand 1974, s.87).

Tidsgeografins syfte var enligt Hägerstrand att ge förutsättningarna för en samhällsekologi, eller humanekologi om man så vill, som kunde fånga relationen mellan samhälle och natur (Hägerstrand 1974, s.88, Hägerstrand 1976, Hägerstrand 1991d, Hägerstrand 1991i, Hägerstrand 1993, Hägerstrand 2004, Hägerstrand 2009, s.24). Det kritiska perspektivet innebar inte att möjligheterna till planering och administration av olika intressen förkastades. Tvärtom menade Hägerstrand att olika former av samhällsplanering både var möjlig och nödvändig, men under förutsättning att den utfördes på rätt sätt. För Hägerstrand handlade det om att försöka förstå landskapets varierade och dynamiska sammansättning och att försöka "'orkestrera' flöden genom rum och tid" (Hägerstrand 1991d, s.44, jfr Hägerstrand 1991f, Hägerstrand 1991m, s.195f). I kontrast mot den tematiska avgränsningen förordades ett miljöperspektiv med utgångspunkt i "allt som är närvarande" (Hägerstrand 1991d, s.43, jfr Hägerstrand 1976, s.330). Detta förutsatte emellertid samtidigt att ett helhetsperspektiv kunde nås genom en system- och ämnesövergripande analys (Hägerstrand 1974, s.86) av en fysisk verklighet.

I Hägerstrands texter finns en dubbelhet i förhållandet till det moderna samhället. Å ena sidan ger de uttryck för en kritik mot alltför rationalistiska och förenklade förklaringar, å andra sidan finns också en tilltro till analysens möjligheter och till det moderna samhällets potential att utvecklas i en positiv riktning (jfr Thrift 2005). Dubbelheten tar sig också uttryck i ifrågasättandet av den traditionella kartläggningens och kategoriseringens möjligheter att fånga en företeelse, en situation eller ett förlopp samtidigt som Hägerstrand framhåller behovet av att på ett stringent sätt försöka fånga tidrummets rörelser. Ambitionen att finna ett uttryck för att kunna beskriva tidrummets relationer tog sig också uttryck i en ständig strävan att utveckla begrepp för att kunna karaktärisera och förstå olika tidsrumsliga fenomen (jfr Lenntorp 2010). Strävan att kunna beskriva och förstå tidrummet var även utgångspunkten för utformningen av den så kallade tidsgeografiska notationen, som syftade till att möjliggöra en kartläggning av den kontinuerliga utbredningen av livslinjerna för rumsligt avgränsade objekt (Hägerstrand 1991k, s.111), utan att dessa rycks loss från sitt sammanhang (Hägerstrand 1974, s.88).

Bakgrunden till det tidsgeografiska perspektivet är tydligt kopplat till Hägerstrands egen forskningsbakgrund och den akademiska miljön vid Kulturgeografiska Institutionen i Lund (Lenntorp 2010, jfr Hägerstrand 1991e, s.47, Hägerstrand 1991d s.133). Hägerstrand har till exempel själv lyft fram den landskapsorienterade regionalgeografien som en viktig inspirationskälla (jfr Hägerstrand 1953, s.8, Hägerstrand 1976, s.329ff), i flera fall med tydliga historiska inslag (Hägerstrand 1991e, s.47, jfr Nelsson 1913). Enligt Hägerstrand präglades hans tid som geografistudent under 1930-talet av den tyska geografien, om än i en något mindre romantisk och mer praktisk form (Hägerstrand 1991e, s.47). Hägerstrand var också tydligt inspirerad av Granö (jfr Hägerstrand 1976, s.331, Hägerstrand 1991e, s.53, Hägerstrand 1991h, s.135, Granö 2005, s.172) och Kant (Buttimer 2005, Buttimer & Mels 2006, s.72ff) och anknöt idémässigt till den ideografiskt inriktade regionalgeografiska tradition som beskrivits i tidigare avsnitt (se 2.2.2). Tanken på landskapet som en kulturell och ekologisk livsmiljö (jfr Hägerstrand 1991h, s.139f, Hägerstrand 1991j, s.167ff, Hägerstrand 1991i, s.185) bär till exempel drag av den humanekologi (eng: *human ecology*) som återfinns som begrepp både hos Kant (jfr Granö 2005, s.171) och hos Sauer (jfr Hägerstrand 1991e, s.47).

De tydliga influenserna från den ideografiska regionalgeografien till trots skall kopplingen till den kvantitativa geografien emellertid inte underskattas. Hägerstrands egna korologiskt inriktade studier av innovationsförloppet (Hägerstrand 1953) måste till exempel sättas i relation till den så kallade Lundaskolans kvantitativa och rumsliga inriktning under inflytande av Kant (jfr Peet 1998, s.21, Buttimer 2005, s.175f, Buttimer & Mels 2006, s.69ff).

I artikeln *What about people in regional science*, ursprungligen publicerad 1970, beskriver Hägerstrand tidsgeografien som regionalgeografisk (*regional science*) men med fokus inställt på den enskilda individens rörelsemönster i en allt mer komplex omgivning (Hägerstrand 1991i, s.143). I den postumt utgivna boken Tillvaroväven beskriver Hägerstrand tidsgeografien som en grundläggande hypotes för undersökningar av vad han kallade allrummet eller tillvaroväven. Det handlar då om att försöka förstå relationen mellan det enskilda och det större sammanhanget.

sätten att förvärva, behålla och bruka utrymme är nyckeln till hur tillvarovävens mönster formas (Hägerstrand 2009, jfr 1991d, s.133, jfr Hägerstrand 2009, s.241).

Även om det inte är någon överdrift att hävda att landskapsbegreppet inte har givits någon mer framträdande roll i den tidsgeografiska forskningen i sin helhet, så har begreppet ändå spelat en viktig roll i formuleringen av den tidsgeografiska världsbilden och ger också en bakgrund till dess teoribildning. Behovet av helhetssyn, "allting tillsammans" (Hägerstrand 1976, s.330), skapade ett behov av att kunna beskriva kultur och materia (Hägerstrand 2009, s.73), alltså samhälle och natur, med samma begrepp. Hägerstrand framhöll också studiet av landskapets historiska utveckling som en utgångspunkt för att bättre förstå administration och miljöpolitik

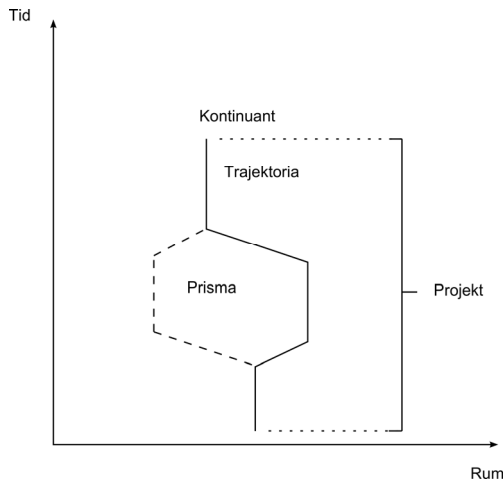
(Hägerstrand 1988, s.17, jfr Hägerstrand 1977, s.107) och menade att ett landskapsutsnitt, med alla ingående företeelser, i själva verket utgjorde den enda representativa urvalsgrunden för ett empiriskt material (Hägerstrand 1993, s.26). Landskapet, alltså de konkreta relationerna mellan olika närvarande företeelser i ett specifikt tidrum, var enligt Hägerstrand helt nödvändigt för att förstå det objekt eller den fråga som studerades (jfr Ellegård & de Pater 1999, s.149). Jag återkommer till olika aspekter av tidsgeografins landskapsbegrepp nedan (se avsnitt 2.4.4).

2.4.2 Tidsgeografisk ontologi

Tidsgeografen tar utgångspunkt i en naturalistisk världsbild med fokus mot det fysiska rummets förutsättningar (jfr Hägerstrand 1985, Hägerstrand 2009 s.24, 29, jfr Lenntorp 2004, s.223) och med "påträffandet" (Hägerstrand 2009, s.69, 73), det vill säga kontakten och beröringen mellan olika företeelser, som grundläggande förutsättning för all värdslig tillvaro oavsett kronologisk eller rumslig skala (a.a., s.70). Relationen mellan olika företeelser skulle därmed kunna sägas utgöra något av tidsgeografins ontologiska kärna.

Denna grundläggande utgångspunkt måste emellertid i sin tur sättas in i ett större teoretiskt ramverk. Ett påträffande förutsätter till exempel i någon mening en förändring från närvaro till frånvaro eller mellan tillgång och avsaknad (jfr Hägerstrand 1976, s.332f, Hägerstrand 2009, s.40, 71, 136) och vise versa, vilket i sin tur också innebär en förflyttning eller förändring i relationen mellan två olika parter eller tillstånd. Möjligen skulle man därmed kunna säga att det är förändringen som utgör tidsgeografins ontologiska fokus.

Mot bakgrund av tidsgeografins naturalistiska världsbild utgörs dess mest grundläggande analytiska komponent av den enskilda kroppen, eller kontinuanten (Hägerstrand 2009, s.95f, jfr "existent" i Hägerstrand 1991h, s.135). Begreppet kontinuant är nära anknutet till tidsgeografins grafiska framställningsform (figur 2:2) för att avbilda den enskilda individens, eller kontinuantens, rörelse genom rummet. Den enskilda kontinuanten återges då som en polylinje, eller trajektoria, vars nodpunkter representerar övergången mellan olika rörelseriktningar, inklusive övergången från stillastående till rörelse och vise versa. Kontinuanten definieras därmed i dess allra mest grundläggande form genom dess förmåga till kontinuerlig existens under en sammanhållen period i tidrummet och kan ur ett analytiskt perspektiv omfatta alla former av objekt och företeelser av levande och död materia.

Figur 2:2. Schematisk framställning av relationen mellan kontinuant, trajektoria, prisma och projekt i den tidsgeografiska notationen.

För att först återgå till tidsgeografins grundläggande ontologiska utgångspunkt förutsätter den tidsgeografiska definitionen av en kontinuant två grundläggande antaganden rörande dess rumsliga begränsningar. För det första att en kropp inte kan uppta två olika platser samtidigt samt för det andra att två kroppar vid samma tidpunkt inte kan uppta samma position i tidrummet. Det första antagandet innebär ett behov av förflyttning eller annan form av kommunikation, för att i någon mening kunna interagera med andra objekt eller företeelser, medan det andra innebär att den rumsliga samvaron präglas av olika grader av trängsel och konkurrens om utrymmet. Med utgångspunkt i den empiriska upplösningen omsätts dessa antaganden på två olika analytiska nivåer. I det fall det handlar om enskilda möten eller i studiet av specifika förlopp kan relationen mellan olika objekt beskrivas i termer av påträffande, förening eller separation av olika art och varaktighet (Hägerstrand 2009, s.68, 90, 106f, jfr Hägerstrand 1976, s.331f). Detta kan till exempel innebära att enskilda objekt tillsammans uppgår i olika konstellationer för att därigenom bilda nya kontinuanter med egenskaper och förmågor som inte kan reduceras till egenskaper hos de enskilda beståndsdelarna. Den tidsgeografiska modellen kommer då att omfatta flera olika kontinuanter och det blir därmed också möjligt att skildra tidsrumsliga relationer mellan olika fenomen. Notationen blir därmed ett sätt att försöka anlägga ett centralperspektiv som kan överskrida den egna förmågan till varseblivning (Hägerstrand 1991h, s.133).

I ett större, systemorienterat, ekologiskt perspektiv kan företeelser i ett gemensamt rum också förstås som en slags populationer, eller befolkningar, alltså likartade objekt med en inbördes relation i ett gemensamt rum som - inte sällan omedvetet, oförutsett eller ofrivilligt - ger förutsättningarna för varandras existens (Hägerstrand 1976, s.333, Hägerstrand 1991d, s.44, Hägerstrand 1991h, s.134f, Hägerstrand 1991i,

s.146ff, Hägerstrand 2009, s.95, 129). Den tidsgeografiska analysen kretsar som regel kring den mänskliga handlingen, men samma förutsättningar antas också gälla även för djur och döda ting (Hägerstrand 1991i, s.146, Hägerstrand 2009, s.28) och Hägerstrand antyder också att ett liknande synsätt skulle också kunna appliceras på tankar, idéer och information, även om dessa är i behov av en fysisk kropp som bärare (Hägerstrand 2009, s.78, jfr 1991a, se avsnitt 2.4.3).

Tidsgeografins ontologi kan också delas upp i en kroppslig respektive rumslig aspekt. Den kroppsliga dimensionen operationaliseras i tre olika kategorier av restriktioner som tillsammans ger förutsättningarna för den enskilda kontinuantens rörelseförmåga (Hägerstrand 1985, Hägerstrand 1991i, s.146ff, Hägerstrand 1993, s.45, jfr Lenntorp 1998). Den första kategorin, *kapacitetsrestriktionerna*, avser kontinuantens externa och interna egenskaper, förmågor och tillgängliga resurser för att genomföra en handling (Hägerstrand 1991i, s.146). Den andra kategorin, *kopplingsrestriktionerna*, avser kontakten, det vill säga det rumsliga mötet, med andra kontinuanter och företeelser för att uppnå olika mål (a.a., s.149) och den tredje kategorin, *auktoritetsrestriktionerna*, avser makten att kontrollera andra kontinuanter (a.a., s.150). Restriktionerna blir därmed ett sätt att försöka beskriva ett ömsesidigt förhållande mellan de enskilda individerna och deras sociala och fysiska omgivning. För tydlighetens skull bör det poängteras att omgivning i detta fall inte enbart avser fysisk miljö utan också sociala faktorer.

Den fysiska handlingens tidsrumsliga förutsättningar konceptualiseras i form av så kallade *projekt*, handlingens start och slutpunkt och det tidsrum som täcks in däremellan. Framställningen av det tidsrumsliga projektet kan utvecklas genom att även omfatta olika handlingsmöjligheter inom ramen för ett projekt. En resa kan till exempel ta olika form men fortfarande uppnå det uppsatta målet. Projekten kan då ta formen av så kallade *prisman* i vilka trajektorian har bytts mot en yta, eller vid tredimensionell framställning en volym, som återger det möjliga handlingsutrymmet utan att det slutgiltiga målet ändras. Prismat formas av de restriktioner som inverkar på kontinuantens handlingsförmåga (Lenntorp 2004, s.224). Prismat och den tidsgeografiska konceptualiseringen av rörelsen i rummet sätter då fokus på olika möjligheter till handling, och de förutsättningar under vilka de utförs, snarare än själva rörelsen.

one need not only understand accessibility as a function of possible movements, but also to take into consideration that possibilities for carrying out various activities are a function also of place, opening hours, systems of regulation etc. (Lenntorp 2004, s.224)

Prismat kan också användas för att beskriva det handlingsrum som över tid uppstår till följd av återkommande rörelser, till exempel markanvändning.

Projects are vehicles of goal attainment, but they are also in themselves constraining. They channel human actions in certain directions rather than others and therefore work as allocative mechanisms. Once the goals are set and decided upon, it inevitably means that some paths of action have been chosen in the set of alternative ones. Take the farmer, for instance, who has just planted his annual crop, this being the first stage in one of his projects for subsistence. He is in fact constrained by his own choice and determination to go on cultivating until the harvest is completed, because if he does not, his whole cultivation project will fail and his subsistence goal will never be reached (Carlstein 1982, s.47)

Landskapet framstår därmed som ett gytter av olika prismar. Olika projekt står emellertid också i relation till varandra. De handlingsrestriktioner som uppstår i ett landskap kan därför åskådliggöras i en förenklad grafisk modell av tidrummet där rumsliga begränsningar gestaltas som tidsrumsliga volymer till vilka vissa företeelser kanaliseras medan andra stängs ute (Hägerstrand 1991i, s.151 figur 4). I den rumsliga dimensionen omsätts restriktionerna i så kallade lokala ordningsfickor (Hägerstrand 1985, s.207ff, Lenntorp 1998) eller domäner (Hägerstrand 1991i, s.150, Hägerstrand & Lenntorp 1993), konkret uttryckt de tidrum över vilka en person, en grupp av människor eller en institution har mer eller mindre stort inflytande, vare sig det handlar om att utestänga från eller få tillträde till ett enskilt rum. Domänen innebär ur ett sådant perspektiv någon form av maktutövning, där det ställs krav på den eller det som skall tillåtas överträda domänens gräns.

The world is filled with a device which we may call the 'control area' or 'domain'. These words are essentially spatial. However, I would suggest that the concept of a domain be redefined to refer to a time-space entity within which things and events are under control of a given individual or given group. [...] In time-space, domains appear as cylinders, the inside of which are either not accessible at all or are accessible only upon invitation or after some kind of payment, ceremony, or fight. (Hägerstrand 1991i, s.150).

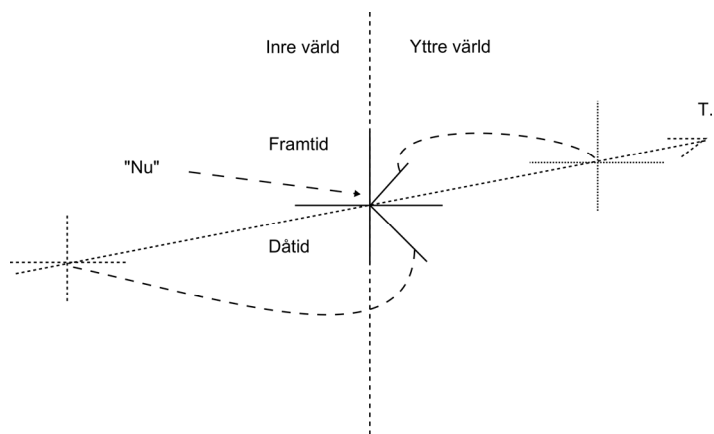
Avgränsningen av ett historiskt betingat värde är ett exempel på rumsligt territorium eller en domän vars gräns endast kan överträdas under vissa förutsättningar till exempel krav på utbildning, ekonomisk ersättning eller andra kompensationsåtgärder, men det kan också innebära generella krav på de handlingar som får utföras inom området. Domängränsen kan därmed liknas vid ett membran som släpper igenom vissa handlingar men utestänger andra (Hägerstrand 2009, s.79, jfr Sanglert 2010, s.138). Genom inbördes variationer mellan individuella domäners förmåga att motstå intrång, uppstår också en inbördes hierarki mellan olika domäner (Hägerstrand 1991d, s.46). Den lokala ordningsfickan omfattar både fysiska och sociala aspekter (Lenntorp 1999, s.158). Förmågan att påverka rumsliga förlopp, till exempel genom att utestänga hot eller genom att genomföra eller motstå förändring, blir därför, vid sidan av rent fysiska förutsättningar, även en fråga om social makt och möjligheten att

kunna förändra, agera inom eller förhålla sig till, etablerade sociala strukturer (Pred 1984, s.280ff, figur 1). Men prismats och ordningsfickans utformning är också beroende av varseblivning (Hägerstrand 2009, s.38ff). Förutsättningen för rörelse i rummet ges därför, enligt det tidsgeografiska perspektivet, både av sociala och fysiska aspekter och kan därför sägas bygga på en blandad ontologi (Hägerstrand 2009, s.40). Domänen eller ordningsfickan kan därmed också användas för att med ett samlat begrepp beskriva de strukturella förutsättningar som krävs för att en viss funktion skall kunna äga rum eller upprätthållas inom ett specifikt tid-rum. Flera ordningsfickor existerar därmed samtidigt och har ur ett helhetsperspektiv beskrivits som "utrymmesbubblor" (Hägerstrand 2009, s.165). Ordningsfickan är ofta knuten till ett projekt och genom kravet på utrymme uppstår också relationer mellan olika prisma. Relationen mellan olika tidsrumsliga fickor har därför illustrerats i termer av packning av olika prisma (figur 2:3), i tid och i rum (jfr Carlstein 1982). Prismats egenskaper formas därför inte enbart av kontinuantens egna egenskaper utan också i förhållande till andra prisma. Rummets strukturella relationer måste därmed förstås med utgångspunkt från dess tillkomstprocess. Den rumsliga tillvaron antas därmed utgöra ett "självsortande" system, vars struktur och sammansättning hela tiden formas med utgångspunkt i en förutgående process utan att för den skall vara förutbestämd (Hägerstrand 2009, s.64f).

Frågan om närvaro och frånvaro av olika kontinuanter, enskilt eller i populationer, skall inte förväxlas med tomhet i egentlig, fysikalisk, mening. Ur ett tidsgeografiskt perspektiv står alla fysiska, och i viss mån kanske till och med sociala objekt, i beröring med varandra. Rummet är därför i egentlig mening aldrig tomt utan relationellt uppbyggt som "ting bortom ting" (Hägerstrand 1991h, s.134f, 138, jfr Hägerstrand 2009, s.90f) ett uttryck hämtat från filosofen Donald C Williams (Williams 1953). Det relationella perspektivet gäller också tiden i vilken närvaron av olika objekt följer på varandra. Tid och rum har därför en tydlig relationell dimension. Ett enskilt objekt definieras med utgångspunkt i sina omvärldsrelationer, alltså ett bredvidliggande rum, men också i förhållande till förutvarande relationer och till framtida utvecklingsmöjligheter (Hägerstrand 2009, s.165, 221, Lenntorp 1998). Någon tomhet i fysikalisk bemärkelse kan därför inte existera, åtminstone inte i den jordliga tillvaron. Tomrum definieras istället utifrån olika kontinuanter rörelseförmåga och är därför i stor utsträckning situationsberoende. Rumslig tomhet kan i detta fall också vara en fråga om fysiskt eller socialt betingat motstånd, eller seghet (Hägerstrand 2009, s.49).

Den rumsliga aspekten kan då sägas beskriva relationen eller kontaktytorna mellan olika kroppar, men i det handlande subjektets kroppsliga dimension finns också kontaktytor i en fyrfaldig uppdelning mellan det inre och det yttre respektive mellan det förflutna och det framtida. Skärningspunkten mellan yttre och inre representerar då den så kallade nu-punkten (figur 2:3), ett begrepp hämtat från Edmund Husserl (Hägerstrand 2009, s.225ff, 229 figur 11, jfr, Lenntorp 1976, Mårtensson 1979,

Hägerstrand 1991m, s.197, Westermark 2003, Wärneryd 2011). Detta öppnar också för epistemologiska frågor kring varseblivning (Hägerstrand 2009, s.38f). Hägerstrand lyfter också fram Carl Poppers och John Eccles modell över tillvarons uppbyggnad i tre olika världar, fritt översatt (I) den fysiska tillvaron, (II) mentala tillstånd och (III) det mänskliga medvetandets produkter (Hägerstrand 1985, s.194, jfr Hägerstrand 2004, s.320f). I modellen ryms en gradvis progression i vilken sammanhang i den fysiska tillvaron finner sin motsvarighet i mentala tillstånd som sedan ligger till grund för de olika handlingar som formar den kulturella världen. Underförstått förefaller det som om det över tid också finns en återkoppling mellan värld I och III. Tillsammans ger detta en utgångspunkt för att nå den inneboende dialektiken mellan den inre och den yttre världen. Individens formas därmed av erfarenheter och reflektioner såväl kring det förflutna som inför framtida möjligheter (jfr Pred 1981, s.11ff). Modellen med två världar återkommer i flera av Hägerstrands texter (jfr Lenntorp 2010) och är mycket viktig då den ger en möjlighet att också inordna transitiva aspekter av tillvaron. Av särskilt intresse är begreppet utfallsrum (Hägerstrand 2009, s.229), det vill säga det tidrum som ligger precis framför nu-punkten och i vilket effekterna av mötet mellan olika tankeprocesser och omvärldsfaktorer faller ut.

Figur 2.3. Bilden visar flera nu-punkter efter varandra placerade längs en gemensam tidsaxel (efter Lenntorp 1976, s.14, Mårtensson 1979, Westermark 2003, Hägerstrand 2009, s.229, Wärneryd 2011, s. 144).

2.4.3 Tidsgeografin som samhällsteori

Tidsgeografin har utvecklats i relation till samtidens skiftande idéströmningar och genom olika tillämpningar. Som en konsekvens spänner den därför, och då inte minst

i Hägerstrands egna texter, över ett stort antal olika tematiska fält (jfr Lenntorp 1999, s.156ff, Lenntorp 2011, Wihlborg 2011). Det har emellertid hävdats att tidsgeografin inte utgör någon teori i egentlig mening (jfr Åquist 1991, s.71f, Lenntorp 1999 s.155, Lenntorp 2004, s.224, Wihlborg 2005, Wihlborg 2011) utan att den istället utgör ett metodologiskt förhållningssätt, ett "empiriskt forskningsprogram" (Hägerstrand 1991h, s.135), och en grund för teoribygge i kombination med olika teoretiska perspektiv (Lenntorp 1999, s.158). Ett förhållningssätt som möjligen springer ur den framträdande roll som givits dess grafiska framställningsform, notationen.

Att tidsgeografin beskrivits som a-teoretisk är sannolikt till stora delar ett arv från en vetenskapssyn enligt vilken metoden hanterar datainsamling och observation, medan teorin kallas in för tolkning och förklaring. En sådan distinktion skulle till exempel kunna utläsas i beskrivningen av tidsgeografin som ett "empiriskt forskningsprogram" (Hägerstrand 1991h, s.135). Den tidsgeografiska notationen blir då en metod för a-teoretisk, deskriptiv, observation som i sig inte svarar på frågan om *varför* något har hänt (Hägerstrand 2009, s.108). Enligt Pred har det också inom tidsgeografin funnits en tendens att se restriktionerna som givna utan djupare teoretisk förklaring.

It is therefore regrettable that all too many time-geography scholars have been content to ignore the underlying dialectics of their framework, to implicitly or explicitly treat coupling and authority constraints as if they were self-materializing givens, and thereby to mislead or dissatisfy many of their readers. (Pred 1981, s.18)

Det är också problematiskt att beskriva tidsgeografin enbart som en metodologisk ansats då vare sig tillämpningen av notationen (Lenntorp 1999, s.156) eller studiet av trajektorier eller andra delar i tillvaroväven i sig tillskrivs något egenvärde.

Syftet med att införa begreppet tillvaroväv i den form som antytts, är nu inte att placera enskilda program eller projekt i centrum för uppmärksamheten. Uppgiften är mer vidsträckt, nämligen att bidra till förståelsen av hur mängden spontant uppkomna eller valda påträffanden mellan kontinuanter med följder hänger ihop med den jordiska möbleringen ofrånkomliga bredvidvartanatheter. (Hägerstrand 2009, s.158).

Den teoretiska potentialen i och med målet att den skulle "genera frågor, som man inte kunnat ställa utan den" (Hägerstrand 1974, s.88) var av allt att döma också hela tiden ett viktigt kriterium i utvecklingen av den tidsgeografiska notationen.

Ur ett kritiskt realistiskt perspektiv är *ontologisk* teori, något förenkalt, en fråga om att undersöka hur världen är beskaffad medan *epistemologisk* teori kretsar kring frågeställningar rörande de förutsättningar under vilka vi faktiskt kan skaffa oss kunskap om världen (jfr Bhaskar 1978, s.23, 36). Definierat på det viset innehåller Hägerstrands texter definitivt både ontologisk och epistemologisk teori och Hägerstrand gav också uttryck för ambitionen att nå "en bättre förståelse" genom "de principiella mönstren" (Hägerstrand 2009, s.135). Tidsgeografin har också haft en viss inverkan på den samhällsteoretiska utvecklingen (jfr Peet 1998, s.158, Lenntorp

1999, s.157, Thrift 2005, Wihlberg 2011). Statsvetaren Elin Wihlberg framhåller vikten av att tydliggöra de teoretiska ståndpunkter som på olika sätt, oavsett hur tidsgeografin karaktäriseras, ändå finns implicit i dess metoder, koncept och generella förhållningssätt, för att därigenom öka möjligheten till teoretisk och metodologisk integration (Wihlberg 2011, s.111, 122, jfr Pred 1981, s.17, Wihlberg 2005).

Att tidsgeografin uppfattas som a-teoretisk skulle också kunna tolkas som en avspiegling av en teoretisk utveckling inom human- och samhällsvetenskaperna som dominerats av epistemologiska frågeställningar och där ontologin inte uppmärksammas, eller blivit en fråga om olika vetenskapliga perspektiv, det vill säga att ontologin underordnats epistemologin. Det har också påpekats att tidsgeografins naturalistiska förhållningssätt kan vara svårt att kombinera med humanistisk och samhällsvetenskaplig teori (jfr Hallin 1991, s.199, Åquist 1991, s.13). Tidsgeografin polemiserade mot en äldre kvantitativ regionalgeografisk tradition genom att lyfta fram individens roll (jfr Hägerstrand 1991i) men höll samtidigt fast vid ett naturalistiskt synsätt, vilket kom att tolkas som ett uttryck för objektivism och ett mekanistiskt synsätt på mänskligt handlande (Hallin 1991, s.199). Ett naturalistiskt förhållningssätt behöver emellertid, som redovisats ovan (avsnitt 2.3), inte stå i motsatsförhållande till epistemologiska perspektiv. I flera av Hägerstrands texter berörs både samspelet mellan olika företeelser i landskapet och frågor kring varseblivning och kunskapsproduktion (jfr Hägerstrand 2009, s.38f, 225ff) och det förekommer också frågor kring olika samhällsfrågor till exempel stadsplaneringens konsekvenser (Hägerstrand 1991b, Hägerstrand 1991d, Hägerstrand 1991e, Hägerstrand 1991f) och naturligtvis frågor kopplade till modernitet, natur och hållbarhet (Hägerstrand 1993). De direkta referenserna till den samtida samhällsvetenskapen är emellertid betydligt mer sparsmakade men inte obefintliga.

Sociologen Johan Asplund menar att tidsgeografins restriktionsbegrepp har en kunskapsteoretisk dimension genom att också ge förutsättningarna för att utforska omvärlden (Asplund 1983, s.196). Utvecklingen av fyrfältsmodellen över den så kallade nu-punkten kan ses som ett sätt att utveckla epistemologiska aspekter av tidsgeografin samtidigt som den placerar tillvarons förutsättningar i ett individperspektiv (jfr Hägerstrand 2009, s.225ff, 229 figur 11, Hägerstrand 1991m, s.197). Hägerstrand antydde också att tidsgeografin skulle kunna användas för att undersöka till exempel spridningen av idéer.

En lovande, men knappast alls utforskad, sida av tidsgeografin är dess möjligheter att belysa mentala processer och flöden. (Hägerstrand 1991h, s.141).

Av den efterföljande texten framgår att Hägerstrand i detta fall syftade på individens läroprocesser. Spridningen av olika tanke-system, eller *diskurser*, borde emellertid inte vara främmande för tidsgeografin, och skulle i flera avseenden också återknyta till en del av tidsgeografins vetenskapshistoriska arv, nämligen studiet av innovationsförlopp (jfr Hägerstrand 1953). Även om det är svårt att i direkt mening applicera till exempel

tidsgeografins kontinuantbegrepp och grundformen för den tidsgeografiska framställningen i en studie av den historiska idéutvecklingen inom ett tematiskt fält, skulle tidsgeografins ontologiska begreppsapparat kunna användas för att ge en extra dimension åt analysen av till exempel spridningen och etableringen av olika diskurser. Viktigt att notera är emellertid att rummet i den tidsgeografiska modellen inte nödvändigtvis alltid måste motsvara ett fysiskt rum, utan att det också kan representera abstrakta rum. I likhet med en kroppslig förflyttning är det till exempel tänkbart att också uppkomsten, spridningen och etableringen av olika diskurser skulle kunna förklaras utifrån kvaliteter som i flera avseenden liknar tidsgeografins restriktionsbegrepp. Ett sådant exempel är Hägerstrands analys av de svenska nationalparkernas tillkomsthistoria i vilken positionen i det fysiska rummet bytts ut mot olika institutionella rum i den offentliga administrationen (jfr Hägerstrand 1991a, s.86, fig 2).

Tidsgeografien har också varit föremål för kritik. Kritiken har kretsat kring tidsgeografins naturalistiska förhållningssätt samt att tidsgeografins notaiton tenderar att framsälla subjektets handlingar som programartade och förutbestämda (jfr Hallin 1991, Åquist 1991, s. 54ff). I ett bidrag till en antologi om svensk kulturgeografisk forskning ställer sig kulturgeografen Gunnar Olsson kritisk till tidsgeografins kunskapspektiv.

... när de tidsgeografiska figurerna påstår att ingen kan vara på flera ställen samtidigt, då talar de inte sant. Ty även om människornas kroppar aldrig överlever, är det annorlunda med deras ord. (Olsson 1998, s.128)

Att fokus ligger på den fysiska kroppen är riktigt, men ordet och kroppen är inte samma sak. Ordet, vare sig det tar formen av en materiell text, ett talat ord eller någon annan form av kommunikation måste betraktas som en oberoende produkt av handling.

... det för-givet-tagna som dominerar Kants världsbild återfinns också inom tidsgeografien. Gott och väl, om man nöjer sig med att kartera endast saker och ting. Men i de levandes värld, där finns även glädje och sorg, förhoppning och besvikelse, gott och ont, vackert och fult. (Olsson 1998, s.128)

Mot detta måste man emellertid ställa det faktum att tidsgeografien aldrig haft som sitt primära mål att kartlägga de aspekter som Olsson nämner. Det finns öppningar inom tidsgeografien som möjliggör att även sådana aspekter integreras i den tidsgeografiska analysen. Detta blev mer påtagligt i den postumt utgivna "Tillvaröven" (jfr Hägerstrand 2009).

Konklusionen är lika knivskarp som formuleringen: den handlingsteori som ägnar sig enbart åt det taktila är varken sann eller god nog. [...] Däremot avslöjar den som vanligt mera om det språk den pratar *i* än om de fenomen den pratar *om*. (Olsson 1998, s.128)

... det är väl belagt hur information och kunskap aldrig är ett och samma. (Olsson1998, s.129)

Frågan som då infinner sig är emellertid om det språk som talas gör det omöjligt att tala om fenomen och om kunskap är möjlig utan information. Olssons resonemang skulle kunna tolkas i den riktningen.

I kartografins universum sker anpassningen genom att världen hakas upp på en fast och för evigt given fixpunkt (Olsson 1998, s.127)

Men detta innebär att Olsson utgår från att sammanblandningen av kartan och verkligheten är det enda möjliga. Analogin visar sig emellertid som så ofta ha en dubbel egg. Vad varje orienterare vet är att kartan inte kan läsas rakt upp och ner utan att den istället måste tolkas i förhållande till den omgivning man befinner sig i. För att detta skall fungera måste kartan ha ett adekvat informationsinnehåll som dels stämmer tillräckligt väl överens med den verklighet den avser och dels kan läsas av den som skall använda kartan. Problemet ligger alltså inte i en viss teknik eller framställningsform utan snarare i olika aspekter av dess tillämpning. Tidsgeografins kunskapsperspektiv bör därför också ställas mot tidsgeografins syfte.

Giddens, som själv inspirerats av tidsgeografen i utvecklingen av strukturationsteorin, ställer sig kritisk till tidsgeografen på ett par punkter. Giddens menar att tidsgeografins maktbegrepp är otydligt, att aktörskapet inte definieras tillräckligt tydligt samt att tidsgeografen gör en uppdelning mellan struktur och handling (Giddens 1984, s.116ff, Peet 1998, s.159). Wihlborg menar emellertid att även om man kan ge Giddens rätt i att tidsgeografen saknar en uttalad teori för att hantera maktrelationer, kan tidsgeografen i sig läsas som en fråga om makt (Wihlborg 2011, s.111).

2.4.4 Tidsgeografins landskapsbegrepp

Som konstaterats ovan återkommer Hägerstrand till landskapet i flera av sina texter (jfr Hägerstrand 1991a, 1991c, Hägerstrand 1991d, Hägerstrand 1991e, Hägerstrand 1991f, s.63, Hägerstrand 1993, Hägerstrand 2009) och landskapets betydelse för tidsgeografins utformning antyds också av den tidsgeografiska begreppsfloran (jfr Lenntorp 2011). Hägerstrands landskapsperspektiv tar en tydlig utgångspunkt i den äldre regionalgeografen, men på samma sätt som tidsgeografins perspektiv i övrigt måste också dess landskapsperspektiv förstås i förhållande till den samtida forskningsmiljö i vilken Hägerstrand verkade. För samtidigt som det finns en tydlig ambition att förstå landskapets lokala förutsättningar finns det också ett tydligt uttalat intresse att se dess generella drag, till exempel relationen mellan olika skalnivåer eller i formuleringen av generella principer.

För Hägerstrand utgjorde landskapet, med dess historiska dimension, den centrala empiriska utgångspunkten inom geografin. Landskapet utgjorde då inte en statisk scen eller en spridningsbild utan en komplex miljö sammansatt av ömsesidiga relationer mellan de företeelser och fenomen som existerar inom den valda ytan (jfr Hägerstrand 1991d, s.43). Hägerstrand betraktade därigenom landskapet som en

historiebok ... en källa till kunskap om både naturens och kulturens utveckling ort för ort (Hägerstrand 1991d, s.39).

Den enda totalitet, som uppfyller villkoret om alla komponenternas närvaro, men som ändå är begränsat, är ett stycke befolkat landskap. Med landskap menas då inte bara vad man ser omkring sig utan *allt som är närvarande inom den lagda geografiska gränsen, inklusive allt som rör sig in och ut över gränsen under perioden man väljer* (Hägerstrand 1993, s.26, kursivering enligt originaltexten).

Frågeställningen kunde därmed enligt Hägerstrand riktas just mot samtyllvaron mellan olika fenomen snarare än att undersöka olika kategorier. Intresset för landskapet som fenomen kan därför också sättas i relation till det miljöperspektiv som växer fram under efterkrigstidens samtida planerings- och miljövårdssdiskurs (jfr Hägerstrand 1976, s.329f).

Tidsgeografin skulle på goda grunder kunna betecknas som historisk-geografisk. Hägerstrand betonade kombinationen av ett historiskt geografiskt perspektiv för att därigenom, ”i en attack på situationsvetenskapernas [historia och geografi] kärnfråga”, undersöka hur ”människor, samhälle, teknik och natur griper in i varandra i ständigt nya figurationer” (Hägerstrand 1991h, s.133). Relationen mellan tidsgeografin och den historiska landskapsgeografin är heller inte helt problemfri. I linje med det kontextuella perspektiv som förespråkades i övrigt ställde sig Hägerstrand kritisk till hur landskapshistoriska studier av historiska förlopp tenderade att framställa förändringar som ”*diskreta hopp* [kursivering i originaltexten]” snarare än som ”*kontinuerliga förlopp* [kursivering i originaltexten]” mellan olika tvärsnitt (Hägerstrand 1993, s.27, jfr Carlstein 1982, s.23, Hägerstrand 1953, s.8). I den postumt utgivna Tillvaroväven verkar Hägerstrand också röra sig bort från begreppet landskap för att istället utveckla andra i det närmaste synonyma begrepp, så som tillvaroväven, vävfronten, givningen, grannskapskonfigurationen, allrummet eller bredvid- och eftervertannatheten (Hägerstrand 2009, s.59f, 269, 271, jfr Lenntorp 2011).

Vad har då tidsgeografin att säga om landskapet som fysiskt och socialt, historiskt fenomen? Tidsgeografins grundläggande ontologiska utgångspunkt, kontakten, gäller i hög grad också för tidsgeografins landskapsperspektiv. Tanken på landskapet som en biografisk väv av livslinjer introducerades av allt att döma tidigt i den hägerstrandiska tankemodellen och passade också bra in i den tidsgeografiska notationen (jfr Hägerstrand 1991c, s.25, Hägerstrand 1974, s.90). Hägerstrand beskrev också

landskapet som befolkat av olika ömsesidigt beroende populationer som tillsammans gav upphov till en ”populationsdynamik” (Hägerstrand 1991d, s.44). Den dynamiska relationen mellan landskapets olika befolkningar ställer innebär vidare att landskapet är i ständig förändring (Hägerstrand 1991d, s.39ff, Hägerstrand 1991e, s.47ff, Hägerstrand 1991i, s.149). Individens förmåga att enskilt eller tillsammans med andra upprätthålla ett fysiskt rum för sin existens utgör därför en viktig analytisk utgångspunkt samtidigt som den rumsliga variationen av olika restriktioner utgör en grundläggande förutsättning för att förstå utvecklingen i alla slags landskap (jfr Hägerstrand 1991c, s.25, Hägerstrand 1991i, s.146f).

Återupprejade handlingar inom ett visst område kan då konceptualiseras i termer av institutionaliserade projekt som genom sin närvaro och frånvaro formar lokala ordningsfickor. Tillvarons sociala och fysiska strukturer måste därför förstås med utgångspunkt i den historiska process i vilken den växt fram (Hägerstrand 2009, s.65), en struktur av olika handlingsrum tätt packade intill varandra vars tidsrumsliga gränser upprätthålls med utgångspunkt i olika fysiska och sociala restriktioner.

tingstrukturen ... det hierarkiskt ordnade resultatet av mer eller mindre temporärt fixerade lämningar av tidigare påträffanden (Hägerstrand 2009, s.78)

Landskapet kan då förstås som en produkt av alla de handlingar som ägt rum inom ett visst område, inklusive de kvarvarande strukturer som dessa handlingar givit upphov till. I detta landskap ingår också det oförutsedda, det misslyckade och det avbrutna. Landskapet framträder därmed också som ”summan av hennes [människans] lyckade och misslyckade spekulationer” (Hägerstrand 1991d, s.39).

I koncentrat definieras landskapet som (1) ting bortom ting (Hägerstrand 1991h, s.134f, 138, Hägerstrand 2009, s.90), (2) en inneboende tröghet eller förmåga till motstånd mot förändring (Hägerstrand 2009, s.79), (3) olikåldrigt i sin sammansättning (Hägerstrand 1985, Hägerstrand 1991d, s.44, Hägerstrand 1991g, s.99, Hägerstrand 2009, s.136, 144)

Det tidsgeografiska landskapsperspektivet rymmer emellertid flera olika ontologiska nivåer. I en artikel från 1993 gör Hägerstrand en distinktion mellan utsiktslandskap och förloppslandskap (Hägerstrand 1993 s.26, jfr Hägerstrand 2009, s.267) (figur 2:4). Med utsiktslandskap avses då den subjektiva upplevelsen av omgivningen genom sinnesintryck men också genom de estetiska ideal som utvecklats inom till exempel olika yrkesgrupper eller akademiska specialiseringar (jfr figur Hägerstrand 1991d, s.43, Hägerstrand 2009, s.264). Begreppet förloppslandskap syftar till att fånga förändringar och förlopp

utöver vad som kan uppfattas på en gång från en enda utsiktspunkt ... [och] ... uttrycka den ständigt fortskridande transformationen (Hägerstrand 2009, s.267f).

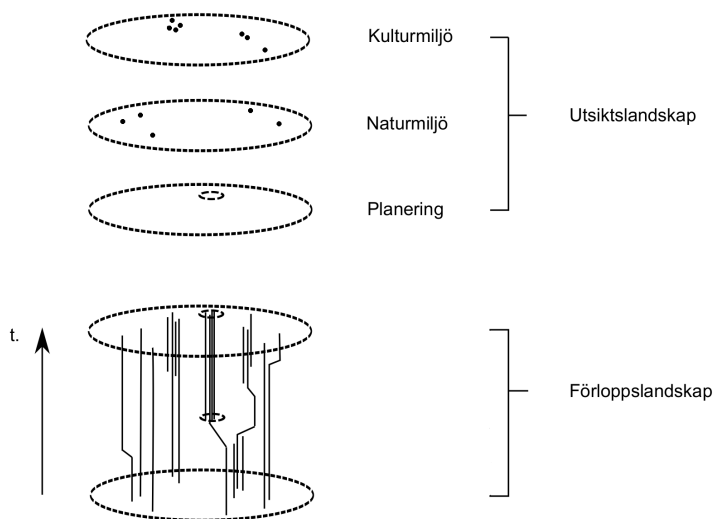
Uppdelningen mellan ett förloppslandskap och ett utsiktslandskap anknyter också till skillnaderna mellan en kompositionell och kontextuell ansats inom geografin.

På det sättet betonas, att det varken är det visuella eller det statiska, som avgör vad som ingår i landskapet. Det som ingår är tvärtom allt som är närvarande och på väg någonstans i rum och tid. (Hägerstrand 1993, s.26).

Tidsgeografin skiljer därmed mellan landskapet så som det upplevs, som faktiskt objekt och som organisk process. Uppdelningen är emellertid inte helt entydig. Utsiktslandskapet skall till exempel inte enbart ses som en social konstruktion, utan också som den historiska situation som kan iakttas vid ett visst tillfälle, och omfattar därför också faktiska förhållanden i landskapet.

en historiskt framvuxen provins ... det som ögat länkar samman, när man betraktar omgivningen från en utsiktspunkt ... [d]et synliga uttrycket för en tät väv av relationer, som släpper fram eller förhindrar skeenden. (Hägerstrand 1991d, s.39).

Som antyds av citatet är observationer av utsiktslandskapet samtidigt en förutsättning för att kunna nå förloppslandskapet och landskapet kunde därmed förstås både som en visuell miljö och som ett rumsligt sammanhang, en region (Hägerstrand 2009, s.90). Det tidsgeografiska landskapsbegreppet omfattar därmed flera av de olika perspektiv på det historiska landskapet som redovisats tidigare (se 2.2.2 samt 2.2.3).

Figur 2:4. Förloppslandskap och utsiktslandskap (efter Hägerstrand 1994, s. 39, figur 6).

Tidsgeografin har i flera fall fungerat som utgångspunkt och inspirationskälla för både historiska landskapsanalyser (Pred 1987, Bladh 1995, Larsson 2000, Berg 2003, Vestbö-Franzén 2005) och analyser av det samtida landskapets historiska dimension

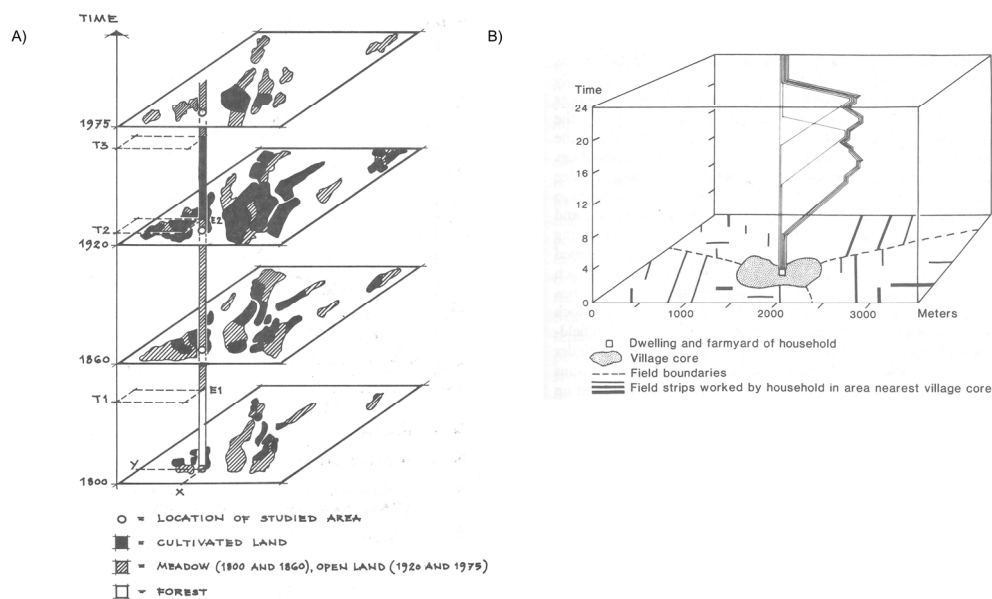
(Fogelvik, Gerger & Hoppe 1981, Germundsson & Riddersporre 1994, Wästfelt 2004, s.92). Vid sidan av att fungera som teoretisk utgångspunkt har tidsgeografin ofta kommit att fokusera på den enskilda individens tidsbudgetering eller olika former av samordning under olika stadier i landskapets utveckling (Pred 1987, Bladh 1995, Larsson 2000, Berg 2003, Vestbö-Franzén 2005). Den tidsgeografiska analysen har emellertid, som metod betraktat, ofta kommit att ta formen av tidsrumsliga diagram baserade på till exempel arbetsorganisation eller ägofördelning vid skilda tidpunkter eller faser i landskapsutvecklingen. De landskap som undersökts har antingen varit specifika historiska rum eller konceptuella modeller av ett landskap, till exempel i uppdelningen mellan olika sociala rum eller mellan olika markanvändningsformer.

Ett genomgående drag i flera tidsgeografiska analyser är emellertid att landskapet, tidsgeografins ambition till trots, i sig självt närmast har kommit att framställas som en statisk bakgrund, ett mer eller mindre kulissartat och statiskt diorama (figur 2:5), i förhållande till vilket olika individbanor eller projekt äger rum. Som regel har analysens skala eller empiriska begränsningar inte medgivit något utrymme för att undersöka eller åskådliggöra individens kontinuerliga påverkan på strukturen över tid. Som en konsekvens har det därför i flera fall blivit svårt att hantera dynamiska relationer mellan handling/individ och struktur/restriktion. Problematiken anknyter dels till ett generellt problem att fånga olika storheter tillhörande olika tidsrumsliga skalor, men också till ett större problemområde, nämligen möjligheten att teoretiskt och metodologiskt hantera relationen mellan individ och kollektiv och mellan handling och struktur (se avsnitt 2.3).

Synen på landskapets roll som statisk bakgrund framskyntar i tidsgeografins syn på landskapet som ett "*diorama*" (jfr Hägerstrand 1993). Tidsgeografins studier har som regel inneburit ett fokus på individen. Miljön har då närmast utgjort en statisk bakgrundsfaktor snarare än något som successivt också omformas i processen. Fokuseringen på individbanan har också tenderat att medföra att en stor del av tidrummet i de tidsgeografiska analyserna framställs som tomt då de lokala ordningsfickorna ofta blir en fråga om innanför och utanför, när utträdet ur en ordningsficka istället bör innebära inträdandet i en annan.

Problemen har till stora delar att göra med den tidsgeografiska notationens standardiserade utformning, snarare än det tidsgeografiska perspektivet i sig. Den tidsgeografiska notationen är först och främst anpassad för att hantera rörelse och även om landskapet på sätt och vis kan sägas befinna sig i en föränderlig rörelse blir det svårt att på ett enkelt sätt ge en heltäckande bild av landskapet med den vedertagna tidsgeografiska notationen. Ytterligare ett problem uppstår möjligen i en otydlighet i valet av tempus och i en flytande övergång mellan historiskt inriktad och framtidsinriktad analys. Det är till exempel inte alltid helt klart vilken innebörd som läggs i begreppet projekt. För samtidigt som iakttagelserna kring projektets förutsättningar i flera fall grundas på empiriska observationer kring rådande

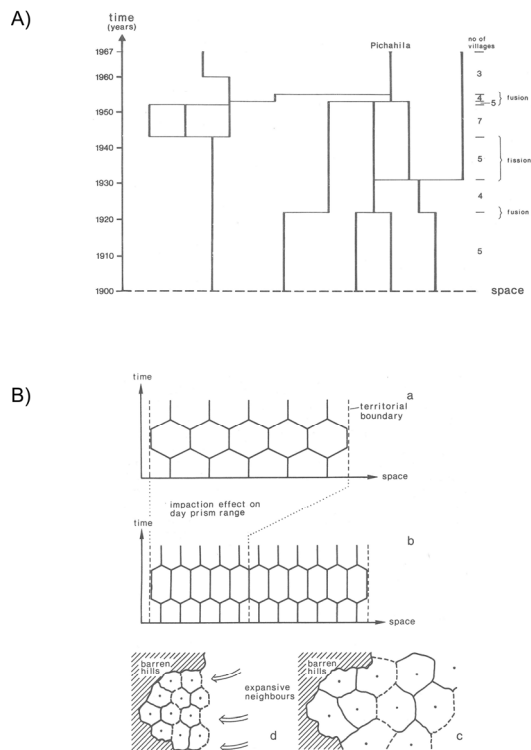
förhållande, alltså historiskt förflutna fenomen, uttrycks det ofta i form av framtidsutsikter, till exempel som ”a blue print for a specific future web-pattern” (Hägerstrand 1985, s.201). Kontinuanten verkar därför i flera fall befinna sig i en ständig återupprepning.

Figur 2:5. Exempel på framställningar av landskapet i tidsgeografiskt inspirerade undersökningar av historisk landskapsutveckling. A) En enskild ytas biografiska utveckling ställt i relation till fyra faser i det omgivande landskapets utveckling (Fogelvik, Gerger & Hoppe 1981, s.4 Diagram 13) B) Bondens rörelsemönster genom det förmoderna landskapet (Pred 1987, s.351 figur 14.4).

Fokuseringen på individen medför en risk för central sammansmältning av struktur och handling. Detta innebär inte att tidsgeografien inte skulle tillskriva det enskilda subjektet något handlingsutrymme, eller att handlingar över tid inte skulle förändra strukturen, men utgör lite av en analytisk blind fläck som tenderar att snedvrider perspektivet mot individen och bort från strukturen. Detta sagt skall det också framhållas att just den temporal aspekt finns närvarande i den tidsgeografiska ontologin i betoningen av en i allt inneboende livscykel, något som ju också är tydligt i just beskrivningen av projekten. Möjligen skulle man också kunna säga att det därmed blir viktigt att lyfta fram det transformativa eller sekventiella, snarare än det kontinuerligt cykliska och reproducerande. Modellen över nu-punkten speglar alltså inte något fast tillstånd utan måste istället läsas från start till slut. Inte desto mindre har det medfört att tankarna kring förloppslandskapet har kommit i skymundan till förmån för utsiktslandskapet. Det har på sätt och vis också inneburit

ett fokus på individen på bekostnad av strukturen. Tidsgeografien är emellertid inte bunden till någon enskild form. Kulturgeografen Tommy Carlstein har till exempel använt en modifierad form av det tidsgeografiska diagrammet för att åskådliggöra bebyggelsens genealogiska utveckling och för att på ett principiellt plan visa utvecklingen av ett sammanhållet landskapsrum uppbyggt av från varandra angränsande prisma (figur 2:6) (jfr Carlstein 1982).

Figur 2.6. Tidsgeografisk framställning av landskapet. A) I bilden återges den genealogiska relationen mellan olika byar, där varje lodrätt streck representerar en by och där de vertikala strecken representerar sammanslagning eller delning av byar (Carlstein 1982, s.183 figur 5:14). B) Bilden återger den tidsrumsliga relationen mellan olika territorier. Notera att respektive territorium eller prisma definieras i förhållande till omgivningen, både i förhållande till andra bredvidliggande territorier och till yttre tryck (Carlstein 1982, s.198 figur 6:2).

2.5 En realistisk ontologi för landskapet

2.5.1 Utgångspunkter

Problemställningarna kring landskapet som fenomen och begrepp förkroppsligar frågan om relationen mellan en transitiv och en intransitiv dimension av verkligheten, mellan struktur och handling (avsnitt 2.3), mellan individ och omgivning eller om man så vill mellan samhälle och miljö (avsnitt 2.4). Landskapet framstår därmed som en historisk produkt av dessa spänningsfält, vilket också innebär att dessa förhållanden rimligen kan rekonstrueras, dvs. att utfall kan registreras och potentiella orsaker kan tolkas, vartefter förlopp kan rekonstrueras. Att landskap kan ses som uttryck för mänsklig handling, och därigenom också ideologi, politik och diskurs, förordas från flera håll även om det inte alltid är helt tydligt hur detta kan omsättas i vetenskaplig praktik. Av den diskussion kring begreppet landskap som förts ovan (avsnitt 2.2.) framgår att det historiska landskapet bör undersökas ur olika perspektiv, men som redan framhållits finns det ett potentiellt problem i att kombinera olika teoretiska och metodologiska perspektiv. Ett första steg blir därför att här försöka presentera en samlad ontologi för att förstå hur landskap fungerar.

Tidsgeografins vida perspektiv och blandade ontologi gör det möjligt att anknyta till andra ansatser. Det samma gäller också den kritiska realismen. Begreppsparen förloppslandskap och utsiktslandskap ringar till stora delar in mycket av den diskussion som tidigare förts kring landskapsbegreppets olika innebörder och erbjuder samtidigt en kopplingspunkt mot den kritiska realismens ontologiska nivåer. Det förutsätter emellertid en utveckling av tidsgeografins teoretiska utgångspunkter och synen på landskapet som historiskt sammanhang. Jag kommer här inledningsvis att peka på några generella beröringspunkter mellan tidsgeografien och den kritiska realismen (2.5.2) för att sedan med utgångspunkt i jämförelsen redovisa ett förslag till landskaplig ontologi (2.5.3).

2.5.2 Tidsgeografi och kritisk realism

Den kritiska realismen och tidsgeografien ligger ofta mycket nära varandra i flera olika frågor och beröringspunkterna har, om än kortfattat, diskuterats tidigare (Pred 1981, Pred 1984, s.20f, Pred 1987, s.338, Åquist 1991). Kulturgeografen Ann-Cathrine Åquist har till diskuterat likheter och skillnader mellan tidsgeografien och den kritiska realismen på en mer övergripande teoretisk nivåer (jfr Åquist 1991, s.68f). Sociologen Andrew Sayer, som också har en bakgrund som geograf, redovisar ett perspektiv på rummet som relationellt komponerat av olika objekt och det kontextuella perspektivet

på relationen mellan objektets egenskaper och omgivningen ligger också nära tidsgeografins relationella rumsperspektiv, dock utan tydliga referenser (Sayer 2000, s.110, jfr Sayer 2000, s.115, Sayer 1992, s.146f not 42). Några referenser till den kritiska realismen har inte kunnat identifieras i Hägerstrands egna texter. Däremot framförs på flera ställen argument som kan sägas ligga nära den kritiska realismens vetenskapsteoretiska perspektiv, till exempel i frågan om kausalitet och öppen ontologi, liksom en kritisk inställning till kvantifiering och reduktionism (jfr Hägerstrand 1974, Hägerstrand 1976, Hägerstrand 1991h, s.134, jfr Hägerstrand 1991m, s.194, Hägerstrand 2009, s.33, 70, 64, 66, 75, 134). Den kritiska realismens vetenskapsteoretiska kritik ligger också i linje med tidsgeografins kritik av den moderna vetenskapens och administrationens avgränsningar av landskapet, liksom tidsgeografins ambition om en ämnesövergripande beskrivning av den totala tillvaron (jfr Hägerstrand 1974, Hägerstrand 1976, Hägerstrand 1993). I texten "Landskapet som trädgård" intar också Hägerstrand, i sin beskrivning av landskapet som forskningsobjekt, en teoretisk mellanposition som verkar ligga mycket nära den kritiska realismen.

Det hör varken helt till natur- eller kulturvetenskapen utan till något tredje att få grepp om hur landskap transformeras under tidens gång. På grund av den överväldigande tyngden hos den analytiska naturvetenskapen och humanvetenskapernas verbala luftighet har det visat sig vara både begreppsligt och organisatoriskt svårt att få grepp om den materia, som landskapet utgör. (Hägerstrand 1991d, s.39).

En liknande dubbelriktad kritik kan också utläsas i en kommentar kring behovet av tvärvetenskap i "Kunskap om framtiden ur det förgångna".

På samma sätt som biologernas och teknikernas världsbilder varit tomma på människor, så har humanisternas och samhällsvetarnas varit utan ting. Här finns nu ett fascinerande område för empiriska och teoretiska studier. (Hägerstrand 1991k, s.178)

I likhet med den kritiska realismen menade också Hägerstrand att den moderna vetenskapen tenderar att bortse från det faktum att den faktiska världens fenomen äger rum i en lokal kontext och att experiment inte utan svårighet kan överföras till en situation utanför laboratoriet.

De lagar eller principer, som man kan komma fram till genom experiment eller statistisk analys eller på annat sätt, utgör bara *en* sida av verklighetens gestaltning. Det är sedan den fullständiga uppsättningen av rumsliga och tidsliga relationer ute i den "naturliga" världen som bestämmer i vilka proportioner som lagar och principer tillåts göra sig gällande och därmed tillåts styra vad som händer (Hägerstrand 1991h, s.133).

Science, as it is conceived today, almost entirely looks away from the fact that in the real world phenomena are *locally connected*, to use an expression coined by Olavi Granö. This circumstance leads to structural patterns and outcomes of processes which

can seldom be derived from the laws of science as these are formulated today. (Hägerstrand 1976, s.331).

I likhet med Bhaskar och den kritiska realismen tycks Hägerstrand vidare utgå från existensen av kausala lagar mellan olika naturliga fenomen, inklusive sociala mekanismer. Hägerstrand talar till exempel om generella "villkor" (Hägerstrand 2009, s.268) som styr förutsättningarna för tillvaron (Hägerstrand 2009, s.158), men som inte är förutbestämda i sina utfall (Hägerstrand 1991h, s.134). Vidare menar Hägerstrand också att det är genom att undersöka villkoren för olika processer som det i förlängningen blir möjligt att göra "framåtriktade bedömningar" (Hägerstrand 1991k, s.180). Tanken på en generell, kausalt ordnad verklighet kan också märkas i ambitionen att utforma en analysmetod, notationssystemet, så att det kan hantera alla olika tänkta skalnivåer, från planetär makroskala, via vardagens mesoskala till molekylär mikroskala (Hägerstrand 1974, s.88). Tidsgeografins ambition att omfatta både levande och döda ting, både organismer och naturkrafter (a.a., s.90), innebär också att handlingar och naturkrafter ges en likartad kausal status. På ett mer konkret, landskapligt, plan handlar det till exempel om förutsättningar, effekter och konsekvenser i utfallet av mänsklig handling (Hägerstrand 1991e, s.54), till exempel enskilda individers initiativ och handlingsförmåga som med utgångspunkt från en specifik situation får effekter för större framtida utvecklingsförlopp.

grindöppnare, som satt medmänniskorna i rörelse i nya och oväntade riktningar, inte sällan till deras förargelse (Hägerstrand 1991c, s.25).

Ur ett mer övergripande perspektiv utgjorde verkligheten enligt Hägerstrand också en, i en eller annan mening, självorganiserande totalitet (Hägerstrand 2009, s.64). Utvecklingen av olika strukturer, naturliga och kulturella, materiella och sociala, är därför, samtidigt som de i olika grad drivs av unika förlopp, formade enligt generella mönster av sammansättning, samexistens och sönderfall som kan beskrivas termodynamiskt (jfr Harvey & Reed 1992).

Sammantaget ger detta en mer nyanserad bild av tidsgeografins naturalistiska förhållningssätt. Snarare än om mekanisk lagbundenhet handlar det, i likhet med den kritiska realismen, om en organiskt orienterad systemteori, ämnad att försöka förstå sambandet mellan olika empiriska och analytiska nivåer, och då inte minst förhållandet mellan struktur och handling. Detta innebär emellertid också att verkligheten är indelad i olika nivåer eller fält, dels i relationen mellan det vi upplever och den reellt existerande verkligheten bortom dessa upplevelser, dels mellan de generella villkoren respektive dess omsättning och konsekvenser i olika pågående processer.

Det är också intressant att notera att både Bhaskar och Hägerstrand använder just laboratorieexperimentet som vetenskapligt typexempel. Bhaskar och Hägerstrand tycks också dela synen på det vetenskapliga experimentets förutsättningar, alltså att

det är förutsättningarna, och inte mekanismerna i sig, som är konstruerade av forskaren. Detta innebär emellertid inte att möjligheten till vetenskaplig verksamhet avfärdas. Som framförts tidigare intar tidsgeografin, också det i likhet med den kritiska realismen, en dubbelriktad position i sin kritiska hållning, dels i en kritik av den rådande situationen, till exempel olika metodologiska eller vetenskapsteoretiska ansatser och dels i en tilltro till möjligheterna till en framåtskridande förändring och bättre lösningar. Det handlar alltså om att med utgångspunkt i en kritisk hållning formulera mer adekvata teorier och att utveckla mer kompetenta metoder.

Både tidsgeografin och den kritiska realismen innebär kvalitativa ansatser (Sayer 2000, Hägerstrand 2009). Sayer har också presenterat tankar kring relationen mellan strukturens och sammanhangets betydelse för att förstå orsak och verkan, som ligger mycket nära Hägerstrands.

So, if we submit to the habit of splitting up description of, say, the growth of a plant into distinct stages occurring at discretely distinct times we can hardly expect to learn *how* it happens. (Sayer 1992, s.156).

Han [Saussure] liknade ett språk vid stammen av en växt. Då man gör ett snitt i rätt vinkel mot stammen blottas det synkrona mönstret av celler. Det diakrona mönstret träder fram, när snitt görs längs stammen och cellsträngarnas varierande relationer till varandra blottläggs (Hägerstrand 2009, s.130).

Den kritiska realismens ontologiska modell ger de teoretiska förutsättningarna för att ställa upp kriterier för vad som kan förmodas vara potentiella utfall i ett visst sammanhang och för att samordna olika analytiska begrepp i en sammanhållen ontologi. Tidsgeografin erbjuder en mer specifik begreppsapparat för att beskriva tidsrumsliga förlopp genom att konceptualisera individens position i förhållande till omgivningen, det vill säga mellan objekt och subjekt. Uppdelningen mellan en transitiv och en intransitiv dimension av verkligheten, skulle då kunna utvecklas med en inre och en yttre värld sammanlänkade i nu-punkten.

2.5.3 Förlopp, utfall & utsikt

Som ett sätt att utveckla en ontologisk begreppsapparat för att hantera olika aspekter av landskapet som en på samma gång social och fysisk verklighet, får den kritiska realismens stratifierade ontologi ligga till grund för en uppdelning av begreppet landskap i tre nivåer: *förloppslandskap*, *utfallslandskap* och *utsiktslandskap* (figur 2:7, 2:8). Uppdelningen utgör ett försök till syntes mellan den kritiska realismens ontologi och tidsgeografins landskapsperspektiv. De olika nivåerna måste därför preciseras.

Förloppslandskapet definieras som en samling pågående, naturliga och kulturella, processer inom ett gemensamt tidrum, vilka tillsammans bildar ett förlopp. Detta förutsätter tidsmässigt och rumsligt utrymme och därmed också social och fysisk

interaktion. Genom den fysiska bindningen till ett specifikt tidsrum är förloppen också bundna att ta utgångspunkt i en tidigvarande fysisk och social miljö, men utan att för den skull vara styrda i sitt utfall. Förloppslandskapet, i den tidpunkt det äger rum, kan därför placeras i höjd med de mekanismer som utlöses i övergången mellan den faktiska och den reella sfären i den kritiska realismen.

Kritisk realism	Tidsgeografi	Stratigrafi
Real	Villkor ¹⁾ Ofrånkomliga bredvid- vartannatheter.	
Actual	Förloppslandskap	Händelser
	Landskap	Stratigrafi
Empirical	Utsiktslandskap	Stratigrafiska relationsscheman

Figur 2:7. Ontologisk stratifiering av den kritiska realismen, tidsgeografin och den stratigrafiska arkeologin. Tidsgeografins reella nivå representeras här av tillvarons "villkor" (jfr Hägerstrand 2009, s.268) respektive "spontant uppkomna eller valda påträffanden" och "den jordiska möbleringens ofrånkomliga bredvidvartannatheter" (Hägerstrand 2009:158). Den stratigrafiska arkeologin diskuteras i avsnitt 2.6.

Utfallslandskapet utgör i sin tur ett mellansteg mellan förloppslandskapet och utsiktslandskapet och betecknar landskapets totala sociala och materiella konfiguration vid en viss tidpunkt. Begreppet anknyter i sin sammansättning till Hägerstrands utfallsrum och kan i någon mening betraktas som en restprodukt (Hägerstrand 2009, s.129, 269, jfr Hägerstrand 1991b, s.19) samtidigt som det också utgör utgångspunkten för förloppslandskapets mekanismer. Utfallslandskapets sociala och fysiska materia är därför i någon mån i ständig förändring, även om tempot kan komma att variera mellan olika platser och tidpunkter.

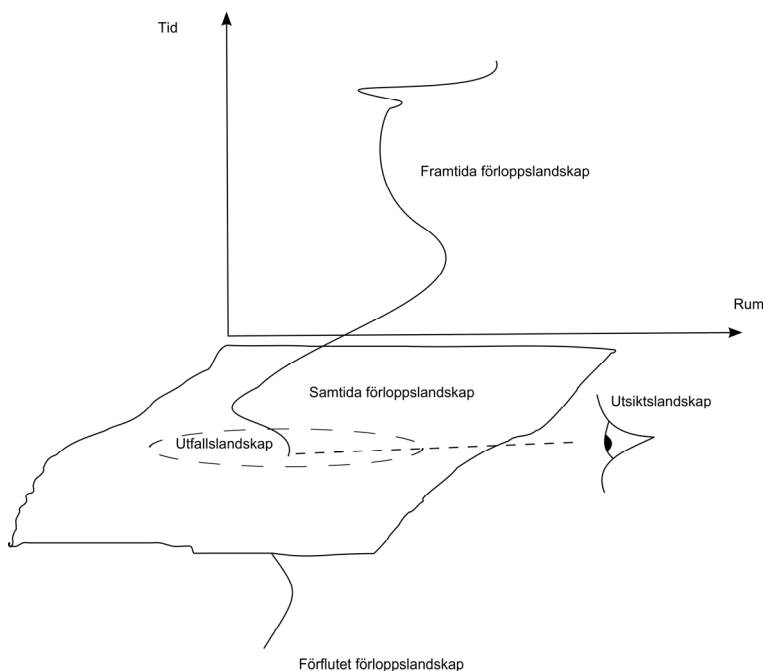
Relationen mellan förloppslandskapet och utfallslandskapet ligger nära Ingolds distinktion mellan ett handlingslandskap (*taskscape*) och ett materiellt landskap (*landscape*) (Ingold 1993). Till skillnad från Ingolds handlingslandskap begränsar sig emellertid förloppslandskapet inte enbart till mänskliga handlingar. Förloppslandskapet omfattar istället både naturligt och kulturellt betingade förlopp liksom omedvetna handlingar och oförutsedda effekter (jfr Hägerstrand 1991b, s.19). Konstellationerna i utfallslandskapet ger upphov till en viss seghet i den materiella och sociala strukturen som får olika företeelser att stanna kvar eller motverka och kompensera förändring. Förmågan till motstånd är beroende av de olika kropparnas och populationernas kroppsliga och rumsliga integritet samt deras inbördes relationer.

Den tredje ontologiska nivån utgörs av utsiktslandskapet, som motsvarar landskapet så som det uppfattas som empiriskt, subjektivt reproducerat, objekt. I relation till

Hägerstrands ursprungliga definition ges begreppet här en mer renodlat subjektiv upplevelsemässig innebörd, medan den andra, mer materiella aspekten av begreppet, förs till utfallslandskapet.

Genom begreppen förloppslandskap, utfallslandskap och utsiktslandskap, kombinerat med tidsgeografins epistemologiska ansats kring varseblivningen i nu-punkten, placeras det tolkande subjektet i samma landskapsrum som det empiriska materialet och de i nu-punkten exponerade förlopp och flöden som studeras. Samma förhållande gäller också forskaren själv då lärande också kräver ”kroppsligt deltagande i tillvarovävens materiella påträffanden” (Hägerstrand 2009, s.125f, jfr Hägerstrand 1991e, s.53, Asplund 1983, s.196). Tidsgeografins perspektiv på ett befolkat förloppslandskap av ting bortom ting kan därför fungera som en vetenskapsteoretisk och metodologisk ansats som också omfattar förhållandet mellan forskaren och det empiriska materialet (figur 2:8). Ett liknande perspektiv återfinns inom den kritiska realismen där det forskande subjektet står i relation till sitt studieobjekt både intellektuellt och fysiskt (jfr Sayer 1992, s.23) och där forskningsarbetet kan förstås både som en kroppslig och en intellektuell form av arbete (Bhaskar 1978, s.57, Bhaskar 1998, s.8). Den mänskliga handlingen, dess restriktioner i förhållande till yttre och inre omständigheter och återkopplingen genom erfarenhet och reflektion, möjliggör därmed överföringen mellan en intransitiv och transitiv dimension, alltså det sätt på vilket till exempel diskurser genom att omsättas i handling får materiella konsekvenser. Denna överföring sker emellertid inte direkt utan är beroende av ett antal historiskt betingade restriktioner, från den biokemiska och fysiska konstitutionen av våra kroppar till rummets fysiska restriktioner, psykologiska förutsättningar och sociala konventioner, omsatt i nu-punktens temporära sammansättning av erfarenheter och framtidsutsikter.

Samband och relationer mellan olika företeelser, generella, lagbundna förhållanden såväl som faktiskt uppkomna situationer, kan enligt det kritiska realistiska perspektivet inte observeras i direkt mening utan endast tolkas genom olika empiriska situationer (Bhaskar 1978, Bhaskar 1998). Observationen, eller utsiktslandskapet, är därför möjlig först efter det att den mekanism, det förlopp eller den situation som skall undersökas har utlösts, ägt rum eller blivit till. Detta innebär att alla företeelser oundvikligen måste tolkas ur sammanhang som redan är passerade, något som kanske är mest uppenbart i historiska studier (jfr Hägerstrand 2009, s.131, 218f), men man skulle också kunna säga att alla empiriska situationer, också de samtida, har en historisk dimension. Det är också genom att rekonstruera och tolka dessa händelser i relation till ett omgivande landskap som det i förlängningen blir möjligt att säga något om samband och förmågor, eller villkoren i den ”jordiska möbleringens ofrånkomliga bredvidvartanatheter” (Hägerstrand 2009, s.158, jfr s.268). Genom den mänskliga handlingen blir landskapets struktur i någon mening också ett uttryck för kulturella betydelser (jfr Larsson 2000).

Figur 2:8: Illustration av relationen mellan förloppslandskap, utfallslandskap och utsiktslandskap. Modellen kompletteras här, med utgångspunkt i modellen över den så kallade nu-punkten, med ytterligare indelning i ett förflutet, samtida och framtida förloppslandskap (jfr figur 3).

Under förutsättning att vi betraktar historiska strukturer som avtryck av tidigare händelser, kan förflutna situationer i förloppslandskapet rekonstrueras ur det fysiska, till synes stillastående, utfallslandskapets materialitet. Enligt ett kritiskt realistiskt perspektiv måste emellertid den empiriska situationen delas upp i två sammanlänkade element, den socialt betingade iakttagelsen, eller konstruktionen, av det empiriska objektet respektive det, av våra iakttagelser oberoende, faktiskt existerande objektet. Såväl det tolkande subjektet som det observerade objektet står emellertid också i relation till andra subjekt och objekt (Sayer 1992 s.24ff). Satt i en konkret landskapssituation innebär det att vi vid en studie av historisk markanvändning dels har den faktiskt existerande ytan i sig och dels den sociala representationen av den. Till detta kommer också vår tolkning av representationens förhållande till markytan, en tolkning som byggs upp av observerade relationer mellan olika företeelser i markytan, språkliga strukturer och tidigare individuella och kollektiva erfarenheter av liknande tolkningar. Genom denna tolkningsprocess blir det empiriska objektet länken till det förlopp eller den mekanism vi vill undersöka. Undersökningen av ett landskapsavsnitt kan därmed ses som en form av experiment så tillvida att vi undersöker effekterna av kausala relationer. Den springande punkten blir då det sätt på vilket vi formar den empiriska situationen, till exempel genom att renodla det empiriska materialet i olika tematiskt eller kronologiskt grundade kategoriseringar.

Den i utfallslandskapet uppkomna situationen ger följdverkningar både i förhållande till förloppslandskapet och till utsiktslandskapet, samtidigt som pågående förlopp, inklusive intellektuella och sociala aktiviteter i utsiktslandskapet, ger upphov till nya utfallsrum. Där av följer att det hela tiden finns en kronologisk och sekventiell skillnad mellan struktur och handling. Projektet är beroende av strukturella förhållanden i landskapet samtidigt som fysiska och sociala strukturer också är produkter av en mer eller mindre projekt driven tillkomstprocess (jfr Hägerstrand 2009, s.65). Handlingen kan naturligtvis lämna mycket få spår i strukturen, i flera fall till och med lämna den synbart oberörd, men detta innebär också i någon mån en förändring då strukturen till exempel bevaras eller rent av förstärks över tid. Det blir därför problematiskt att som Allan Pred se plats och process eller struktur och handling som återkommande reproduktioner av varandra (Pred 1981, s.20, Pred 1984, s.282, jfr Pred 1987, s.284) eftersom det då blir svårt att förklara hur förändring äger rum (jfr Archer 1995).

Uppdelningen av landskapet i de tre olika nivåerna är inte alltid helt enkel, inte minst då de olika nivåerna står i relation till och ständigt tycks löpa in i varandra. Flödet mellan de olika ontologiska nivåerna är emellertid en central komponent i den kritiska realistiska ontologin (jfr Bhaskar 1978, Archer 1995) och den teoretiska uppdelningen och teoretiseringen av dess olika beröringspunkter är en viktig utgångspunkt för att möjliggöra en sammanhållen analys.

Den kroppsliga integriteten får också konkreta konsekvenser i det tidrum inom vilket en specifik dominerande handling – eller projekt – kan upprätthållas. Ur ett längre perspektiv kan en rumslig funktion, till exempel markanvändning, förstås i termer av handlingsrum (Hägerstrand 2009, s.165) eller handlingsvolym (Larsson 2000). Med utgångspunkt från landskapet som ting bortom ting kan förloppslandskapet i själva verket förstås i termer av ett antal kronologiskt och rumsligt angränsande, eller sammanpackade, rum eller bubblor (jfr Carlstein 1982, s.198 figur 6:2).

I takt med att handlingarna fortlöper uppstår ett materiellt avtryck, eller ett utfall, när det enskilda projektet har upphört. Utfallet kan vara av olika karaktär, en konstruktion eller annan avsiktlig bestående förändring i syfte att främja upprätthållandet av det övergripande projektet, eller olika biprodukter som i förlängningen också kan komma att konkurrera om utrymmet.

Trögheten och förmågan att motstå eller anpassa sig till förändring utgör den grundläggande orsaken till varför strukturer kan fortsätta att finnas till och i förlängningen varför de kan undersökas historiskt. Landskapets formelement blir därmed, oavsett ålder, viktiga verktyg för att kunna tolka och analysera de förlopp, processer och händelser som tillsammans har varit verksamma i ett specifikt landskapsrum. Den fysiska struktur som kan uttolkas i fält blir genom fältobservationer och andra källmaterial en empirisk utgångspunkt som tillsammans med annan information kan ligga till grund för en historisk analys.

Genom att relatera vyn (blicken), ytan och förloppet till den kritiska realismens stratigrafiska ontologi, erhålls tre distinkta men på samma gång också teoretiskt sammanlänkade aspekter av landskapet. Detta skapar samtidigt möjligheter att integrera andra metodologiska koncept för att till exempel analysera landskapets tidsdjup och olika aspekter av landskapet som social konstruktion. Uppdelningen i olika, men inbördes relaterade, ontologiska nivåer gör det också möjligt att beskriva relationen mellan till exempel form och process liksom mellan process och betydelse (se avsnitt 2.2.3).

2.5.4 Landskapets materialitet

Den landskapliga ontologi som presenterats ovan tar utgångspunkt i landskapet som ett materiellt sammanhang karaktäriserat av ett ömsesidigt beroende mellan dess komponenter. Materialiteten kan i detta fall fungera som en analogi för kvalitéerna i andra sammanhang, vid sidan av det rent fysiska. Socialt konstruerade objekt har till exempel, i likhet med ett fysiskt objekt, ett behov av och en förmåga att ta plats. Sociala fenomen är till exempel beroende av en fysisk kropp för att upprätthålla sin existens, till exempel i en viss form av praktik, men platsberoendet kan också fungera som en analogi för de inbördes relationerna i en abstrakt struktur. Michel Foucaults begrepp *diskursiv formation* (Foucault 2002) för till exempel tankarna till en materiell struktur, en massa eller en kropp som till någon del också är formad i förhållande till andra liknande kroppar. Sådana strukturella avtryck kan, till exempel i form av en praktisk funktion, också förändras till form och innehåll, men ändå bli kvar och upprätthålla den egna tillvaron bortom det direkta ögonblick i vilket den utövas. Sociala strukturer kan därmed, på ett likartat sätt som materiella strukturer, i någon mening överleva som fossil, till exempel i form av diskurser, traditioner, texter och olika former av etablerad, social praktik.

Den historiskt inlagrade strukturen i till exempel en text kan, därmed sägas besitta en materiell kvalitet, egenskaper som ligger nära det materiella i fysisk mening. Likt ett landskap ordnat "ting bortom ting" kan likartade historiskt inlagrade och kronologiskt ordnade strukturer anses också i andra källmaterial, så som i fotografier och kartmaterial.

Landskapets materialitet överskrider därför i detta avseende den materiella världen i mer traditionell mening. Snarare är materialiteten, i den mening som avses här, en historiskt betingad struktur med ett visst motstånd mot förändring som genomsyrar både den sociala och den fysiska dimensionen av tillvaron. Vidare är alla studier av den yttre världen är i ett eller annat avseende beroende av tolkningar av förflutna, materialiserade, förlopp. Överlevnaden av dessa materialiserade förlopp är naturligtvis till stor del beroende av det aktuella mediet, och skiftar mellan olika dimensioner, men ger upphov till vad som närmast kan beskrivas som stratigrafiska relationer, det vill säga kronologiskt och topologiskt ordnade relationer mellan olika strukturella

element. De strukturella relationerna kan i någon mån också följas och utforskas, vare sig det handlar om en konkret materiell struktur eller om mer abstrakta relationer i till exempel en text. Som historiska fenomen skulle till exempel diskurser då kunna förstås som närmast organiskt sammansatta, inbördes relaterade, strukturer som i likhet med en arkeologisk lagerföljd också kan undersökas diakront.

Jag återkommer till frågan om en metod för landskapshistorisk analys senare i detta kapitel (se avsnitt 2.7). Före det kommer jag att diskutera hur olika former av social praktik kan kopplas till den landskapliga ontologi som diskuterats ovan (se avsnitt 2.5.3).

2.6 Social praktik

2.6.1 Utgångspunkter

Som framgår av den ontologiska modell som redovisats ovan spelar den kollektiva och individuella uppfattningen av omgivningen en viktig roll i utvecklingen av landskapet som social och fysisk miljö. Detta innebär inte att landskapet är en social konstruktion så tillvida att det skulle vara uppdyktat eller direkt format efter kulturella föreställningar, men däremot att det formas genom våra konkreta handlingar styrda av abstrakta konstruktioner kring hur dessa handlingar skall utföras. Landskapet är därmed, liksom andra strukturer, både en produkt av och en förutsättning för, men för den skull inte identisk med, social praktik. Vid sidan av kroppsliga, fysiska förutsättningar, till exempel fysisk position och rörelseförmåga, måste varje sammanhang också förstås mot bakgrund av sociala förutsättningar, alltså de beroendeförhållanden, föreställningar och meningsinnehåll som byggs upp mellan olika subjekt och som, genom subjektets handlingar, förankras i olika materiella strukturer. All form av social praktik befinner sig därmed hela tiden i en position mellan struktur och handling, mellan social och fysisk realitet och mellan historisk bakgrund och framtidsutsikter.

Begreppen estetik och diskurs kommer i detta sammanhang användas i analysen av landskapets sociala dimension. Med estetik avses då ett samlat begrepp för att benämna ett visst sätt att förstå och handla i förhållande till en socialt och fysiskt betingad tillvaro, baserat på värderingar, tidigare erfarenheter och fysisk position. Estetiken blir med andra ord ett sätt att definiera och karaktärisera olika individuella nu-punkter i förhållande till ett samtida historiskt sammanhang eller om man så vill ett sätt att beskriva den sociala strukturens morfologi och sammansättning. Den sociala strukturen, till exempel i form av olika diskurser, blir i sin tur, genom förmågan att påverka förutsättningarna för olika handlingar, en viktig komponent i analysen av olika estetiska program.

2.6.2 Estetik

Begreppet estetik har i flera fall kommit att definieras som något ytligt, till exempel stilideal eller positivt laddade sinnesupplevelser (jfr Tuan 1989, s.233f). Enligt litteraturvetaren Terry Eagleton utvecklades emellertid estetiken som ett förhållningssätt, eller en livshållning, inom den tyska borgerliga kulturen under 1800-talet, i syfte att beskriva och förstå den egna tillvaron. Estetiken kom därmed inte bara att omfatta visuella uttrycksformer, eller ytliga sinnesupplevelser, utan hela tillvaron och relationen till omgivningen. Estetiken hade också, som motpol till en traditionell religiöst grundad konservativ världsbild (jfr kapitel 3), en tydlig politisk dimension. Kulturgeografen Emely Brady ger en likartad definition av estetiken som ett särskilt sätt att förhålla sig till sin omgivning, "modes of inhabiting the land" (Brady 2006, s.2). I en ursprunglig betydelse kan begreppet härledas etymologiskt till grekiskans "aisthánesthai" vilket kanske närmast kan översättas med *att uppfatta*, och har då åsyftat en sinnenas filosofi (Bowie 2003, s.2). Även om definitionerna sinsemellan till viss del kan verka motstridiga ger de tillsammans en definition av begreppet som ett sätt att beskriva en samlad, på samma gång socialt och fysiskt betingad, utgångspunkt för upplevelser, värderingar och handlingar i förhållande till omgivningen.

Estetik är därför inte likställt med vare sig enbart positiva sinnesupplevelser eller enbart ytliga förhållningssätt. Våra dagliga upplevelser tar utgångspunkt i såväl sociala som fysiska faktorer i fråga om kulturella preferenser och tidigare erfarenheter, inklusive utbildning och träning. Den fysiska och kulturella förankringen är en nödvändig utgångspunkt för att förstå olika handlingar (jfr Tuan 1989, s.233, 235, 240) också sådana som ytligt sett förefaller vara reflexmässiga och impulsiva (jfr Tuan 1989, s.236ff). Detta innebär dock inte att det nödvändigtvis finns en medveten estetisk laddning i varje enskild handling eller i de strukturer de skapar. Å andra sidan anknyter också oöverlagda handlingar, genom tillägnad träning, erfarenhet och kunskap, inte sällan till en bestämd estetik (jfr Brady 2006, s.13f).

Som en konsekvens kan begreppet estetik ges både en universell och en kulturellt specifik dimension. Den ytlighet som av Tuan framhållits som typisk för ett estetiskt förhållningssätt skulle därmed snarast utgöra ett exempel på en historiskt specifik estetik med en egen inneboende logik, snarare än ett estetiskt förhållningssätt per definition. Estetik kan då också bli utgångspunkten för en epistemologisk analys som även omfattar kroppslig tillvaro, det samlade batteri av värderingar och förmågor som tillsammans lägger grunden för kulturella värden. Det handlar då dels om det ytliga och formmässiga innehållet men också om hur vi ser på oss själva i förhållande till vår omgivning. Estetiken blir därmed en slags förlängning av diskurser och andra sociala strukturer i en konkret landskaplig situation. Ur ett tidsgeografiskt perspektiv blir estetik ett sätt att karaktärisera tillvaron i den så kallade nu-punkten (Hägerstrand 2009, s.225ff), ett på samma gång mentalt och kroppsligt förhållningssätt, eller kulturellt betingat program, sammansatt av en blandning av invanda beteenden,

medvetna val och utfall av olika kroppsligt betingade handlingar. Estetiken blir därmed, vid sidan av frågan om olika intryck, också en fråga om sociala och fysiska restriktioner i form av den enskilda personens förmåga att ta sig till, närvara på och förnimma platsen, kunskap om hur platser kan lokaliseras och identifieras, men också de känslor och tankar som utvecklas i kontakten med en plats. Det gäller då inte bara skolning i traditionell mening utan också om hur platsen upplevs till exempel på ett känslomässigt plan. Som fysisk och social totalitet blir den kroppsliga situationen i landskapet därmed ett slags filter genom vilket subjektet förnimmer olika företeelser i omgivningen (Hägerstrand 2009).

Ur ett analytiskt perspektiv blir det därmed möjligt att utskilja tre olika nivåer. På en första och ytlig nivå kan estetik definieras som (1) en serie uttryck för en viss stil eller period inom till exempel konst, arkitektur eller litteratur. Detta antyder emellertid också en andra nivå vid vilken begreppet estetik också kan bli föremål för (2) en epistemologisk analys av hur våra upplevelser av omgivningen styrs av olika estetiska positioner. Denna kognitiva aspekt öppnar också för en kritik som kan leda vidare till olika försök att förändra ett beteende. Därmed antyds också en tredje nivå som innebär att (3) begreppet återkopplas till rådande ekologiska, ekonomiska och sociala förhållanden.

2.6.3 Diskurs

Diskurs avser i sin enklaste betydelse en form av kulturellt betingad struktur av mening som också präglar våra relationer till vår omgivning men ses också ofta som ett uttryck för till exempel ekonomisk, social eller politisk makt (jfr Fairclough 2003, s.124, Winther Jørgensen & Phillips 2000, s.7, Foucault 2002, s.130ff, Bergström & Boréus 2005, s.328). Vid sidan om tal och skrift omfattar diskursbegreppet i vid mening också andra former av medvetna och omedvetna meningsuttryck (Fairclough, Jessop & Sayer 2002), alltså vid sidan av texter i traditionell mening, såväl andra mediala uttryck som olika handlingar. På samma gång som diskurser i någon mening är begränsande för vår uppfattning om en omgivande yttre, extradiskursiv tillvaro, är det också endast via olika diskurser som vi har en möjlighet att utforska och förstå denna yttre värld (Sayer 2000, s.42, se avsnitt 2.3.). Vetenskap eller akademisk kunskap omfattar till exempel en rad diskursiva föreställningar kring vad som är möjliga frågor att undersöka och hur dessa frågor får undersökas. Detta innebär emellertid inte att allt är diskurs. Vid sidan om meningsinnehåll finns till exempel också frågan om funktionalitet, det vill säga vad en viss handling *de facto* kan uppnå. Det är ju då möjligt att hävda att även frågan om vad som anses vara funktionellt, och hur funktionellt det i så fall är, också bestäms med utgångspunkt i olika diskurser. Här finns emellertid en viktig distinktion mellan bestämningen av handlingens mål och bedömningen av dess utfall då diskursen också är förankrad i en social och materiell verklighet som överskrider den enskilda diskursen. De meningsbärande

uttrycken är i varierande grad beroende av andra former av materiell och social struktur och formas därtill utifrån relationer till en rad olika diskursiva ordningar och uttrycksformer, snarare än utifrån en enskild diskurs (Fairclough 2003, s.3).

Som historiskt fenomen utgör diskursen en del av den reella sfären men kommer över tid, genom att påverka människors handlingar, också att påverka den faktiska och empiriska. Som en konsekvens av dess strukturella natur har diskurser därför både en transitiv och en intransitiv aspekt då de, på samma gång som de är historiskt gripbara fenomen, också utgör en väsentlig del av våra föreställningar om omvärden. Diskurser är därmed socialt konstruerade samtidigt som de också upprätthåller och upprätthålls av historiska strukturer. De kan i detta fall närmast förstås som en slags faktiska, intransitiva strukturer i form av etablerade betydelser som på olika sätt påverkar, möjliggör och omöjliggör olika handlingar, inte bara genom att skapa sociala restriktioner för handlingar utan också genom att påverka hur olika situationer upplevs och beskrivs. Den modell för en dynamisk analys av relationen mellan handling och struktur som redovisats tidigare (kap 2) omfattar därför också relationen mellan utsaga och diskurs (jfr Archer 1995, Bhaskar 1998, Fairclough, Jessop & Sayer 2002). Diskursen betraktas därmed, inte helt olikt ett landskap, som en struktur som till exempel möjliggör olika identitetsskapande handlingar men som också innebär någon form av restriktion, till exempel genom moraliska, etiska eller ideologiska värderingar.

I egenskap av strukturer är diskurserna på samma gång både en produkt av och en förutsättning för olika meningsbärande handlingar. Uppkomsten av olika diskurser skapas av olika språkliga handlingar och ger samtidigt förutsättningar för kommande handlingar. Begreppet diskurs omfattar därför olika ontologiska nivåer, dels olika språkliga handlingar, till exempel texter eller fysiska handlingar som sker med utgångspunkt från olika diskurser, dels vad som skulle kunna beskrivas som de diskursiva strukturerna i sig själva. En diskursanalys innebär därmed, i likhet med andra former av strukturellt inriktad analys, ett analytiskt dubbelseende som skiftar, eller oscillerar mellan enskilda uttryck och övergripande former.

I see discourse analysis as 'oscillating' between a focus on specific texts and a focus on what I call the 'order of discourse', the relatively durable social structuring of language which is itself one element of the relatively durable structuring and networking of social practices. Critical discourse analysis is concerned with continuity and change at this more abstract, more structural, level, as well as with what happens in particular texts. (Fairclough 2003, s.3)

Den dialektiska relationen mellan diskurs och handling kan också bli en utgångspunkt för att förstå social praktik (jfr Bergström & Boréus 2005, s.322f, 324f, Fairclough 2003, s.26). Begreppet diskurs blir därmed inte enbart ett epistemologiskt verktyg utan också ett sätt att förklara konkreta orsakssamband, det vill säga att med utgångspunkt i en realistisk ontologi försöka klarlägga dess effekter och konsekvenser.

Etableringen av olika diskurser är också kopplad till olika maktordningar som får kraft och inflytande genom att utgöra en brygga mellan olika sociala överenskommelser, språkliga konventioner och praktik. Diskursen har därför en tydlig politisk dimension och diskursanalysen blir därmed ett verktyg för att undersöka maktförhållanden i samhället (Fairclough 2003). Fairclough har lyft fram Foucaults tredelade diskursbegrepp som analytiskt redskap för att nå relationen mellan estetiska ideal och konkret uttryckta handlingar (a.a., s.26ff). Begreppet diskurs kan då delas upp i tre olika former: 1) handling, 2) representation samt 3) identitetsskapande och varande (figur 2:9). De tre formerna kommer till uttryck genom sättet att handla i förhållande till andra och genom kunskap och kontroll, underbyggt av föreställningar kring identitet, etik och moral. Fairclough betonar den dialektiska relationen mellan de olika formerna, då de enligt hans perspektiv är inbördes beroende av varandra.

relations of control over things, relations of action upon others, relations within oneself. (Fairclough 2003, s.28).

Olika diskurser manifesteras också genom olika handlingar och estetiska förhållningssätt. "Vem" blir då en fråga om hur olika identiteter definieras genom olika diskurser, vilket också förutsätter ett objekt att handla i förhållande till och ett sätt att handla. Diskurser måste därför förstås både som sociala och materiella fenomen och ger till exempel både restriktioner för människors handlingar samtidigt som de i sig själva i hög grad också måste förankras i ett materiellt sammanhang (Fairclough 2003, s.21ff, jfr Sayer 1992, 22ff). Faircloughs användning av diskursbegreppet öppnar därmed också för en rumslig tillämpning. Det tredelade diskursbegreppet innebär en tydlig sammankoppling av meningsinnehåll och handling utan att dessa begrepp för den skull förväxlas med varandra. Uppdelningen mellan handling, representation och identitet gör det istället möjligt att undersöka sambanden mellan olika komponenter i diskursens uppbyggnad, komponenter som i flera fall också är möjliga att ge en rumslig förankring. Vidare kan de tre aspekterna av begreppet diskurs jämföras med tidsgeografins auktoritets-, kopplings- och kapacitetsrestriktioner (figur 2:10).

Diskursiv dimension	Betydelse	Funktion	Focault
<i>Genre</i>	handling	relationer	Handling i förhållande till andra
<i>Discourse</i>	representation	teknik/fabula	Kunskap och kontroll
<i>Style</i>	varande	identitet	Identitet, etik och moral

Figur 2:9. Tabellmässig framställning över Faircloughs utveckling av Foucaults tredelade diskursbegrepp (efter Fairclough 2005, s.26-29).

Focault	Tidsgeografi
”control over things”	Auktoritet (koppling)
”actions upon others”	Koppling (auktoritet)
”relations within oneself”	Kapacitet

Figur 2:10. Jämförelse mellan Foucaults diskursbegrepp och tidsgeografins restriktionsbegrepp (jfr Hägerstrand 1991i, Fairclough 2005, s.26-29).

Fritt översatt skulle i så fall olika representationsformer, till exempel olika praktiker kring historiska värden, kunna ses som uttryck för olika diskurser, konkret uttryckt i 1) vad som definierar ett värde, 2) hur det kan beskrivas för att vara ett värde och 3) vem som i så fall kan utföra handlingar i förhållande till ett specifikt värde. Avgränsningen av ett värde, till exempel i form av en rumslig avgränsning eller verbalt formulerade föreskrifter och urvalskriterier som ger förutsättningarna för relationen till omgivningen, utgör också en kontaktyta mellan å ena sidan de diskurser som styr och möjliggör definitionen och värderingen av värdet och å andra sidan landskapet som den fysiska, historiska miljö i vilken det värderade objektet befinner sig. Avgränsningen, eller domänen, utgör därmed en fysisk rumslig manifestation av en eller flera diskurser. Den hierarkiska ordningen mellan olika diskurser återspeglas i relationen mellan olika avgränsade värden och ur ett tidsgeografiskt perspektiv är domänens förmåga till motståndskraft därför, vid sidan av den interna kompositionen av sociala och fysiska strukturer, också beroende av en total, fysisk och social, rumslig situation. Införandet av olika begränsningar kring en enskild kommer att påverka förutsättningarna för andra domäner i avgränsningens rumsliga eller tematiska närområde, till exempel genom att skapa ett ökat marktryck vid exploatering (jfr Hägerstrand 1991c, s.25) eller genom att underminera argumenten för bevarande av andra domäner.

2.7 Metod för landskapshistorisk analys.

2.7.1 Utgångspunkter

Genom sammanlänkningen av diskurs och handling kan individuella rörelsemönster, avbildade till exempel i den tidsgeografiska notationen, ses som meningsbärande. Om landskapet därtill betraktas som ett materiellt uttryck för mänsklig handling, innebär det att landskapets materiella struktur utgör ett diskursivt avtryck. Detta innebär vidare att ideologiska förändringar över tid bör kunna avläsas i landskapet och studeras genom landskapshistorisk analys, till exempel genom att undersöka olika stadier i landskapets utveckling. Dynamiken mellan struktur och handling, eller

mellan till exempel ideologiska förändringar och landskapliga uttryck, är emellertid svårt att hantera metodologiskt, vilket påverkar förmågan att på ett adekvat sätt rekonstruera och tolka innebörden av olika förlopp och processer (jämför avsnitt 2.3.3, 2.4.1, 2.4.4).

Trots ambitionerna att undersöka samspelet mellan individen och omgivningen, tenderar tidsgeografin i sin tillämpning att överbetona individens rörelse medan omgivningens förändring tonas ned eller inte berörs över huvud taget. Landskapet tenderar att blir en statisk scen, eller ett utsiktslandskap då den tidsgeografiska notationen inte är helt lämpad för att beskriva mer övergripande landskapsförändringar eller relationer som spänner över olika skalnivåer. Det blir också svårt att hantera dynamiska relationer mellan handling och struktur, eller mellan individ och restriktion, eftersom det inte finns något utrymme för att uttrycka individens kontinuerliga påverkan på strukturen, i det här fallet landskapet, över tid. Det kan därför finnas anledning att vidareutveckla, eller komplettera, den tidsgeografiska notationen för att därigenom, på ett mer konsekvent sätt, kunna hantera det historiska landskapet som materiellt, empiriskt sammanhang.

Arkeologen Sefan Larsson har tidigare pekat på de gemensamma beröringspunkterna mellan tidsgeografin och den stratigrafiska arkeologin (Larsson 2000, s. 47, 123ff). Med utgångspunkt i det historiska landskapets strukturella seghet kommer en modifierad form av så kallade stratigrafiska relationsscheman här att användas som en metod för att komplettera den tidsgeografiska notationen.

Stratigrafiska perspektiv återfinns också inom den historiska landskapsanalysen, om än i annan skala och i andra empiriska sammanhang. Historiska kartor eller fysiskt manifesta fossila strukturer i landskapet har till exempel analyserats i syfte att försöka fastställa kronologiska skiktningar för att därigenom försöka rekonstruera äldre förhållanden. Detta gäller också undersökningar som kombinerar olika slags källmaterial. En sådan jämförelse förutsätter emellertid ett antagandande om gemensamma beröringspunkter genom ett eller flera gemensamma faktiska objekt (jfr Dahl 1942, Mascher 1993, Riddersporre 1995, Vestbö-Franzén 2005). Stratigrafiska relationsscheman kan i detta sammanhang bidra till att utveckla analysen av det historiska källmaterialet.

Det finns naturligtvis både epistemologiska och ontologiska skillnader mellan olika former av stratigrafiska relationer men de kan förstås utifrån samma principer för strukturell seghet. Det är också denna grundläggande hypermateriella egenskap som gör det möjligt att undersöka relationen mellan olika historiska objekt, genom tidsdjupet i ett historiskt källmaterial eller i jämförelsen mellan olika historiska källmaterial.

Detta förutsätter emellertid en teoretisk modell och en stringent metodologisk tillämpning. Analyser av historiska landskap löper hela tiden risken att låsas av det

empiriska materialets begränsningar, det vill säga att materialet likställs med den historiska handling som undersöks. För att sammanfatta kan detta konkretiseras i tre problem för en landskaphistorisk analys: 1) De empiriska relationerna mellan olika källor är ofta outtalade eller otydligt definierade i traditionell tillämpning. 2) Landskapet framställs som en statisk yta. 3) Oklarheter i på vilket sätt text omvandlas till rum.

I analogi med vad som redan framförts, förutsätter historiska undersökningar genom empiriska jämförelser mellan olika källor kring en och samma plats att det finns någon form av funktionell, kronologisk, eller rumslig relation mellan de olika källorna. Det handlar därmed om att i en eller annan form utnyttja olika strukturellt betingade orsakssamband, till exempel mellan olika källmaterial. Den samlade historiska strukturen kring en plats eller ett sammanhängande landskapsavsnitt liknar därför i stor utsträckning en arkeologisk lagerföljd. Arkeologins metod för att hantera komplexa lagerföljdens inbördes relationer, det stratigrafiska relationsschemat (Harris 1989), kommer därför här att fungera som utgångspunkt för att formulera en formellt och logiskt stringent metod för att administrera, åskådliggöra och analysera informationsstrukturen kring en plats eller ett landskapsavsnitt.

2.7.2 Arkeologisk stratigrafisk metod

Metoden för stratigrafiska relationsscheman utvecklades i samband med omfattande arkeologiska undersökningar av urbana medeltida kulturlager och presenterades av arkeologen Edward Harris i boken "Principles of Archaeological Stratigraphy" som utkom i sin första utgåva 1979 och senare i reviderad form 1989 (Harris 1989). I boken tar Harris utgångspunkt i en kritik av arkeologins traditionella förhållande till den arkeologiska lagerföljden. Enligt Harris saknade arkeologin i realiteten en egen stratigrafisk teori. Synen på lagerföljden, såväl som metoderna för att undersöka dem, hade istället hämtats från geologin. Enligt Harris uppstod därmed ett problem eftersom mänskligt avsatta kulturlager får antas vara avsatta under andra förutsättningar än sådana som är avsatta genom mer naturliga sedimentationsprocesser (Harris 1989, s. 8, 12f, jfr Larsson 2000). Harris menade också att det fanns ett behov av att lyfta fram det arkeologiska kulturlagrets roll som empiriskt material. Kulturlagret hade enligt Harris i första hand betraktats som fyndbärande enheter, medan lagret i sig självt, och dess relationer till andra lager, hade beaktats i mindre utsträckning (Harris 1989, s.30), något som också avspeglade sig i utformningen av olika kvantitativt inriktade undersökningsmetoder (jfr Larsson 2000). De etablerade arkeologiska dokumentationsmetoderna tenderade därmed att i stor utsträckning endast reproducera på förhand givna antaganden (Harris 1989, s.14ff, 124 jfr Larsson 2000, 91ff). Det fanns därför enligt Harris ett behov av att utveckla en arkeologisk teori och metod för dokumentation och analys som kunde ta

utgångspunkt i de stratigrafiska relationerna mellan olika kulturlager (Harris 1989, s.34).

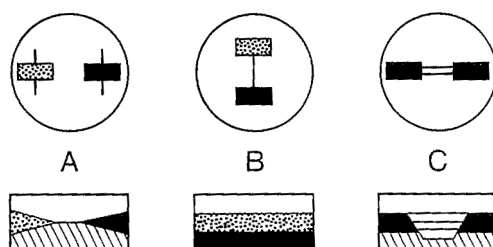
Harris formulerade fyra stratigrafiska lagar (figur 2:11), eller *principer*, i form av antaganden rörande förutsättningarna för dokumentationen av en lagerföljd (Harris 1989, s.30f). I sammanfattning för den tillämpning som avses här innebar Harris principer att en överlagrande stratigrafisk enhet får antas vara yngre än den enhet den överlagrar, samt, att det enskilda lagrets stratigrafiska relationer skall beskrivas i förhållande till närmast över- och underlagrande enheter (jämför lag 1, samt 4 i figur 2:11). Detta förutsätter emellertid att den aktuella lagerföljden inte har påverkats efter det att den avsatts.

1. Law of Superposition	“In a series of layers and interfacial features, as originally created, the upper units of stratification are younger and the lower are older, for each must have been deposited on, or created by the removal of, a pre-existing mass of archaeological stratification.” (Harris 1989, s.30)
2 Law of Original Horizontality	“Any archaeological layer deposited in an unconsolidated form will tend towards a horizontal position. Strata which are found with tilted surfaces were originally deposited that way, or lie in conformity with the contours of a preexisting basin of deposition.” (Harris 1989, s.s.31)
3 Law of Original Continuity	“Any archaeological deposit, as originally laid down, or any interfacial feature, as originally created, will be bounded by a basin of deposition, or may thin down to a feather-edge. Therefore, if any edge of a deposit or interfacial feature is exposed in a vertical view, a part of its original extent must have been removed by excavation or erosion, and its continuity must be sought, or its absence explained.” (Harris 1989, s.32)
4 Law of Stratigraphical Succession	“A unit of archaeological stratification takes its place in the stratigraphic sequence of a site from its position between the undermost (or earliest) of the units which lie above it and the uppermost (or latest) of all the units which lie below it and with which the unit has a physical contact, all other superpositional relationships being redundant.” (Harris 1989, s.34)

Figur 2:11. Harris fyra principer för stratigrafisk analys och undersökning (efter Harris 1989, s. 30ff)

De stratigrafiska lagarna operationaliseras i en grafisk syntax (figur 2:12) som sedan omsätts i en samlad figur, ett stratigrafiskt relationsschema (Harris 1989, s.34ff) (figur 2:13). Grundprincipen är då att upprätta en relativ kronologi mellan olika lagerenheter med utgångspunkt i relationen mellan olika lager i en enskild lagerföljd, alltså en dokumentation av vilka lager som är yngre respektive äldre än de andra. Den

grafiska figuren återger ordningen mellan de i lagerföljden ingående lagerenheterna. Varje registrerad lagerenhet återges då i form av en ruta som sedan inordnas i förhållande till underlagrande och överlagrande lagerenheter med hjälp av förbindande linjer. Då tolkningen måste förhålla sig till de grundläggande stratigrafiska lagarna omfattar arbetet med den stratigrafiska tolkningen också ett reflexivt moment i vilket tolkningen av enskilda stratigrafiska enheter korrigeras i förhållande till helheten. Slutresultatet blir ett slags släkträd som återger den inbördes ordningen mellan olika lager. Den schematiska framställningen av lagerföljdens stratigrafiska relationer syftar därmed, i likhet med tidsgeografins notation, till att bevara det avbildade objektet i sitt ursprungliga sammanhang.

Figur 2:12. Principskiss över tre grundläggande former av stratigrafisk representation. A) Inbördes relation saknas. B) Överlagring. C) Enheterna utgör delar av tidigare helhet (Harris 1989, s.36).

Vid sidan av analys av arkeologiska kulturlager, har metoden också tillämpats vid byggnadshistoriska undersökningar. Tillämpningen är särskilt intressant för en landskapshistorisk tillämpning. I likhet med de olika delar som tillsammans bygger upp landskapet som historisk miljö är också byggnadselement i flera fall svåra att datera morfologiskt då de används över mycket långa tidsperioder. I flera fall kommer samma byggnad eller byggnadselement också att återanvändas och placeras in i nya sammanhang (Eriksdotter 1994, s.4). I en byggnad är det i flera fall också möjligt att identifiera stratigrafiska relationer på olika nivåer, till exempel mellan enskilda komponenter och element i en byggnadskropp, mellan olika delar i en byggnad eller mellan hela byggnader (a.a., s.7). Eriksdotter menar att metoden gör att "man tvingas klargöra varje byggnadsdels stratigrafiska position i en relativ kronologi" (a.a., s.17), vilket bidrar till att öka transparensen i redovisningen (a.a., s.17).

Oavsett tillämpning erbjuder den stratigrafiska matrisen en hög grad av kronologisk upplösning, som i sin tur också tydliggör relationen mellan olika faser i tillkomstförloppet. Enligt Harris utgör stratigrafien en generell princip för relationen mellan alla mänskligt skapade materiella lämningar, oavsett tid och plats (Harris 1989, s. xi, Larsson 2000, s.49). Det spelar alltså inte någon roll om den empiriska utgångspunkten tas i ett boplatslager från stenåldern, ett medeltida stadsrum eller

familjens köksbord efter avslutad kvällsmat. Den stratigrafiska ordningen mellan de ingående objekten har uppkommit enligt samma princip.

Schemat kan också korreleras i förhållande till andra data. Det är till exempel möjligt att ge matrisen en mer absolut kronologisk utformning genom att knyta olika stratigrafiska enheter till vissa tidpunkter genom daterande artefakter (Harris 1989). Historiska data och artefakter (inklusive prov för datering) kan därmed användas för att korrelera matrisen till absoluta dateringar (Harris 1989, s. 120ff, jfr Saunders 1999, Saunders 2000, s.221). På ett liknande sätt kan kunskaper om frekvens och sekvens i bruket av en plats också bidra till att tolka och datera arkeologiska lämningar (Fogelberg, Gardelin & Menander 2004, s.25). Detta innebär emellertid att det enskilda lagrets datering måste korreleras mot den stratigrafiska sekvensen i sin helhet. Den enskilda stratigrafiska enheten kan till exempel inte ges en yngre datering än en överlagrande enhet. Detta ger också förutsättningar för att kontrollera och utvärdera kvaliteten i olika dateringar. Användningen av daterande fynd, till exempel ¹⁴C-daterade kolprover, förutsätter emellertid samtidig att det finns möjlighet att datera flera på varandra följande stratigrafiska enheter. Osäkerheten blir annars för stor då enskilda fynd kan ha kommit att omlagras (Harris 1989, s.120ff, 125ff). Principerna för arkeologisk datering är egentligen inte av direkt relevans för den landskapshistoriska tillämpning som diskuteras i detta kapitel, men är av intresse för den diskussion rörande dateringen av fossil åker som förs i kapitel 7.

Arkeologerna David Simmons, Myron Stachiw och John Worrell har kombinerat stratigrafiska observationer i historiska byggnader och i kulturlager.

The result of this integrative process of analysis is a matrix that allows correlation of causal relationships between architectural configurations and archaeological patterns of site use and deposition. (Simmons, Stachiw, Worrell 1993, s.190)

De arkeologiska observationerna kombinerades också med historiska källor. De historiska källorna användes bland annat för datering (Simmons, Stachiw, Worrell 1993, s.190) men författarna understryker också att kombinationen av olika källor bidrog till att utveckla tolkningen av platsen som helhet.

Perhaps the most significant factor in this entire reconstruction, however, is the diverging conclusion that would have been drawn from each disparate line of research in isolation. (Simmons, Stachiw & Worrell 1993, s.195)

Less than a total site perspective would have ensured interpretation that was at best partial, and in some respects, even false. (Simmons, Stachiw & Worrell 1993, s.195)

En liknande tillämpning av stratigrafisk information och skriftliga källor har också presenterats av arkeologen Tom Saunders (Saunders 2000, s.217ff).

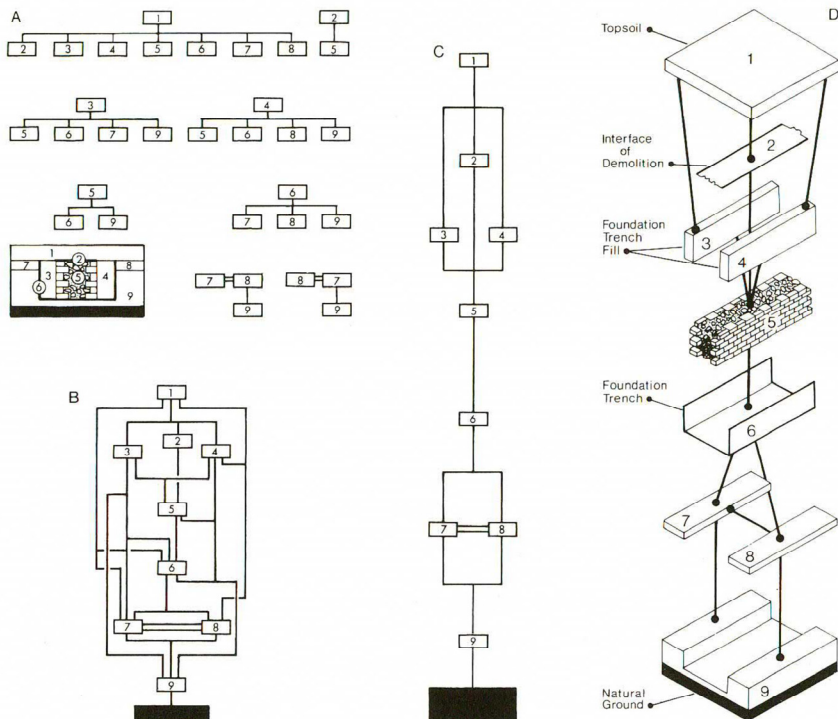
För att matrisen skall kunna användas för mer övergripande historiska analyser krävs som regel en bearbetning av matrisens ofta mycket högupplösta information för att överbygga de skalmässiga skillnaderna i förhållande till källmaterial med en grövre upplösning. Detta sker ofta genom en indelning i så kallade faser (Harris 1989, s. 105ff). Indelningen i olika nivåer underlättar också jämförelsen mellan text och arkeologiskt material (Saunders 2000, s.218).

Saunders gör en indelning av de handlingar som avsätter arkeologiska kulturlager i gruppen, fasen och perioden (Saunders 2000, s.218).

The Group: a discrete unit of activity or activities which formed the basic building blocks of further analysis. The Phase: a sequence or chain of activities interpreted as representing a distinct episode of site development. The period: a site-wide event which marked a fundamental and comprehensive change in the site development. (Saunders 2000, s.218).

Arkeologerna Kerstin Fogelberg, Gunnilla Gardelin och Hanna Menander har fört en kritisk diskussion kring fasbegreppets funktion och betydelse (Fogelberg, Gardelin, Menander 2004, s.15ff) de menar att fasindelningen innebär att man "brukar våld på matrisens dynamik" då olika händelser slås samman (a.a., s.18). De menar också att det är svårt att använda indelningen i faser för att göra jämförelser mellan olika platser eller undersökningar (a.a., s.18) och att jämföra data med olika stratigrafisk upplösning (a.a., s.21). Det är dock viktigt att betona att det finns en principiell skillnad mellan a) historiska parallella förlopp i ett lokalt sammanhang och b) likheter i morfologisk form och sekvens mellan olika platser. Risken för felslut ligger kanske framför allt i generella antaganden om morfologins sammansättning snarare än i att kunna identifiera gemensamma beröringspunkter i ett lokalt sammanhang. Annorlunda uttryckt skulle man kanske kunna säga att indelningen av olika faser ger problem vid nedåtriktad tolkning.

Den stratigrafiska ansatsen sätter fokus på viktiga frågor kring hur den materiella strukturen kan tolkas som arkeologiskt källmaterial. Inte minst viktig är då en tydlig uppdelning mellan handlingen och det materiella avtrycket. En arkeologisk lämning, till exempel ett stolphål, blir därmed inte bara en lämning efter en konstruktion, utan ett materiellt avtryck av en serie händelser, till exempel mänskliga handlingar. Arkeologen Stefan Larsson har tidigare fört en ingående diskussion kring möjligheterna att använda olika former av handlingsinriktad samhällsvetenskaplig teori, bland annat Giddens strukturationsteori och Hägerstrands tidsgeografi (Larsson 2000, jfr Gansum 1996), för att ytterligare utveckla tolkningen av arkeologiska lämningar. Det skall dock understrykas att en sådan teoretisk tillämpning inte förutsätter tillämpningen av stratigrafisk metod, men att metoden genom sin höga upplösning ger ökade möjligheter till rekonstruktion och tolkning.

Figur 2:13. Figuren återger tillämpningen av det stratigrafiska relationsschemat i tolkningen av en arkeologisk lagerföljd. A) Registrering av stratigrafiska relationer mellan enskilda enheter i lagerföljden. B) Sammanställning i ett gemensamt relationsschema. C) Förenklat relationsschema. D) Tredimensionell framställning av ingående lager (Harris 1989, s.54 fig 12).

2.7.3 Hyperstratigrafiskt relationsschema

Harris problematisering av den traditionella arkeologins hantering av arkeologiska lagerföljder genom indelningen i på förhand givna kategorier samt tillämpningen av sektioner vid undersökningen av en arkeologisk lämning, ligger mycket nära tidsgeografins kritik av en facettartad indelning av landskapet och den landskapshistoriska analysens indelning i olika skikt. Intressant nog delar den stratigrafiskt inriktade arkeologin också drag med den kritiska realismen (figur 2:7). Den tydliga distinktionen mellan handling och lämning är i själva verket en analytisk uppdelning, eller stratifiering, av relationen mellan de handlingar som utförts och de materiella lämningar som avsatts. I praktiken innebär det att enskilda handlingar inte kan avläsas i direkt mening utan att det förflutna tillstånd som söks måste tolkas och rekonstrueras *genom* den kvarvarande materiella strukturen. Detta förhållningssätt gäller i allra högsta grad även då det samtida utfallslandskapet används för

rekonstruktion av äldre situationer i förloppslandskapet. Larsson har tidigare också berört likheterna mellan tidsgeografien och den stratigrafiska arkeologin. Värt att notera är att både tidsgeografien och den stratigrafiska arkeologin utgår från ett relationellt förhållningssätt i framställningen av ett förlopp i tid och rum (Larsson 2000, jfr Harris 1989, Hägerstrand 2009, s.165, 221, Lenntorp 1998).

Tidsgeografins syn på det materiella landskapet som sammansatt av ting bortom ting av olika åldrar (Hägerstrand 1985, Hägerstrand 1991d, s.44, Hägerstrand 1991g, s.99, Hägerstrand 2009 s.136, 144) där den tingliga strukturen också har en inneboende tröghet och motståndskraft mot förändring (Hägerstrand 2009, s.49), innebär som redan framförts att det också finns kronologiska, och i någon mening stratigrafiska, relationer mellan dessa ting. Som ett komplement till den tidsgeografiska notationen kan förloppslandskapet därför åskådliggöras och analyseras enligt den stratigrafiska metodens grundprinciper genom att identifiera och tolka den inbördes ordningen mellan olika ordningsfickor. Handlingsrummet skulle också kunna ses som ett slags prisma och i det befolkade landskapet blir detta en fråga om att kartlägga packningen av prisma i tid och i rum (figur 2:6). Den tillämpning som föreslås här skulle istället kunna utgå från en rekonstruktion av uppkomna handlingsrum, handlingsvolymmer eller ”utrymmesbubblor” (Hägerstrand 2009, s.165), inom vilka en viss funktion, till exempel markanvändning, kan upprätthållas under ett bestämt tidsavsnitt (jfr Larsson 2000).

Tillämpningen av metoden begränsas inte enbart till det fysiska landskapet utan kan också användas för att analysera andra former av historisk stratigrafi, till exempel tidsdjup i det empiriska materialets struktur. Den stratigrafiska ansatsen kan till exempel användas för att tydliggöra hur olika komponenter i en text har fogats samman eller hur olika företeelser som omnämns i en text relaterar till varandra. Det samma gäller också andra former av representation, till exempel en karta eller ett fotografi. Till skillnad från den etablerade arkologiska tillämpningen, går det emellertid i den tillämpning som avses här inte att lägga samma fokus på kontaktytorna mellan olika lager. I en arkeologisk matris ligger ofta brukstiden mellan de kontaktytor som identifieras (jfr Fogelberg, Gardelin, Menander 2004, s.25). Övergången mellan olika faser är emellertid ofta oklar i historiska källmaterial, till exempel i det fall källan enbart anger den aktuella situationen vid ett visst tillfälle. Kontaktytorna kan däremot rekonstrueras indirekt med utgångspunkt i ett antagande om den inbördes successionsordningen mellan de olika enheterna.

Rent praktiskt förutsätter en tidsgeografisk tillämpning en identifikation av varje enskilt enhetligt handlingsrum i det empiriska materialet (figur 2:14). De enskilda handlingsrummen kommer sedan att representeras av en ruta med motsvarande identitet som sammanbinds med de andra rutorna som representerar föregående och efterföljande handlingsrum. Metoden är i sig mycket enkel och kan beskrivas i ett antal olika steg som upprepas allt eftersom analysarbetet fortskrider (figur 14).

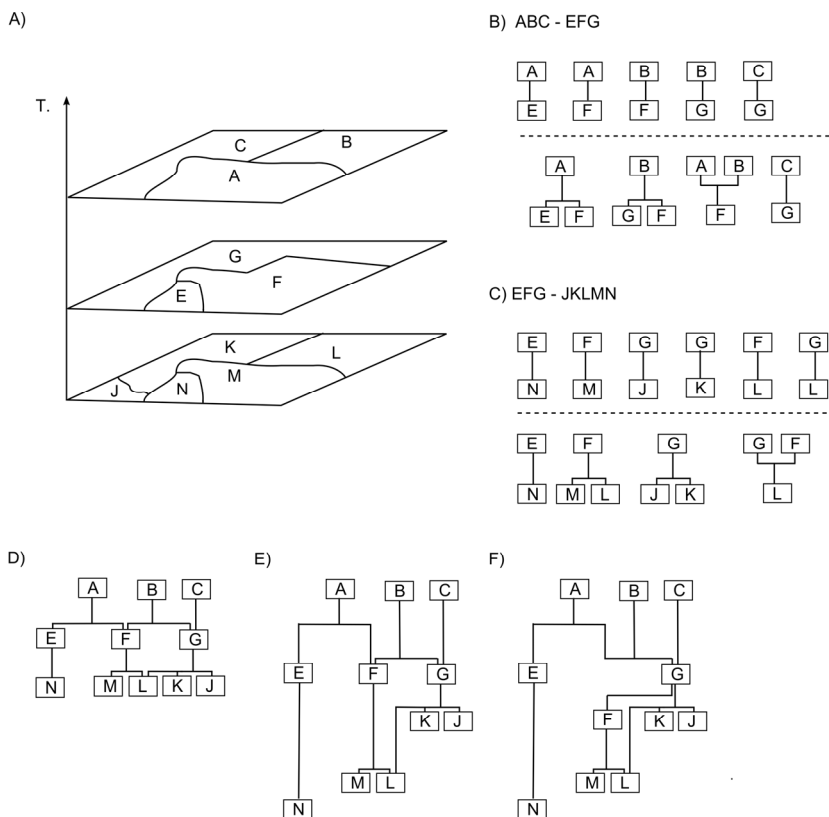
1. Identifiera de empiriska objekt som representerar individuella handlingsrum.
2. Definiera och ge de empiriska objekten individuella identiteter.
3. Definiera om möjligt de empiriska objektens kronologiska utsträckning före och efter det aktuella källmaterialets datering.
4. Rekonstruera a) de faktiska objekt som är kontinuerliga i kronologiskt skilda empiriska källor b) de objekt som uppstår eller upphör genom förening eller delning, c) tolka otydliga kronologiska relationer mellan olika källmaterial med hjälp av de olika empiriska objekten d) repetera a – c, e) ge nya identiteter till de faktiska objekten.
5. Markera relationerna mellan respektive objekt med hjälp av linjer. Noder mellan olika linjer markerar förening och delning mellan olika funktionella rum.

Den analys som föreslås här skiljer sig från den renodlade arkeologiska tillämpning då den inte tar utgångspunkt i ett enskilt stratigrafiskt sammanhang utan snarare försöker länka samman relevant information från olika källmaterial kring samma plats eller landskapsavsnitt. Det handlar därför snarare om att kartlägga ett flerdimensionellt nätverk av relationer. Analogt med hyper-länken på en websida kan de kronologiska relationerna mellan olika empiriska objekt liknas vid en hyperstratigrafi.

I sin grundläggande tillämpning är framställningen av tiden i relationsschemat relativ, det vill säga med ett fokus på den kronologiska relationen mellan olika ingående objekt, snarare än dess exakta placering i tid. Den grafiska tillämpningen kan emellertid användas och förändras efter behov. Såväl linjer som den grafiska framställningen av objektet kan ges olika utseende till exempel för att visa på skillnader i det empiriska materialet, eller för att visa kvalitativa skillnader mellan de faktiska objekten. Schemat kan också sträckas ut i tid och anpassas till säkerställda dateringar. Det är också möjligt att enbart använda bredvid varandra liggande ytor för att representera olika ordningsfickor och tillämpningen närmar sig då de så kallade markanvändningsdiagrammen (jfr Larsson 2000, s.122). Härigenom skulle det också bli möjligt att blanda olika, men rumsligt och funktionellt relaterade fenomen, till exempel sambandet mellan en aktivitet och en viss form av markanvändning.

Metoden kan i princip tillämpas på vilket historiskt ordnat källmaterial som helst, så som texter, bilder och historiska kartor. Möjligheten att analysera en rad olika källmaterial med en samlad metod ökar också möjligheten till direkta jämförelser mellan olika kronologiska objekt i en enskild multikontextuell matris. Vid analys av enskilda empiriska dataset, till exempel en historisk karta eller lämningar i fält, innebär det i praktiken att identifiera enskilda ytor av markanvändning för att sedan organisera dem i en inbördes kronologisk ordning på ett liknande sätt som vid analysen av historiska byggnader (Eriksdotter 1994, Eriksdotter 2005). Värt att notera är dock att skriftliga källor, inklusive olika former av bilder, rymmer olika historiska

dimensioner. En text kan till exempel samtidigt som den återger relationer mellan reella historiska objekt, även rymma en intern narrativ struktur kopplad till framställningsformen.

Figur 2:14. Framställningen av tidsrumsliga relationer i ett hyperstratigrafiskt relationsschema. A) De olika tidskikten representerar tre olika observationer av rumslig indelning, till exempel i form av kartor, flygbilder eller skriftliga källor. B) Enskilda respektive förenklade relationer mellan det övre (ABC) och det mellersta (EFG) skiktet. C) Enskilda respektive förenklade relationer mellan det mellersta (EFG) och det lägsta (JKLMN) skiktet. D) Samlat relationsschema. Observera att de avbildade relationerna mellan ytorna i de olika skikten bygger på informationen i den aktuella källan och att de horisontella linjerna i kartan därför motsvarar tidpunkten för tillkomsten av den enskilda källan och inte förändringen av ytan. E) Utsträckt relationsschema baserat på sekundär datering. F) Modifiering av de stratigrafiska relationerna.

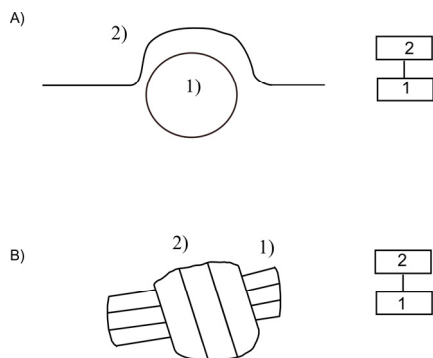
Ett källkritiskt problem med metoden är naturligtvis frågan om felkällor. Problemet har både en tematisk och en skalmässig dimension. Ett stycke åkermark kan till exempel förstås som ett kontinuerligt genomfört långtidsprojekt, men detta fångar vare sig tillfälliga variationer i bruket eller för den delen andra aktörers rörelser genom

området. I den stratigrafiska analysen av historiska kartor och andra historiska källor måste de ursprungliga stratigrafiska lagar som formulerades av Edward Harris (1989) kompletteras med antagande om a) rumslig överensstämmelse och b) kronologisk succession. Detta under förutsättning att allt annat kan antas vara lika, till exempel i fråga om källornas upplösning och tematik.

Möjligheten att knyta olika empiriska objekt till en gemensam yta kan också användas i de fall de kronologiska relationerna är oklara (jfr Harris 1989, s.129ff). Genom att anta att skillnaden beror på en kronologisk skillnad mellan två enskilda objekt, istället för att källmaterialet är inkonsistent, kan den kronologiska ordningen fastställas genom relationerna till den omgivande stratigrafien.

Den materiella aspekten är emellertid inte begränsad till enbart fysiska objekt. Bevarandet har också varit en fråga om seghet och motstånd i förhållande till efterföljande texter, delvis beroende på det aktuella mediet. Vid användningen av flera olika källmaterial uppstår ofta en rad problem dels eftersom de olika källorna ofta har olika detaljeringsgrad och dels för att samma handlingsrum framträder olika i skilda källmaterial. Detta kan emellertid lösas genom en tydlig åtskillnad mellan det empiriska och det uttolkade, reella objektet.

Den hyperstratigrafiska metoden som redovisats här löser inte alla problem, men gör det möjligt att skapa en sammanhållen bild rörande landskapets utveckling, grundat i en tolkning av de inbördes relationerna mellan olika företeelser i det samlade empiriska materialet. Den stratigrafiska metoden behöver emellertid inte ställas i motsatsrelation till den tidsgeografiska notationen. Den utgör istället en av flera möjliga metoder i det tidsgeografiska arbetet, tillsammans med intervjuer, dagböcker, enkäter och deltagande observation. Utformningen av en stringent metod kan därmed, genom *tolkningens logik*, bidra till ökad transparens men också erbjuda ett ramverk och kontrollsystem för ett reflexivt tolkningsarbete. Metoden ger därmed förutsättningar för en analytisk dekonstruktion, återkoppling och tolkning av ett historiskt hypermateriellt sammanhang. Användningen av en på förhand definierad metodologi, i det här fallet i form av en grafisk syntax för att strukturera informationen, ger förutsättningar för en objektiv reflexivitet i vilken den egna tolkningen måste konfronteras med relationerna mellan de olika empiriska objekten i den analyserade stratigrafien. Detta kan göras på flera olika sätt och kan också variera i olika stadier av analysen. Jag vill också understryka att det, som i fallet med den tidsgeografiska notationen, inte finns något egenvärde i tillämpningen av ett stratigrafiskt relationsschema. Samma principiella förhållningssätt kan också upprätthållas utan den här specifika tillämpningen. Det handlar snarast i första hand om ett sätt att se och förhålla sig till stratigrafiska relationer i och mellan olika källmaterial.

Figur 2:15. Stratigrafiska relationer i en yta, till exempel i ett landskap, ett fotografi eller i en karta. A) En rörelse runt ett punktformat objekt i landskapet B) En äldre tegstruktur genomkorsad av en yngre. Observera att det in det första exemplet inte finns någon egentlig fysisk kontakt mellan objekt 1 och 2. Objekten är emellertid principiellt relaterade till varandra då objekt 2 anpassats efter objekt 1.

2.8 Diskussion

Som framgår ovan är landskapsbegreppet mångbottnat och det sätt på vilket landskapet framställs är naturligtvis också till stora delar en produkt av olika empiriska utgångspunkter och metodologiska ansatser. Huruvida landskap, bredvidvartannathet eller till exempel rumslig miljö är relevanta begrepp är självfallet i någon mån en fråga om tycke och smak. Men tillgången till adekvata, teoretiska begrepp är ett viktigt verktyg i alla analyser. Landskapsanalysen i sig har också en politisk dimension så tillvida att det sätt på vilket landskapet framstår är ett resultat av mer eller mindre medvetet träffade val och det sammanhang i vilket den genomförts.

De allra flesta erkänner existensen av en fysiskt existerande verklighet. Få om ens någon hävdar en radikal solipsistisk hållning. Hur tilltalande radikala epistemologiska positioner än kan synas vara (jfr Demerit 1994, Demerit 2002, Benediktsson 2007) tenderar de samtidigt att hamna i en slags garderobsrealism, det vill säga ett outtalat antagande om att det ändå måste existera en värld där ute (Cronon 1994, s.41). En förståelse för den roll som olika diskurser och andra sociala konstruktioner faktiskt spelar är i själva verket beroende av att de kan sättas i relation till en verklighet som så att säga exiterar bortom diskursen (Sayer 2000, s.47ff). Detta är i allra högsta grad också fallet vid landskapsstudier. Ett naivt bejakande av mångfald kan till exempel bidra till att undvika själva tolkningsproblemet och istället leda till en antitolkning, ett teoretiskt vakuum där observationen inte omsätts i konkreta slutsatser, eller handlingar, i förhållande till en enskild företeelse. En viss grad av essentialism är i själva verket en helt nödvändig förutsättning för reflexivitet (a.a., s.82ff) samtidigt som kunskapsutveckling också förutsätter att analysen förs vidare och övergår i en ny tolkning. Att tolkningen är kontextberoende och under ständig

omformning är inte samma sak som att den kan se ut hur som helst. Ett sådant ställningstagande innebär nämligen att man förbiser betydelsen av tolkningsarbetets kontext, det vill säga att tolkningen sker i förhållande till och i kontakt med en socialt och fysiskt strukturerad verklighet med en bestämd form. Det är också då, måhända paradoxalt, som både kunskapen om det faktiska och kritiken av den samma blir möjlig.

Investeringar i form av arbete och de förutsättningar det investerade arbetet ger för framtida arbete ingår i en återkommande sekvens av struktur och handling av både fysisk och social natur. Landskapet utgör därmed en integrationspunkt mellan tillvarons sociala och materiella dimension. Studier av hur landskap skapas som kulturella fenomen förutsätter dels den sociala konstruktionen kan ställas i förhållande till det objekt som konstruktionen utgår ifrån, dels att dess effekter och konsekvenser kan värderas. Som påpekats av till exempel Widgren är det viktigt att kunna läsa landskapet, en läsning som måste ske i gränslandet mellan morfologi och ideologi. Tidsperspektivet och den successiva, kontinuerliga omformningen och uppkomsten av nya situationer är centralt. Inspirerad av Margareth Archer kan ideologi och morfologi kompletteras med begreppet morfogenes. Genes skall i detta fall förstås i termer av kausal succession i en kritisk realistisk ontologi, det vill säga den process genom vilken olika strukturella former bildas med utgångspunkt i tidigare strukturella former. Detta omfattar både sociala och fysiska aspekter av landskapet. Här är det emellertid viktigt att poängtera den ontologiska skillnaden mellan struktur och handling. De är varandras förutsättningar utan att för den skull vara identiska eller utbytbara. Distinktionen har också sin motsvarighet i den stratigrafiska ansatsen enligt vilken ett äldre skede i landskapets utveckling inte kan avläsas direkt i det kvarvarande materialet, utan måste tolkas och rekonstrueras. Som en konsekvens finns det därmed anledning att ifrågasätta allt för formaliserade karaktäriseringar av landskapets morfologi.

Jag har i detta kapitel försökt visa på hur tidsgeografien, tillsammans med den kritiska realismen, kan tillämpas för att försöka nå ett teoretiskt och metodologiskt sammanhållet perspektiv på det historiska landskapet som socialt och fysiskt fenomen. Begreppen förloppslandskap, utfallslandskap och utsiktslandskap sammanför flera viktiga perspektiv på landskapet i en gemensam ontologisk modell. Den grafiska tillämpning som redovisas (2.6.2) skall i första hand ses som ett verktyg för den egna tolkningen av den historiska strukturen kring en plats eller ett landskapsavsnitt. Den form av grafiskt relationsschema som föreslagits här utgör då ett stöd som ger ökade förutsättningar för en stringent tolkning av relationen mellan olika objekt. Det är dock viktigt att understryka att en stratigrafiskt adekvat tolkning och rekonstruktion är fullt möjlig även utan den grafiska matrisen. Vad som är direkt avgörande är istället det principiella förhållningssätt som matrisen som metod ger uttryck för, det vill säga en kontextuell tolkning av de kronologiska och topologiska relationerna mellan de olika objekten.

Landskapet utgör en samtida situation som ligger till grund för olika beslut. Dessa beslut, enskilt eller kollektivt, ger också, genom att påverka ett omgivande materiellt eller socialt sammanhang, upphov till förändring. Genom att den enskilda handlingen är av temporär karaktär och att de reella strukturer som handlingen sker i förhållande till samtidigt har en inneboende tröghet, kan förändringen beskrivas som ett slags socialt eller materiellt avtryck. Detta avtryck kan i sin tur också upplevas och tolkas av efterföljande individer, i kollektiv eller enskilt. Att ett historiskt sammanhang, till exempel genom en vetenskaplig undersökning, kan begripliggöras i form av ett empiriskt material är därför i själva verket en effekt av en allmänmänsklig kognitiv aktivitet. Vad som skiljer den vetenskapliga aktiviteten från andra handlingar är snarast dess form och de specifika formella och informella förväntningar vi har. De vetenskapliga aktiviteterna kan, vilket kommer till uttryck i den etablerade kritiken av det moderna vetenskapliga perspektivet, ses som ett uttryck för makt och bidra till att ge en endimensionell bild av verkligheten. Samtidigt kan ett reflexivt förhållningssätt i utvecklingen av nya metoder bidra till en progressiv kunskapsutveckling.

Alla landskap är per definition historiska, både som materiell och narrativ struktur. Det moderna landskapets formelement blir därmed viktiga verktyg för att kunna tolka och analysera de förlopp, processer och händelser som tillsammans har varit verksamma i ett specifikt landskapsrum. De kunskapsteoretiska utgångspunkter som redovisats ovan ger vissa förutsättningar för hur en företeelse kan studeras. Under förutsättning att vi betraktar historiska strukturer som kollapsade (Ingold 1993) men också materialiserade (Larsson 2000) handlingar, kan förflutna situationer i förloppslandskapet rekonstrueras ur det fysiska, till synes, stillastående utfallslandskapets materialitet. Det är också genom att rekonstruera och tolka dessa händelser i relation till ett omgivande landskap som det i förlängningen blir möjligt att säga något om orsakssamband och relationer (Hägerstrand 2009, s.158, 268). De strukturer som kan uttolkas i det empiriska källmaterialet kan då ligga till grund för en historiskt grundad analys av samtida förhållanden.

I diskussionen och användningen av olika begrepp finns bland annat en politisk dimension då olika begrepp tenderar att fyllas med nya innehåll och betydelser som en konsekvens av för tillfället dominerande diskurser. I en tid då begreppet landskap, direkt eller indirekt, på olika sätt har kommit att präglas av senkapitalismens kulturella logik, blir det viktigt att argumentera för alternativa definitioner av begreppet, inte minst ur ett hållbarhetsperspektiv.

3 Intresselandskapet i historisk belysning

3.1 Inledning

I det följande kommer jag att ge en historisk bakgrund till avgränsningen som landskapshistoriskt fenomen. Syftet har varit att, med utgångspunkt i det teoretiska perspektiv som redovisats i föregående kapitel, försöka förtydliga relationen mellan avgränsningen och ett omgivande socialt, kulturellt och ekonomiskt landskap. Framställningen utgör på så sätt en historisk geografisk diskursanalys.

Som tidsgeografisk domän, eller ordningsficka, utgör avgränsningen av det historiska värdet ett fysiskt rum så tillvida att det är ett konkret objekt, eller ett landskapsavsnitt, som avgränsats och belagts med vissa restriktioner. Avgränsningen av ett historiskt betingat värde förutsätter dels en uppfattning om hur det skall definieras, dels en förmåga att utföra dessa handlingar i förhållande till andra intressen i det samtida landskapet. Vid sidan av de tekniska, kunskapsmässiga och materiella förutsättningarna springer förmågan att avgränsa detta rum också ur ett samtida ideologiskt sammanhang format av olika föreställningar kring vad det avgränsade, inklusive avgränsningen som form och handling, symboliserar. Detta förutsätter någon form av gemensamt tankegods, till exempel olika diskurser, som i ett eller annat avseende kan förklara varför något är värdefullt, men också under vilka förutsättningar det är värdefullt liksom vilka åtgärder som i så fall är lämpliga att vidta för att på ett eller annat sätt tillvarata, vidmakthålla eller utnyttja det aktuella värdet.

Förmågan till avgränsning måste emellertid också förstås i förhållande till en förutvarande historisk utveckling. Diskursiva element har hämtats upp och omformats ur tidigare sammanhang och placerats in utifrån nya samtida politiska förutsättningar. I flera fall handlar det om idéströmningar som har uppstått och utvecklats ur ett tidigare förhållande, i andra fall om underströmmar eller begynnande tendenser som etablerats på ett tidigare stadium för att sedan falla ut i en ny tillämpning. Det kan till exempel röra sig om ett växelspel mellan myndighetsintressen och samtida sociala och kulturella trender, eller om idéer som lever kvar trots att samhället i övrigt genomgår strukturella förändringar. Spridningen och utvecklingen av det idémässiga innehållet är därför inte enbart en fråga om historisk kronologi, den är också rumslig och geografisk, både i fysisk och i social bemärkelse. Idéer förmedlas över tid både mellan olika regioner och inom olika sociala strukturer, till exempel mellan olika samhällsklasser och inom och mellan olika myndighetsorganisationer. Enskilda fält och sektorer måste därför, för att tydliggöra

orsakssamband, effekter och konsekvenser, ställas i förhållande till varandra. Samtidigt måste den ideologiska grunden för avgränsningen sökas i ett större samhälleligt perspektiv och i konstruktionen av en världsbild.

Den historiska undersökningen av intresselandskapet tar här avstamp i senmedeltid och tidig historisk tid och sträcker sig fram till nutid. Utgångspunkten har i första hand tagits i olika generella översikter rörande planering och miljövård, samt i landskapshistorisk, historisk och idéhistorisk utveckling. Ambitionen har därmed varit att belysa avgränsningen som ett på samma gång fysiskt och socialt fenomen. Syftet har varit att ge en översiktlig bild av ett längre sammanhängande utvecklingsförlopp varför det också kan finnas brister i fråga om omfattning och detaljeringsgrad. Dessa brister beror dels på mina egna prioriteringar men också på källmaterialet i sig. Det finns till exempel stora skillnader i fråga om dokumentation och källmaterial mellan olika tidsperioder samtidigt som vissa perioder är mer välundersökta och kartlagda än andra. Vidare finns också stora skillnader mellan olika discipliner och forskningsfält, till exempel beroende på vilka perioder som varit särskilt betydelsefulla för den enskilda disciplinens formering.

3.2 Landskapet som ideologisk scen

Ur ett historiskt perspektiv sammanfaller både intentionen och förmågan till avgränsning av historiska värden med utvecklingen av den allt mer kompetenta statsapparaten som gradvis växte fram under slutet av medeltiden. Etableringen av en offentlig administration och statliga ämbetsverk ökade förmågan att upprätthålla en storskalig territoriell organisation men skulle också på sikt komma att lägga grunden för en uppdelning mellan religion och politik. I förlängningen medförde detta ett behov av att utforma ett nytt samhällskontrakt som inte i första hand upprätthölls av den av Gud utgivna makten. Det är i detta sammanhang som det historiska värdet skall komma att ges en framträdande roll i framväxten av det moderna samhället.

Det avgränsade historiska värdet delar i flera avseenden ett antal gemensamma drag med ett heligt rum. Det är till exempel rimligt att anta att den heliga platsen, ur ett landskapligt perspektiv, kan definieras dels med utgångspunkt från dess betydelse, det vill säga symbolvärdet i dess rumsliga placering, innehåll och utbredning, dels med utgångspunkt från vilka personer som under olika förutsättningar äger tillträde. Dessa två aspekter är intimt sammankopplade, till exempel genom de handlingar som på olika sätt utförs i syfte att manifesteras platsens avgränsning. I likhet med det religiösa rummet handlar konstruktionen av det historiskt avgränsade rummet också om att beskriva eller forma en historisk berättelse kring det egna ursprunget med utgångspunkt i en kulturell gemenskap.

3.2.1 Godslandskapet under senmedeltid och tidig renässans

Utvecklingen av det historiska rummet kan inte enbart sökas i den institutionella relationen mellan kyrka och stat. Vid sidan av det religiösa rummet kan ytterligare en historisk utgångspunkt till det avgränsade historiska värdet sökas i utvecklingen av vad som närmast skulle kunna beskrivas som ett estetiskt förhållningssätt till naturen och landskapet i ett av senmedeltidens och den tidiga renässansens mest symboliska landskap, nämligen godslandskapet.

Bakgrunden till det medeltida godsets landegendomar och landskap skall kanske i första hand förstås historiskt och ekonomiskt, dels som en produkt av arv och släktskap och dels som en produkt av juridiska och ekonomiska transaktioner, till exempel i form av köp, gåvor eller förlänningar. Till detta kommer naturligtvis olika skattetekniska och produktionsmässiga faktorer. Under senmedeltid och renässans är det emellertid också möjligt att skönja en utveckling där också den symboliska laddningen i landskapet har fått en ökad betydelse. Ett tydligt exempel är den arkitektoniska utformningen av frälsets borgar och gårdsanläggningar, liksom den landskapsplanering som under renässansen i flera avseenden förefaller vara utformad för att möta estetiska ideal snarare än produktionsmässiga eller försvarsmässiga behov. Rötterna kan i flera fall skönjas redan under medeltid (jfr Skansjö, Riddersporre & Reinsnert 1989, Germundsson 2001, Hansson 2001, Hansson 2009). Detta utesluter naturligtvis inte att utformningen av godslandskapet faktiskt också tillgodosåg materiella behov. Ett särskilt intressant uttryck för godslandskapets estetik under medeltid och tidig historisk tid var större avgränsade ytor ämnade för jakt, så kallade jaktparker. Parker och anläggningar av det här slaget kunde ta mycket olika form och var också av olika varaktighet, men gemensamt var att de hade en fysiskt definierad utbredning, ofta genom någon form av barriär, så som ett vatten eller en konstruerad mur. Ytan kunde emellertid också rymma andra funktioner kopplade till det samtida produktionslandskapet, till exempel större betesmarker. Jaktparken var tydligt förankrad i en samtida kosmologi och föreställningar kring naturen och jakten i sig är ett tydligt exempel på hur naturen, och människans handlingar i förhållande till den, hade starka symboliska värden i samtidens maktuttryck (jfr Andrén 1997, Ahrlund 2011). Jaktparken kan därmed förstås som ett socialt rum vars kulturella dimension, vid sidan av sina topografiska och ekologiska egenskaper, uppstod som en produkt av jakten som handling. Andra i detta avseende närliggande exempel är kloster- och slottsträdgårdar, som har burit en stark symbolisk laddning och som länkat samman föreställningar kring naturen och skapelsen, liksom mellan Gud och människan, för att därigenom också forma ett slags historiska rum. Jaktparken och klosterträdgården utgjorde på så vis tidiga exempel på en idealiserad natur som anspelar på en större historisk ramberättelse. Ytterligare ett, och därtill betydligt vanligare, exempel är naturligtvis kyrkogårdarna. Gemensamt för samtliga exempel är vidare att laddningen i dessa rum springer ur relationen mellan den avgränsade ytan och det samtida omgivande landskap i vilket de avgränsats, så till vida att avgränsningen inneburit

restriktioner i förhållande till det lokala landskapets tillgänglighet, funktion och utformning.

3.2.2 Statlig ideologi under 1600-talet

Avgränsningen av de exemplifierade historiska rummen får i första hand betraktas som privata projekt. Det offentliga intresset för att i någon form identifiera historiska lämningar, och då i första hand i form av runstenar och gravar, är påtagligt redan under 1500-talet. Det är dock först under 1600-talet som de historiska lämningarna etableras som ett offentligt intresse i och med att Sverige får sin första Riksantikvarie 1630 och vad som brukar beskrivas som landets första fornminneslag 1666 (Jensen 2006, s.14ff, Baudou 2004, s.71ff). Av lagtexten att döma innebar lagen någon form av restriktioner kring de enskilda lämningarna.

Whij meh stoort Miszhag förnimme, huruledes... medh sådan wårdlööszhheet och olofligit Sielffzwald handteras, at the dageligen mehr och merh förderfwade och vthödde blifwa... Wij här medh och i kraft aff thetta Wårt allmenne Placat them biude och befalle, först at ingen ehoo han är, skall effter thenne dagh vnderstå sigh på någrahanda sätt at nedbryta eller föröda ... [byggnadsmonument] ... , icke heller i någon måtto förspilla ... [runstenar] ... them alldeles orubbade på sine rätte forne ställen blifwa låta, tillijka medh alle stoore hoopburne Jordhögar och Ättebackar (Riksantikvarieämbetet 2008a, s.1f)

Statens ambitioner att inventera och skydda fornlämningar under den här perioden har i hög grad kopplats till stormaktstidens ideologiska program inom ramen för den så kallade göticismen. Syftet har då varit att legitimera nationens stormaktsambitioner genom att forma en nationell berättelse kring ett gemensamt förflutet (Baudou 2004, s.52ff, 55ff, jfr Carlie & Kretz 1998, s.8ff). Utvecklingen skulle därmed också kunna ses som en spegling av förändrade relationer mellan kyrka och stat. Göticismens betydelse för den inhemska folkliga opinionen har emellertid ifrågasatts, då det göticistiska projektet var begränsat till en mindre grupp i samhällets toppskikt (Ericsson och Ekedahl i Östlund 2007, s.25). Arkeologen Evert Baudou pekar, i sitt översiktsarbete över den svenska arkeologins idéhistoria, på att förhistorien under 1600-talet ännu inte existerade som tidsperiod i befolkningens medvetande och att de förhistoriska lämningarna ur ett lokalt perspektiv var förankrade i folketro och mytbildning (Baudou 2004, s.87). Lagen riktade sig därför i första hand till statliga och kyrkliga ämbetsmän runtom i provinserna (Riksantikvarieämbetet 2008a, s.3).

Frågorna rörande fornminnena, eller antikviteterna, hanterades av det så kallade antikvitetskollegiet. Även om det inte i egentlig mening inrättades något ämbetsverk (Ödman 1993a, s.48) kan utfärdandet av lagar och offentliga dokument rörande fornlämningar sättas i relation till en allt mer utvecklad statsapparat under den här perioden (jfr Östlund 2007, s.66ff, Nilsson 1992, s.12). Ambitionen att organisera

och på ett systematiskt sätt inhämta information om fornlämningar och andra historiska värden sammanfaller med en rad andra aktiviteter och åtgärder för att främja den ekonomiska och administrativa kontrollen av det egna territoriet, till exempel arbetet med de geometriska jordeböckerna 1630 – 1655 (jfr Höglund 2008) och senare också Erik Dahlbergs arbete med *Suecia Antiqua et Hodierna* (Magnusson 1992, Nationalencyklopedin: Suecia antiqua et hodierna). Som resurser betraktat var de historiska lämningarna, de monumentala byggnadsverken och trofésamlingarna (jfr Holmquist 1992) i första hand att betrakta som medel för att historiskt befästa Sveriges internationella stormaktsambitioner, i likhet med till exempel Olof Rudbecks skriftverk *Atlantica*. Ur ett institutionellt perspektiv kan ansatsen att reglera tillträde och rättigheter till en resurs jämföras med en rad andra territoriella anspråk i förhållande till befolkningen inom det egna nationella territoriet, till exempel begränsningar av jaktätten, restriktioner i fråga om bebyggelse på allmänningssmark (jfr Elgeskog 1945, s.26), eller rätten till skog i anslutning till städer och befästningar (jfr LMM:E15).

I vilken mån 1666 års lag *de facto* innebar ett skydd för enskilda lämningar på ett sätt som gav bestående avtryck i landskapet är emellertid oklart. Kravet att skydda fornlämningarna var absolut och åverkan var straffbelagd (Ödman 1993a, s.48). Möjligheterna att upprätthålla lagen var dock begränsade, inte minst mot bakgrund av den fragmentariska kunskapen om lämningarna. Den instiftade fornminneslagens räckvidd begränsades dessutom till det kungliga godset och till krono- och skattejord och omfattade inte i direkt mening lämningar på frälsejord. Lagens restriktioner skall emellertid enligt lagtexten också gälla sådana lämningar som tidigare varit i kronans ägo.

vppå någon Wår och Cronones Jord egen eller skatte, antingen then Oss än tillhörer, eller för thetta tillhördt hafwer, och nu på något sätt affhänd är, belägne finnes, ifrån all sielfwilliande åverkan, icke annars än woro the the Wår enskylte Egendom, alldeles frijkalle och vthi Wår Konungzlige Hägna och Beskydd anamma låte (Riksantikvarieämbetet 2008a, s.2).

Lagtexten uttrycker vidare en förhoppning om att också frälset skall omfamna en ökad omsorg om olika historiska värden. Formuleringen kan dels läsas som en första ansats till ett generellt skydd, dels som ett försök att tillskriva de historiska lämningarna ett historiskt värde med utgångspunkt från en allmänt accepterad diskurs kring värdets innehåll. Här finns också en ansats att utsträcka restriktionernas giltighet på ett sätt som överskrider de territoriella principer som varit rådande inom ramen för ståndssamhällets i grunden feodala rättsordning. Ansatsen kan ses i ljuset av den ökade betoningen av horisontella pliktrelationer mellan individer i ett större samhällskollektiv som kom till uttryck i det sena 1600-talets offentliga retorik (jfr Östlund 2007, s.85). Viljan att skydda vissa platser skulle därför kunna tolkas som ett tidigt försök att etablera historiskt betingade värden som offentliga domäner i det

samtida landskapet genom att införa olika former av restriktioner kring deras handhavande.

3.2.3 Omorientering under 1700-talet

I takt med att stormaktidens ambitioner avtog under slutet av 1600-talet skulle det offentliga intresset för forntidsminnen komma att minska. Det antikvitetskollegium som under 1667 inrättats vid Uppsala universitet flyttades 1679 till Stockholms slott och skulle sedan ombildas till Antikvitetsarkivet, ett förlopp som återspeglar en uppdelning mellan å ena sidan en allt mer källkritisk historieforskning och å andra sidan en politiskt styrd akademi (jfr Baudou 2004, s.73, 75, 90, 93, jfr Ödman 1993a, s.49). Uppdelningen mellan fornforskning och antikvarisk verksamhet förebådade också 1700-talets antikvariska verksamhet. Det offentliga historiebruket hade fortfarande politiska förtecken, men den gustavianska eran innebar ett ökat intresse för en kontinental, latinskt orienterad historieskrivning, vilket också fick starkt genomslag inom Vitterhets-, Historie- och Antikvitetsakademien, eller Vitterhetsakademien, som instiftades av Gustav III 1786 (Molin 2003, s.47ff, Baudou 2004, s.109). De antikvariska insatserna riktades under perioden i hög grad mot yngre historiska lämningar och upprättandet av olika historiska minnesmärken. Under 1700-talet hade Vitterhetsakademien också mycket begränsade resurser för att bedriva konkret dokumentation och fornminnesvård. Även om ambitionerna fanns bland dess medlemmar fick akademiens verksamhet därför små direkta konsekvenser i landskapet. Något hårddraget skulle man kanske därför kunna säga att Vitterhetsakademiens verksamhet i egentlig mening inte inriktades mot de historiska strukturerna i landskapet. Verksamheten skulle istället kunna karaktäriseras som en slags offentlig historieproduktion, även om detta också kunde innebära att enstaka historiska lämningar kom att fångas upp (Molin 2003, s.55f, Jensen 2006, s.21ff).

Den ideologiska och politiska dimensionen är också påtaglig i 1700-talets landskapsideal (se avsnitt 2.2.1). Idéer kring utvecklingen av det inhemska jordbruket hämtades under 1600- och 1700-talet från andra Europeiska länder och då inte minst Storbritannien (Möller 1991, s.14). Detta innebar också ett inflöde av ideologiska och estetiska perspektiv på landskapet inspirerade av idéer sprungna ur den italienska renässansen (Germundsson 2001, s.37, jfr Olwig 1996, s.638ff, Olausson 2000a, Olausson 2000b, Waern 2000). Landskapsbegreppets spridning har i detta sammanhang kopplats till utvecklingen av en mer marknadspräglad ekonomi och en förändrad syn på markägande (Cosgrove i Mitchell 2005, s.50, jfr Cosgrove 1998). Det är också i detta sammanhang som vi kan förstå den gustavianska erans minnespraktik. De svenska godsens landskap framställdes i konst och konkret gestaltning som en pastoral, harmonisk natur där det klassiska formspråket kombinerades med inhemska inslag (Germundsson 2001, s.37f). Genom att inordnas i den pastorala parkmiljön kunde också historien, i form av minnesstenar och ett urval

av andra passande historiska monument, framstå som en del i en förfluten natur som kunde ordnas och civiliseras, men också legitimera egna anspråk.

3.3 Landskapet som estetik

Det låga offentliga intresset till trots hade den akademiska forskningen kring forntiden fortgått under 1700-talet (Jensen 2006, s.21). Under loppet av 1800-talet sker sedan åter ett gradvis närmande mellan akademisk forskning och antikvarisk verksamhet, samtidigt som fornlämningarnas status successivt också skulle komma att öka. Orsaken till det ökade intresset för fornlämningarna som antikvariska värden kan sökas i samtidens kulturella uttryck och i utvecklingen mot ett mer liberalt samhälle under romantiken (Baudou 2004, s.112ff, 148ff). Som period inleddes romantiken under mitten av 1700-talet, för att sedan blomma ut under den första halvan av 1800-talet (Frängsmyr 2000a, Frängsmyr 2000b). Det ökade intresset för fornlämningar, liksom för akademisk forskning kring dem, kan framstå som paradoxalt eftersom romantiken tog utgångspunkt i ett kritiskt perspektiv på upplysningstiden. Utvecklingen kan emellertid ges en politisk och ekonomisk förklaring med utgångspunkt i den samtida sociala, politiska och ideologiska utvecklingen. Intresset för fornlämningarna kan också passas in i en litterär tradition som blandade akademisk forskning med litterära grepp. Ett tydligt uttryck för de romantiska stämningarna under 1800-talets början var det Götiska förbundet som grundades 1811 och samlade konstnärer, författare och akademiker (Baudou 2004, s.135, 150, Molin 2003, s.75ff, jfr Frängsmyr 2000b). Fornlämningarna kunde då inordnas i en övergripande modern diskurs kring en nationell förhistoria som sedan också fick genomslag i samtidskulturens romantiska konst och litteratur – en diskurs som senare, om än i förändrad form, skulle leva vidare under 1900-talet. Värderingen av det förflutna tar emellertid olika form under 1800-talets gång, och variationerna i synen på den egna nationens kulturella identitet, liksom relationen till grannländerna, ges något olika innebörd beroende på det politiska läget (jfr Frängsmyr 2000b).

Utvecklingen inom den akademiska arkeologin till trots skulle blicken på det förflutna även fortsättningsvis under 1800-talet präglas av litterära och konstnärliga gestaltningar. Perspektivet på det inhemska historiska arvet och landskapet återspeglar också politiska förändringar, förändringar som i övergången från ståndssamhället till en mer modern liberal samhällsordning också skapade spänningar mellan olika grupperingar i samhället. Bakgrunden till utvecklingen av synen på det historiska arvet och landskapets värden måste därför även sökas i den samtida samhällekonomiska, sociala och politiska utvecklingen.

3.3.1 Skiftesreformer och individualisering i 1800-talets landskap

Adeln hade allt sedan 1600-talet i allt större utsträckning kommit att utvecklas till en tjänstemannaaristokrati (Magnusson 1996, s.104) samtidigt som relationen mellan ståndens olika grupperingar förändrades. I takt med en växande ekonomi och utbyggnaden av offentliga institutioner utvecklades borgarklassen till en kulturellt sett allt mer inflytelserik och ekonomiskt betydelsefull grupp i samhället. Omställningen mot en mer produktionsinriktad nationell ekonomisk politik under 1700-talet bidrog till att stärka böndernas sociala och ekonomiska ställning samtidigt som samhällets organisation reformerades (a.a., s.202, 204). Sammantaget bidrog detta till en gradvis upplösning av ståndssamhällets strukturer.

Landskapets omdaning tog emellertid fart först i och med 1800-talets strukturella omvandling av landsbygden genom att skiftesförordningarna, vid sidan av att skapa förutsättningar för en ökad jordbruksproduktion och därmed en ökad bärkraft, stimulerade utvecklingen av mer individualiserade brukningsregimer och ett ökat privat markägande. Detta stimulerade i sin tur också övergången från natura- till penningarrende. Den ekonomiska utvecklingen fick också draghjälp från en internationell högkonjunktur och efterfrågan på svenska råvaror. Den ekonomiska och befolkningsmässiga expansionen gav i sin tur förutsättningar för en tilltagande urbanisering och en andra våg av mer storskalig industrialisering (jfr Myrdal 1991, s.211). Skiftesreformerna gav därmed, tillsammans med etableringen av industriell produktion på landsbygden, förutsättningar för en ökning av andelen avlönad arbetskraft och specialiserade yrkesgrupper.

Utvecklingen innebar en omvandling både av det traditionella bylandskapets sociala och fysiska struktur (Germundsson 2003b, Svensson 2005, jfr Gadd 2000). Kulturgeografen Tomas Germundsson understryker att det i det förmoderna agrarsamhället var byns bruk av marken, och inte ägandet i sig, som var kollektivt och att ägo gränserna var underordnade de funktionella gränserna. Detta utgör enligt Germundsson en viktig bakgrund för att förstå effekterna av enskiftet och laga skiftet, då reformerna innebar att ordningen i praktiken kastades om, det vill säga att de funktionella gränserna underordnades ägo gränserna i och med att bruket blev allt mer individualiserat (Germundsson 2003b, s.188). De enskilda brukarna fick lättare att anpassa sig efter en rådande konjunktur men blev som enskilda ägare samtidigt också mer utsatta. Upplösningen av tidigare sociala och materiella strukturer skulle därmed kunna ses som något som inte bara ökade den sociala rörligheten på individplanet utan som också tvingade fram en tänjning av landskapets sociala, ekonomiska och ekologiska relationer för att passas in i en ny samhällelig struktur.

Omformningen av landskapet skulle också komma att fortgå under 1800-talet genom ytterligare uppdelningar och sammanslagningar av olika fastigheter (jfr Möller 1991).

Som en konsekvens av landskapets nya ekonomiska och sociala förutsättningar utkristalliserade sig med tiden också nya former av bebyggelse vid olika knutpunkter i landskapet, inte sällan vid järnvägsstationer och längs de större landsvägarna, ofta på bekostnad av tidigare bebyggelsecentra (jfr Lewan 1994). Vare sig bebyggelsekoncentrationerna bestod av återanvända bytomter eller helt ny bebyggelse, till exempel stationssamhällen, fungerade de som ett slags nodpunkter i det moderniserade jordbrukslandskapet, både ekonomiskt, transportmässigt och socialt. Parallellt med att den sociala och ekonomiska strukturen förändrades kom det äldre landskapets fysiska strukturer, inte minst i slättbygden, att nästan helt suddas ut, till exempel genom att nya, tidigare ej uppodlade arealer, togs i bruk eller genom röjning av olika odlingshinder. Vid sidan om omarronderingen av jorden och nya brukningsmetoder drevs utvecklingen också av en successiv mekanisering (jfr Myrdal 1991, s.214, Gadd 2000).

Förändringarna var av ekonomisk, teknisk och materiell natur, men också sociala och politiska. Den ekonomiska utvecklingen innebar en fortsatt förändring i relationen mellan olika samhällsklasser och då inte minst i form av en tilltagande urban medelklass. En motsvarande tendens kan också skönjas på landsbygden och i mindre tätorter. Under perioden togs också viktiga steg för att öka möjligheterna till medborgerligt inflytande i samband med 1860-talets reformering av landets politiska organisation (Sommarin 1938, s.116f, Magnusson 1996, s.209ff, 264, 265ff, Frängsmyr 2000b, s.83ff).

3.3.2 Fornlämningsbegreppet tar form

Den generella samhällsutvecklingen får också genomslag i synen på fornminnen och andra kulturhistoriska lämningar. Först 1828 instiftades en ny fornminneslag som skulle ersätta 1666 års lagstiftning (Ödman 1993a, s.33). Lagen tillkom under inflytande av medlemmar ur Götiska förbundet som med tiden också kommit att vinna stort inflytande över Vitterhetsakademien. Samtidigt med det arbete som senare skulle mynna ut i 1828 års lagstiftning skisserades också grunddragen för en antikvarisk myndighetsorganisation och ett nationellt historiskt museum (Molin 2003, s.76, 131, 141 ff, 145ff, 164ff).

Lagstiftningen från 1828 innebar en inskräpning av förbudet att rubba eller påverka runstenar och gravhögar (Jensen 2006, s.26). Den innebar samtidigt en mildring av 1666 års föreskrifter om ett absolut skydd genom att det blev möjligt för markägaren att efter anmälan till lokala myndigheter antingen ta bort fornlämningen eller få ersättning för eventuella olägenheter för markanvändning och byggnadsföretag. Detta innebar att det upprättades en formell ordning för handläggning och dokumentation som också fastställde frågan om ansvar och bemyndigandet att fatta olika beslut. Betoningen av äganderätten i förhållande till allmänintresset speglar också en samtida kulturell, politisk och vetenskaplig utveckling. Betoningen av det enskilda

ägandeintresset kan då sättas i relation till uppkomsten av en ny klass av kapital- och jordägare och till det framväxande borgerliga samhällets liberala ideal. Kulturellt, vetenskapligt och politiskt hade historieskrivningen också i allt högre grad rört sig från kungarnas till folkets historia. Till detta kommer en allt mer omfattande vetenskapligt grundad definition av fornminnet som, rent konkret, därmed också kom att ta allt större arealer i anspråk (jfr Ödman 1993a, s.33f, Molin 2003, s.145, Jensen 2006, s.26).

I den fornminnesförordning som presenterade 1867 stärktes skyddet av fornminnen i förhållande till olika arbetsföretag. Undantag gjordes emellertid för så kallade offentliga arbetsföretag som ansågs betinga en högre grad av allmänintresse. Det var också utföraren av arbetsföretaget som skulle stå för värderingen av fornlämningen i förhållande till allmänintresset. I lagen ställdes även krav på dokumentation och Vitterhetsakademien kunde låta undersöka fornlämningen så länge det inte stod i vägen för arbetsföretaget (Ödman 1993a, s.35). Vidare fastställdes att befintlig markanvändning inom ett område med fornlämningar fick fortgå så länge markberedningens djup inte ökade (Ödman 1993a, s.36, jfr Jensen 2006, s.29).

Definitionsmässigt innebar 1867 års lagstiftning en påtaglig precisering genom att i detalj ange olika fornlämningstyper. Begreppet fast fornlämning hade introducerats i ett cirkulär från Vitterhetsakademien till landets landshövdingar 1815 för att sedan preciseras ytterligare 1886 genom en kungörelse av dåvarande riksantikvarien Hans Hildebrandt. Vid sidan av redan etablerade lämningar kom begreppet då också att omfatta lämningar efter bosättningar (Jensen 2006, s.26ff).

Utvecklingen av fornlämningsbegreppet kan dels ställas i relation till en allt mer utvecklad arkeologisk forskning men var sannolikt också en konsekvens av en ökad empirisk kunskap genom regionala uppteckningar av fornlämningar (Carlie & Kretz 1998, s.11, Jensen 2006, s.29, Baudou 2004, s.152f). I linje med en generell utveckling av olika vetenskapliga discipliner och myndighetsorganisationer (jfr Frängsmyr 2000b, s.9ff, 50, 54), utvecklades under 1800-talet också en allt mer teoretiskt och metodologiskt självständig akademisk forskning kring förhistoriska perioder. Arkeologin skulle därmed, tillsammans med etnologin, successivt frigöra sig från historieforskningen som akademisk disciplin. Samtidigt blev den antikvariska verksamheten under loppet av 1800-talet också allt mer professionaliserad. Utvecklingen av arkeologin som akademisk disciplin och som antikvariskt fält bidrog även till att de egna metoderna förfinades (Baudou 2004, s.164f).

Professionaliseringen och den akademiska forskningens ökade betydelse påverkade också fornlämningsbegreppet. Betoningen av lämningarnas vetenskapliga värde innebar att dess materiella värde som fysiska lämningar upphörde i och med att de undersökts (Ödman 1993a, s.37). Genom lagstiftning och inventeringsinsatser, de senare omfattade också muntliga traditioner, skulle man kunna säga att historien fick en ny modern skepnad: upptecknad och avgränsad till form och innehåll, snarare än

inlärdd och traderad i bruket av landskapet. Tendenserna kan skönjas tidigare men får i och med 1828 och 1867 års lagstiftningar sin moderna form. Det ökade lagskyddet och en fortgående kunskapsuppbyggnad till trots skulle den antikvariska verksamheten, i likhet med den akademiska arkeologin, i stor utsträckning ägna sig åt att bygga upp föremålskronologier samt att konsolidera den egna organisationen. Myndighetsorganisationen var under andra hälften av 1800-talet ännu allt för svag och outvecklad för att i praktiken kunna bedriva en mer omfattande fornminnesvård (Wetterberg 1992, s.47f, Zachrisson1997, s.21, Baudou 2004, s.164).

Under andra hälften av 1800-talet intensifierades också den offentliga byggnadsminnesvården. Intresset för byggnadsvård hade tidigare främst haft funktionella och ekonomiska motiv som en del av en statlig domän- och fastighetspolitik. Vitterhetsakademiens intresse för historiska byggnader hade i första hand riktat sig mot ruiner snarare än aktivt brukad arkitektur (Wetterberg 1992, s.28). Under mitten av 1800-talet ökade emellertid intresset för renovering av framför allt kyrkor och tog då till stor del utgångspunkt i estetiska och stilmässiga ideal präglade av föreställningen om medeltiden (Wetterberg 1992, s.31ff, Geijer 2007). Renoveringarna syftade då, med den ledande arkitekten Helgo Zettervalls ord, inte till att återsälla byggnaden till ursprungligt skick i egentlig mening utan

till en helhet som, sådan den måhända aldrig en gång har egt, men som den vid någon viss tidpunkt har kunnat och bort ega (Zettervall citerad i Ljungström 1987, s.195).

Det var ett perspektiv som Zettervall hämtat från sin förebild, den franske arkitekten Eugéne Emanuel Viollet-le-Duc (Ljungström 1987, s.195ff, jfr Grandien 1974) men restaureringarna handlade ofta lika mycket om att ”mönstra ut” (Ljungström 1987, s.197) rokokons och upplysningstidens renoveringar som att återställa ett medeltida tillstånd. Intresset för stilrenovering och gestaltningen av ett medeltida stilideal utvecklades delvis mot bakgrund av ombyggnationen, rivningen och nybyggnationen av landsbygds kyrkor i syfte att möta behovet av större kyrkor till följd av en generell befolkningsökning under första hälften av 1800-talet (jfr Grandien 1974, s.358ff). Det antikvariska intresset hade då i stor utsträckning begränsats till ”interiördetaljer och inventarier” men i takt med att befolkningsstillväxten avtog, och att behovet av ombyggnad därmed minskade, blev det också lättare för Vitterhetsakademien att argumentera för landsbygdskyrkornas byggnadshistoriska värden (Wetterberg 1992, s.30).

Allmogens byggnadstraditioner och profana byggnader lämnades dock i allmänhet i stor utsträckning därhän ur ett myndighetsperspektiv. Förklaringen kan till stor del sökas i de juridiska och administrativa förutsättningarna men också i den rådande synen på vad som utgjorde ett arkitekturhistoriskt värde (Wetterberg 1992, s.28ff). Intresset för allmogens byggnader odlades snarast inom etnologin och i föreningar som på olika sätt var knutna till den spirande hembygdsrörelsen, liksom vid sekelskiftet tillkomna friluftsmuseer. Skansen, grundat 1891, utgör naturligtvis det

tydligaste exemplet men liknande, om än mindre, friluftsmuseer etablerades också i en rad mindre städer vid samma tid, till exempel Jönköpings stadspark och Kulturen i Lund (a.a., s.32ff).

3.3.3 Historisk estetik

Den vetenskapliga, administrativa, sociala och ekonomiska utvecklingen kan också tjäna som bakgrund till uppkomsten av olika, ideologiskt grundade, konflikter med anknytning till olika historiska värden. Intresset för medeltidens arkitektoniska formspråk under mitten av 1800-talet har till exempel tolkats som en konservativ reaktion mot utvecklingen i riktning mot ett mer liberalt samhälle (Geijer 2007, s.15, Eriksson 2007, s.150ff). Vid sidan av renoveringen av äldre byggnader märks också de medeltida stilinfluenserna i nyuppförda byggnader, i städerna såväl som på landsbygden. Influenserna är till exempel påtagliga i de stora godsägda jordbrukens byggnader i Skåne, där ekonomibyggnader såväl som bostadshus i flera fall under andra hälften av 1800-talet uppfördes i romansk och gotisk stil (Grandien 1974, s.301ff). Byggnaderna placerades ofta i mycket moderna, rent av industriella, produktionsmiljöer som uppstått efter laga skiftet. Den historiserande arkitekturen skulle då kunna ses som manifestationer av ekonomisk och social makt och som ett sätt att appellera till en traditionellt etablerad hierarki inom godset (jfr Fernlund 1987, s.6).

Under andra hälften av 1800-talet uppstod också vad som beskrivits som en konflikt mellan ett lokalt, lekmanamässigt respektive ett nationellt, akademiskt perspektiv på fornlämningarna (Wetterberg 1992, s.36ff, Zachrisson 1997, s.21, Baudou 2004, s.165ff, jfr Jensen 2006, s.29). Under 1850-talet bildades den första av landets fornminnesföreningar (Zachrisson 1997, s.40) som sedan skulle följas av andra runt om i landet. Föreningarna såg som sin uppgift att samla in information och dokumentera fornlämningar och den andra hälften av 1800-talet utgjorde därmed en brytningstid i övergången mot ett mer allmänt intresse för forntiden. Utvecklingen innebar också en maktförskjutning från de offentliga myndigheterna till allmänheten, bland annat pådrivet av ett förnyat intresse för det fornnordiska i konsten (Baudou 2004, s.166). Tillkomsten sammanfaller grovt räknat i tid med en rad andra av borgerlighetens rörelser, föreningar och bildningsförbund med utgångspunkt i en mer eller mindre uttalad liberal ideologi, till exempel skarpskytterörelsen (jfr Wetterberg 1992, s.45f, Grandien 1987, s.93ff, 105ff, Frängsmyr 2000b, s.147ff). Senare, under 1800-talets andra hälft, tillkommer också organisationer som Svenska Turistföreningen 1885 och Friluftsrådet 1892 (jfr Wetterberg 1992, s.45, Frängsmyr 2000b, s.155ff).

Arkeologen Torun Zachrisson har pekat på vad hon beskriver som en konflikt mellan "allmänhet och vetenskap" (Zachrisson 1997, s.39). Konflikten manifesterade sig redan under 1830-talet i delade meningar i synen på den så kallade hembudsplikten,

Vitterhetsakademiens rätt att köpa in värdefulla föremål till sina samlingar. Detta var en ordning som de lokala fornminnesföreningarnas företrädare ställde sig starkt kritiska till då de ansåg att föremålen skulle stanna kvar i regionen (Wetterberg 1992, s.41ff, jfr Zachrisson 1997, s.39ff). Kopplat till den generella samhällsutvecklingen skulle konflikten också kunna ses som ett uttryck för en territoriell kamp om kontrollen över fornlämningarna som domäner, mellan nationella och lokala intressen. Konflikterna skall emellertid inte överdrivas, då det också fanns ett ömsesidigt intresse av att fornminnesföreningarna skulle kunna fungera som lokala ombud för Vitterhetsakademien (Wetterberg 1992, s.47). Uppdelningen mellan allmänhet och myndighetsutövning kan också problematiseras i det att fornlämningsföreningarna ställde krav på den offentliga antikvariska verksamhetens vetenskapliga kvalitet. Konflikten mattades också av då både Hans Hildebrant och Oscar Montelius, de ledande namnen i samtidens antikvariska och akademiska arkeologi, under loppet av 1800-talets andra hälft skulle komma att utveckla nära relationer med fornminnesföreningarna (Baudou 2004, s.166f).

Parallellt med den ekonomiska utvecklingen och samhällsomvandlingen utvecklades en ny kulturell ordning centrerad kring en allt mer självmedveten, politiskt och ekonomiskt inflytelserik, borgarklass. Utvecklingen anknyter till ett generellt mönster i flera länder från och med upplysningstiden och fram under romantiken och kan också avläsas i utvecklingen av en estetisk filosofi. Utvecklingen hänger intimt samman med en ökad möjlighet till olika former av privat resande, turism och friluftsliv, också i stadsnära former, som kom att fungera som sociala markörer (Green 1992, Johnston & Edwards 1994, s.461ff). Egelton har tidigare pekat på hur utvecklingen av en filosofiskt grundad estetik i 1700-talets Tyskland och England gjorde det möjligt att lösa individen från det absolutistiska samhällets patriarkala kollektiva maktordning, samtidigt som det också blev möjligt att utveckla en ny etik och moral grundad i liberal filosofi (Egelton 1990, s.18ff, 31ff). I ljuset av ett nytt liberalt samhällskontrakt skulle då det sena 1800-talets romantiska estetik på ett liknande sätt kunna förstås som den allt mer politiskt inflytelserika borgarklassens reaktion mot en etablerad konservativ maktordning. Konstruktionen av ett gemensamt förflutet blev därmed ett sätt att markera samhörighet mellan olika individer inom en historiskt och kulturellt betingad gemenskap. Det historiska intresset och vurmen för det folkliga och naturen blev därmed en viktig del av den borgerliga kulturen och genomsyrade hela den urbana livsstilen (jfr Wetterberg 1992, s.45).

Landsbygdens lokala fornminnesföreningar och begynnande hembygdsrörelse bör emellertid i detta sammanhang inte enbart ses som en företeelse förankrad i en traditionell kultur. Rörelserna kan också ses som en reaktion utlöst av en genomgripande modernisering av landsbygden, både avseende produktion och social organisation, en utveckling som i själva verket står den urbana utvecklingen nära.

Nya sociala rum skapades där t.ex. familjen och dess sfär betonas till förmån för bykollektivet. Traditionella kopplingar mellan mark och rättigheter bröts upp. Det kollektiva minnet i form av berättelser och myter som var kopplade till viss platser eroderade bort. (Germundsson 2003b, s.188).

De lokala hembygdsföreningarna skulle då snarare kunna ses som ett uttryck för moderniteten och skulle därmed också utgöra en parallell till utvecklingen av en modern, urban medelklasskultur.

Idéhistoriskt utgjorde det sena 1800-talets estetiska nationalism en kulmen på ett långvarigt romantiskt projekt men också ett förstadium till sekelskiftets och det tidiga 1900-talets nationalism. Resultaten av arkeologiska undersökningar och den akademiska arkeologins landvinningar rönt också ett stort intresse bland en bildad borgerlighet som var sysselsatt med frågor kring den egna nationella identiteten och den nordiska särarten. Även om detta inte fick några direkta konsekvenser för den konkreta reservatspolitiken vid tidpunkten, utgör den kulturella konstruktionen av en både folkligt och historiskt förankrad kultur en viktig utgångspunkt för utvecklingen av det offentliga domänperspektivet under 1900-talets första decennier.

En del av denna estetiska nationalism tog sig uttryck i den så kallade fornnordismen. Rörelsen blomstrade under 1860- och 70-talen och ”kom huvudsakligen till uttryck i ett dekorativt formspråk” (Eriksson 2007, s.153) men tog sig också arkitektoniska uttryck (figur 3:1). Stilen byggde vidare på en tidigare folklig, romantisk stil som hämtat inspiration från Centraleuropa. Den blandade också in arkitektoniska formelement hämtade från samtida norsk och svensk allmogearkitektur liksom vikingatida estetik. Resultatet blev en särpräglad och karaktäristisk arkitektur, ofta med mörka träbyggnader och inte sällan med inslag av drakhuvuden och andra fornnordiska referenser dekorerade med detaljer i grönt, rött och blått (jfr Grandien 1987, Eriksson 2007, s.153, 156, Linde Bjur 2010).

Denna fornnordiska stil förekommer både i offentliga och profana byggnader (figur 3:1). I Norrland uppfördes till exempel under en period från 1890-talet till 1930-talet stationshus av Byskemodell ritade av Statens Järnvägars arkitekt Folke Zettervall, son till Helgo Zettervall. Den stilmässiga utformningen gick under benämningen drakstil och hämtade inspiration från norska medeltida stavkyrkor och beskrevs som äktsvensk med anspelning på en fornnordisk estetik. Stilen fick sin mest utvecklade form under 1890-talet och den så kallade Vännäsmodellen med takkam, drakhuvuden, utskjutande övervåning och blindarkader med kolonetter, målade i rött och grönt mot mörkt timmer (Linde Bjur 2010, s.56, 81ff, 86, 208). Stiluttrycken, med dess arkitektoniska formspråk, dekorationer och färgsättning återkommer också i flera andra sammanhang vid den här tidpunkten, ofta i bebyggelse med en tydlig estetisk anknytning till natur, kultur och hembygd. En tydlig exponent för stilen och dess estetik är Biologiska museet på Djurgården i Stockholm, liksom en rad andra byggnader i och utanför Skansen-området.

Figur 3:1. Bodens station. (Foto Carl-Johan Sanglert).

Ett annat exempel, som också belyser kopplingen mellan fornnordismen och borgerlig urban kultur, är de så kallade Curmanska villorna i Lysekil som ritades av ägaren Carl Curman tillsammans med arkitekten Hugo Hörlin. Villorna uppfördes under 1870- och 1880-talet, i anslutning till den kurortsverksamhet som drevs av Curman i egenskap av badläkare. Carl Curman grundade också Sturebadet i Stockholm. Curmans var ett framstående par i dåtidens societetsliv i Stockholm och samlade flera av samtidens kulturpersonligheter, till exempel konstnärerna Mårten och Hanna Winge samt personer som Biörnstiärna Jonsson och Carl Snoilsky (Grandien 1987, s.284ff). Till sin yttre utformning följer de Curmanska villorna den fornnordiska arkitekturens grundläggande kod. De är uppförda i trä med uthängande övervåning och olika detaljer som tydligt anspelar på det fornnordiska, till exempel i fråga om färgsättning och utsmyckning. Villorna var därtill inredda på ett sätt som anspelade på föreställningar om fornnordisk kultur, med bildfriser och textilier av bland annat Mårten och Hanna Winge (a.a. 1987, s.291ff).

Vid sidan av att bada havsbad ägnade sig badgästerna vid havsbadet i Lysekil också åt olika aktiviteter som på olika sätt var förankrade i föreställningen om ett traditionellt landskap och traditionell folklig kultur. På ett fotografi från 1890-talet (figur 3:2) kan man till exempel se Carl och Calla Curmans son Sigurd Curman, sedermera riksantikvarie (1923 – 1946), posera i folkdräkt tillsammans med jämnåriga barn till badgästerna (Hansson 1983). I dessa aktiviteter fanns också tydliga referenser till det fornnordiska. Som en del av friskvårdsverksamheten företogs också promenader i omgivningarna, till exempel längs anlagda stigar (Andersson 1996, s.6) utmed vilka besökaren kunde betrakta förhistoriska gravar, geologiska formationer och naturliga scenerier i mötet mellan klippor och hav. På vissa ställen hade olika topografiska

formationer också givits namn som förde tankarna till en folklig eller fornnordisk mytologi (Andersson 1996, s.15), så som Valhall, Svartalfsklyftan, Dvärgsalen och Frejas grotta men också Herkules grotta och Röda rummet (Lysekils kommuns arkiv: Hjälmgren 1892). Carl Curman var också en av initiativtagarna till föreningen Lysekils Vänner som bildades 1884 i syfte att verka för ”Lysekils förskönande” och som sedan skulle utmyнна i Lysekils vänners fornminnesförening 1907 (Grussell 1976, s.3).

Intresset för det fornnordiska kan framstå som konservativt och i linje med samtidens nationella och romantiska, snarare än kulturradikala, strömningar under det sena 1800-talet (jfr Frängsmyr 2000b). Det fornnordiska och allmogens folkliga kultur kunde dock fungera som en utgångspunkt i diskussionen kring utformandet av ett modernt samhälle eftersom det kontrasterade mot en konservativ feodal maktordning och fornnordismen var också förankrad i samtida folkbildningsrörelser (Grandien 1987, s.12, 100, 130ff, Eriksson 2007, s.154f). Hanna Winge hämtade till exempel inspiration från fornnordiska förlagor i arbetet med den borgligt förankrade dräkthereformrörelsens nya kvinnodräkt (Hazelius-Berg 1949, Frängsmyr 2000b, s.198, National Encyklopedin: Hanna Winge, National Encyklopedin: Dräkthereformrörelsen). Vurmen för det fornnordiska och allmogekulturens formspråk utgör en slags kulmen på 1800-talets liberala projekt och är ett led i utvecklingen mot 1900-talets modernism. Idén om det förflutna, eller snarare ett särskilt förflutet, kunde då stöpas om och placeras i ett nytt ideologiskt sammanhang.

Figur 3:2. Unga badgäster i Lysekil omkring 1890 (Hansson 1983).

Det tilltagande intresset för det fornnordiska och för allmogekulturen under 1800-talet kan också läsas ur ett kolonialt perspektiv då fornnordismen har en tydlig rumslig dimension. Medan det klassicistiska, och i viss mån det nygotiska, idealet hade en fortsatt stark ställning i urbana miljöer (jfr Eriksson 2007, s.150), verkar det

fornnordiska och allmogeinspirerade formspråket ha koncentrerats till perifera miljöer. Samtidigt som till exempel Curmans hus i Stockholm var ett exempel på klassicistisk estetik, lät man uppföra sina fornnordiskt inspirerade villor i det mer marginella Lysekil. Det romantiska formspråket, med influenser från såväl fornnordisk estetik som från allmogens byggnadstradition, blandat med centraleuropeiska influenser, kan identifieras i en rad olika slags byggnader och bildar tillsammans ett mönster av gestaltande handlingar i en rumslig periferi. I stor utsträckning har det handlat om iscensättningar av det förflutna både som ”det andra” men också som ett ”andra historiskt vi”, en central komponent i konstruktionen av det historiska som avgränsat värde inordnat i det moderna samhället. Tematiken återkommer i en rad olika sammanhang och på olika skalnivåer. Lokalt skedde det i form av ny bebyggelse, stadsparker, sommarvillor och rekreationsanläggningar i det stadsnära rummet och nationellt vid badorter och i perifera delar av landet. Uppförandet av de norrbottniska och lappländska järnvägsstationerna i fornnordisk stil kan till exempel ses som ett försök att inordna Norrland i ett rikssvenskt nationellt narrativ för att därigenom rättfärdiga anspråken på olika naturresurser i regionen. Detta blir särskilt påtagligt i en region där det i egentlig mening inte har existerat någon vikingatid.

3.4 Urbana perspektiv

Tiden omkring sekelskiftet och 1900-talets första årtionden utgör något av en brytningstid, karaktäriserad av påtagliga samhällsförändringar. Utvecklingen kan ges olika historiska förklaringar men tar här utgångspunkt i det föregående århundradets strukturomvandling av landsbygden. Vid sidan av förändringarna av landsbygden kom de demografiska och ekonomiska förändringarna också till uttryck i en fortsatt urban expansion och en alltjämt tilltagande industrialisering. Det ökade exploateringstryck som följde medförde behov av ett mer utvecklat juridiskt system och olika offentliga institutioner och myndigheter. Det är också vid den här tiden som flera av de reservatsformer och andra institutioner introduceras som sedan skulle komma att utgöra stommen i den svenska natur- och kulturmiljövärden, varför perioden mellan 1901-1915 kan betecknas som den första fasen i den svenska miljöpolitiken (Lundgren 1991, s.154). Det var emellertid sanitetsproblemen, snarare än naturskyddet, som stod i fokus i den tidiga miljövärdslagstiftningen. En hälsovårdsstadga hade till exempel införts redan 1874 i syfte att reglera utsläppen och att förbättra den sanitära situationen (a.a., s.148f) och 1909 tillsattes en kommitté som 1915 lämnade ett förslag till ny hälsovårdsstadga (a.a., s.149). Parallellt med miljölagstiftningen stärks också kommunens möjligheter att reglera den urbana bebyggelsen, framför allt genom 1907 års byggnadsstadga (Forsberg 1992, s.29).

Etableringen av natur- och kulturhistoriska värden som offentliga intressen i förhållande till andra former av ianspråktagande var inte konfliktfri. Som framgått sågs till exempel avgränsningarna av olika värden som ett intrång i den privata äganderätten. Vidare mötte också införandet av begränsningar i resursutnyttjandet motstånd både bland företrädare för industrin och bland samtidens politiker (Lundgren 1991, s.151f).

Ur ett organisatoriskt perspektiv kan den samlade miljöpolitiken delas in i en grön respektive en blå linje. Den blå linjen representerar då skyddet av vatten, luft och regleringen av gemensamma resurser, medan den gröna linjen representerar skyddet av värdefulla naturmiljöer (Lundgren 1991). Utvecklingen av den blå och gröna linjen skedde till stora delar parallellt, vilket blir särskilt tydligt om man också räknar in kulturminnesvärden i den gröna linjen. Även om de första årtiondena under 1900-talet markerar slutet för romantiken och genombrottet för modernismen (jfr Frängsmyr 2000b) hindrade detta inte att flera av de romantiska föreställningarna kring en gemensam nationell kultur och relationen mellan människa, samhälle och natur skulle komma att leva kvar. Snarare handlar det om en formmässig förändring i anpassningen till det moderna samhällets behov. Det finns också flera gemensamma beröringspunkter mellan det tidiga 1900-talets skydd av natur- och kulturhistoriskt betingade värden. Skyddet av olika naturvärden hade en tydlig historisk dimension och utformades bland annat med fornminnet som förebild. Samtidigt kan den antikvariska verksamheten under 1900-talets första årtionden också beskrivas som allt mer samhällsintegrerad (Baudou 2004, s.205ff) och måste i likhet med naturskyddet sättas i relation till en samtida samhällsutveckling. I båda fallen handlade det om att inordna olika värden i den offentliga planeringen.

3.4.1 Kulturminnesvärden

Diskussionen kring en ny fornminneslagstiftning hade intensifierats under början av 1900-talet men också en ny organisation av den antikvariska verksamheten, vilket senare skulle utmynna i tillkomsten av Riksantikvarieämbetet (Wetterberg 1992, s.76f, 125ff). En fornvårdskommitté tillsattes 1913 som nio år senare, 1922, presenterade ett betänkande rörande en ny fornminneslag. Där påtalades intressekonflikten i förhållande till andra samhällsintressen och då inte minst den kraftiga urbana tillväxten (Ödman 1993a, s.36).

Diskussionen rörande ny lagstiftning omfattade också hanteringen av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse och kan bland annat förstås i förhållande till det ökande antalet statsplaneärenden hos Överintendentensämbetet, den statliga myndighet som handlade byggnadsvårdsärenden av profana byggnader, från 55 ärenden per år 1905 till 120 ärenden 1912. Utveckling kan förklara mot bakgrund av en intensiv urbanisering samtidigt som 1907 års stadsplanelag ställde ökade krav på planering. En motsvarande utveckling kan också märkas beträffande andelen kyrkobyggnadsärenden.

Överintendentensämbetet såg i första hand till byggnadernas funktion varför de kulturvårdande insatserna i stor utsträckning hade kommit att handla om estetisk gestaltning. Vitterhetsakademien och den framväxande organisationen kring riksantikvarien hävdade å sin sida behovet av ett mer historiskt och vetenskapligt grundat perspektiv (Wetterberg 1992, s.75).

I utredningens betänkande från 1922 föreslogs också ett ökat antal fornlämningskategorier och tillsammans med den begreppsmässiga förändringen från fornminnesvård till kulturminnesvård anknöts därmed till ett vidare perspektiv kopplat till samtidens breda intresse för historia och hembygdsvård (jfr Wetterberg 1992, s.351, Jensen 2006, s.31f). Det fornlämningsbegrepp som förordades i 1922 års betänkande gavs också en mer uttalad kronologisk definition knuten till fornlämningarnas vetenskapliga källvärde för perioder under vilka traditionella historiska källor saknades, alltså ett indirekt ålderskriterium (Jensen 2006, s.34). Någon ny fornminneslag presenterades emellertid inte förrän 1942. I den fornvårdskommitté som låg bakom 1922 års betänkande ingick emellertid Sigurd Curman som senare, i egenskap av Riksantikvarie (från 1923 till 1946), skulle få stort inflytande på utvecklingen av kulturmiljövårdens organisation. Fornvårdskommitténs förslag fick därför sannolikt ändå ett visst genomslag i det praktiska arbetet med att bygga mellankrigstidens kulturmiljövård (Baudou 2004, s.241).

Vid sidan av begreppen fornminnesvård och kulturminnesvård fanns sedan tidigare också begreppet hembygdsvård. Det hade dock en något annorlunda betydelse än idag, då det i första hand avsåg ett brett miljöperspektiv på bygden som helhet, där till exempel det byggnadshistoriska arvet utgjorde en viktig del (Wetterberg 1992, s.350ff). En del av hembygdsvården handlade också om att presentera förslag på mer moderna hustyper men i gammal stil. Detta anknöt till det sena 1800-talets estetiska nationalism (jämför avsnitt 3.3.3) och den internationella Arts and Craft rörelsen inom vilken det odlades ett intresse för traditionella hantverksformer, tekniker och byggnadsmaterial (Eriksson 2007, s.158, 160, 166f, jfr Lowenthal 1985, s.96ff). Det förflutna konceptualiserades därmed inte i första hand i form av konkret avgränsade värden. Hembygdsvården fokuserade istället på ett levande kulturarv på ett sätt som låg nära dagens perspektiv på kulturarvet (jfr Wetterberg 1992, s.10f).

Hembygdsrörelsens perspektiv kan också fungera som en bakgrund till samtidens diskussioner kring den antikvariska verksamhetens förutsättningar under 1900-talets första årtionden, avseende organisation och omfattning. I en diskussion kring förslaget till ny förordning våren 1923 framkom till exempel förslag på organiseringen av en lokalt förankrad antikvarisk myndighetsorganisation. Bland annat efterlystes olika slags register över kulturhistoriska värden och lokala, vetenskapligt skolade, tjänstemän till riksantikvariens förfogande (Johnsson 1923a). Samtidigt höjdes emellertid också röster för ett bredare förhållningssätt som närmast kan beskrivas som en slags hembygdsvård omfattande hela miljöer. En av de medverkande i debatten var

etnologen Sigurd Erixon, vid tidpunkten antikvarie i Göteborg, som menade att begreppet "kulturminnesmärke" var allt för snävt eftersom det begränsades till enskilda byggnader och missade större sammanhang. Enligt Erixon borde skyddet istället omfatta hela miljöer såsom städer, byar och allmänna landsvägar (Erixon i Johnsson 1923b, s.149, Wetterberg 1992, s.350). Erixon menade också att de delar av statliga myndigheters verksamheter som kunde verka förändrande på fysiska miljöer skulle prövas i förhållande till antikvariska intressen. Vidare framhöll Erixon också att utskiftningen av byarna enligt skiftesstadgan borde ses som en kulturminnesfråga (Erixon i Johnsson 1923b, s.149).

Det är i första hand samhälleliga miljöer som kräva skydd. På detta sätt skulle man också ha kunnat anknyta till hela komplex av stadganden och hänsyn, som gammalt varit normerande för individens förhållande till det allmänna. ... över huvud taget alla sådana områden där staten redan förut ägt obestridd befogenhet att ingripa förändrande på bebyggelsen eller reglerande på den privata företagsamheten. (Erixon i Johnsson 1923b, s.149).

Erixon föreslog vidare att den statliga byggnadsvården skulle ta utgångspunkt i det statliga domäninnehavet, för att därigenom göra det möjligt att skydda gårdar och hela miljöer (Erixon i Johnsson 1923b, s.150). Enligt Erixons förslag skulle det också införas någon form av system för att stimulera privatpersoner att engagera sig, till exempel någon form av skattelindring eller premiering, men att det i nödfall också skulle finnas möjlighet till expropriering (a.a., s.150). En sådan lagstiftning borde då, enligt Erixons förmenande, vara förankrat i "stadsplanelagen, väglagen och skiftesförordningen" (Wetterberg 1992, s.352). I ett svar på Erixons inlägg ställde sig emellertid Curman, som vid tidpunkten var verksam som byråchef vid kulturhistoriska byrån vid Byggnadsstyreslen (tidigare Överintendentsämbetet), kritisk till förslaget och menade att det dels fanns problem i förhållande till den samtida samhällsutvecklingen och dess behov, dels problem i förhållande till äganderätten.

Byggnadsrådet Sigurd Curman framhöll att registreringen av ett helt samhälle syntes vara ett allt för starkt ingrepp i den enskilda äganderätten. Denna kan man naturligen inte gå alltför nära in på livet. Man kan ej gå längre än att förmå ägaren att tala om, när en förändring skall komma att ske. Under mellantiden har man då tillfälle att göra undersökningar och underhandla med ägaren så långt det låter sig göras. Vad hela samhällen beträffar blir det naturligtvis svårt att sätta ett helt sådant under glaskupa. Här kan ej lag verka utan endast upplysning. (Johnsson 1923b, s.151).

Snarare handlade det om att göra tydliga och välavvägda prioriteringar av vad som verkligen var skyddsvärt. Arkitekturhistorikern Ola Wetterberg menar emellertid att Curmans formulering också skulle kunna läsas ur ett organisatoriskt perspektiv, det vill säga att Curman såg det som nödvändigt att verkligen bevara det som skulle

bevaras som under en glaskupa, eftersom det annars skulle kräva allt för stora personella resurser (Wetterberg 1992, s.350ff).

Behovet av en rikstäckande inventering av olika planeringsintressen, och då framför allt markanvändningen, hade framförts i den samtida planeringsdebatten (jfr Forsberg 1992, s.31). Curman skulle senare också lyfta behovet av inventeringar och kunskapsunderlag som en förutsättning för en funktionell planering och en rationell fornminnesvård (Baudou 2004, s.242f, Jensen 2006, s.34). Behovet av prioriteringar och arkeologins roll i den antikvariska organisationen kan sannolikt förklara varför disciplinen fick privilegiet att peka ut de historiska värdena. Arkeologin var redan etablerad som antikvarisk praktik inom de olika myndigheterna, men möjligen finns det också en rent rumsliga skillnad i de olika disciplinernas empiriska material. För medan Erixons, och etnologins, vägskalet och bebyggelsemiljöer upptog de rum som skulle moderniseras, återfanns fornlämningarna i helt andra, ofta mer perifera, lägen, väl avgränsade och på tryggt avstånd från den expanderande moderna bebyggelsen. Annorlunda uttryckt kunde arkeologin, till skillnad från etnologins hela bebyggelsemiljöer, helt enkelt producera väl avgränsade objekt. Möjligen intog fornlämningarna, och då kanske framför allt gravarna, också mer estetiskt tilltalande positioner i landskapet som tillsammans med dess väl avgränsade lägen kunde passas in i den begynnande modernitetens estetiska konstruktion av såväl naturen som det förflutna.

3.4.2 Historisk natur

Parallellt med diskussionen kring ny fornminneslagstiftning inrättades de första nationalparkerna efter ett riksdagsbeslut 1909, vilket på goda grunder kan betecknas som startskottet på den moderna offentliga naturvården i Sverige. Samma år bildades även Sveriges Naturskyddsförening som skulle komma att spela en framträdande roll i det tidiga naturskyddsarbetet (Wrammer & Nygård 2010, s.25). Frågan om naturskydd hade väckts under 1880-talet i syfte att skydda värdefull natur i samband med en tilltagande exploatering. Under 1900-talets första årtionden skulle frågan vinna allt större politisk legitimitet mot bakgrund av ett ökat behov av att tillgängliggöra olika naturresurser i form av vattenkraft, skog och senare även malm, framför allt i övre Norrland (jfr Ödman, Bucht & Nordström 1982, Sörlin 1988, Mels 1999, s.110). Utvecklingen kan till stora delar ses som en fråga om ökad tillgänglighet både på ett kollektivt nationellt plan och för den enskilde individen. En allt mer utbyggd infrastruktur, delvis till följd av industrialiseringen, i form av förbättrade kommunikationer och service, ökade förutsättningarna för resande, kanske framför allt hos en växande urban medelklass, men också för myndighetspersoner och forskare (Ödman, Bucht & Nordström 1982, Sörlin 1988, Frängsmyr 2000b, s.156ff).

Det tidiga naturskyddet var emellertid inte i första hand motiverat med hänsyn till ekologiska värden. Akademiskt skolade biologer var visserligen engagerade i frågan, och argumenten för att bevara den orörda naturen grundades i det samtida forskningsläget, men argumentationen kring nationalparkerna fick en stor del av sin retoriska kraft från föreställningen om en essentiell svensk natur som nationell symbol (Mels 2002a).

Naturskyddet handlade alltså till en början om att se till att det fanns vackra och kulturhistoriskt intressanta områden för forskarna att forska i. Naturskyddet kom att till stora delar handla om att skydda ytor mot exploatering. (Lundgren 1991, s.148)

Även om nationalparken var betydligt mer omfattande till sin areal fanns det flera gemensamma drag med avgränsningen av historiska värden. Nationalparkerna förvaltades av den Kungliga Vetenskapsakademien (Wrammer & Nygård 2010, s.25) och i likhet med de kulturhistoriska värdena begränsades också nationalparkerna, mot bakgrund av den privata äganderättens starka ställning, till det statliga domäninnehavet (Wrammer & Nygård 2010, s.23, jfr Ödman, Bucht & Nordström 1982, Wrammer & Nygård 2010, s.39, Lundgren 1991, s.144). Det finns också likheter på ett kulturellt och symboliskt plan. Rötterna till föreställningen om ett stycke avgränsad och av människan vårdad, ofta i ett eller annat avseende förbättrad, förfluten natur, förgrenar sig på olika plan till tidigvarande stadier i avgränsningens kulturhistoria. Fornlämningen stod till stora delar förebild för diskussionerna kring ett svenskt naturskydd och naturvärden bar vid sekelskiftet tydliga museala drag (Sundin 2006, s.11, Lundgren 1991, s.143). Senare skulle också fornlämningen få sin naturhistoriska motsvarighet i och med det svenska naturminnesmärket. Inspiration hämtades också från det tyska "naturdenkmal" (Sundin 2006, s.11), vilket, i likhet med sina svenska efterföljare natur- och kulturminne, antyder att det i första hand handlade om en kulturellt betingad syn på landskapet. Skyddet av naturen tillskrevs i diskussionerna kring nationalparkerna också ett starkt symbolvärde och framhölls som en viktig utgångspunkt för hembygdsvärden (Mels 1999, s.69). Senare, under 1920-talet, förekom också förslag som syftade till att taktiskt samordna natur- och kulturmiljövärden (Johnsson 1923b, s.152).

Tillkomsten av nationalparkerna kan också förstås med utgångspunkt i de stadsparker som anlades i flera svenska städer vid förra sekelskiftet (Lundgren 1991, s.144). Anlagda i övergången mellan staden och dess omland utgjorde stadsparkerna en slags övergångszon mellan staden och landsbygden och fungerade som rekreatiomsområden för en urban befolkning. Stadsparkerna hade därtill ett folkbildande syfte, till exempel i form av botaniska samlingar eller ditflyttade allmogebyggnader, vid vilka besökarna kunde lära känna sitt natur- och kulturhistoriska ursprung. På ett likartat sätt kan nationalparken förstås som en form av konstruerad natur med historiska förtecken riktad mot en urban publik. Nationalparkerna kunde då fungera som representanter för en nationell natur och ett historiskt arv genom en sammansmältning av

vetenskapligt perspektiv, visuell estetik och föreställningar kring den orörda naturen som symbol för nationen (Mels 1999, s.65, Mels 2002a).

Etableringen av nationalparkerna kan i detta sammanhang också ses som ett led i arbetet med att inordna Norrland som ett särskilt rum i en nationell svensk historisk geografi. Denna inordning tog sig även konkreta uttryck i det norrländska landskapet, t.ex. i de norrländska järnvägsstationernas fornnordiskt inspirerade formspråk (se avsnitt 3.3.3). Konstruktionen av Norrland och den svenska fjällvärlden som sinnebild av en nationell, historisk natur, inkluderade också synen på den samiska befolkningen, som då förvandlades inte bara till ett naturfolk utan till något av ett naturfenomen i sig (Mels 2002a). Samerna blev därmed också en del av en föreställning om naturen som ett mytiskt väsen, ställt i kontrast till den moderna människan, till exempel då naturen representerades i form av sagoväsen i bilder av konstnärer som Ossian Elgström och John Bauer (Sörlin 1988, s.232, not 332). Både det lappländska landskapet och samerna verkar också senare ha fått stå modell för delar av Bauers övriga produktion. Tanken var emellertid inte ny. Mystifieringen av naturen och det förflutna passar in i ett större mönster kring skapandet av en modern mytbildning med en tydlig kolonial dimension. Sven Nilsson, naturforskare och en av förgrundsgestalterna i den svenska akademiska arkeologin under 1800-talet (Baudou 2004, s.130ff), hade tidigare lanserat en teori om att den nordiska folktrons troll representerade samerna (a.a., s.133). Nilsson anknöt därmed i sin tur till en äldre tankefigur från det sena 1700-talets historieforskning i vilken den fornnordiska myten antogs beskriva den germanska kulturens och folkslagens kolonisation av det som sedan skulle bli Sverige och där ”såväl trollen som Oden tilldelades historiska roller” (Frängsmyr 2000b, s.29, jfr Frängsmyr 2000a, s.328). Bilden är emellertid komplex. Användningen av en fornnordisk arkitektur kan ses som ett uttryck för ett försök att försvenska regionen samtidigt som samisk folkdräkt också kunde lyftas fram och framställas som något ursprungligt, som i fallet med Carl Larssons målning Midvinterblot i vilken allmogens skor och kläder lånar drag från samisk dräkt.

Ur ett vetenskapligt perspektiv tillskrevs naturen, till exempel inom de avgränsade ytor, en mer eller mindre tydlig historisk dimension då den fick representera ett för-förhistoriskt stadium, alltså en period av naturligt, av människan opåverkad, natur som föregick de förhistoriska perioderna. Nationalparkerna, och kanske framför allt fjällområdena (Sundin 2006, s.10), fick representera ett ursprungligt, naturligt och opåverkat landskap som kunde förmedla en bild av hur Sverige en gång sett ut. Det svenska fjällskapet fick stå som modell för hur landskapet hade tett sig under och efter isavsmältningen, före det att människan gjorde sitt intrång (jfr Sörlin 1988, s.109f).

Den rumsliga uppdelningen och formeringen av olika värden, kopplade till föreställningar kring det förflutna, gjorde det möjligt att koncentrera värden till vissa bestämda ytor och frilade samtidigt andra ytor för andra samhällsintressen.

Avsättningen av den enskilda ytan grundades emellertid inte alltid primärt på en bedömning av dess värden. I flera fall kunde den också vara kompensatorisk eller rent av en konsekvens av vad som blev över. Skyddet av olika värden bidrog därför, åtminstone indirekt, i själva verket till att legitimera exploateringen, så som i fallet med utbyggnaden av kraftverken i norrländska älvarna. Som domäner betraktade var nationalparkerna emellertid svaga i förhållande till ekonomin som det primära samhällsintresset, vilket illustreras av utbyggnaden av Stora Sjöfallet (Lundgren 1991, s.146).

Skapandet av den avgränsade ytan som en homogen natur utgör en grundbult i den moderna reservatspolitiken. En viktig komponent i sammanhanget var då att den bestämda ytan kunde uppfattas och godtas som ren natur (Mels 1999, s.8f, 12ff, Mels 2002a). Nationalparkerna utgör därför ett tidigt exempel på bevarandets legitimerande funktion som också är relevant för förståelsen av andra reservatsformer i utvecklingen av det framtida planeringssystemet. Nationalparkernas inrättande innebar början på en utveckling där föreställningen om den avgränsade orörda naturen skulle komma att utvecklas till ett bevarandeideal också i skyddet av historiska miljöer (Sundin 2006).

Den historiskt idealiserande blicken och den tematiska homogeniseringen av nationalparken som ren natur skulle kunna jämföras med 1800-talets stilrenoveringar av medeltida byggnader (jfr avsnitt 3.3.3). Ett annat tidigt och för sammanhanget intressant exempel på en slags landskaplig stilrenovering är området Stångehuvud i Lysekil. Området hade, som framförts ovan, tidigare använts av stadens badgäster för olika estetiska upplevelser men skulle också, liksom en rad platser i Bohuslän, komma att bli föremål för en intensiv stenbrytning under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet. En stor del av den bohusländska graniten exporterades till kontinenten där städerna i samband med en högkonjunktur under slutet av 1800-talet genomgick en fas av kraftig utbyggnad. Den ekonomiska utvecklingen skulle emellertid komma att avta i samband med första världskriget, varvid också stenpriserna, och därmed också markpriserna, sjönk. Detta gjorde det möjligt för Calla Curman att köpa en större del av området. I samband med detta engagerades hennes son, Sigurd Curman, för att hjälpa till med att återställa effekterna av stenbrytningen i området. Calla Curman skulle senare komma att donera området till Kungliga Vetenskapsakademien för att genom deras försorg, som hon själv uttryckte det, ”förvaltas och för all framtid så som ett naturminnesmärke bevaras” (Andersson 1996, s.12).

3.4.3 Planeringsperspektivet vinner dominans

Under 1930-talet tilltar industrialiseringen och expansionen av den urbana bebyggelsen. Förändringarna märks inte minst på landsbygden där de ekonomiska och sociala förutsättningarna påverkades av förbättrade transportmöjligheter. Förändringarna fick också tydliga avtryck i landsbygdens sociala organisation och

fysiska uttryck (jfr Lewan 1967). Den genomgripande moderniseringen fick även konsekvenser för olika naturvärden. Den ökade urbaniseringen innebar ett ökat behov av att planera markanvändningen och andra former av resursutnyttjande i och utanför städerna. Miljöperspektivet handlade emellertid vid den här tiden fortfarande till stor del om sanitet och bostäder (Lundgren 1991). Funktionsseparering och effektivitet betonades i syfte att komma till rätta med samtidens problem (Mårald 2008, s.229) och ett ökat intresse från olika myndigheter att inventera olika värden skapade förutsättningar för att integrera olika värden i planeringsarbetet. Samtidigt ändrades också perspektiven på naturskyddet som i allt högre grad kom att präglas av ett ekologiskt vetenskapsperspektiv. Naturen skulle på så vis i allt större utsträckning komma att tillskrivas ett egenvärde och det innebar också en övergång från det unika till det generella (Wrammer & Nygård 2010).

En liknande utveckling kan vidare även skönjas inom den fysiska planeringen som vid den här tiden också blev mer och mer präglad av vetenskapliga ideal kring rationalitet och tekniska lösningar. Under 1940-talet skulle det mer arkitektoniskt orienterade begreppet stadsplanering ersättas av det mer vetenskapliga begreppet samhällsplanering (Strömgren 2007, s.89ff). Konkret skulle detta visa sig genom ett stärkt kommunalt planmonopol i fråga om rätten att reglera markanvändningens utformning samt i inrättandet av en mer långsiktig, men anpassningsbar, översiktsplanering (a.a., s.120 jfr Forsberg 1992, s.31).

I begreppet samhällsplanering finns emellertid också en underliggande politisk laddning, förankrad bland samtidens socialdemokrater och kommunister. Bland annat förespråkades inskränkningar i äganderätten och ökade möjligheter för det allmänna att i högre grad bestämma över markanvändningen, vilket i sin tur mötte motstånd från högern (Strömgren 2007, s.101ff). Utvecklingen kan ses som ett uttryck för en generellt ökad tilltro till olika kollektiva och offentligt administrerade lösningar på olika samhällsfrågor (jfr Forsberg 1992, s.20). Under mellankrigstiden tillsattes till exempel en utredning om vattenföröringarna vilken reste frågan om inrättandet av en myndighet och åter höjdes motröster från industrins intressen. Frågan löstes via den befintliga myndighetsstrukturen (Lundgren 1991, s.152), men skulle kunna ses som en parallell till framväxten av en allt mer utvecklad myndighetsorganisation inom den gröna linjen.

Vid sidan av att lösa praktiska frågor kring människors behov i allt trängre och allt mer expansiva urbana miljöer, fanns också en ambition att genom planering skapa demokratiska medborgare (Strömgren 2007, s.89ff, 99). Tilltron till vetenskaplighet och rationalitet spelade en viktig roll för att ge det moderna planerings- och miljövardssystemet dess legitimitet (Mårald 2008), något som senare skulle få ett tydligt genomslag i efterkrigstidens socialdemokratiska version av den liberala välfärdsstaten (Anshelm 1995). Men utvecklingen kan redan under 1930-talet ses dels som ett uttryck för arbetarklassens och socialdemokratins växande inflytande i

samhället och dels som en reaktion mot den kapitalistiska ekonomins upprepade kristendenser (Forsberg 1992, s.21). Utvecklingen av planeringssystemet och en mer enhetlig miljöpolitik speglar genombrottet för en socialliberal politik i förhållande till en tidigare konservativ och klassiskt liberal hållning, till exempel i synen på statens roll och på äganderättens betydelse som grundläggande rättslig princip (jfr a.a., s.20).

I och med att modernismen bröt igenom förändrades staden, från "ohälsosam grav" till något som stod för en positiv utveckling och ett gott liv (Mårald 2008, s.228). Natur och kultur blev därmed också i högre grad mer uttalat urbana värden. Det urbana perspektivet på naturen och kulturen var i sig inte något nytt, det hade odlats också under romantiken, men i linje med modernitetens demokratiska ideal, och då inte minst i den framväxande socialdemokratiska välfärdsstatens tappning, formaliserades dessa värden som samhällsintressen. Utvecklingen skulle därmed kunna sägas markera en brytpunkt i förhållande till det sena 1800-talets dominans av privata och lokala intressen inom den borgerliga bildnings- och rekreationskulturen (se avsnitt 3.3.3). Inordningen av natur- och kulturhistoriska värden kan därmed närmast förstås som en form av hygieniska åtgärder för att skapa en ordnad historisk natur, men också för att organisera samhället, eller landskapet om man så vill, i sin helhet (jfr Mårald 2008).

I takt med den vetenskapliga utvecklingen förändrades också det rumsliga perspektivet. Naturskyddet var till en början en fråga om "var" istället för "hur", så tillvida att naturskyddsfröspråkarna inte tycktes bry sig så mycket om vad som släpptes ut så länge det inte fick konsekvenser för de skyddsvärda objekten. Miljöskydd handlade då, med miljöhistorikern Lars Lundgrens ord, "huvudsakligen om att *flytta* föreningar" (Lundgren 1991, s.154). Naturskyddsperspektivet skulle emellertid komma att breddas under andra hälften av 1930-talet, bland annat genom en diskussion kring behovet av att också skydda mer vardagliga värden i odlingslandskapet, till exempel betesmarker (Wrammer & Nygård 2010, s. 49f). Den ökade förståelsen för de rumsliga sambanden utgör en viktig del i framväxten av ett landskapsperspektiv inom den samlade miljövården under efterkrigstiden.

Planeringsdiskursen påverkade också perspektiven inom samtidens natur- och kulturvård. Det helhetsperspektiv som tidigare lyfts fram av hembygdsrörelsen, och som företrätts av Erixon, kontrasterar till exempel tydligt mot det modernistiska perspektivet under 1930-talet. Erixon verkar emellertid ha påverkats av den samtida diskussionen kring kulturvårdens utformning (jfr Wetterberg 1992, s.354f). I en artikel i RIG 1936 argumenterade Erixon till exempel för upprättandet av olika slags kulturhistoriska reservat. Av innehållet i artikeln framgår att det inte längre handlade om det omfattande helhetsgrepp som förordats tidigare, däremot fanns tanken på att de bevarade byggnaderna skulle utgöra en sammanhållen bevarad miljö fortfarande kvar.

I likhet med principerna för tidigare reservatsbildningar såg Erixon det offentliga domäninnehavet som utgångspunkt för reservatsbildningen. Enligt Erixon skulle urvalet utgå från en

lista över sådana byggnadsminnesmärken på statens egna områden, som annars vara av så stor kulturell och historisk betydelse, att de ej får förstöras eller förändras utan myndigheters medgivande (Erixon 1936, s.229).

Det antyder en fortsatt stark position för den privata äganderätten i förhållande till offentliga intressen. Erixon efterlyste emellertid också en riksomfattande inventering som även borde omfatta privat egendom. Han betraktade detta som ”en statlig uppgift” (Erixon 1936, s.247):

Problemet griper vida ut över frågan om skydd för byggnadsminnen på statens egna domäner och måste på visst sätt även komma att beröra den privata äganderätten. Huvudfrågan blir till sist införandet eller ej av en allmän kulturskyddslag. (Erixon 1936, s.246f).

Det av Erixon föreslagna kulturreservatet, en reservatsform som, åtminstone identisk till namnet, skulle införas i Miljöbalken drygt 50 år senare, kan ses som en sammansmältning av det etnologiska helhetsperspektivet och den modernistiska planeringens rumsliga och funktionella avgränsning.

Avgränsningen hade också en kronologisk dimension. Idéhistorikern Richard Pettersson pekar till exempel på att det i ett betänkande rörande det systematiska utforskandet av folkkulturen från 1924, drogs en gräns mellan det moderna och det förmoderna omkring 1850, en gräns som enligt Pettersson sannolikt grundats på skräväsandets avskaffande och genombrottet för industrialismens tekniska innovationer. Gränsdragningen kan, enligt Pettersson, förklaras mot bakgrund av utredningsförfattarnas ämnesmässiga bakgrund inom etnologin och ”folkminnesforskningen”. Enligt Pettersson hade arkeologer och konsthistoriker sannolikt placerat skiftet mellan det förmoderna och det moderna ca 50 år tidigare, i samband med laga skiftets omformning av det traditionella jordbrukssamhället (Pettersson 2004, s.50). Enligt Pettersson skall också Sigurd Erixon ha dragit gränsen mellan det moderna och förmoderna just vid tiden för laga skiftet, då den oskiftade bondbyn representerade en närmast tidlös och oföränderlig kultur med rötter i det forntida (a.a., s.59).

3.4.4 Fornminnesvården institutionaliseras

Under mellankrigstiden blev den antikvariska praktiken alltmer samhällsintegrerad, dels genom att i allt högre grad relateras till olika planeringsfrågor, dels genom att allt mer uttalat definieras som ett samhällsintresse (jfr Ödman 1993a, s.41). Utvecklingen tog sig dels uttryck i en förändrad lagstiftning och dels i en reformering av

fornminnesvårdens organisation och myndighetsstruktur. Som ett led i utvecklingen av en modern fornnminnesvårdsorganisation inleddes en rikstäckande fornnminnesinventering knuten till Rikets allmänna kartverk (Baudou 2004, s.217, 240, 244f jfr Carlie & Kretz 1998, s.15f) och framställningen av ekonomiska kartan i skala 1:10 000. Fornminnesvården fick därmed en allt tydligare koppling till den moderna samhällsplaneringen. Inventeringen var samtidigt tydligt begränsad. Enligt riksdagsbeslut 1937 registrerades alla synliga lämningar ovan mark och de inledande inventeringarna präglades av tydliga prioriteringar med inriktning mot förhistoriska och medeltida lämningar, men framför allt förhistoriska gravar, medan boplatslämningar behandlades mer restriktivt fram till 1970-talet (Jensen 2006, s.34ff).

Riksdagsbeslut om att inrätta Riksantikvarieämbetet som central myndighet hade fattats 1938 (Baudou 2004, s.244) och förändringen kom sedan att genomföras i och med att ansvaret för fornnminnesvården flyttades från Vitterhetsakademien till en självständig Riksantikvarie med Riksantikvarieämbetet som ämbetsverk i samband med instiftandet av 1942 års fornnminneslagstiftning (Ödman 1993a, s.53). Utvecklingen mot en mer samhällsorienterad antikvarisk arkeologi innebar också en ny organisation av det regionala kulturminnesvårdsarbetet. Några år senare, 1945 inrättades en lokal landsantikvarieorganisation som en del i den statliga regionala administrationen, men med Riksantikvarieämbetet som överordnad myndighet (Baudou 2004, s.245). Förändringen innebar både ökade resurser till den antikvariska arkeologin och en skyldighet att följa samhällsutvecklingen (a.a., s.230).

I den nya lagstiftning som antogs 1942 utvidgades fornlämningsbegreppet till att också omfatta lämningar av mer generell kulturhistorisk karaktär, såsom arbetsplatser, kultplatser, vallgravar, väglämningar, broar och hägnader samt så kallade fasta naturföremål knutna till sägner och traditioner (Ödman 1993a, s.35, Jensen 2006, s.32). Samtidigt byttes begreppet "fortiden" ut mot mer tidsneutrala begrepp som "tidigare inbyggare", "forna tider", "fordom övergivna" och "åldriga", en förändring som på sikt också öppnade för yngre lämningar i fornlämningsbegreppet (Jensen 2006, s.33).

Utvecklingen av arkeologin som samhällsintresse innebar emellertid också att det skapades organisatoriska förutsättningar för borttagande av fornlämningar, bland annat genom 1942 års fornnminneslagstiftning (jfr Baudou 2004, s.205). I lagstiftningen infördes ett rimlighetskriterium baserat på en bedömning av fornlämningens betydelse ställt i relation till den olägenhet den kunde medföra för markägaren. Samtidigt infördes också en ersättning som kompensation till markägaren i det fall tidigare okänd fornlämning blev till påtagligt problem (Ödman 1993a, s.39f). Planeringsperspektivet innebar emellertid också ett ökat skydd så till vida att det ställdes större krav på planeringsinsatser från arbetsföretagare för att undvika skador på fornlämningsbeståndet samtidigt som kostnaderna för en eventuell

undersökning, eller för att bevara en fornlämning, lades på exploitören (a.a., s.40). Vidare infördes också i 1942 års lagstiftning möjligheten att avgränsa ett fornlämningsområde omkring fornlämningen och samtidigt infördes också möjligheten till expropriation av särskilda fornlämningar, inklusive omgivande område, i expropriationslagen (a.a., s.41, jfr Jensen 2006, s.32).

Parallellt med den ökade samhällsintegrationen förändrades också relationen till landskapet. De olika inventeringar som genomfördes under mellankrigstiden har till exempel tolkats som genombrottet för ett modernt landskapsperspektiv (Pettersson 2004). Även om det momentant inte fick något genomslag inom miljövärden togs viktiga steg i riktning mot ett mer landskapligt helhetsperspektiv också inom dåtidens ekologiska forskning. En motsvarande utveckling som inom fornminnesvården märks också inom naturvården under 1930-talet, till exempel i det att naturskyddsförespråkarna allt mer kom att lyfta fram det typiska som central utgångspunkt för värderingen (Lundgren 1991, s.146). Utvecklingen hänger också samman med vetenskapens allt starkare ställning inom naturvården. Tanken på det unika och avvikande ersattes av det representativa och det typiska, vilket också innebar ett ökat intresse för kulturlandskapets naturhistoriska värden (Wrhammer & Nygård 2010, s.40).

3.5 Kriser, insikter och lösningar

Under efterkrigstiden fortgick utbyggnaden av det moderna samhället, på ett socialt och politiskt plan genom en fortsatt utbyggnad av det administrativa systemet och myndighetsorganisationen. Efterkrigstiden är den period då Sverige på allvar urbaniseras och förändringarna märks också på ett fysiskt plan genom en kraftig expansion av modern bebyggelse och infrastruktur. Förändringarna märks också utanför städerna och tätorterna. Grunddragen i det rurala landskapets struktur, och då kanske framför allt fastighetsstrukturen, kan vid den här tiden fortfarande till stor del sökas i 1800-talets skiftesreformer. Under efterkrigstiden genomgick emellertid skogsbruket och jordbruket stora förändringar i samband med en allt mer långtgående mekanisering och motorisering. Den tekniska utvecklingen gjorde att jordbruket, och med tiden också skogsbruket, i allt högre utsträckning förvandlades till ett ensamarbete vilket i sin tur medförde att ”arbetskraft frigjordes för industrins och tjänstesektorns behov” (Mårald 2008, s.229). Samtidigt fortgick utvecklingen av bilismen vilket i grunden förändrade relationen mellan arbete och boende.

Detta gav upphov till en tilltagande obalans i fråga om demografisk fördelning och ekonomisk utveckling. Den bebyggelsemässiga moderniseringen märks både i och omkring städerna och tätorterna. I tätorternas utkanter expanderade villa- och industribbyggelse, och senare också miljonprogrammets flerfamiljshus och höghusområden. Inne i städerna och tätorterna ersattes äldre trähusbebyggelse av mer

modern och tidstypisk arkitektur. Expansionen hänger i flera fall ihop med utvecklingen av lokal industri, men också med en ökning av den lokala tjänstesektorn, privat såväl som offentlig. Utvecklingen kan också avläsas vid de mindre tätorterna, där bebyggelsen vid den här tidpunkten, vid sidan av villabebyggelse och flerfamiljshus, kompletterades med till exempel Folkets hus, kommunalhus, skolbyggnader för grundskolan och kommersiella lokaler.

3.5.1 Kris och insikt

Teknikutvecklingen innebar emellertid också ökade utsläpp från hushåll, industrier och jordbruk och modernitetens konsekvenser blev allt mer påtagliga. En medvetenhet om människans negativa påverkan började infinna sig, formulerad i form av olika kriser (jfr Bromelley 1997, s.18f). Insikterna om det moderna samhällets konsekvenser utgör också en viktig bakgrund till efterkrigstidens ökade politiska intresse för miljöskydd och senare också skyddet av hela landskap. Som ett exempel kan nämnas den internationella konferensen ”Man’s role in changing the face of the earth” 1955 som samlade forskare från olika länder (jfr Sauer 1956, se avsnitt 2.2.2). De kritiska insikterna om människans miljöpåverkan skulle senare också få ett stort internationellt genomslag i och med Rachel Carsons bok ”Tyst vår” som publicerades 1962 (jfr Mårald 2008, s.234).

Miljövården i urbana miljöer under 1950-talet syftade fortfarande i hög grad till att öka trivseln och hälsan för den urbana befolkningen (Mårald 2008, s.235) men samtidigt märks också en utveckling mot ökad samhällsintegration. I en offentlig utredning presenterad av Naturskyddsföreningen 1951 föreslogs både en ny lagstiftning och etableringen av en särskild naturvårdsmyndighet, men i utredningen diskuterades också naturvårdens samhällsnytta och behovet av ett ökat helhetsperspektiv på relationen mellan samhället och miljön. Enligt utredningen innebar behovet av ett helhetsperspektiv att omsorgen om olika naturvärden utsträcktes till att också, vid sidan av avgränsade områden, omfatta generella värden, till exempel en viss form av markanvändning eller en djurart. Några förslag på hur en sådan lagstiftning skulle utformas lämnades emellertid inte (Wrammer & Nygård 2010, s.61). I utredningen föreslogs att områdesskydd skulle kunna införas utan medgivande från markägaren, i vissa fall genom expropriation. Utredningen föreslog också ett nytt institut, så kallade naturparker, samt bestämmelser som skulle ligga till grund för ett landskapsbildsskydd (a.a., s.62). Samma år infördes också en strandskyddslag som reglerade bebyggelsen i strandnära lägen (Lundgren 1991, s.146).

Om 1950-talets miljödiskurs kan beskrivas i termer av krisinsikt, handlade 1960-talets diskussion till stora delar om att hitta godtagbara politiska och tekniska lösningar (jfr Mårald 2008, s.243f). Detta hörde samman med en gradvis allt mer utvecklad ekologisk systemteori och kunskaper rörande effekterna av föroreningar

(Bromeley 1997, s.19). Den allt mer vetenskapligt motiverade omsorgen om miljön sammanföll också med det framväxande folkhemmets tilltro och optimism kring tekniska lösningar och som en konsekvens utvecklades miljöfrågan successivt till ett eget politikområde (jfr Lundgren 1991, s.158f). Miljöfrågans ökade politiska status hänger också samman med dess attraktionskraft för en växande medelklass under efterkrigstiden och då inte minst för socialdemokraterna (Anshelm 1995). Miljöskyddet blev därigenom en viktig komponent i byggandet av det moderna Sverige i spänningsfältet mellan civilisationskritik och tillämpningen av rationalism och pragmatiskt reformarbete för att finna politiskt acceptabla lösningar (Mårald 2008, s.224).

Även om det, ur ett svenskt perspektiv, till stora delar fortfarande var den blå linjen som dominerade, skulle frågan om områdesskydd och grön miljövard få allt större utrymme. Under 1960- och 70-talet kom ekologiska frågeställningar i allt högre grad också att integreras i den samtida planeringsdiskursen (Strömgren 2007, s.136f). Utvecklingen tog till stora delar utgångspunkt i en ökad vetenskaplig förståelse för landskapet som ekologiskt sammanhang men hänger också ihop med en mer utvecklad myndighetsorganisation samt plan- och miljölagstiftning. En liknande utveckling kan skönjas också i andra europeiska länder vid den här tidpunkten (Bromeley 1997, s.19ff). I den utredning rörande naturvården som redovisades 1962, "Naturen och samhället", betonades även vikten av de sociala och kulturella dimensionerna för att upprätthålla ekologiska värden (Lundgren 1991, s.147). Naturvårdens roll som samhällsintresse förstärktes också i och med den naturvårdsreform som genomfördes 1963-64 (Wrammer & Nygård 2010, s.79) och den nya naturvårdslagen 1964. Lagen innefattade ett nytt institut, naturreservatet, men också krav på tillstånd vid täktverksamhet i syfte att skydda landskapsbilden (Lundgren 1991, s.147).

Utvecklingen av den offentliga miljöpolitiken innebar också en utveckling av den offentliga förvaltningen och myndighetsorganisationen. Statens naturvårdsnämnd inrättades 1963 och skulle senare, genom sammanslagning med Luftvårdsnämnden, Vatteninspektionen och Vattenbyggnadsstyrelsens va-byrå, ombildas till Naturvårdsverket 1967 (Lundgren 1991, s.147, 153). Samtidigt med Naturvårdsverket infördes också Statens planverk (Strömgren 2007 s.119, 140f). Utvecklingen av myndighetsstrukturen återspeglar den övergripande utvecklingen mot en ökad integration mellan planering och miljövarsintressen men också en modern planering grundad i ett vetenskapligt perspektiv. Verksamheten vid Naturvårdsverket präglades till exempel i hög grad av de samtida vetenskapliga perspektiv som utvecklats inom biologin (Wrammer & Nygård 2010, s.80). Parallellt med inrättandet av Naturvårdsverket och Statens planverk 1967 reformerades också den regionala naturvårdsorganisationen genom att länsingenjörskontoren bildade länsstyrelsernas naturvårdsenheter tillsammans med naturvårdsintendenterna

(Lundgren 1991, s.153). Detta innebar att den gröna och blå linjen förenades organisatoriskt både på ett nationellt och på ett regionalt plan.

Formellt skulle emellertid gränsdragningen mellan den gröna och blå linjen, genom uppdelningen mellan Naturvårdslagen och Naturresurslagen 1969, komma att upprätthållas fram till det att den nya samlade Miljöbalken infördes 1988 (jfr Mårald 2008, s.224). I och med Naturresurslagen och Plan- och bygglagen, och senare också Miljöbalken, blev naturvårdsfrågorna, och i någon mån också kulturminnesfrågorna (jfr Jensen 2006, s.42), kommunala angelägenheter. I sin konkreta tillämpning skulle emellertid hanteringen av dessa intressen i stor utsträckning komma att ligga kvar hos länsstyrelserna.

Konsekvenserna av det moderna samhällets utveckling märks också i den nya planeringslagstiftning som presenterades 1967. Urbaniseringen hade fortgått ytterligare och utvecklingen av det moderna samhället och dess livsmönster hade fått konsekvenser för områden utanför städerna, till exempel i form av en tilltagande fritidshusbebyggelse och anläggningar för rekreation, inte minst i kustnära och andra vattennära områden. Detta föranledde dels en mer utvecklad kommunal planering och dels en övergripande planering på riksnivå för att tillvarata olika intressen (Strömgren 2007, s.121, 136f).

Planeringen fick därigenom ett större inflytande. Utvecklingen innebar också att den offentliga sfärens och planeringstjänstemännens inflytande ökade på bekostnad av och markägarna. Paradoxalt nog minskade samtidigt tilltron till förmågan att planmässigt och på lång sikt tillgodose olika behov, dels på grund av en ökad medvetenhet om planeringens begränsningar att hantera komplexa system, dels på grund av en politiskt grundad kritik av planeringen. Borgerliga politiker ställde sig kritiska till planeringssystemets demokratiska förutsättningar. Bland annat riktades kritik mot bristen på medbestämmande och insyn i den kommunala planeringsprocessen som man menade i allt för stor utsträckning styrdes av planerare och tjänstemän. Krav ställdes därför på ökat inflytande för de förtroendevalda (Strömgren 2007, s.137f). Lösningen blev en anpassningsbar och dynamisk planering för att möta samtidens och den nära framtidens växlande behov (a.a., s.149ff). Planeringen blev en fråga om en pågående process snarare än en gestaltning eller formgivning av stadsrummet (a.a., s.131). En pragmatisk inställning märks också i den miljöskyddslag som antogs 1969. Lagen innebar bland annat införandet av en koncessionsnämnd som skulle fatta beslut i enskilda ärenden rörande företagarentressen och miljöhänsyn. Miljöfrågan lyftes därmed på sätt och vis ut ur det rättsliga systemet genom att koncessionsnämnden i praktiken fungerade som tillståndsmyndighet (Lundgren 1991, s.153).

Under andra hälften av 1960-talet initierades en diskussionen kring behovet av en rikstäckande resursplanering. Diskussionen var en konsekvens av ett antal konflikter mellan större nationella projekt respektive regionala och lokala intressen. I det förslag som presenterade 1966 finns en tydlig rumslig dimension i ambitionen att identifiera

olika markresurser i syfte att främja en bättre hushållning. Den fysiska riksplaneringen fastslogs 1972 och tanken var då att planeringen skulle utgå från en ekologisk grundsyn (Strömberg 2007, s.143ff, Lundgren 1991, s.147 jfr Forsberg 1992). Den fysiska riksplaneringen är ett tydligt uttryck för ambitionen om en integrerad planering och miljövård, en ambition som sedan skulle vidareutvecklas i Naturresurslagen och Plan- och bygglagen. Parallellt med helhetsperspektivet finns det emellertid också, i den rumsliga avgränsningen av olika intressen, ett tydligt inslag av funktionsseparering. Den utgör därför en viktig utgångspunkt för att förstå utvecklingen av kulturmiljövårdens landskapsperspektiv under 1980- och 90-talen.

3.5.2 Landskapet som miljö

Under första hälften av 1970-talet förstärks det ekologiska perspektivet, bland annat genom att begreppet landskapsbild i allt högre grad kom att ersättas av naturmiljö. Detta innebar samtidigt att landskapets naturvärden omsattes i avgränsade värden, något som också blev möjligt genom utvecklingen av en ändamålsenlig organisation, lagstiftning samt ekonomiska resurser för inköp av markområden. Samtidigt kompletterades de rådande reservatsformerna nationalpark, naturreservat och naturminne 1974 med naturvårdsområdet. Naturvärdena erhöll under 1970-talet ett starkare skydd och det ställdes högre krav på ersättning i samband med exploatering (Wrammer & Nygård 2010, s.79, 93).

I och med etableringen av den moderna svenska miljövården skedde ett skifte i relationen mellan naturvärden och kulturminnesvärden. För då den senare varit den normgivande under början av 1900-talet var det nu naturvärden och det ekologiska perspektivet som till stora delar blev utgångspunkten för utvecklingen av kulturmiljövårdens paradigm. Det handlade då dels om själva miljöperspektivet och dels om integrationen med den framväxande planeringsorganisationen. I en statlig utredning rörande kulturminnesvärden betitlad "Kulturminnesvård, Betänkande avgivet av 1965 år musei- och utställningssakkunniga", förkortat MUS 65, förordades en ökad samhällsintegration förankrad i den regionala myndighetsorganisationen med en länsantikvarie riktad mot kommuner och allmänhet. Betänkandet kan på flera sätt sägas beteckna startpunkten för den moderna kulturmiljövården (Jensen 2006, s.38, Ödman 1993a, s.56ff). Utvecklingen av kulturmiljövårdens organisation hänger emellertid också ihop med en generell utveckling av den offentliga administrationen på regional nivå (jfr Grimlund, Gustafsson & Zanderin 1997, s.47f). Länsantikvarierna inrättas vid länsstyrelserna i samband med länsstyrelserreformen 1974 och i en omorganisation av kulturmiljövårdens regionala organisation, 1976, överfördes den antikvariska handläggningen från Riksantikvarieämbetet som sektorsmyndighet till länsstyrelserna och länsantikvarierna. Utvecklingen innebar därmed en form av decentralisering, men också en ökad samhällelig integration, i det att den antikvariska handläggningen, såväl organisatoriskt som geografiskt, flyttades

ytterligare ett steg närmare den konkreta planeringsverksamheten. Decentraliseringen innebar emellertid att det med tiden också utvecklades regionala skillnader i tillämpningen av fornlämningsbegreppet (Jensen 2006, s.38, 44f, Baudou 2004, s.287).

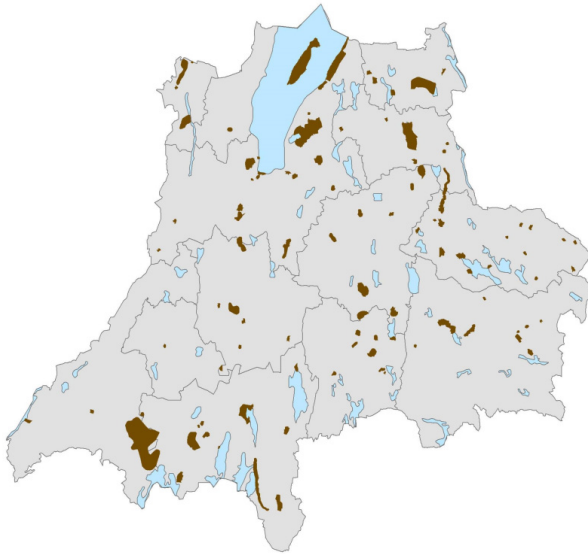
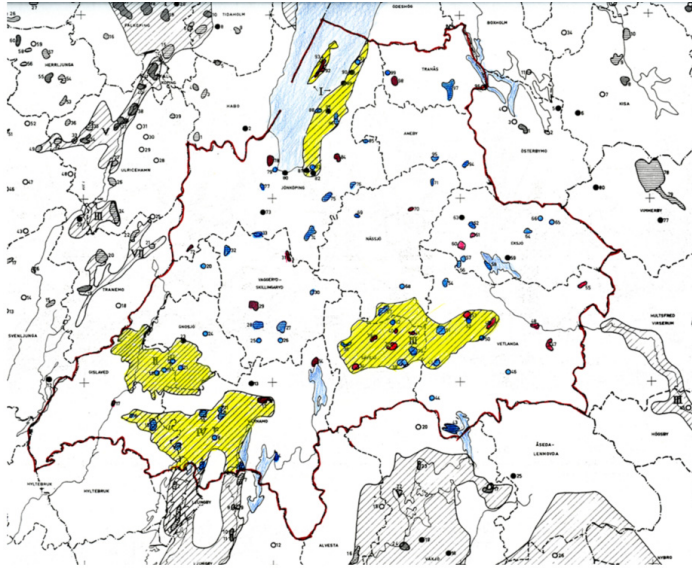
Utvecklingen av kulturmiljövårdsperspektivet influerades också av arbetet med den fysiska riksplaneringen, i vilket arbetet med det arkeologiska underlagsmaterialet syftade till att belysa olika faser i landets bebyggelse- och kolonisationshistoria (Ödman 1993a, s.67). Landets landsantikvarier uppdrogs att i text och karta ange enskilda kulturminnen samt kulturhistoriska miljöer med stor betydelse. De utpekade områdena fångade i flera fall en viss karaktär eller ett sammanhållet tema inom dess avgränsning och ofta var de också förhållandevis stora. Riksantikvarieämbetet bedömde emellertid att resultatet var allt för varierande mellan de olika länen. Kulturmiljövårdens värden fick därmed inte något egentligt genomslag i planeringen i den form de presenterades 1972. Arbetet med underlagsmaterialet skulle emellertid till stora delar senare komma att ligga till grund för utpekandet av riksintressen för kulturmiljövården och mer eller mindre parallellt med detta pågick också arbetet med de kommunala kulturmiljöprogrammen under 1980- och 90-talen (Vestbö-Franzén 2010, s.64). Jämfört med andra reservatsformer var de avgränsade områdena mycket omfattande och var arealmässigt i paritet med flera av nationalparkerna (figur 3:3).

Ytterligare en utgångspunkt för att förstå utvecklingen av kulturmiljöperspektivet är de olika försök till helhetsperspektiv på landskapet genom ämnesöverskridande samarbeten, till exempel mellan arkeologer, kulturgeografer och ekologer, som genomfördes under 1960- och 70-talen. Under perioden utkom flera böcker som på olika sätt försökte koppla ett helhetsgrepp på landskapet som historisk och ekologisk miljö. Ett sådant exempel är boken "Ekologi och Landskap - Praktisk miljökunskap" som utkom 1974, där ekologer, arkeologer, geografer och andra specialister inom olika akademiska fält bidragit med olika artiklar (Brinck m.fl. 1974). I boken bidrog också överantikvarie Sverker Jansson med artikeln "Kulturvård och miljövård" (Jansson 1974a) i vilken han dels sätter kulturvården i relation till det omgivande samhället och dels knyter an till den ekologiska miljövården. Samma år utkom också Jansson med boken "Kulturvård och samhällsbildning" (Jansson 1974b). Ett decennium tidigare, 1965, hade överantikvarien K.A. Gustawsson utkommit med boken "Fornminnesvård" (Gustawsson 1970). Titlarna antyder olika perspektiv och ställda mot varandra kan de i någon mån ses som markörer för övergången från kulturminnesvård till kulturmiljövård.

Det ökade miljöperspektivet märks också inom fornminnesinventeringen. Inventeringens inriktning hade till stor del legat fast sedan mellankrigstidens inledande inventeringar, men under efterkrigstiden skedde gradvis en regional anpassning genom att nya kategorier tillkom, till exempel i registreringen av jämtländska järnframställningsplatser och ödesbölen. Senare tillkom också

stenåldersboplatser efter 1970-talets inventeringar i Bohuslän och Norrland (Jensen 2006, s.36). Utvecklingen kan till viss del förklaras mot bakgrund av en ökad kunskap om det förhistoriska landskapet till följd av en mer utvecklad arkeologisk och kulturgeografisk bebyggelse- och landskapsforskning (Baudou 2004, s.248). Kulturlandskapet skulle därmed komma att betraktas som ett historiskt källmaterial i sig (jfr Selinge 1974, s.14).

Inventeringen styrdes också av de kulturpolitiska målen och tillsammans med en ökad resurstilldelning innebar det att den så kallade andragångsinventeringen kunde ges en större tematisk omfattning. Bland annat riktades en ökad uppmärksamhet mot mer profana lämningar och fornminnesinventeringen skulle därmed, vid sidan av bebyggelselämningar, med tiden också komma att omfatta till exempel fossil åkermark och järnframställningsplatser (Jensen 2006, s.39ff, 39ff, jfr Selinge 1974, s.37ff, Klang 1981, s.53, Klang 1986, s.138). Detta påverkade också bedömningen av fornlämningarna. Då inventeringarna tidigare styrts av en bedömning av lämningarnas ålder, kunde nu yngre lämningar bli aktuella genom att det förhållandet att de var övergivna gavs överordnad betydelse i relation till ålderskriteriet (jfr, Jensen 2006, s.39, jfr Selinge 1974, s.14).

Figur 3:3 Den övre kartan visar områden av kulturhistoriskt värde enligt den fysiska riksplaneringen. Gula skrafferade ytor anger "Miljöer och större områden av betydelse för kulturminnesvården" (Franzén 2010, s.84 figur 9). De röda områdena markerar "Kulturhistorisk miljö av riksintressen" och de svarta cirkelarna motsvarande områden mindre än 100 ha. De blå områdena markerar "Kulturhistorisk miljö av länsintresse", blå cirkelarna motsvarande dito område mindre än 100 ha. Den nedre kartan visar Riksintressen för Kulturmiljövården i Jönköpings län. (bilderna är framställda av Ådel V. Franzén, Jönköpings läns museum).

3.6 Det postindustriella landskapet

Oljekrisen 1973 markerar slutet, eller åtminstone början på slutet, på det politiska och ekonomiska paradigmet som kom till uttryck i utvecklingen av efterkrigstidens liberala välfärdsstat. Oljekrisen sammanföll med en ekonomisk nedgång efter en längre tids tillväxt (Harvey 2006, Harvey 2009). Samtidigt hade statens auktoritet börjat ifrågasättas både från vänster och höger. Högerens kritik fick sitt tydligaste uttryck under andra hälften av 1970-talet i och med att det rådande ekonomiska och politiska paradigmet ifrågasattes, och i vissa fall också ersattes, av ett neoliberalt paradigmet. I kontrast mot utvecklingen av efterkrigstidens välfärdsstat betonade neoliberalismen en minimal offentlig sektor och privatiseringar av gemensamma institutioner och resurser. Från vänster utvecklades samtidigt olika kritiska perspektiv som ifrågasatte etablerade politiska ståndpunkter samtidigt som man ur ett demokratiskt perspektiv betonade loksamhällets betydelse. Lokalsamhället var också ett centralt perspektiv i den gröna kritik som utvecklades under 1970-talets så kallade gröna våg som sedan också fick genomslag i diskussionen kring den svenska energipolitiken.

Den ökade betydelsen av det kulturella elementet i ekonomin kan härledas till 1950-talets ökade levnadsstandard och en expanderande medelklass (Jameson 2005, s.xixff, jfr Florida 2002, s.47 figur 3.3, Isacson 2007, s.9f). Den postmoderna kulturella ekonomin är emellertid inte så mycket en fråga om en ny social struktur eller ekonomiskt systemskifte i egentlig mening, utan snarare en modifikation av kapitalismens form (Jameson 2005, s.xii) till följd av en ökad ekonomisk globalisering under 1970- och 80-talen. De förändrade förutsättningarna för den industriella ekonomin i västvärlden medförde förändrade förutsättningar för sysselsättningen, från traditionellt industriarbete till olika former av service- och tjänsteproduktion. Samtidigt genomfördes nedskärningar i offentlig sektor med en gradvis förskjutning från det offentliga till det privata som följd. Det har, som beskrivits ovan, i sin tur lett till en ökad privatkonsumtion för att tillgodose den växande medelklassens ökande behov av personlig tillfredsställelse och identitetsskapande (Isacson 2007, s.9f, 22). Detta har i förlängningen inneburit ett ökat varugörande, eller en komodifiering, av kulturen (Aronsson 2007, s.27, 32) och naturen.

3.6.1 Fysisk planering

I syfte att ytterligare integrera planeringen och miljöarbetet presenterades år 1987 Naturresurslagen och Plan- och bygglagen. De bägge lagarna innebar att naturvårdens institut på ett tydligare sätt integrerades i den kommunala planeringen (jfr Lundgren 1991, s.148). Naturresurslagen omfattade ett nytt institut i form av så kallade riksintressen, det vill säga sektorsvis definierade intressen som bedömdes vara av nationellt intresse. Riksintressena omfattades också av Plan- och bygglagen och

utgjorde en länk mellan de två lagstiftningarna. Detta syftade till att på ett tydligare sätt integrera miljöfrågorna i planlagstiftningen vid sidan om de generella formuleringarna.

Utvecklingen mot en mer miljöorienterad kulturmiljövård fortsatte under 1980- och 90-talen. Vid sidan av naturvårdssektorns intressen omfattade Naturresurslagen genom allmänna förhållningsregler också kulturhistoriska värden, som med utgångspunkt i Plan- och bygglagen integrerades i kommunens planläggning. Länsstyrelsen fungerade då som kontrollerande myndighet och granskade de upprättade planerna. Planarbetet gav emellertid också utrymme för olika former av kompromisser och förhandlingar mellan olika intressen (jfr Ödman 1993a, s.69ff).

Under slutet av 1980-talet sammanställdes "Riksintressen för kulturmiljövärden", vilka delvis grundades i de "kulturhistoriska miljöer med stor betydelse" som tidigare pekats ut i underlagsmaterialet för den fysiska riksplaneringen 1972. Riksintressena fick emellertid en betydligt mer begränsad arealmässig omfattning och i flera fall kom de tidigare utpekade områdena att styckas upp i mindre delar. Vid sidan av de tidigare utpekade områdena tillkom också ytterligare områden, till exempel områden med fossil åkermark. I de riksintressen som pekades ut tillfördes också i flera fall historiska värden som i egentlig mening inte kunde kopplas till riksintressets centrala värde, till exempel fasta fornlämningar, byggnadsvärden eller estetiska värden i landskapet. I andra fall tycks själva koncentrationen av kulturhistoriska värden inom ett visst område utgöra den enda egentliga grunden för utpekandet (jfr Vestbö-Franzén 2010).

Riksintressena innebar, åtminstone i teorin, en ökad demokratisering genom att kulturmiljövårdens värden i högra grad integrerades i den kommunala planeringen. Riksintressena var också, snarare än att hindra, ämnade att styra utvecklingen i rätt riktning (Vestbö-Franzén 2010, s.63ff). I praktiken skulle emellertid riksintressena komma att få status som kulturmiljösektorns domäner övervakade av Länsstyrelsen på bekostnad av lokala intressen (Ödman 1993a, s.72). Riksintressena gavs senare, i och med 1987 års planlagstiftning, också en relativt stark ställning i planprocessen, även om detta inte alltid gällt i praktiken (jfr Ödman 1993a, s.69ff). Även om kulturmiljöfrågorna, åtminstone formellt, blev ett kommunalt intresse så var den kommunala kompetensen ofta låg (Ödman 1993a, s.83). Enligt arkeologen Berta Stjernquist fanns ett glapp i planeringssystemet (Stjernquist 1993, s.418). Fornlämningarna - som även fortsättningsvis ur flera avseenden skulle komma att utgöra det dominerande antikvariska intresset - hanterades som regel separat i planeringssystemet och gavs därmed inte något omfattande utrymme i vare sig kommunala planer eller i kommunala kulturmiljövårdsprogram. Som regel redovisades fornlämningarna endast som solitära objekt utan egentlig relation till omgivningen (a.a., s.419), medan fokus istället riktades mot sammanhållna miljöer i odlings- eller stadslandskapet, även om enskilda fornlämningar också kunde ingå i sådana miljöer (Ödman 1993b, s.411). Enligt Stjernquist borde fornlämningarna

komma in tidigare i planeringsprocessen. Detta skulle emellertid, vid sidan av ökade kompetenskrav i den kommunala organisationen, även ställa krav på planeringskompetens bland antikvariskt verksamma arkeologer (Stjernquist 1993, s.418).

Under 1990-talet etablerades också miljökonsekvensbeskrivningar som ett verktyg för att granska och utvärdera de samlade miljöeffekterna av olika verksamheter och fysisk planering. Miljökonsekvensbeskrivning föreskrivs i Naturresurslagen och Plan- och bygglagen, och senare också i Miljöbalken. Sedan inträdet i EU regleras den svenska tillämpningen av miljökonsekvensbeskrivningar också av unionens direktiv. Införandet av miljökonsekvensbeskrivning gav uttryck för en ambition att utveckla planeringen och miljövärdarbetet i en mer proaktiv riktning så tillvida att planprocessen skulle lösa ett behov med utgångspunkt i en landskaplig situation, snarare än genom att skydda enskilda värden.

Ambitionen om en ökad integration mellan planering och miljövärd till trots upplevdes den samlade miljölagstiftningen som allt för spretig. Som en konsekvens härav tillsattes en utredning i syfte att lämna förslag till en samlad lagstiftning avseende miljövärden och miljöskyddet. Resultatet presenterades i en utredning 1996 (SOU 1996:103) och omsattes sedan i en ny lagstiftning, Miljöbalken. Den nya lagstiftningen trädde i kraft 1998 och sammanförde då naturvårdslagen och naturresurslagen samtidigt som den också samordnade olika sektorslagstiftningar. I samband med Miljöbalken infördes även kulturreservatet som ny reservatsform (SFS 1998:808, jfr Prop. 1997/98:45).

Ett mark- eller vattenområde får förklaras som kulturreservat i syfte att bevara värdefulla kulturpräglade landskap. (SFS 1998:808 7 kap 9§)

Kulturhistoriska värden hade sedan tidigare kunnat ingå i naturreservaten men i och med införandet av kulturreservaten erhöles en tydligare distinktion mellan natur- och kulturmiljö. I den nya lagstiftningen antyds också, genom åsyftningen på "kulturpräglade landskap" ett brett miljö- och landskapsperspektiv.

Ett år efter Miljöbalken antogs också de nationella miljömålen, från början 15 stycken. Ytterligare ett, rörande biologisk mångfald, tillkom 2005. Miljömålen förankrades inte i lagstiftningen utan har mer kommit att fungera som ett politiskt beslutat ramverk för det samlade miljöarbetet med utgångspunkt i miljöbalken. Miljömålen har också kommit att integreras i arbetet med den kommunala planläggningen. Flera av miljömålen omfattar, vid sidan om den blå och gröna linjens miljö- och naturskydd, också kulturhistoriska värden, framför allt i delmålen "Ett rikt odlingslandskap" och "God bebyggd miljö" som särskilt nämner kulturmiljövärden.

Ambitionen om ökad integration mellan planering och miljövärd märks också i portalparagrafen till den nya kulturminneslag som presenterades 1988. Kulturmiljön lyftes då fram som generellt samhällsintresse på ett sätt som tydligt anknyter till den

dåvarande naturvårdslagen. I den proposition som föregick 1988 års lagstiftning betonas också vikten av att kulturmiljövårdens intressen inlemmas i den övriga planeringsverksamheten, och då inte minst i kommunernas fysiska planering. Portalparagrafen kan också ses som ett resultat av tidigare utredningar som sedan början av 1970-talet hade pekat på behovet inte bara av att inte bara skydda utan också vårda och levandegöra kulturhistoriska värden i landskapet (Ödman 1993a, s.42f, Baudou 2004, s.286). I den nya kulturminneslagen introducerades också begreppet fornlämningsområde. Detta innebar att skyddet av den fasta fornlämningen i förhållande till en omgivande markanvändning förstärktes, men innebar också en begreppsmässig ”åtskillnad mellan själva fornminnet och tillhörande markområde” (Ödman 1993a, s.47). Sannolikt tog detta utgångspunkt i erfarenheten att ytterligare potentiella fornlämningar ofta kunde påträffas i anslutning till de redan kända. Kanske skulle man också kunna tolka fornlämningsområdet som en utökad kontaktyta mellan fornlämningen och det omgivande landskapet.

I 1988 års kulturminneslagstiftning preciserades också förutsättningarna för kostnaderna i samband med arkeologiska undersökningar vid arbetsföretag, bland annat genom att ange de undantag vid vilka exploatören inte skulle stå för kostnaderna. I lagen fastställdes också att det är exploatören som skall stå för kostnaden vid utredningar inför större exploateringar, en praxis som redan var etablerad sedan tidigare (Ödman 1993a, s.45). Modellen med ett kostnadsansvar för exploatören innebar naturligtvis ett incitament att undvika områden med arkeologiska värden och indirekt därmed också ett sätt att värdera den enskilda fornlämningen i förhållande till andra värden och ekonomiska intressen, till exempel själva exploateringsprojektet. Även om möjligheten till arkeologisk undersökning i syfte att ta bort en fornlämning fortfarande, åtminstone i lagens mening, utgjorde ett undantag, innebar 1988 års lagstiftning att kulturminneslagen i praktiken mer och mer utvecklades till ett effektivt instrument för att ta bort fornlämningar snarare än att skydda dem (jfr Ödman 1993a, s.83), åtminstone för tillräckligt stora aktörer.

Under 1980- och 1990-talet utvecklades en allt mer omfattande uppdragsarkeologi, som i princip innebar ökade möjligheter att med vetenskaplig legitimitet ta bort stora mängder fornlämningar. Som en konsekvens av den förändrade lagstiftningen och en omfattande utbyggnad av bostäder, industri och infrastruktur under efterkrigstiden, resulterade detta i ökade resurser för såväl akademiskt som antikvariskt verksamma arkeologer. Utvecklingen innebar en tydlig professionalisering av den antikvariskt verksamma arkeologen men också att det skapades en arbetsmarknad för specialistkompetenser, till exempel kulturgeografer och kvartärgeologer. Samtidigt som uppdragsarkeologin utvecklades trappades fornlämningsinventeringen ned. Detta innebar emellertid inte att registreringen av fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar upphörde. Även om det inte genomfördes några mer omfattande inventeringsinsatser av det slag som genomförts tidigare, tillkom nya lämningar i registret i samband med riktade inventeringsinsatser och i samband med övrig

antikvarisk verksamhet, och då inte minst uppdragsarkeologisk utredningsverksamhet. Med utgångspunkt i Skogsvårdslagen inleddes under senare delen av 1990-talet också projektet Skog- och historia i ett samarbete mellan Skogsvårdsstyrelsen och lokala kulturmiljöinstitutioner, och senare också Riksantikvarieämbetet (jfr Jensen 2006, s.45). Projektet var en del av den socialdemokratiska regeringens arbetsmarknadspolitik, så kallade Gröna jobb och upphörde som en följd av den borgerliga regeringens tillträde 2006. Utfallet av projektet har varierat kraftigt mellan olika delar av landet och har i flera fall haft tydliga begränsningar i fråga om omfattning också ur ett lokalt perspektiv, till exempel i urvalet av de områden som inventerats. Till skillnad mot den tidigare fornminnesinventeringen har inventeringen inom Skog- och historia emellertid haft en betydligt bredare kronologisk ansats, vilket inneburit att ett stort antal lämningar från historisk tid har kommit att registreras.

3.6.2 Agrarlandskapets värden

De samhällsekonomiska förändringarna påverkade också jordbrukspolitiken (jfr Myrdal 2001, Potter & Tilzey 2005, Päiviö 2008). Bland annat gjordes aktiva försök att minska jordbrukets produktion. Från att jordbrukspolitiken tidigare hade inriktats mot att skydda den egna marknaden och trygga livsmedelsproduktionen, blev inriktningen efter 1980-talet istället att försöka begränsa produktionen, dels av ekonomiska och moraliska skäl, och dels för att skydda olika landskapsanknutna värden. Utveckling kan följas i det stora flertalet av de Europeiska länderna (jfr Bromelley 1997, s.13f). I Sverige fick politiken påtagliga konsekvenser för markanvändningen, bland annat genom en markant ökning av andelen trädeslagd åkermark (Götmark, Gunnarsson & Andrén 1998, s. 19).

Politiken skulle istället i allt högre grad inriktas mot att upprätthålla agrarlandskapets värden (jfr Päiviö 2008, s.17). Ängs- och hagmarksområdenas betydelse för ekologisk stabilitet och artrikedom uppmärksammas till exempel i 1988 års miljöproposition och biologisk mångfald stod också i fokus i propositionen "God livsmiljö" från 1991 (Wrammer & Nygård 2010, s.98). I propositionen läggs också fokus på vardagslandskapet som en central nivå för miljöskyddet. Ängs- och hagmarker får ett ökat genomslag i olika rapporter och programskrifter från naturvårdsverket under slutet av 1980-talet och början av 90-talet samtidigt som det betonas att dessa markslag utgör en del av kulturarvet och att de hör ihop med olika landskapstyper (a.a., s.107ff). Parallellt med olika inventeringar av områden införs också skyddsformer och stöd kopplade till markanvändningen, framför allt det så kallade NOLA-bidraget från och med budgetåret 1986/1987 (a.a., s.101). Samtidigt minskade emellertid tilldelningen av medel för avsättning av reservat (a.a., s.99). Möjligen skulle man kunna säga att miljövärden i och med detta tog steget ut i landskapet och att utvecklingen innebar ett steg mot en mer brukarorienterad miljö- och landskapsvård. Skyddet av olika ekologiska värden i odlingslandskapet påverkades

också av EU-inträdet. Inträdet innebar till exempel att det infördes en ny reservatsform, så kallade Natura 2000-områden, men också att det uppstod konflikter med utgångspunkt i skilda förvaltningstraditioner i synen på landskapets värden mellan Sverige och EU (a.a., s.123ff).

Olika avgränsningar av bevarandevärda områden i odlingslandskapet genomfördes under första hälften av 1990-talet. I Malmöhus och Kristianstads län publicerades en översikt över natur- och kulturvärden som i stor utsträckning överensstämde med riksintresseavgränsningarna för natur- och kulturmiljövärden (Länsstyrelsen i Malmöhus län 1992) och i Jönköpings läns publicerade länsstyrelsen ett "Bevarandeprogram för odlingslandskapets natur- och kulturmiljövärden" 1992 (jfr Länsstyrelsen Jönköpings län 1992c-d). Intressant nog introduceras vid den här tiden också historiska kartor som en metod explicit för att undersöka och analysera värden med anknytning till det förmoderna landskapet (jfr Widgren 1991, Tollin 1991).

3.6.3 Landskapet som postindustriellt kapital

Under 1990-talet och det tidiga 2000-talet utvecklas en kritik mot vad som upplevs som en allt för långtgående centralisering inom såväl naturvård och planering (jfr Stenseke 1997, s.38f, Aronsson 2004, Stenseke 2008, Strömgren 2007, Thorell 2008) som inom kulturmiljövård (Jensen 2006, s.46f). Kritiken fokuserade till stor del på vad som beskrivits som den moderna myndighetsutövningens och planeringens ovanifrånperspektiv. Kritikerna ville istället lyfta fram ett mer lokalt förankrat perspektiv. Som en del i denna process etablerades under senare delen av 1980-talet begreppet kulturarv. Begreppet fick gradvis ett allt större genomslag under 1990-talet och 2000-talet och skulle med tiden komma att ersätta begreppet kulturmiljövård som benämning på den historievårdande sektorn. Begreppet kulturarv hade använts tidigare (jfr Hägerstrand 1991g) men kom under början av 1990-talet att etableras dels som ett generellt begrepp för att beskriva olika former av historiska, kulturella och ekologiska värden, dels som en benämning på ett medborgarorienterat och lokalt förankrat historiebruk med tydligt fokus mot frågor kring identitet, vardagsmiljö och immateriella värden. Som begrepp har kulturarvet sin motsvarighet i en internationell diskussion kring relationen mellan myndighetsperspektiv och lokalperspektiv.

a hegemonic 'authorized heritage discourse', which is reliant in the power/knowledge claims of technical and aesthetic experts, and institutionalized in state cultural agencies and amenity societies. [...] The power relations underlying the discourse identify those people who have the ability or authority to speak about or for heritage ... and those who do not. The establishment of this boundary is facilitated by assumptions about the innate value of heritage, which works to obscure the multi-vocality of many heritage values and meanings. (Smith 2006, s.11)

Begreppet fördes först i stor utsträckning fram inom framför allt akademiska kretsar (jfr Anshelm 1993, Beckman 1993) för att sedan etableras som myndighetspolitik under 2000-talet (jfr Tagesson 2001, Baudou 2004, s.286, Jensen 2006, s.42), bland annat i samband med Riksantikvarieämbetets projekt Agenda Kulturarv (Riksantikvarieämbetet 2002, s.7, Riksantikvarieämbetet 2004).

Kulturarvsbegreppet kan ses som en del i en postmodern planerings- och miljövårdsdiskurs och innebar ett teoretiskt skifte från en ekologisk till en humanistisk grundsyn i betoningen av såväl den subjektiva upplevelsen av kulturarvet som kulturarvet som en produkt av lokalt förankrad praktik. En viktig utgångspunkt för diskussionen kring kulturarvet, som flera senare författare återkommit till, gavs 1993 av arkeologen Stig Welinder som argumenterade för ett antropologiskt kulturperspektiv (Welinder 1993). Welinder var emellertid noga med att understryka att också begreppet kulturarv var problematiskt eftersom även det innebar en form av estetisering. Utvecklingen av kulturarvsbegreppet har i flera avseenden inneburit att historiskt betingade värden i allt högre grad betraktas som något subjektivt och föränderligt. Även om det skulle dröja till början av 2000-talet innan kulturarvsperspektivet fick genomslag i myndighetspolitiken finns ansatsen till perspektivet redan i den kulturmiljöproposition som presenteras 1988 och ståndpunkten att kulturmiljövårdens verksamhet förutsatte ett stöd i den allmänna opinionen, till exempel genom hembygdsföreningar och lokala miljögrupper. En liknande hållning hade också anförts i 1974 års kulturproposition (Ödman 1993a, s.42ff). Perspektivförändringen kan också anas i 1996 års kulturmiljöproposition i bytet från "levandegöra", det vill säga att ett passivt objekt eller sammanhang skall aktiveras, rekonstrueras eller på annat sätt väckas till liv, till betoningen av "bruk", alltså underförstått att något används i ett samtida sammanhang (jfr Baudou 2004, s.287).

Etableringen av begreppet kulturarv har bland annat inneburit en diskussion kring fornlämningsbegreppet, till exempel i fråga om relationen till ett mångkulturellt samhälle eller vem som äger rätten till fornlämningarna. Agenda kulturarv fick senare också genomslag i Riksantikvarieämbetets policy kring forsknings- och utvecklingsfrågor och flera av de projekt som genomförts inom myndighetens FoU-program under det tidiga 2000-talet har till exempel haft fokus mot frågor kring hur olika etniska och sociala grupper på ett bättre sätt skall kunna inkluderas i arbetet med kulturarvet (jfr Högberg 2006). Agenda Kulturarv har också legat till grund för arbetet med Riksantikvarieämbetets fördjupade omvärldsanalyser, till exempel "Kulturarv är mångfald – Fördjupad omvärldsanalys för kulturmiljöområdet 2004" (Riksantikvarieämbetet 2004b). Diskussionen har i flera avseenden löpt parallellt med diskussionerna kring den Europeiska landskapskonventionen (ELC) som till stor del kommit att kretsa kring just frågor om lokalt inflytande och medbestämmande över landskapet.

Diskursen kring historiebruket har i allt högre grad kommit att kretsa kring det personliga. Geografen David C. Harvey menar att detta kan förklaras med utgångspunkt i den generella politiska, ekonomiska och sociala utvecklingen, och då inte minst i nationens minskade status och betydelse som samlande kraft och identitetsmarkör (Harvey 2008, s.31). Utvecklingen skall också ses i ljuset av en postmodern teoribildning inom samhällsvetenskaperna under 1980- och 1990-talet, som till stor del tagit avstamp i en kritik av moderniteten och upplysningsprojektet (se kapitel 9). Det är samtidigt viktigt att notera att den postmoderna diskursen och begreppet kulturarv ännu inte har fått fullt genomslag i vare sig kulturmiljöarbetets (jfr Smith 2006, s.17) eller naturmiljövårdens konkreta tillämpning och arbetsformer.

Natur- och kulturvärden har i allt högre grad kommit att betraktas som ekonomiska värden, en utveckling som till stor del kan förklaras mot bakgrund av det sena 1900-talets demografiska, sociala och ekonomiska förändringar. I jakten på nya ekonomiska nischer har till exempel modernitetens industribyggnader förvandlats till kontor, konsthallar och museala turistattraktioner i den postmoderna kulturella ekonomin. Åtgärderna för att bevara industribyggnadernas kulturhistoriska värden blandas då ofta med olika försök att stimulera en lokal ekonomi och på ett likartat sätt har också jordbrukslandskapets värden kunnat passas in i den nya ekonomin (jfr Potter & Tilzey 2005, s.595). Detta har skett i takt med att jordbrukets ansvar att producera föda, foder och fibrer, har bytts mot att skapa förutsättningar för estetiska upplevelser, ekonomisk tillväxt och biologisk mångfald (Myrdal 2001) (se avsnitt 3.6.2).

Den ekonomiska strukturomvandlingen och etableringen av kritiska perspektiv på förhållandet mellan myndigheter och lokala intressen utgör också en viktig bakgrund till den Europeiska Landskapskonventionen som ratificerades av Sverige 2010. Konventionstexten (Europarådet 2000) förespråkar ett ökat lokalt deltagande i skötseln och bruket av landskapet och anknyter i flera avseenden till en diskussion kring lokalt deltagande som en förutsättning för hållbar ekologisk, social och ekonomisk utveckling. Jag återkommer med en fördjupad diskussion kring den postindustriella kulturella ekonomin och dess relation till kulturarvsparadigmet i kapitel 9.

3.7 Avgränsningen som landskapshistoriskt fenomen

Ur ett historiskt perspektiv framträder två olika grundläggande principer, eller byggstenar, för det historiskt betingade rummet. Det handlar då dels om den fysiska avgränsningen av det enskilda värdet, och dels om hur värdet framställs som historisk företeelse. Avgränsningen av värdet har då varit beroende av de förutsättningar som ges av befintliga materiella och sociala strukturer, till exempel i fråga om kunskap, kompetens och tekniska förutsättningar att identifiera värdet men också av vem som

har ägt rätten att definiera ett värde och hur olika värden skall värderas i förhållande till andra samhälleliga intressen.

3.7.1 Historisk natur

Det offentliga intresset för historiska lämningar sträcker sig tillbaka till åtminstone 1600-talet, medan avgränsningen av ekologiskt betingade värden i modern mening är betydligt yngre, även om anläggandet av parker på sätt och vis skulle kunna tolkas som en form av naturvård. Fornlämningarna intar en särställning bland de institutionaliserade avgränsningarna i det moderna planeringssystemet, men med tiden har det också uppstått ett växelspel där ekologiska och kulturhistoriskt betingade värden har påverkat varandra (jfr Sundin 2006). Utnyttjandet av olika naturresurser har i flera fall varit kopplat till kulturella föreställningar med en historisk dimension, samtidigt som förhållandet till det historiska har varit integrerat i samtida natursyn. Det naturliga tillståndet, eller minnet av det, har formats genom samtida handling, men har hela tiden också varit beroende av en konkret landskaplig situation. Samtidigt är det också så att antikvariska och landskapshistoriska värden har formats, eller i någon mån konstruerats och skapats, genom att upphöja från början helt vardagliga miljöer till bevarandevärda objekt. Relationen mellan natur och kultur gör det därmed möjligt att tala om en historisk natur i dubbel bemärkelse, alltså dels att den kulturhistoriska dimensionen får rollen av en slags natur och dels att beskrivningen av naturen är en del i en större, övergripande, kulturellt betingad berättelse kring det förflutna.

Konstruktionen av den historiska naturen måste emellertid också sättas in i ett större politiskt sammanhang. Även om vi idag till exempel kan peka på hur dagens natur- och kulturmiljövård fortfarande bär drag av till exempel sekelskiftets nationalromantik, måste också det skedet förstås i förhållande till en given historisk situation. Den moderna natur- och kulturmiljövården började ta form vid sekelskiftet och under 1900-talets första årtionden (se avsnitt 3.4.1-3.4.2). Den formades i ett mer eller mindre uttalat nationalromantiskt sammanhang, men samtidigt måste ambitionen att skydda olika värden i landskapet också ses i ljuset av en framväxande industrination och utvecklingen av ett modernt planeringssystem. Utvecklingen sammanfaller också i tid med ett antal olika demokratiska reformer under sent 1800-tal och 1900-talets första årtionden. Det sena 1800-talets kulturella sammansmältning av det fornnordiska, den inhemska naturen och allmogekulturen, kan också sättas i relation till utformningen av ett nytt politiskt kontrakt mellan samhälle och medborgare. Ett kontrakt som gradvis skulle lägga grunden för den successivt framväxande nya liberala samhällsordning som skulle ersätta det vittrande ståndssamhällets kvardröjande sociala hierarkier, inte bara mellan olika klasser utan också till exempel i fråga om kvinnors frigörelse.

Även om det finns kvalitativa, inte minst geografiska, skillnader mellan de olika reservatsformerna finns det också flera likheter. I båda fallen har det handlat om en avgränsning av ett historiskt rum som i idealiserad form har kontrasterat mot det moderna samhället, även om uttrycken har varierat. Den ideologiska grunden för denna uppdelningens politik kan sökas såväl i akademisk specialisering som i modernitetens ekonomiska paradigm, men hänger även ihop med utvecklingen av den liberala välfärdsstaten. Det finns emellertid också ett tydligt drag av eftersläpning i överföringen mellan olika sektorer, till exempel mellan den akademiska forskningen och dess implementering inom natur- och kulturmiljövården. Konstruktionen av natur och kultur har också hela tiden flera dimensioner och kan vid samma tidpunkt ha flera, ibland motsatta, ankringspunkter. Naturen kan till exempel på samma gång framställas som något (för)historiskt eller mystiskt, något nationellt och modernt men också frigörande och identitetsskapande.

Ur ett längre historiskt perspektiv utgör modernismens genombrott ett tydligt perspektivskifte i det att tanken på en svunnen guldålder byttes mot förhoppningsfulla, i flera fall radikala, framtidsutsikter. Som socialt projekt förändrades då historiens funktion, från att vara ett verktyg för att upprätthålla ståndssamhällets sociala hierarki, till att bli en utgångspunkt för formuleringen av en liberal och senare socialdemokratisk, framtida utopi. Moderniteten innebar emellertid också en förändrad syn på landskapet i vilken avgränsningen innebar en form av idealisering, där det avgränsade värdet kunde renodlas. Materialiserat i olika fysiska lämningar kunde det förflutna bokstavligen inordnas i en modern landskaplig struktur. Förändringen är då också nära sammankopplad med den sociala, demokratiska och ekonomiska reformeringen av samhället.

3.7.2 Minne, miljö och arv

Begreppen 1) fornminne, fornlämning och naturminne, 2) kultur- och naturmiljö och 3) kulturarv motsvarar i stor utsträckning relationen mellan de anglosaxiska begreppen 1) *preservation*, 2) *conservation* och 3) *heritage*, och bildar i något avseende en utvecklingskedja från objektperspektiv, till ökat helhetsperspektiv. Utformningen av det moderna planerings- och miljövårdssystemet har till stor del präglats av en utveckling mot ett ökat helhetsperspektiv och gradvis har också de olika reservats- och planeringsformerna kommit att bli alltmer omfattande i fråga om tematiskt, kronologiskt och geografiskt omfång. Utvecklingen mot en allt mer omfattande reservatsbildning och större helhetsperspektiv, i successionen av begrepp som kulturminne, fornminne, kulturmiljö och kulturarv, har emellertid inte varit vare sig genetisk eller linjär. Miljöfrågans politiska genombrott under 1950- och 1960-talen utgör en viktig utgångspunkt för att förstå det historiska miljöperspektivet, men utvecklingen har inte varit paradigmatiskt såtillvida att ett perspektiv ersätter ett annat. Förändringarna har snarare skett gradvis. Ett återkommande drag har dock varit att

nya diskurser kring det förflutna, dess handhavande och betydelse hela tiden introducerats i relation till en befintlig diskurs. Utvecklingen och etableringen av miljöperspektivet hänger till exempel samman med planeringsperspektivets förändring, från en arkitektoniskt orienterad rumslig planering till ett perspektiv mer inriktat mot att hantera samhällsprocesser. Det bör också poängteras att flera av komponenterna i den lagstiftning och administration som utvecklades under efterkrigstiden fanns klara redan under mellankrigstiden och att de av allt att döma fördröjdes till följd av kriget (Wrammer & Nygård 2010, s.25, 40, jfr Mårald 2008, s.236f). Landskapsperspektivet började etableras inom etnologin och arkeologin redan under 1930-talet och arbetet med fornminnesinventeringen utgör ett konkret exempel på miljöperspektiv, även om det var fornlämningsobjekt som registrerades.

Bilden av en närmast genetisk utveckling av miljöperspektivet kan förstås mot bakgrund av den roll tanken på ett helhetsperspektiv tyckts spela rent retoriskt. Motivet till förändring har återkommande sökts i behovet av ett ökat helhetsperspektiv i förhållande till den rådande situationen. Argumentet kommer kanske till allra tydligast uttryck i övergången från kulturminne till kulturmiljö, men finns också närvarande i diskussionen mellan den etablerade kulturminnesvärden och hembygdsvärden under början av 1900-talet. Ytterligare ett exempel på helhetsperspektivets retoriska kraft är argumenten för ett antropologiskt kulturmiljöperspektiv, ett världsarv och ett immateriellt kulturarv.

3.7.3 Avgränsningens politik

Avgränsningen är också en manifestation av ett territoriellt anspråk. Inordningen av det historiskt betingade värdet i det moderna landskapet innebar att det förflutna kunde ges en tydlig rumslig begränsning vilket i sin tur tillgängliggjorde materiella resurser, till exempel i form av råvaror och utrymme som behövdes för samhällets fortsatta utveckling. Den moderna kulturmiljölagstiftningen är i detta avseende en produkt både av en ideologiskt grundad insikt om behovet av en gemensam nationell berättelse och av den expanderande välfärdsstatens behov av yta och naturresurser. Arkeologerna som grupp har då tilldelats rätten att definiera antikvariska värden för att tillgodose behovet av väl avgränsade historiska objekt som inte står i vägen för det moderna samhällets expansiva behov. Etableringen av den förhistoriska arkeologin som dominerande antikvarisk disciplin kan därmed förstås som en kolonial strategi för att tillgängliggöra ett historiskt rum där förankringen i en vetenskaplig disciplin bidrar till att legitimera olika anspråk.

Nedtrappningen av fornminnesinventeringen och utvecklingen av kulturarvsbegreppet skulle kunna ses som ett uttryck för statsmaktens tillbakadragande och en expansion av ett mer lokalförankrat vardagslandskap. Den politiska och ideologiska dimensionen kan också förtydligas genom att ställa frågan om avgränsningen, och produktionen av dess innehåll, i relation till den

återkommande diskussion som förts kring det privata - i förlängningen äganderätten - och det offentliga. Utvecklingen av den moderna natur- och kulturmiljövården kan i detta avseende läsas som en fråga om rätten till, eller kontrollen över, rummet. I ett längre tidsperspektiv har äganderätten varit en starkt begränsande faktor, under 1600-talet i förhållandet mellan kronans och frälsets markinnehav och senare, under 1800-talet, i relationen mellan det offentliga och det privata. Utvecklingen är emellertid komplex. För samtidigt som reservatsbildningen kan ses som ett uttryck för relationen mellan det offentliga och det privata, utgör också privatiseringen av markägandet, och upplösningen av en tidigare rättsordning, en av förutsättningarna för att utveckla den moderna reservatspolitiken, det vill säga den offentliga myndighetsutövningens kontroll av den enskilda personens handlingsrum. De kulturminneslagar som instiftades 1867 respektive 1942 markerar emellertid, tillsammans med instiftandet av Nationalparker 1910, en gradvis utveckling mot ett allt mer offentligt administrerat landskap på bekostnad av den privata äganderättens auktoritet. Detta ligger också i linje med utvecklingen av det kommunala planeringssystem som senare utvecklades under 1930-talet. Det ökade inslaget av reservat under mellan- och efterkrigstiden återspeglar därmed också ett förändrat politiskt klimat och en ökad acceptans för offentliga och kollektivistiska lösningar i och med etableringen av den socialdemokratiska välfärdsstaten. Ur ett domänperspektiv ökade också den offentliga kontrollen över landskapet, dels genom en kraftig expansion av antalet avgränsade värden, dels genom en ökad handlingsförmåga till följd av en mer utvecklad myndighetsorganisation. Utvecklingen av den antikvariska verksamheten och den expanderande reservatspolitiken kan därmed ses som ett uttryck för det moderna samhällets expansion. Det ökade ianspråktagandet av rummet var emellertid inte fritt från konflikter och det avgränsade rummet bär fortfarande på en tydlig politisk laddning. Äganderätten skulle även fortsättningsvis vara ett viktigt argument mot en utökning av det offentliga intresset och skulle också finnas med i den politiska diskursen kring planering och miljövård under hela 1900-talet. Högers kritisk mot ökade regleringar och inskränkningar i äganderätten under 1960-talet anknyter till den tidigare diskussionen kring äganderätten men föregår också, i sin kritik av den offentliga myndighetsutövningen, 1990-talets och det tidiga 2000-talets postmoderna kritik.

3.8 Diskussion

Olika historiebruk möjliggörs inte enbart av sin egen samtid utan bör, i enlighet med den kritiska realistiska ontologi som diskuterats i tidigare kapitel, sökas i en förutvarande utveckling. Formeringen av en ny betydelse blir på så vis en fråga om struktur och handling, men med olika grader av förändring som resultat. Ur ett morfogenetiskt perspektiv (Archer 1995) bör utvecklingen, genomslaget och etableringen av olika historiebruksdiskurser förstås som en successiv process i vilken

nya idéer sprids genom skilda sociala sammanhang, för att slutligen institutionaliseras i olika myndighetspraktiker. Utvecklingen av olika diskurser kan förstås som ett slags innovationsförlopp där idéer, likt ett slags kroppar, rör sig genom olika samhälleliga fält och lämnar kvardröjande spår, eller rent av överlever om än i modifierad form. I likhet med en kropp är utfallet i en specifik situation beroende av dess möjlighet att hävda sin plats, att få fäste och göra sig gällande. Utvecklingen kan därför ges en kontextuell förklaring och de idéer, föreställningar och värderingar som ligger till grund för olika diskurser måste ses i relation både till sin samtid och till sitt historiska ursprung. Detta gäller även olika bevarandediskurser. I denna process är utvecklingen av en ny diskurs beroende av andra, befintliga såväl som framväxande, interna och externa diskurser.

Utvecklingen av olika förhållningssätt till historiska värden har präglats av en gradvis övergång mellan olika perspektiv, där varje efterföljande tidsperiod också präglats av de förutsättningar som givits av en tidigvarande ordning. Samtidigt som det helt klart är så att nya perspektiv etableras som en reaktion i förhållande till tidigare, ärver det nya paradigmet flera drag av tidigare diskurser för att ge upphov till ett slag kulturarvets kulturella arv, "[a] heritage of heritage" (Harvey 2003, s.475, jfr Harvey 2008). Det är därför i flera avseenden missvisande att se etableringen av ett mer miljöorienterat paradigm i slutet av 1960-talet som en definitiv brytpunkt, förändringarna har istället kommit gradvis. Den entydiga definitionen av olika kulturmiljövårdsparadigm bör därför problematiseras.

Frågan om olika paradigm måste också sättas i relation till större övergripande politiska och ekonomiska förändringar. Intresset för det historiska landskapets värden under 1980- och 1990-talet, som kanske vanligen skulle betraktas som ett tydligt uttryck för ett kulturmiljöperspektiv, skulle till exempel också kunna sättas i relation till den postindustriella erans omställning av det svenska jordbruket, och skulle då snarast betraktas som en postmodern företeelse snarare än en modern.

Värderingar av olika historiska värden är hela tiden närvarande, men har tagit olika form vid olika tidpunkter och i förhållande till olika ideologiska, politiska, sociala och ekonomiska sammanhang. Enligt historikern Ola Wetterberg är det möjligt att både se utvecklingstendenser och en slags pendelrörelser i utvecklingen av ett antikvariskt miljöperspektiv (Wetterberg 1992, s.10f). Enligt Wetterberg går det att identifiera två högkonjunkturer för miljöintresset under 1900-talet: 1900 – 1920-talen respektive 1960-1970-talen. Gemensamt för båda har då varit "en allmän politisk och social strävan efter helhet och kontinuitet" i vilken bevarandet fungerat som "korrektiv och motkraft" i kontrast till en samtida tillväxt och ekonomisk utveckling (a.a., s.10).

Å andra sidan har de kulturhistoriska vetenskaperna utvecklats för att kunna hantera allt större utsnitt av den fysiska miljön. Vi har fått en historievetenskaplig "objektivering" av allt större områden. Kulturminnesvårdens centrala kunskapsfält har vidgats och förskjutits från konsthistoriskt intressanta monument till kulturgeografiska

sammanhang, från byggnader till bebyggelse. Miljön betraktas mer som ett objekt för vetenskapen än som en plats där man vistas. Objektivifieringen yttrar sig också så att man i sin bedömning oftare går till register och dokument än till den faktiska byggnaden eller området. I den meningen kan vi tala om en *kontinuerlig* utveckling från objekt till miljö inom kulturminnesvården. (Wetterberg 1992, s.10)

Jag ställer mig skeptisk till om Wetterberg träffar helt rätt i sin beskrivning av skillnaderna mellan ett konsthistoriskt och ett kulturgeografiskt perspektiv. Snarare är det som han framhåller i den senare delen av det citerade avsnittet en fråga om ansats. Det kan också diskuteras om inte orsakerna till objektivifieringen snarare skall sökas i relation till ekonomisk tillväxt och förändring. Vestbö-Franzens studie av utvecklingen av Riksintresseområdena för kulturmiljövården indikerar att det handlar om en fråga om anpassning till rådande planeringsideal (jfr Vestbö-Franzén 2010), en utveckling som delar flera drag med förhållandet mellan kulturminnesvården och planeringen under 1930-talet.

Den historiska jämförelsen och tillbakablickens kan emellertid lätt leda fel just till följd av skillnaderna i historiskt sammanhang. Det sena 1700-talets göticism, det sena 1800-talets fornnordiska strömningar eller sekelskiftets nationalromantik, är i sig själva exempel på enskilda och på ett plan också unika historiska företeelser. Göticismen utgör en återkommande tankeströmning under flera hundra år, men med tydliga skillnader mellan olika perioder, till exempel mellan Göticismen som politiskt program för att stärka och legitimera stormaktens politiska legitimitet under 1600-talet och den mer romantiska göticism som utvecklades under sent 1700-tal för att sedan blomma ut under 1800-talets nordism och skandinavism (jfr Frängsmyr 2000b, Baudou 2004, s.53, 65, 93). Analyser av tidigare former av offentligt historiebbruk är heller inte direkt överförbara på dagens situation (jfr Pettersson 2003, s.83). Skillnaderna i fråga om utbildningssystemets förutsättningar, relationen mellan olika samhällsklasser och ekonomisk fördelning är milsvida. Detta innebär inte att dagens system är utan problem, med sociala och ekologiska konsekvenser, eller att det för den delen inte skulle gå att göra historiska jämförelser. Men utan ett kronologiskt och tematiskt helhetsperspektiv riskerar den historiska analysen att bli missvisande vilket också kan få konsekvenser för eventuella politiska och ideologiska slutsatser.

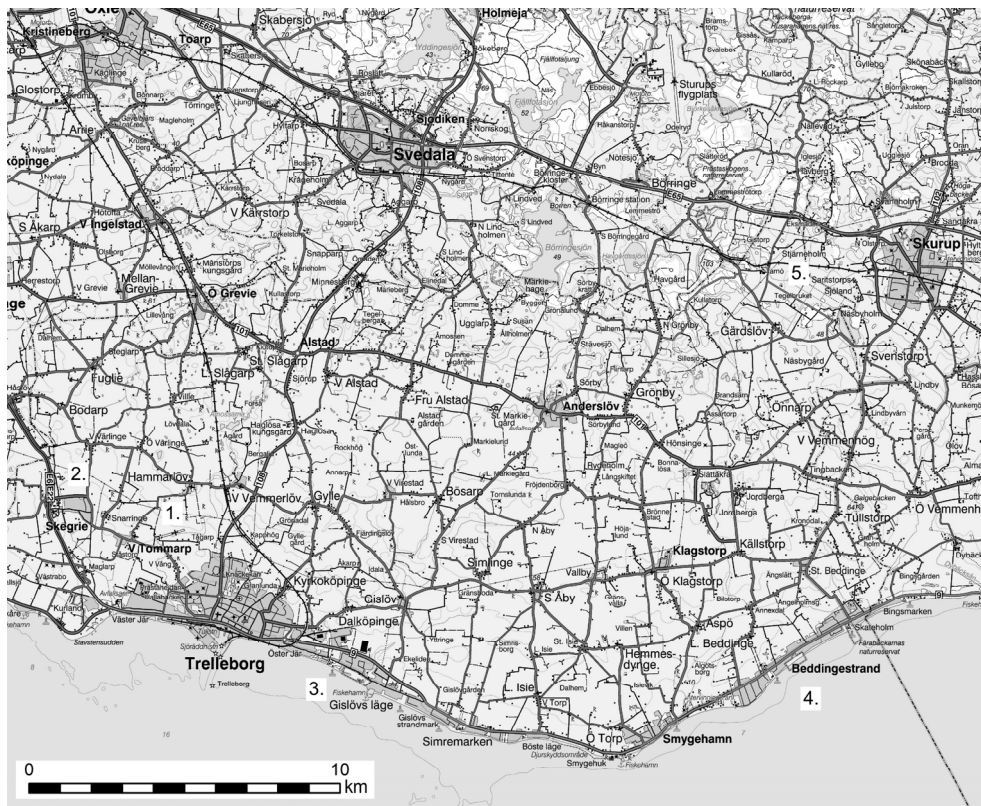
4 Avgränsningens praktik

4.1 Inledning

I det följande redovisas ett antal fallstudier av olika platser som blivit föremål för någon form av åtgärd för att tillvarata historiskt betingade värden. Ambitionen har här varit att undersöka hur platserna formas, eller reproduceras, genom avgränsningen av ett historiskt betingat värde. Konkret innebär det att undersöka vilka typer av objekt som blir föremål för värdering och hur olika samhällsliga intressen förhåller sig till varandra i avgränsningen av olika värden. Vid sidan av dess rumsliga dimension har avgränsningen i detta sammanhang även inkluderat de kronologiska och tematiska avgränsningar som gjorts i förhållande till olika värden. Problematiseringen av avgränsningens praktik syftar i detta fall inte till att göra bilden av de avgränsade värdena diffus, otydlig eller motsägelsefull. Syftet har istället varit en progressiv kunskapsutveckling, och i förlängningen också att kunna bidra till en mer adekvat bild av de historiska komplex som blivit föremål för avgränsning. Det handlar därför inte om att det i sig skulle vara fel att göra avgränsningar och definitioner av olika värden, utan snarare att kritiskt granska det sätt på vilket det görs och vilka konsekvenser det får.

Fallstudierna har utformats som historisk-geografiska undersökningar av det moderna planeringssystemets värden och de platser som undersökts fördelar sig över Trelleborg, Nässjö och Jönköpings kommuner (figur 4:1, 4:2a-b). Ambitionen har varit att tydliggöra mötet mellan olika bevarandehandlingar och den landskapliga kontext i vilka de har ägt rum, i syfte att därigenom försöka identifiera olika orsakssamband och relationer. Fallstudierna gör därför inte anspråk på att utgöra vare sig heltäckande eller likformiga beskrivningar av de olika platsernas historia. Variationer i utformningen av de olika fallstudierna beror dels på i vilken fas av arbetet de har genomförts och dels på de enskilda fallens förutsättningar. De enskilda fallstudierna har utformats så att de skall belysa olika aspekter av avgränsningens funktion i förhållande till olika samhällsintressen samt hur avgränsningen av värdet påverkar landskapet socialt och fysiskt. Vidare delar flera av de fall som redovisas här, av geografiska eller tematiska skäl, en gemensam historisk bakgrund. De historiska fördjupningarna av mer generell karaktär, till exempel kring markanvändningens organisation eller drag i den administrativa historien, har därför koncentrerats till ett enskilt undersökningsobjekt. Resultaten av fallstudierna kommer sedan att fördjupas i kapitel 5.

Fallstudierna baseras på en analys av antikvariska dokument i form av inventeringar och program, till exempel fornminnesregistret (RAÄ), riksintressen för kulturmiljövården, naturvårdsprogram, utredningar och andra former av planhandlingar. Därtill har material till en av fallstudierna (4.7) också hämtats från det antikvarisk-topografiska arkivet vid Jönköpings läns museum. Analysen av den lokala historiska utvecklingen vid respektive plats baseras på historiskt kartmaterial, främst olika generationer av ekonomiska kartan, men också äldre historiska kartor samt fältobservationer. I flera fall har också de rapporttexter och utredningar som undersökts kunnat bidra med information om landskapets utveckling.

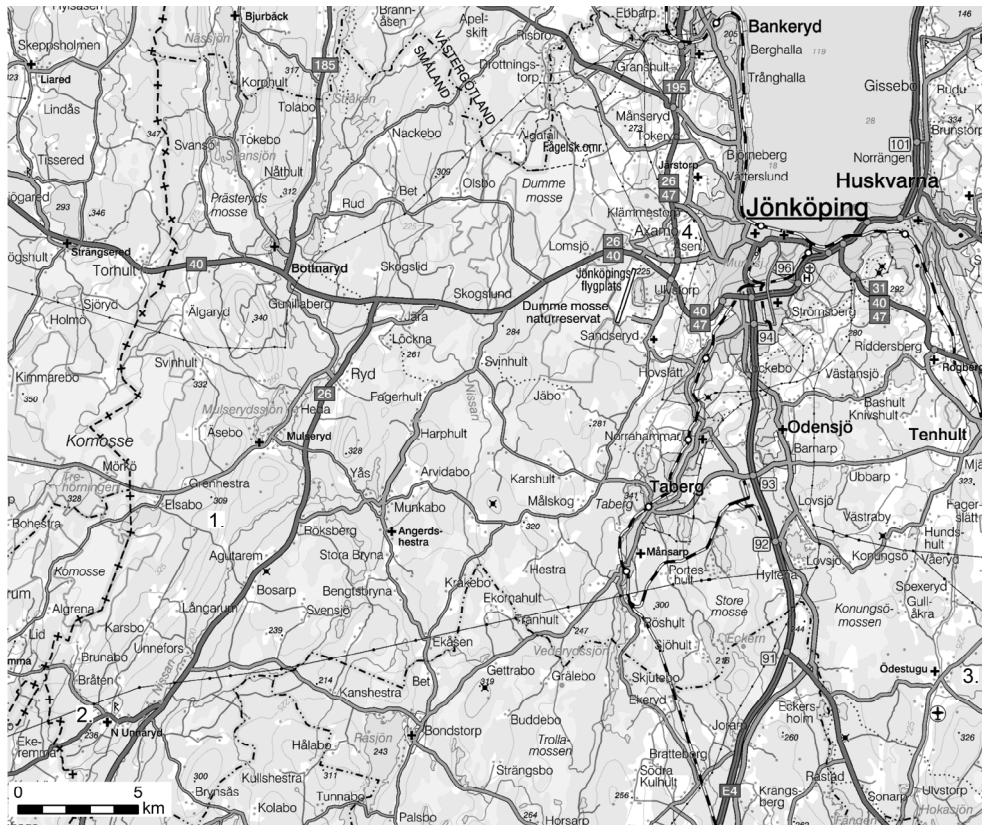

Figur 4:1 Översikt över Trelleborg kommun och Svedala kommun. 1) Bondshög, 2) Skegrie, 3) Dalköpinge ängar, 4) Beddinge strandhed, 5) Näsbyholmsjön. (Lantmäteriets översiktskarta © Lantmäteriet (i2012/927)).

Undersökningen tar utgångspunkt i den stratigrafiska ansats som redovisats i kapitel 2 och informationen har i flera fall samordnats med hjälp av en kronologisk matris (se kapitel 2). I flera av fallstudierna har den stratigrafiska ansatsen begränsats till en tankemässig stratifiering av det lokala landskapets olika ingående element och jag vill understryka att det stratigrafiska perspektivet inte förutsätter eller på något sätt kräver

tillämpningen av en specifik grafisk metod. Långt viktigare är att anlägga ett helhetsperspektiv där den landskapliga situationen vid olika tidpunkter tolkas genom materialet snarare än att projiceras på det.

Fallstudierna kring Bonhög och Dalköpinge ängar har publicerats tidigare (Sanglert 2008, Sanglert 2010). Området kring Samset, Åsen och Järstorp tar utgångspunkt i en tidigare analys genomförd tillsammans med Ådel Vestbö-Franzén (Sanglert & Vestbö-Franzén i manus).

Figur 4:2a Översikt över Jönköpings kommun 1) Vallgård, 2) Norra Unnaryd 3) Ödestugu, 4) Samset. (Lantmäteriets översiktskarta © Lantmäteriet (i2012/927))

Figur 4:2b Översikt över Nässjö kommun. 1) Norra Sandsjö. 2) Riksväg 32 (se avsnitt 8.3). (Lantmäteriets översiktskarta © Lantmäteriet (i2012/927))

4.2 Bonhög, Trelleborgs kommun

Bronsåldershögen Bonhög är belägen i Hammarlövs socken ett par kilometer norr om Trelleborg, väster om den vid enskiftet (LMM:12-HAR-4) utflyttade gården Bokenäs (figur 4:3). Högen är klassad som fast fornlämning (RAÅ Hammarlövs socken nr 4:1) och utgör på flera sätt en typisk representant för ett stort antal högar på Söderslätt. Flera är idag av allt att döma försvunna, majoriteten till följd av det moderna jordbrukets allt intensivare markanvändning (jfr Riksantikvarieämbetet 1995, s.12, 47). Tidigare jämförelser mellan olika historiska källmaterial pekar på att förhistoriska gravar i jordbruksmark togs bort redan under 1800-talet (Rønne 1993, s.14). Tidigare, nu försvunna, gravar kan också i flera fall identifieras på äldre lantmäterikartor och vid gynnsamma förhållanden också lokaliseras med hjälp av fjärranalys genom så kallade "crop marks" (Riddersporre 1992, s.481, jfr Jennbert 1993, s.70, Rønne 1993, s.12ff).

Enligt fornminnesregistret är Bonhög i sin nuvarande form ca 21-25 meter i diameter och ca 4,5 meter hög. Av registret framgår också att högen har en avplanad topp och att det tidigare också stått en ek på högen. Eken är idag borttagen, men stubben finns fortfarande kvar. Enligt fornminnesregistret noteras också en "insjunkning" om ca 5x3,5 meter i högens västra sida. Högen undersöktes under ledning av arkeologen Oskar Montelius under 1890-talet och av den bild som bifogats beskrivningen i fornminnesregistret att döma blev det mesta av högen undersökt. Dock framgår det av bilden att högens yttre delar åtminstone till någon del fick stå kvar under utgrävningen (figur 4:4). Högens nuvarande form förefaller därför vara resultatet av en rekonstruktion. Högen har också, i likhet med en stor andel andra högar i slättbygden, blivit kantskadad (jfr Riksantikvarieämbetet 1995, s.12, 47). Högens välvda form bryts därför i en skarp avslutning för att sedan övergå i en markerad kant, som enligt fornminnesregistret är 0,3-0,9 meter bred. Kanten tar formen av ett smalt brätte som sedan övergår i den omgivande markytan (figur 4:5). Vid fältbesök (maj 2006) omgavs högen av en trädeslagd rektangulär yta ca 50x50 meter som sedan övergick i plöjd åkermark. I den gräsbevuxna ytan anades också en svag välvning ett par meter utanför högens kant, möjligen utplöjt material från högen.

De tvära kanterna i högens ytterkant vittnar om en successiv nednötning av högens fyllning till följd av en alltmer närgången plöjning. Det är rimligt att anta att påverkan på högen har tilltagit i och med introduktionen av allt tyngre jordbruksredskap under 1800- och 1900-talet. Det smala brätte som omger högen bör rimligen ha uppkommit som konsekvens av att plöjningen tagit ut en större rörelse i förhållande till högen och markanvändningens aktiviteter flyttat längre ut från högen. Detta gäller också den större trädeslagda yta som idag omger högen (figur

4:3, 4:6). Formerna kring Bonhög återspeglar därmed markanvändningens historiska utveckling i mikroformat, först i form av en gradvis allt intensivare markberedning, sedan i utvecklingen av olika administrativa handlingar för att skydda och bevara historiska värden. Brättet och den omgivande gräsytan skulle då kunna ha uppkommit som en konsekvens av gravens status som antikvariskt objekt i och med att den klassats som fast fornlämning. Om det är det juridiska skyddet i direkt mening som har kommit att materialiseras i form av brättet och gräsytan får emellertid tills vidare vara en öppen fråga, men en analys av högen som stratigrafiskt objekt ger en möjlighet att precisera förloppets kronologiska ramar och tydliggöra några av de orsakssamband som ligger till grund för dess morfologi.

Av den jämna formen att döma har det rört sig om successivt upprepade handlingar varvade med naturliga processer till exempel i form av jordflytning och senare också en återutbildad grästorv. Vidare antyder också spåren av kantplöjningen, som ser likartade ut runt hela högen, att högen i sin helhet har restaurerats eller att kvarvarande orörda delar av högfyllningen påverkats på samma sätt som restaurerade delar av högen. I båda fallen innebär det att kantskadan och brättet rimligen har uppkommit efter undersökningen under 1890-talet. Detta utesluter emellertid inte att högen också varit utsatt för slitage före 1890-talet.

Hur den större gräsbevuxna yta som idag omger Bonhög uppkommit har inte undersökts i detalj. Den här typen av ytor emellertid är inte ovanliga i slättlandskapet och skall sannolikt förklaras mot bakgrund av en successivt alltmer rationaliserad plöjning där större jordbruksredskap kräver större svängradier och rakare fältgränser, vilket samtidigt gör vissa ytor mer svåråtkomliga. Närheten mellan Bonhög och gården bidrar också till att göra ytorna kring högen mer svåråtkomliga och kan ha bidragit till uppkomsten av en restyta. Motsvarande ytor kan också identifieras i äldre flygbilder över Bonhög även om de varierar i form. Liknande former kan också noteras i anslutning till andra punktartade objekt i grannskapet, även sådana som inte klassats som fasta fornlämningar, till exempel märgelgravar (fältbesök maj 2006). I likhet med Bonhög har motsvarande ytor i flera fall också kunnat beläggas i äldre flygbilder, också här med formmässiga variationer. Variationerna skulle kunna förklaras med att ytorna i första hand inte uppkommit genom en rumslig avgränsning av yta, till exempel i form av en fastighetsgräns eller en indelning mellan olika ägoslag, utan till följd av den praktiska handlingens begränsningar.

Uppkomsten av formerna kring högen kan tolkas som utfall av sociala och fysiska relationer i landskapet. Ur ett tidsgeografiskt perspektiv kan relationerna ses som uttryck för olika restriktioner kopplade till högen. Högen har inledningsvis kunnat motstå påverkan från plogen genom sin fysiska massa. Det har helt enkelt inte varit möjligt att plöja ner den och kanske har det också bedömts vara alltför arbetskrävande att undanröja både den och grannskapets andra högar på annat sätt. Högen har däremot varit föremål för en successiv nednötning genom den kontinuerliga

plöjningshandlingen. Etableringen av högen som fast fornlämning har då bidragit till att skydda högen mot ytterligare påverkan. Högens klassning som fast fornlämning har alltså i praktiken inneburit att plöjningen antingen har genomförts med ökad försiktighet, eller, och kanske mer troligt, att avståndet till högen tagits ut av praktiska skäl, och att fornlämningskyddet haft en mer indirekt inverkan.

Figur 4:3. Bronsåldershögen Bonhög vid gården Bokenäs, Hammarlövs socken. Fornlämningen ansas i den rektangulära markytan väster om gården i bildens centrum. (Ortofoto © Lantmäteriet (i2012/927))

Uppkomsten av fysiska strukturer i ett brukat landskap är inte något unikt i sig utan kan identifieras i snart sagt varje fältgräns i odlingslandskapet. Det som de ovan beskrivna exemplen illustrerar är det avtryck som skapas i landskapet genom avgränsningen av ett historiskt värde. De fysiska strukturer som då uppkommer blir, genom sina relationer till periodiskt återkommande brukare, ett historiskt avtryck av samhällets förhållande till såväl enskilda lämningar som generella lämningskategorier, filtrerat genom dessa brukare. I likhet med olika förhållningssätt kommer också avtrycken att variera över tiden. Det avgränsade värdet formas emellertid också i förhållande till den specifika landskapsliga situation i vilken det befinner sig. De former som uppkommer i det enskilda fallet är därför, samtidigt som de är beroende av ett antal strukturella relationer, produkter av ett specifikt utfall, styrda av relationerna till närområdet.

Figur 4:4. Arkeologisk undersökning av Bonhög, 1892. Fotograf okänd. Riksantikvarieämbetet.

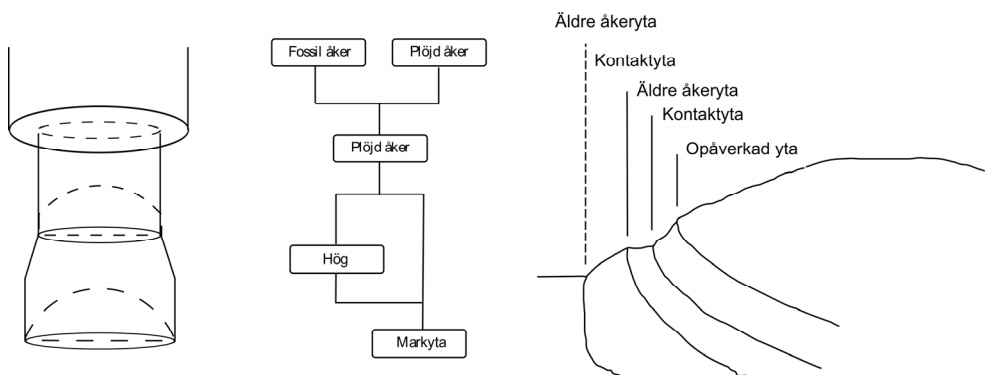
Samverkan mellan domäner kring olika historiska värden och andra företeelser i landskapet förekommer också i andra skalnivåer. Ett sådant exempel är den nya dragningen av Riksväg 1 mellan Malmö och Trelleborg i anslutning till den så kallade Skegriedösen (RAÄ Skegrie socken nr 2:1) och Skegrie bytomt (figur 4:7). Då den nya vägen inte kunde rymmas mellan dösen och bytomten (jfr Jacobsson & Riddersporre 2006, s.15f), gör vägen här en lätt gir för att istället passera öster om

bytomten. Dragningen av vägen skall ses i ett större utredningssammanhang och i avvägningen mellan flera samhällsintressen. Öster om den befintliga sträckningen återfinns till exempel Skegrie bytomt och längre västerut möter konflikter med andra intressen, till exempel andra fasta fornlämningar, markanvändning och bebyggelse (jfr Vägverket 2005). Här uppstår alltså en konflikt mellan olika intressen och möjliga förhållningssätt till den samlade kulturmiljön kring Skegrie. Den nya vägens utformning visar därmed på domän-funktionens verkan i större skala, i det här fallet vägens dragning i förhållande till olika avgränsade värden, samtidigt som vägen också har sina projektberoende förutsättningar.

Vid en jämförelse mellan Bonhög och Skegrie finns, vid sidan av de skalmässiga skillnaderna, en kvalitativ skillnad i fråga om de projekt som utförs av aktörerna, det vill säga mellan å ena sidan den återkommande vardagliga programartade handlingen i landskapets brukande, och å andra sidan vägplanläggningens mer momentana projekt. I bägge fallen tydliggörs emellertid hur abstrakta gränsdragningar kring ett värde får konkreta konsekvenser i det fysiska landskapet.

Figur 4:5. Södra delen av Bonhög. I bilden framträder konturerna av de ytformer som utvecklats i kontaktytan mellan högen och den omgivande markanvändningen. Till vänster anas också ojämnheter i högens yta. I bakgrunden syns byggnaderna till gården Bokenäs, Hammarlövs socken.

Figur 4:6. Modell över ytformerna vid Bonhög. a) Bonhög som tidsrumslig domän b) Stratigrafiska relationer. c) Kontaktytor mellan olika markanvändningsfaser.

Figur 4:7. Skegrie, Skegrie socken Trelleborgs kommun. Vita punkter markerar enskilda fasta fornlämningar, vita streckade linjer markerar utbredningen av fasta fornlämningar enligt RAÄ/FMIS. Skegriedösen markeras av de dubbla vita punkterna väster om Skegrie bytomt. (Ortofoto © Lantmäteriet (i2012/927)).

4.3 Dalköpinge ängar, Trelleborgs kommun

Det kommunala naturreservatet Dalköpinge ängar, beläget i utkanten av Trelleborg, utgör en rest av byn Dalköpings tidigare strandbetesmark (figur 4:8). Reservatet har tillkommit i två omgångar, 1975 och 1976, och är i sin nuvarande utformning ca tre hektar stort. Av beskrivningen i naturvårdsplanen för Trelleborgs kommun framgår vidare att området pekats ut i olika tidigare inventeringar, till exempel Ängs- och hagmarksinventeringen (Trelleborgs kommun 2003, s.47f). Ytan som omfattas av naturreservatet är en del av ett större område som före enskiftet (1809) utgjorde strandnära betesmark till byarna Dalköpinge och Gislöv. I naturvårdsplanen betonas att områdets artsammansättning i de "vegetationstyper" som förekommer inom området är en produkt både av platsens naturgeografiska förutsättningar, i form av geologin, närheten till havet och av den lokala hydrologin, såväl som av områdets hävd (a.a., s.47). Områdets värde motiveras med hänvisning till dess ursprungliga karaktär till följd av att det "betats under hundratals år" och att stora delar av området "aldrig varit under plog" (a.a., s.47). I programmet motiveras områdets värde av dess ekologiska värden, långa "kontinuitet" som hävdad betesmark, dess geografiska representativitet och "värde för friluftslivet" (a.a., s.48). Beskrivningen i naturvårdsplanen ger därmed intrycket av att området kan ses som representativt för en förmodern betesmark och intrycket av lång kontinuitet förstärks också av att den nutida markanvändningen, betesfällor för hästar och nötkreatur, förklaras vara i "stort sett" identisk med den historiska funktionen som betesmark. Framställningen av området som kulturpräglad betesmark förefaller emellertid inte stå i motsats till beskrivningen av områdets ekologiska värden.

Den bild av en mer eller mindre homogen yta med lång historisk kontinuitet som förmedlas i naturvårdsplanen kan emellertid problematiseras ur ett landskapshistoriskt perspektiv. Gräsmarkerna är ju bevisligen bevarade i någon form, men de har samtidigt genomgått flera olika stadier av markanvändning som i sig sannolikt har inneburit olikartade förutsättningar för gräsmarksfloras artsammansättning. Av programtexten framgår att området, i likhet med flera liknande längs kusten, också varit föremål för en mängd olika funktioner vid sidan av funktionen som betesmark. Strandbetesmarkerna har till exempel varit viktiga för tillgången till havet, både för fiske och för transporter, och strandzonen har också varit viktig för lokala kommunikationer och transporter landvägen längs kusten, till exempel för äldre färdvägar och senare för landsvägen mellan Trelleborg och Ystad.

I egenskap av betesmark utgjorde strandbetesmarkerna längs den skånska kusten ett av få inslag av större sammanhängande gräsmarker i det skånska fullåkerslandskapet också före genomförandet av enskiftet (Dahl 1942, s.104ff). Större sammanhängande partier fanns också söder om Romeleåsen, i övergången mot Söderslätt (a.a., s.8). Tidigare studier av det sydsånska odlingslandskapets utveckling pekar på att den höga uppodlingsgrad som återges i de äldre historiska kartorna är en förhållandevis

sen företeelse. Av allt att döma har det skett en omfattande omorganisation av landskapet under senmedeltid och tidig historisk tid, vilket bland annat resulterat i en omfattande uppodling av tidigare betesmarker. Andelen betesmark, inte minst i kustnära områden, har därför tidigare sannolikt varit betydligt mer omfattande än idag (jfr Riddersporre 1995, s.51f, 169ff). Dalköpinge bytomt låg på ett karaktäristiskt sätt placerad en bit in i landet och enligt den lantmäterikarta som upprättades 1766 (LMM:12-DAL-1), hade Dalköpinge tre långsmala vångar som sträckte sig från bytomten i norra delen av byns marker ner mot kustlinjen (Figur 4:8). Markanvändningen inom byn dominerades av åkermark med ställvisa inslag av ängsmarker i fuktigare partier. Utan att i detalj ha rekonstruerat markanvändningens utveckling under historisk tid är det rimligt att anta att förhållandena under medeltid och tidig historisk, jämfört med modern tid, såg annorlunda också ut i Dalköpinge.

Strandbetesmarkernas funktion i förhållande till annan markanvändning har också genomgått förändringar under de senaste två hundra åren, det vill säga efter genomförandet av laga skiftet. I samband med skiftesreformerna delades strandbetesmarkerna som regel i mindre lotter fördelade mellan byns gårdar. Moderniseringen av jordbruket innebar också en kvalitativ förändring av betesmarkernas relation till annan markanvändning, kanske framför allt genom införandet av vallodling och senare också konstgödsel. Under 1800-talet innebar också omdragningen av Gislövsån en förändring av områdets hydrologi men också en ökad mängd betesmark. Även om markanvändningen till det yttre kan verka likartad över tid innebar förändringarna sannolikt en kvalitativ förändring av relationen mellan det traditionella odlingslandskapets olika markanvändningsformer. Uppdelningen i individuella fastigheter, införandet av nya växtföljder och en ökande marknadsekonomisk integration har historiskt sett också utgjort viktiga komponenter i övergången från en postfeodal tidig modern jordbruksekonomi till ett allt mer moderniserat och med tiden också industrialiserat jordbruk (jfr Gadd 2000).

Förändringen av markanvändningen hänger också intimt ihop med bebyggelseutvecklingen i området. Fornlämningsbilden indikerar att det kan ha funnits förhistoriska boplatser, främst från stenålder och eventuellt också yngre järnålder i strandszonen, medan bebyggelsen under medeltid förefaller ha varit koncentrerad till de historiska bytomterna. Dalköpinge avviker eventuellt från det gängse mönstret för den agrara bebyggelsen under medeltiden då byn, tillsammans med byarna Mellanköpinge och Kyrkoköpinge, tolkats som en indikation på en vikingatida eller tidigmedeltida handelsplats, eller köping (Svenskt ortnamnslexikon 2003, s.180). Vid Dalköpinge ängar har det tidigare också funnits ett medeltida kapell, vars ruiner idag utgör fast fornlämning (RAÄ Dalköpinge socken nr 3:1, jfr Skansjö 1983, s.168). Det kan heller inte uteslutas att fiskeläget Gislövs läge, i likhet med andra fiskelägen (jfr Lewan 1967), varit etablerat i någon form redan under medeltid. Det skulle i så fall kunna förklara kapellruinernas placering i den östra delen av Dalköpings forna betesmark. I den södra delen av Östre vång (figur 4.9) fanns

enligt 1766 års avmätning också ett mindre område benämnt Capell-vången och området sammanfaller i sin nord-sydliga utbredning med marken till gården Serresjö på andra sidan bygränsen, som vid tiden för storskiftet låg i enskild ägo (LMM:12-DAL-1, 12-GIS-5, jfr Gillberg 1980, s.33). Enligt den äldre lantmäterikartan gick den tidigare gränsen mellan inägomarken och strandbetesmarken också i höjd med Capell-vångens och Serresjös nordliga gräns. Linjen ger en indikation på inägomarkens tidigare utbredning och Capell-vången och Serresjö skulle, hypotetiskt, också kunna indikera utbredningen av en tidigare, medeltida, bebyggelseenhet i området.

I likhet med landskapet i övrigt genomgick också bebyggelsestrukturen en påtaglig förändring i samband med skiftesreformerna. Bebyggelsen etablerades då närmare strandzonen som en direkt konsekvens av den nya fastighetsindelningen (jfr Svensson 2005, s.119ff) och den efterföljande förändringen av fastigheterna (a.a., s.157ff). I Dalköpinge tilldelades till exempel tre av Dalköpingses gårdar mark i den södra delen av bymarkerna (LMM:12-DAL-2). Under nyare tid har strandbetesmarkerna också hyst olika typer av bebyggelse i form av fiskelägen, gatuhus och strandsittarbostäder. Under 1900-talet har bebyggelsen till stor del expanderat längs med landsvägen mellan Ystad och Trelleborg (jfr Lewan 1994, s.86f) (figur 4:9a-c). Ställvis utvecklades större bebyggelsekoncentrationer, som regel i anslutning till tidigare bebyggelse, till exempel fiskelägen (jfr Lewan 1967). Under efterkrigstiden ökade bilpendlingen i sydvästra Skåne vilket också gav upphov till en ökning av bostadbebyggelsen inom pendlingsavstånd från städerna (jfr Lewan 1967). Vid Gislövs läge inköptes till exempel Kapellvången (jfr Capell-vången ovan) av Trelleborgs stad och bebyggdes med bostadshus som ett led i stadens expansion (a.a., s.145). I förhållande till de forna strandbetesmarkerna bildar landsvägen tillsammans med bebyggelsen idag en barriär som avskärmar de kvarvarande partierna av gräsmarker längs kusten från odlingslandskapet norr om landsvägen.

Uppdelningen i enskilda lotter vid Laga delning 1815 (LMM:12-DAL-3) innebar både formellt och praktiskt också en förändring av markanvändningen inom området och även om de enskilda lotterna fortfarande i någon mån betades innebar enskiftet en helt ny organisation av markanvändningen. Därtill kan inrättandet av naturreservatet i sig också ses som en förändring av områdets funktion. Den sammantagna markanvändningshistorien kan sammanfattas i form av en lång rad aktiviteter från förhistorisk tid och fram till nutid som också omfattar dess funktion som rekreativområde (figur 4.10). Det senare manifesteras i form av trappor över områdets hägnader och informationsskyltar i syfte att göra området mer tillgängligt.

Det kan därför finnas anledning att diskutera vad platsen egentligen representerar. Även om betesmarkens ekosystem har varit en viktig förutsättning för områdets funktion, har dess ekologiska kvaliteter inte varit det primära motivet bakom att upprätthålla ytan. Den biologiska mångfald som uppstått och som idag, vid sidan av

rekreationen, kan beskrivas som dess primära funktion har snarast varit en bieffekt av en rad olika primära historiska funktioner kopplade till betesdrift, fiske och kommunikationer. Genom att underkastas olika åtgärder för att rekonstruera, utveckla och vårda ekologiska värden inordnas platsen i ett nytt produktionssystem med sina specifika ekologiska, sociala och ekonomiska förutsättningar. Reservatsbildningen kan också innebära att området homogeniseras, till exempel genom att funktioner som anses hota eller vara skadliga för ytans primära värden utestängs. Den yta som omfattas av naturreservatet kommer därför i praktiken att lyftas ut ur sitt historiska sammanhang och placeras i en modern administrativ kontext tillsammans med alla andra motsvarande ytor, inte bara i kommunen, utan också i hela länet. Områdets nutida funktion som reservoar för biologisk mångfald och som rekreationsområde utgör det senaste skedet i en lång rad av olika funktioner och användningsformer som lämnat sina karaktäristiska avtryck.

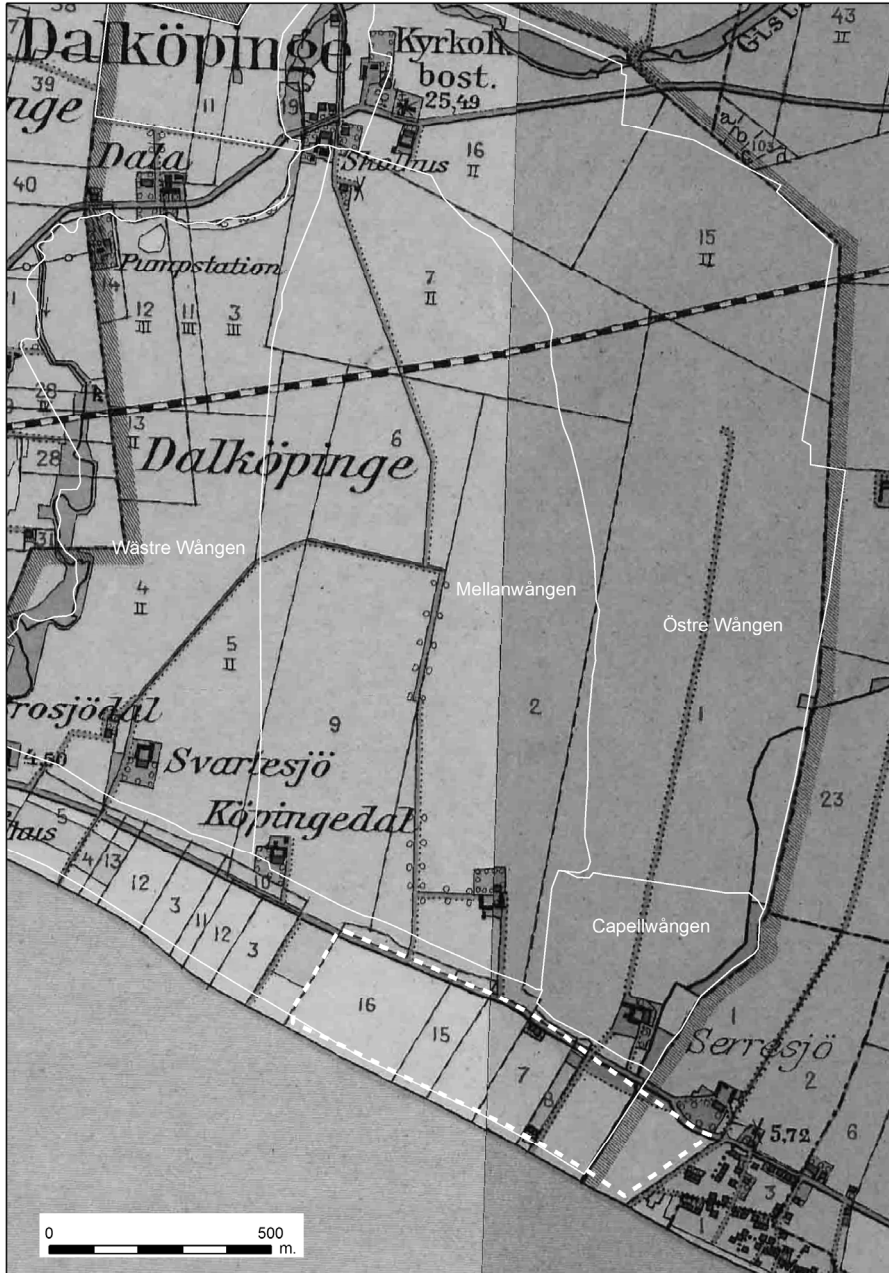
Det administrativa landskapet kring Dalköpinge ängar antyder en uppdelning mellan olika discipliner med rumsliga och kronologiska dimensioner. Rumsligt finns en uppdelning mellan natur- och kulturmiljövärden med Dalköpinge ängar i söder och Dalköpinge historiska bytomt i norr (RAÄ Dalköpinge socken nr 34:1). I närområdet kring Dalköpinge finns också ett antal registrerade stenåldersboplatser samt gravar från bronsålder och yngre järnålder (figur 4:8). Dessa fornlämningar utgör naturligtvis också kulturhistoriska värden, men är på flera sätt mer kopplade till landskapet som naturmiljö. Till skillnad från den historiska bytomten kan dessa lämningar inte relateras vare sig till det moderna landskapets kulturellt betingade strukturer, eller för den delen det landskap som är näbart genom de historiska kartorna. De fornlämningar som registrerats i området utgörs till stor del av boplatssområden som i stor utsträckning har registrerats i samband med arkeologiska undersökningar och bygger därmed till stor del på förutsättningarna för undersökningen. Avgränsningen av boplatssområden i fornlämningsregistret är emellertid i flera fall idémässigt tydligt knutna till topografiska egenskaper i det fysiska landskapet, till exempel antaganden om att en viss typ av jordart, marklutning eller naturgeografisk formation har gett lämpliga förutsättningar för en boplat under förhistorisk tid. Vidare finns också en kronologisk uppdelning av landskapet så tillvida att naturvårdens intressen tar utgångspunkt i den situation som återges i det äldre kartmaterialet alltså vid tidpunkten för den geometriska avmätningen 1778. Markanvändningen inom området under 1700-talet fungerar då som en länk mellan nutida markanvändning och en kronologiskt sett diffust definierad tidpunkt bortom den period av "hundraårens år" under vilken den förmodas ha betats.

En liknande konstruktion av natur med historisk kontinuitet framträder också vid andra lokaler i den kommunala naturvårdsplanen med Beddinge strandhed (Trelleborgs kommun 2003, s.48) som ett av de tydligare exemplen (figur 4:11). I naturvårdsplanen från 2003 är området klassat som naturvårdsområde, men har senare uppgaderats till naturreservat (Trelleborgs kommun 2010b, s.29). I likhet

med Dalköpinge ängar är området beläget i strandzonen och har också, liksom till exempel betesmarkerna vid Fårabackarna (Trelleborgs kommun 2003, s.50, Trelleborgs kommun 2010b, s.31) och Gislövs strandmark (Trelleborgs kommun 2003, s.68, Trelleborgs kommun 2010b, s.50), en likartad landskapshistorisk bakgrund.

Figur 4:8 Naturservatet Dalköpinge ängar, Dalköpinge socken, Trelleborgs kommun. Naturservatet markeras med en röd rektangel. Orange heldragen linje markerar indelningen av det äldre bylandskapet. Den historiska bytomten avtecknar sig som en oval yta i norra delen av byns marker. Vit punkt markerar fast fornlämning. Vit streckad linje markerar utbredningen av yttäckande fasta fornlämningar. (Ortofoto © Lantmäteriet (i2012/927)).

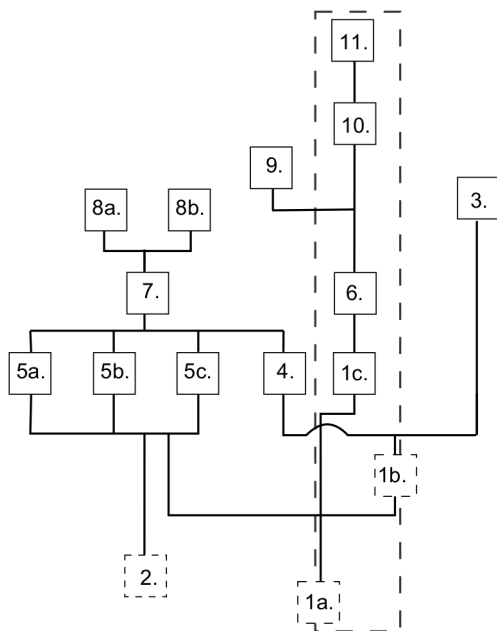
Figur 4:9a. Bilderna a-c återger förändring av markanvändning och ägostruktur 1809 – 2000 i anslutning till naturreservatet Dalköpinge ångar. Röd rektangel anger naturreservatets omfattning. Orange linje markerar indelningen i olika gårdar före enskiftet 1809. Hushållningssällskapets ekonomiska karta ca 1920.

Figur 4:9b. Flygbild 1939. Gul skraffering representerar utbredningen av Capellwången och Serresjö. Ruinen efter kapellet avtecknar sig som ett ljus rektangulärt fält i anslutning till den äldre bygränsens sträckning i den östra delen av Dalköpinge ängar. (© Lantmäteriet (i2012/927))

Figur 4:9c. Ägofördelning enligt ekonomiska kartan 1:10 000 (ca 1970). (© Lantmäteriet (i2012/927))

Figur 4:10 Förenklat schema över den historiska utvecklingen kring Dalköpinge ängar. Den större vertikala streckade rektangeln markerar de aspekter av Dalköpinge ängar som berörs i naturvårdsplanen och reservatsbeskrivningen. 1a. Äldre betesmark fas I, 1b. Kapellet, 1c. Äldre betesmark fas II, 2. Äldre inägomark 3. Sirresjö, 4. Capellwängen, 5a. Westre Wäng, 5b. Mellanwängen, 5c. Östre Wäng, 6. Strandbetesmark, 7. Enskifte, 8a. Ägosammanslagning, 8b Ägosplittring, 9, Strandnära bebyggelse, 10, Skjutbana (se figur 4:9c), 11. Naturreservatet Dalköpinge ängar.

Naturreservatet Beddinge strandhed utgör ett fragment av ett tidigare betydligt större område benämnt Simbremarken (jfr Sjöbeck 1964b) som då ingick i samma kustnära strandbetesmark som Dalköpinge ängar. Det nuvarande Beddinge strandhed ingick vid tidpunkten för enskiftet i ett större område benämnt Sandplan och senare i den större jordbruksfastigheten Mariedal (jfr Svensson 2005, s.138). I likhet med Dalköpinge ängar etablerades också ny jordbruksbebyggelse i strandzonen i samband med enskiftet. Det nutida Beddinge strand är en av de bebyggelsekoncentrationer som tillkommit till följd av en ökad pendlings- och sommarhusbebyggelse under 1900-talet (jfr Lewan 1967). Den tillkommande bebyggelsen har då etablerats i anslutning till fiskeläget Lilla Beddinge läge samt ett antal mindre jordbruksfastigheter tillkomna under 1800-talet, efter enskiftet (jfr Svensson 2005, s.163, figur 7.3).

I fallet med Beddinge strandhed har området tidigare använts som golfbana under perioden 1931 till 1981 (<http://bedingegk.se> 120415). Av beskrivningen i naturvårdsplanen framgår att området använts som golfbana, däremot anges inte hur länge bana har varit i bruk. Enligt naturvårdsprogrammet avvecklades området som

golfbana först 1994. I samband med detta sade sig Östra Beddingestrands vägförening, i samråd med Trelleborgs Biologisk Förening och kommunen, vara villig att ansvara för områdets skötsel. Kommunens miljöförvaltning skall också, i samarbete med vägföreningen och Trelleborgs Biologiska Förening, ha upprättat en skötselplan i syfte att ”återställa den ursprungliga hedfloran på de av golfbanan påverkade ytorna” (Trelleborgs kommun 2003, s.49). Spåren efter golfbanan är idag inte helt lätta att upptäcka. Om det företagits några åtgärder för att återställa området fysiskt, till exempel genom att ta bort tidigare bankonstruktioner, framgår emellertid inte av beskrivningen i naturvårdsprogrammet. Vid fältbesök i området (maj 2006) fanns ett antal skredlikande ytor och ojämnheter i den gräsbevuxna markytan. Om dessa utgjorde spår av erosion i strandzonens sandjord eller fossila bunkersystem från golfbanan kunde dock inte avgöras.

I beskrivningen av Beddinge strandhed framställs golfbanan som en sentida störning, ett tillfälligt stadium som kan raderas ut och vars konsekvenser kan mildras genom olika vårdinsatser för att återställa områdets ekologiska värden. Ur ett landskapshistoriskt perspektiv utgör golfbanan emellertid den viktigaste orsaken till varför området finns kvar. Av kartmaterialet att döma har bebyggelsen i området kring golfbanan tillkommit successivt och gradvis förtätats i anslutning till golfbanan. Golfbanan har av förklarliga skäl inte bebyggts varvid den öppna yta som tidigare utgjorde Beddinge strandhed har kommit att bevaras. Golfbanan utgör därmed ett fossilt landskapshistoriskt skikt, som tillsammans med bebyggelsen och andra typiska anläggningar, kan ge en historisk bakgrund till den kvarvarande gräsmarken.

I de två exempel som diskuterats här framhålls det enskilda områdets ålder eller historiska bakgrund, som argument för områdets värden. I fallet med Dalköpinge ängar anges den långa kontinuiteten i hävden som en viktig förutsättning för områdets egenskaper. Beskrivningarna över de två områdena är emellertid motsägelsefulla, för samtidigt som de ger mer eller mindre uttömmande beskrivningar av en rad skiftande funktioner och händelser i platsernas historiska utveckling, beskrivs dessa platser också som representativa former av bevarad natur. Beskrivningarna ger också uttryck för en ambivalent hållning till värdet av markanvändningens historiska dimension. För samtidigt som beskrivningarna betonar att det är områdets egenskaper som en mer eller mindre välbevarad markyta som ger de ekologiska kvaliteterna, kan dessa kvaliteter också återskapas eller utvecklas genom olika åtgärder i nutid och framtid, till exempel genom att imitera den traditionella hävden eller genom fysiska ingrepp. I fallet med Dalköpinge ängar framhålls till exempel att återupprättandet av Gislövsåns tidigare lopp genom området ”kan vara av stort värde” för att återställa områdets ekologiska värden (Trelleborgs kommun 2003, s.48). Åtgärderna kan läsas som ett försök att bibehålla de ekologiska värdena, vilket skulle kunna ses som en form av kontinuitet. Men åtgärder och ingrepp innebär samtidigt att dessa platser, som vårdade och skyddade områden, inträder i ett nytt markhistoriskt sammanhang. Den historiska variationen i platsernas funktion öppnar

därför för frågor kring vilken historisk period ytan egentligen representerar och om det ens är rimligt att betrakta ytan som en lämning av äldre markanvändning. Härbergerar den i själva verket ett pågående historiskt betingat förlopp?

Figur 4:11 Naturreservatet Beddinge strandhed. Naturreservatet markeras med röd streckad rektangel. Yttäckande fast förnlämning markeras med vit streckad linje. Hushållningssällskapet ekonomiska karta, ca 1920, samt Ortofoto (©Lantmäteriet (i2012/927).

4.4 Näsbyholmssjön, Trelleborgs kommun

Näsbyholmssjön är belägen väster om Skurup, på gränsen mellan Trelleborg och Svedala kommuner. Sjön dränerades under andra hälften av 1800-talet i syfte att tillgängliggöra ny, och därtill näringsrik, jordbruksmark, för att sedan torrläggas helt under 1950-talet. Dagens sjö är resultatet av en rekonstruktion av en mindre del av sjön i syfte att främja odlingslandskapets ekologiska värden (Björk 1999). Omgivningarna kring sjön upptas idag som ”Område av mycket höga naturvärden” i det samlade natur- och kulturmiljöprogram som presenterades av Trelleborgs kommun 2010 (Trelleborgs kommun 2010b, s.35, jfr Trelleborgs kommun 2003).

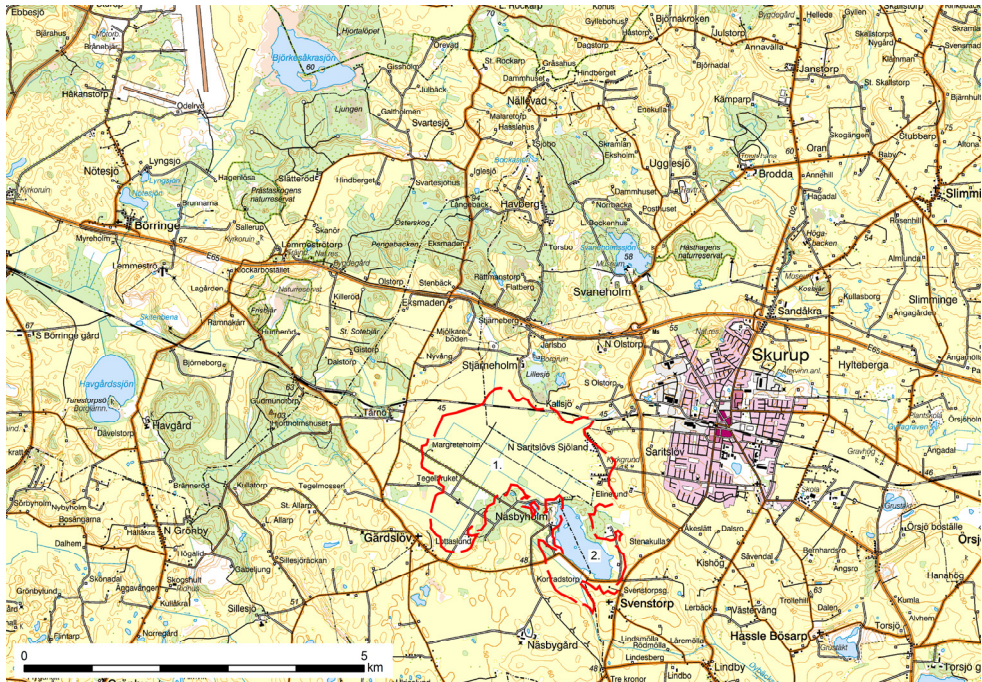
Den tidigare Näsbyholmssjön utgjorde före sänkningen Söderslätts största sjö, belägen i ett våtmarks- och sjörikt backlandskap i övergången mellan åslandskapet och slätten. Sjöns ursprungliga form och storlek antyds av höjdkurvorna i moderna kartor, då den tidigare sjöbotten bildar ett flackt område väster om Skurup (figur 4:12).

Området har hyst förhållandevis lite historisk bebyggelse och den bebyggelse som förekommit har, i likhet med åslandskapet i övrigt, i stor utsträckning begränsat sig till mindre ensamgårdar. Fortfarande idag kan den tidigare gränsen för den historiska kärnbebyggelsen hjälpligt rekonstrueras med hjälp av ortsnamnen. De förekommande namnformerna (Hellquist 1999, Pamp 1988) antyder bebyggelseenheter etablerade under förhistorisk tid (-åkra, -lov, -by, -inge) eller vikingatid och tidig medeltid (-rup, -arp) och det går också att skönja en gräns mellan den etablerade bebyggelsen och ett större utmarksområde i linjen Skurup, Saritslov, Svenstorp, Gärdslov, Norra Grönby och sannolikt också Börringe (figur 4:12). Bilden är emellertid något mer otydlig i den västra delen där bebyggelsebildens domineras av ett antal större säterier och av vad som av namnen att döma förefaller vara yngre bebyggelse (jfr Pamp 1988). Av det äldre kartmaterialet framgår att området också till stora delar varit sankt.

Under senmedeltid och tidig historisk tid har området varit föremål för en omfattande kolonisation i och med etableringen av ett antal säterier, med Näsbyholm och Stjärneholm som tydliga exempel. I området finns också ett stort antal medeltida borganläggningar, ofta i anslutning till de utflyttade huvudgårdarna. Etableringen av dessa gårdar följer därmed det mönster i etableringen av frälsets gods som tidigare undersökts inom Ystadsprojektet, till exempel Bjärsjöholm och Krageholm, där den medeltida huvudgården flyttats ut från bytomten till ett mer perifert läge (Skansjö, Riddersporre & Reisnert 1989).

Området har också förändrats under tidig modern tid. Flera av byarna på den östra sidan om kommungränsen ingick i det område som genomgick en radikal förändring i och med Rutger Macleans storskifte 1778 (Riddersporre 2003, Svensson 2005, s. 63ff) och en liknande utveckling kan senare också följas i landskapet i övrigt i och med genomförandet av enskiftet under 1800-talets första årtionden. Landskapet genomgick också en fortsatt förändring under andra hälften av 1800-talet, dels genom

en förändring av fastighetsstrukturen i vilken den vid enskiftet utlagda ägostrukturen gradvis löstes upp (jfr Riddersporre 2003, s.22ff) och dels genom tillkomsten av större jordbruksenheter i anslutning till de större godsden väster om Näsbyholmssjön. Landskapet genomgick också en påtaglig förändring i och med att Näsbyholmssjön dränerades under andra hälften av 1800-talet. Vid sidan av att den torrlagda ytan togs upp som jordbruksmark anlades också ny bebyggelse. Moderniseringen av landskapet i och med skiftesreformerna skulle därmed kunna sägas lägga grunden för den efterföljande utvecklingen i landskapet under nästan 200 år.

Figur 4:12 Topografisk karta över området omkring Skurup och Näsbyholmssjön. 1) Näsbyholmssjön. Sjös tidigare utbredning markeras av den röda streckade linjen. 2) Svenstorpssviken. (© Lantmäteriet (i2012/927).

Under 2000-talet har en del av den tidigare Näsbyholmssjöns bassäng, den så kallade Svenstorpssviken, återfyllts för att därigenom bilda en ny sjö i slättlandskapet. Syftet med att återställa sjön har varit att främja ekologiska värden i odlingslandskapet och då inte minst fågellivet. Landskapets historiska dimension har emellertid kommit att fungera som hjälp i argumentationen för ekologiska intressen (Björk 1999). I den miljökonsekvensbeskrivning som genomfördes inför återställandet konstaterades att det enligt Länsstyrelsens register, det vill säga fornminnesregistret, inte fanns några ”fasta fornlämningar inom det område som skulle beröras av en vattenståndshöjning” (a.a., s.6). Värt att notera är också att det i rapporten heller inte presenteras någon analys av

rekonstruktionens eventuella konsekvenser för områdets historiska värden ur ett bredare perspektiv (jfr a.a., s.4). Eventuella värden som relaterar till enskiftet eller de senaste två hundra årens landskapsutveckling diskuteras heller inte i utredningen. Återfyllnaden av Svenstorpssjön framställs däremot som en rekonstruktion, eller ett återskapande, av ett äldre, och får man förmoda mer värdefullt, landskap.

Argumentationen i samband med återställandet av Näsbyholmssjön väcker frågor beträffande värderingen av historiska värden och hur den historiska dimensionen används som argument för att stärka andra intressen inom andra sektorer. I fallet med rekonstruktionen av Näsbyholmssjön tydliggörs en underliggande konflikt mellan strävan efter biologisk mångfald och uttrycken för de senaste 200 årens landskapshistoria.

4.5 Norra Sandsjö, Nässjö kommun

Det Riksintresse för kulturmiljövården som avgränsats vid Norra Sandsjö (Riksantikvarieämbetet 1990, s.48, jfr Länsstyrelsen Jönköpings län 1996, s.108), söder om Nässjö, motiveras av en koncentration av olikartade förhistoriska och historiska lämningar i anslutning till byn Norra Sandsjö och säteriet Prinsnäs, det senare i ett karaktäristiskt sjönära läge söder om Sandsjön. Riksintresset omfattar bland annat två områden med fossil parcellindelad åkermark (Figur 4:13). Enligt Riksantikvarieämbetets rikstäckande sammanställning av landets riksintresseområden utgörs riksintresset av

Kyrkomiljö i öppet odlingslandskap, 1100-talskyrka, prästgård med manbyggnad från 1897, sockenmagasin uppfört 1814, löneboställe från 1940 samt fd prästgårdsbyggnad från 1700-talet. Fossila odlingsspår. Runsten. (Riksantikvarieämbetet 1990, s.48)

I det fördjupade, och delvis reviderade, underlag som presenterades av länsstyrelsen och publicerades 1996, omfattar riksintesseområdet vid Norra Sandsjö också säteriet Prinsnäs söder om Norra Sandsjö. Sammantaget omfattar Riksintresset därmed historisk bebyggelse vid Prinsnäs och vid Norra Sandsjö, förhistoriska gravar, en runsten vid Norra Sandsjö, agrarhistoriska lämningar samt en runsten (Länsstyrelsen Jönköpings län 1996, s.108). Enligt riksintessebeskrivningen skall Norra Sandsjö förstås som en typisk centralplats i Njudungs folkland under sen järnålder och tidig medeltid. I den värdebeskrivning som presenterats av länsstyrelsen ligger emellertid fokus på den historiska bebyggelsen vid Prinsnäs. I det mer preciserade motiv för urval som också ges i länsstyrelsens beskrivning framhålls emellertid även områdets långa kontinuitet med hänvisning till de fornlämningar som finns i området.

I sin sammansättning består området av en rad olika värden som avspeglar såväl olika antikvariska intressen som olika delar i den antikvariska historien. De olika fornlämningarnas nummer ger till exempel en indikation på när de har registrerats,

där runstenen, milstenen och ett antal av de förhistoriska gravarna är exempel på tidiga antikvariska intressen, medan områdena med fossil åkermark, som också har betydligt högre nummer, är typiska representanter för det sena 1900-talets landskaps- och miljöinriktade diskurs. Fornlämningshistorien kan också ges en rumslig dimension där de tidigast uppmärksammade lämningarna ligger i anslutning till bebyggelsen och vägarna. Detta utesluter inte att de vid tidpunkten oregistrerade lämningarna inte var kända, utan snarare att de ännu inte identifierats som antikvariska värden. Det är till exempel fullt tänkbart att gravarna inom områdena med fossila odlingslämningar uppfattades som röjningsrösen.

Värdena i länsstyrelsens underlag skulle kunna grupperas rumsligt enligt följande: a) byggnader av varierande ålder från 1700-talet och fram till 1900-talet vid Sandsjö kyrka, b) en runsten (RAÄ Norra Sandsjö socken nr 12:1), c) byggnadsbeståndet vid Prinsnäs säteri, samt d) områdena med fossil åkermark (figur 4:13). Lämningarna kan också grupperas tematiskt i form av: a) området byggnadshistoriska värden, b) runstenen respektive c) de fossila odlingslämningarna. Milstenen (sannolikt RAÄ Norra Sandsjö socken nr 10:1) verkar i sammanhanget något malplacerad och har sannolikt kommit med i beskrivningen av det enkla faktum att den fanns med i fornminnesregistret och råkade hamna inom riksintressets avgränsning. Den har inte någon tydlig koppling till de övriga lämningskomplex som omfattas av riksintresset. Den tematiska uppdelningen återspeglar till viss del riksintressets tillkomstshistoria då byggnadsvärdena, runstenen och milstenen utgör traditionella etablerade antikvariska värden medan de fossila odlingslämningarna uppmärksammades först i samband med fornminnesinventeringen under 1980-talet.

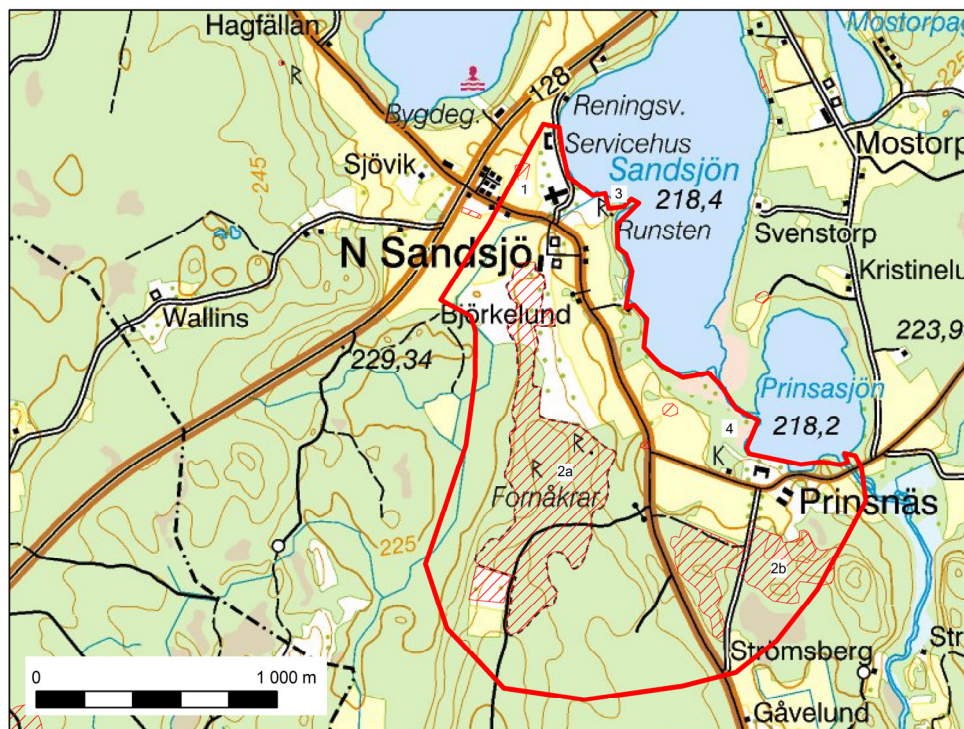
Odlingslämningarna vid Norra Sandsjö återfinns inom två större områden och utgörs av parcellindelad åkermark, röjningsrösen och ställvis terrasserade åkerparceller. Inom det västra området förekommer också en kraftigare hägnadsvall. Inom detta område och i anslutning till det östra återfinns också förhistoriska gravar (jfr Gren 1996, Gren 2003). Den rumsliga samvariationen mellan odlingslämningarna och de förhistoriska gravarna gav förutsättningar för att tolka områdena med fossil åkermark som representativa lämningar efter ett förhistoriskt landskap. Relationen mellan odlingslämningarna och gravarna understryks också i beskrivningen av riksintresset:

[f]ornåkrarna ligger i anslutning till järnåldersgravarna (Länsstyrelsen Jönköpings län 1996, s.108).

Bland de övriga fornlämningarna märks framförallt ett omfattande fossilt åkerlandskap med bla hackerör och fornåkrar. (Länsstyrelsen Jönköpings län 1996, s.108).

Detta gäller framför allt det västra området som också uppmärksammades redan i fornminnesinventeringens inventeringsbok 1986, där det konstateras att området med fossil åkermark utgjorde den "[e]nda kända lokalen i sitt slag - riksintresse!" (RAÄ Norra Sandsjö socken nr 176:1). Detta område blev senare också föremål för en

fördjupad arkeologisk analys (Gren 1996, jfr Gren 2003) och har senare också lyfts fram som referenslokal för odlingslandskapets organisation och bruk under yngre järnålder (jfr Welinder, Pedersen & Widgren 1998, s.327).

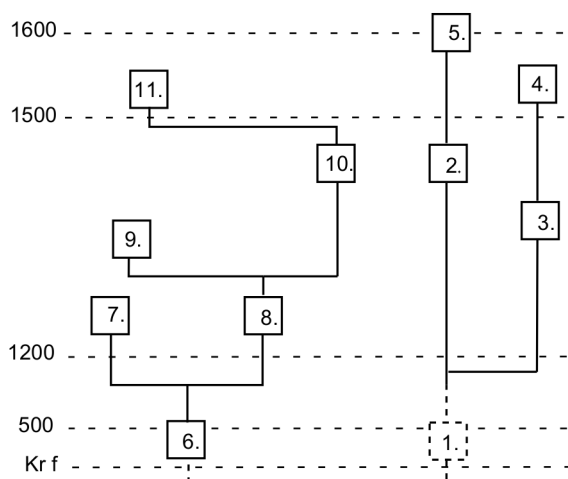

Figur 4:13 Riksintresse för kulturmiljövården vid Norra Sandsjö, Norra Sandsjö socken, Näsås kommun. Den röda heldragna linjen markerar utbredningen av Riksintresset. De skrafferade ytorna representerar utbredningen av fasta fornlämningar samt övriga kulturhistoriska lämningar enligt FMIS. 1) Norra Sandsjö kyrka och sockencentrum, 2) Fossila odlingslämningar a. Raä nr 176, b. Raä nr 212, 3) Runsten, 4) Prinsnäs säteri. (Grundkarta ©Lantmäteriet (i2012/927))

Analysen av området tog utgångspunkt i en detaljerad kartering som genomfördes redan i anslutning till fornminnesinventeringen 1986 och som följdes upp av en fosfatkartering 1988. År 1993 genomfördes också en begränsad arkeologisk utgrävning (Gren 2003, s.113). En första rapport publicerades 1996 (Gren 1996) och tolkningen av resultaten utvecklades ytterligare i publikationen "Röjningsrösen på sydsvenska höglandet". Analysen omfattade då också en mer övergripande studie av topografi, jordarter, ortnamn och fornlämningar i närområdet (Gren 2003, s.117ff). Rapporten skrevs i huvudsak under perioden 1993 -1995 men publicerades först 2003 (a.a., s.113, jfr Widgren 2003). Tolkningen av formelementen tog stöd i jämförelser med tidigare studier av förhistorisk åkermark, jämförelser med andra likartade områden med förmodat förhistorisk odling på sydsvenska höglandet samt

andra exempel på studier av förhistorisk odling (Gren 2003, s.138ff). Dateringen grundades på morfologiska jämförelser med andra områden med likartad fossil åkermark samt ett mindre antal ^{14}C -prover insamlade vid undersökningen inom det aktuella området.

I samband med undersökningen identifierades tre olika successiva odlingsfaser som kopplades till morfologiska skillnader inom området (Gren 2003, s.149f) (figur 4:14). Den inledande fasen motsvarades då av ett område med enbart röjningsröseområden i fornlämningsområdets södra del, följt av en överlagrande fas av parcellindlad åkermark och därpå en möjlig sista fas då områdets centrala delar har varit indelat i olika gårdar (a.a., s.156ff, figur 37, 38, 39). Resultaten av den arkeologiska undersökningen indikerade att hägnadsvallarna och odlingen var från medeltid eller tidig historisk tid (a.a., s.154).

Figur 4:14 Schema över kronologiska relationer vid Norra Sandsjö. 1) Förhistorisk bebyggelse, 2) Norra Sandsjö, 3) Söndrap, 4) Prinsnäs säteri, 5) Norra Sandsjö sockencentrum, 6) Odling fas I, 7) Fossil odling fas I, 8) Odling fas II, 9) Fossil odling fas II, 10) Odling fas III, 11) Fossil odling fas III (jfr Gren 2003, s.154f).

Utan att i detalj gå in på den redovisade tolkningen av området kan man konstatera att rekonstruktionen utgår från förhållandevis begränsade arkeologiska insatser. Ur stratigrafisk synpunkt är det svårt att dra allt för långtgående slutsatser. Det är till exempel problematiskt att datera arkeologiska lagerföljder av den här typen med hjälp av ^{14}C och det är också svårt att avgöra i vilken utsträckning de lagerföljder som undersökts kan antas ha en generell giltighet för hela området. Som också antyds i rapporten får frågan om datering och rekonstruktion av olika faser därför betraktas som hypotetiska. Problemen med att rekonstruera olika skeden i landskapet är också

påtagliga eftersom det är svårt att fastställa olika lämningars kronologiska tillhörighet, liksom vilka komponenter som kommit att försvinna till följd av senare tiders markanvändning (jfr Gren 2003). En relaterad och därtill mycket viktig fråga är också vad lämningarna får representera i tolkningen, det vill säga om de tolkas som representationer av odlingsaktiviteterna i sig själva eller, och kanske mer rimligt, som fossila rester av odling som därmed, per definition, är yngre än den aktivitet de representerar? Det är till exempel rimligt att anta att den andra fasen övergår i sin fossila form i samband med övergången till den tredje fasen. Därmed uppstår också ett tidsdjup inte bara mellan olika faser utan också av pågående aktivitet inom olika faser. Även om området faktiskt rymmer spår av förhistorisk odling innebär de olika dateringarna från området att de strukturer som kan iakttas rimligen representerar den senaste användningsfasen, någon gång under medeltid eller tidig historisk tid. Tolkningen av den fossila åkermarken inom området som lämningar efter förhistorisk odling, eller till och med som ett fossilt åkerlandskap, bör därför problematiseras. Resultaten från undersökningen kan därmed ställas i kontrast mot det förhållandevis kronologiskt homogena intryck av de fossila odlingslämningarna som ges i riksintressebeskrivningen.

Karteringen av de fossila odlingslämningarna har av förklarliga skäl ägt rum inom utbredningsområdet av de fossila odlingslämningarna. Av det publicerade dokumentationsmaterialet förefaller det emellertid även som om de andra momenten i rekonstruktionen och tolkningen av området också förlagts *inom* fornlämningsområdets utbredning. Den fosfatkartering som genomförts har till exempel begränsat sig till området med fossil åkermark, trots att lämningar av till exempel samtida boplatser skulle kunna vara belägna utanför en samtida odlingsyta. Detsamma gäller också rekonstruktionen av de olika odlingsfaserna, som enbart bygger på observationer inom det karterade området, trots att det även i detta fall är rimligt, kanske rent av troligt, att tillhörande samtida markanvändning, såväl åkermark som ängs- och betesmarker, varit belägna utanför det aktuella områdets avgränsning.

Här finns emellertid också anledning att fundera över alternativa eller kompletterande tolkningar av den samlade landskapshistoriska kontexten inom riksintresset som helhet. Riksintresset vid Norra Sandsjö kan i själva verket fungera som utgångspunkt för en mer övergripande syntes av områdets bebyggelse- och markhistoriska utveckling, även om det inte direkt framgår av riksintressebeskrivningen. Enligt länsstyrelsen kan bebyggelseenheten vid Prinsnäs, med utgångspunkt från fornlämningsbilden, möjligen ha ett förhistoriskt ursprung (Länsstyrelsen Jönköpings län 1996 s.108). Av det historiska källmaterialet framgår att säteriet Prinsnäs föregicks av den medeltida bebyggelseenheten Söndrap, belagd i skriftligt källmaterial 1393 (Gren 2003, Almquist 1976, s.1569f). Säteriets historiska bakgrund och tillkomsthistoria kan fungera som utgångspunkt för en alternativ tolkning av vad

Riksintresset representerar och i förlängningen också för tolkningen av de fossila odlingslämningarna.

Efterledet i namnet Söndrap antyder att det handlar om en så kallad torp-by (Pamp 1988) medan förledet *söndr-* har tolkats som en lägesangivelse, det vill säga bebyggelse etablerad söder om till exempel moderbyn Norra Sandsjö eller någon av sjöarna Sandsjön och Prinsasjön (Agertz 2008, s.213). Byn Söndrap omnämns i historiska källor första gången 1393 och omnämns också så sent som 1599 (a.a., s.213) och säteriet Prinsnäs skall ha inrättats på initiativ av Carl Printzenskiöld 1652 (Almquist 1976, s.1569, jfr Agertz 2008, s.176) Sammantaget ger detta en ungefärlig datering av nedläggningen av gårdarna i Söndrap. Det har inte varit möjligt att undersöka de historiska primärkällorna med anknytning till säteriet och dess föregångare Söndrap inom ramen för denna fallstudie, men Prinsnäs placering är i flera avseenden typisk och kan jämföras med en rad andra liknande exempel både på Sydsvenska höglandet (Hansson 2001) och andra regioner (jfr Skansjö, Riddersporre & Reisnert 1989) där frälset under senmedeltid och renässans antingen omorganiserar de frälседominerade byarna eller flyttar sina huvudgårdar till mer perifera lägen. Flera olika orsaker är tänkbara, så som anpassning till nya ekonomiska förutsättningar såväl som estetisk gestaltning. Nedläggning av produktiv åkermark skulle till exempel kunna hänga samman med den specialisering mot produktion av animalieprodukter som av allt att döma äger rum på Sydsvenska höglandet under hög- och senmedeltid (jfr, Palm 1999, s.64ff). Det finns också flera exempel på fossil åkermark i anslutning till gods- och säterimiljöer (jfr Steensberg, Østergaard Christensen & Nielsen 1968, Hannerberg 1958, Lindquist 1976, s.125ff, Klang 1980, Connelid & Mascher 1998). I fallet med Norra Sandsjö och Prinsnäs är det också fullt tänkbart att säteriet, förutom av Söndrap, också bildats av enheter från Norra Sandsjö och att tillkomsten av säteriet inneburit en minskning av andelen aktivt brukad åkermark i båda byarna, möjligen mot bakgrund av en satsning på animalieproduktion. Den ägomässiga bakgrunden till säteriet behöver emellertid utredas ytterligare.

Området med fossil åkermark skulle därmed kunna sättas i relation till det aristokratiska landskapet kring Norra Sandsjö och Prinsnäs, i egenskap av övergiven markanvändning, snarare än som spår av odlingen i sig själv, en odling som dessutom i allt väsentligt bör representera tiden närmast före nedläggningen. En sådan tolkning motsäger inte de olika faser av markanvändning inom det undersökta området som diskuterats av Gren. Tvärtom ger de tillsammans en bild av ett långt landskapshistoriskt förlopp. Tolkningen skulle också stämma förhållandevis väl överens med riksintressets sammansättning.

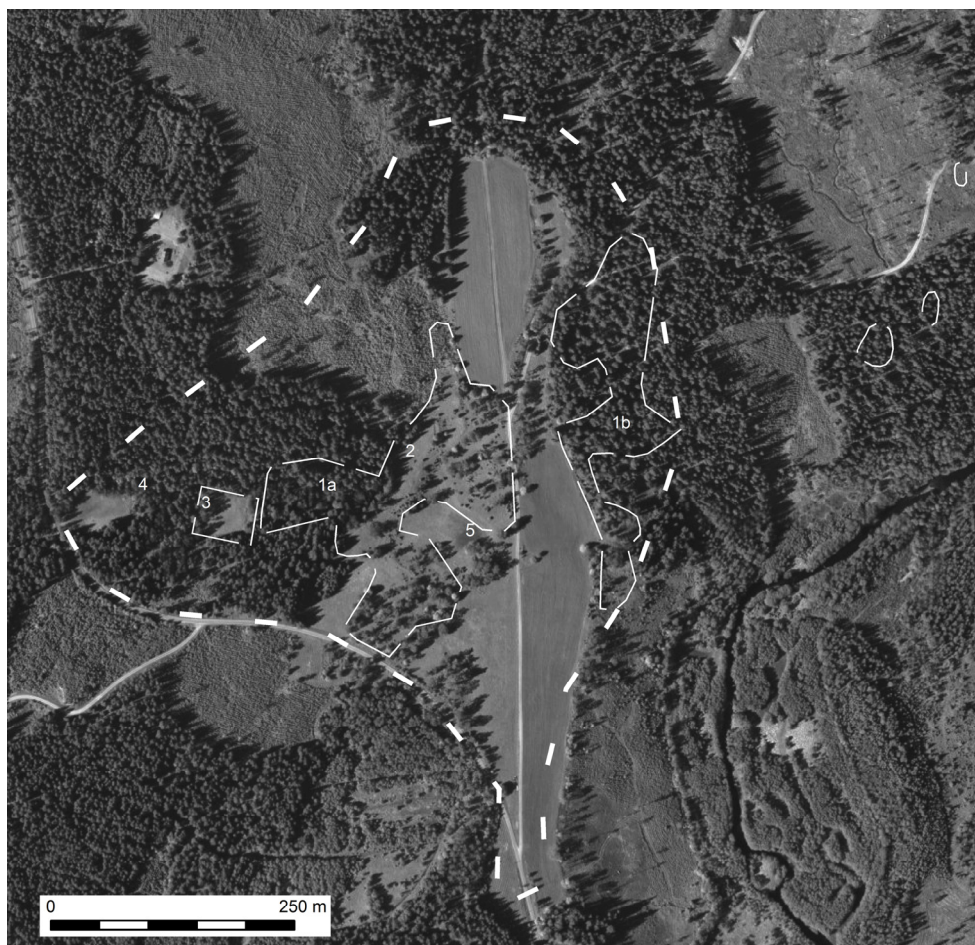
Bilden av de fossila odlingslämningarnas har förändrats sedan upptäckten av lokalerna vid Norra Sandsjö, lokalen är inte den enda i sitt slag, och är inte heller det kompletta förhistoriska landskapsfossil som man kanske först hoppats på - åtminstone inte som kronologiskt homogent preparat. Det skall dock framhållas att den tolkning som låg

till grund för riksintresseavgränsningen tog utgångspunkt i ett samtida forskningsläge och att den alternativa tolkning som redovisas här bygger på ett forskningsläge som till stor del etablerats under 90-talet, alltså efter det att området först uppmärksammades, undersöktes och avgränsades antikvariskt. I linje med resultaten från de arkeologiska undersökningarna (Gren 2003) bör området ses som ett kronologiskt heterogent avtryck, ett sammansatt stratigrafiskt komplex (figur 4:14) med ett stort tidsdjup och potential för att studera drivkrafterna bakom markanvändningens förändring.

4.6 Vallgård, Jönköping kommun

Vallgård, Norra Unnaryds socken, är klassat som Riksintresse för kulturmiljövården och utgörs enligt Riksantikvarieämbetets något korthuggna beskrivning av ett "[o]mråde med fossil åkermark, ödekyrkogård och övergiven bytomt" (Riksantikvarieämbetet 1990, s.50, nr 64) (Figur 4:15). Av den något mer utförliga beskrivning som ges i länsstyrelsens beskrivning (Länsstyrelsen Jönköpings län 1996, s.179) framgår att odlingslämningarna (RAÄ Norra Unnaryd socken nr 70:1, nr 111:1), den övergivna bytomten (RAÄ Norra Unnaryd socken nr 70:2) och ödekyrkogården (RAÄ Norra Unnaryd socken nr 32:1) utgör lämningar efter den medeltida byn Vallgård. I länsstyrelsens avgränsning av riksintresset ingår också lämningarna efter det sentida torpet Nyborg (RAÄ Norra Unnaryds socken nr 61:1). Platsen har också uppmärksammats för sina ekologiska värden i samband med ängs- och hagmarksinventeringen (nr 17, Länsstyrelsen Jönköpings län 1992a, s.75) och finns också med i Jönköpings kommuns naturvårdsprogram från 2009 (Jönköpings kommun 2009), samt i länsstyrelsens program för bevarandevärden i odlingslandskapet (nr 35, Länsstyrelsen Jönköpings län 1992d, s.8).

Namnet *Valgardha* finns belagt i historiskt källmaterial från 1363 och förekommer sedan i olika former fram till och med första hälften av 1600-talet (Agertz 2008, s.226). Vallgård utgjorde fram till 1500-talet en egen socken, som sedan har uppgått i Norra Unnaryds socken. Byns senare öde har inte kartlagts i detalj men Vallgård skall enligt uppgift höra till de byar som på ett eller annat sätt påverkades i samband med den danska härens uppmarsch längs Nissastigen under ledning av Daniel Rantzau 1567 (jfr Engkvist, Pettersson & Wennerberg 2012, s.25 figur 27). Vallgårdas marker har emellertid av allt att döma varit fortsatt brukade under historisk tid också efter det att själva bebyggelsen eventuellt skall ha upphört.

4:15 Riksintresse för kulturmiljövården vid Vallgård, Norra Unnaryds socken, Jönköpings kommun. Den grövre streckade linjen markerar riksintressets avgränsning. Tunn streckad linje anger fast fornlämning samt övrig kulturhistorisk lämning enligt FMIS. 1a-b) fossila odlingslämningar, 2) bytomt, 3) ödekyrkogård, 4) torpet Nyborg, 5) Vallgård floe. (Ortofoto © Lantmäteriet (i2012/927))

Byn har också uppmärksammat i äldre antikvariska beskrivningar av området. Gabriel Djurklou tar i sin redovisning av länets antikvariska lämningar, författad under andra hälften av 1800-talet, upp Vallgård i en diskussion kring befolkningsförändringar i Mo härad under medeltid.

Av den omständigheten att i häradets norra del omkring Nissans övre lopp under medeltiden funnits flera kyrkor – Styffe uppräknar ej mindre än 5 sockenkyrkor utom de närvarande – borde man väl kunna antaga att här funnits jämförelsevis större bygder än i häradets södra del (Djurklou 1938, s.27).

Om det Valgardha, som omnämnes uti Bote Rangvaldssons och Ragnilds testamente, är att söka i Mo härad, så är även denna socken [Norra Unnaryd] i sin nuvarande utsträckning en förening av tvenne. (Djurklou 1938, s.32)

Vallgårdas kyrka tycktes hava försvunnit ur folkets minne, men har sannolikt varit belägen väster om gården, där de av Alvin uppgivna stenmurarna torde vara lämningar efter hägnaderna kring gamla kyrkogården. Tomtningen efter själva kyrkan torde kanske ännu kunna uppdragas om platsen inom murlämningarna röjdes. Några egentliga forn lämningar visste man ej att omtala. (Djurklou 1938, s.32f)

Enligt Djurklou utgör ödekyrkogården den troliga platsen för en tidigare kyrka vid Vallgårdas (Djurklou 1938, s.38, jfr Allvin 1857, s.34). Djurklous uppgifter är emellertid andrahandsuppgifter och det framgår inte helt entydigt av texten om han faktiskt besökte platsen eller inte.

Några direkta lämningar efter själva kyrkan finns inte registrerade i fornminnesregistret och några synliga strukturer har heller inte kunnat konstateras vid fältbesök i samband med avhandlingsarbetet (2007, 2011). Ödekyrkogården omgärdas idag av en stenvall och enligt fornminnesregistret har området innanför hägnaden tidigare använts som åkermark (RAÄ Norra Unnaryd socken nr 32:1) av torpet Nyborg som tidigare låg väster om ödekyrkogården. Däremot noterades i samband med den tidigare fornminnesinventeringen 1955 att det i stenvallen fanns

några kantställda hällar, 0,6–0,8 meter höga, 1 – 2 meter breda och 0,2 meter tjocka ... [samt] ... ett stenkors, 0,74 meter högt, 0,16 meter brett och 7 cm tjockt. (Anteckning i inventeringsbok RAÄ Norra Unnaryd socken nr 32:1)

Möjligen utgör dessa rester av inventarier och byggnadselement från en tidigare kyrka.

Den registrerade fossila åkermarken vid Vallgårdas fördelar sig på två ytor öster respektive väster om den idag brukade åkermarken i Vallgårdas. Vid fältbesök (november 2007) konstaterades att brukningsparcellerna inom den tegindelade åkermarken i det västra området avgränsas av terraskanter, röjningsrösen och stenvallar. Röjningsrösen förekommer också i det östra området, men de stenvallar som finns är betydligt lägre. Inom den östra ytan (RAÄ Norra Unnaryd socken 111:1) finns emellertid också en kraftig hägnadsvall som sträcker sig i öst-västlig riktning och som tidigare sannolikt utgjort en fägata. Ytterligare oregistrerade lämningar i form av tegindelad, ställvis svagt terrasserad, åkermark konstaterades också vid fältbesök (2009), öster om det östra områdets avgränsning. Sedan tidigare finns här också registrerat omfattande lämningar efter kolning.

Inom det västra området med fossila odlingslämningar vid Vallgårdas ryms också ställvisa inslag av vad som förefaller vara yngre åkerytor och genom området löper en fossil väg med tydliga hjulspår upp till de yngre brukningsytorna. De äldre åkerytorna ligger runt en mindre vattensamling, Vallgårdas Floe, och en åskulle. I anslutning till

den så kallade Floen löper ett lägre fuktigare parti i nordvästlig riktning som delar fornlämningen i en nordlig och sydlig del. Här finns också lämningar efter vad som tidigare eventuellt utgjort en bevattningsanläggning i form av grävd kanal, ca 0,3–0,5 meter bred i öst-västlig riktning. Kanalens datering har inte kunnat fastställas, men det faktum att den är kulverterad genom brukningsvägen antyder att den varit i bruk då vägen anlades.

Merparten av det västra området med fossil åkermark används idag, tillsammans med ett angränsande område med modern trädeslagd åker, som betesmark. Den västra kanten av området, liksom hela östra området, är skogbeväxt, och i dessa partier framträder inte formerna lika tydligt. Beskrivningen av området i Ängs- och hagmarksinventeringen antyder att området inte hävdades vid inventeringstillfället (Länsstyrelsen Jönköpings län 1992a, s.75).

Av fornminnesregistret framgår att den fossila åkermarken registrerades i september 1989. Om den har varit känd sedan tidigare framgår inte. Möjligen antyder skillnaden i numreringen mellan de två ytorna att nr 70:1, som ligger i anslutning till den tidigare ödekyrkogården (nr 32:1), varit känd först och att nr 111 noterats i samband med inventeringen. Detaljerna kring fornminnesinventeringen i området har emellertid inte utretts närmare. Husgrunderna (nr 70:2) ändrades, enligt notering i fornminnesregistret 2003, till följd av osäkerheten kring dess exakta läge, från fast fornlämning till så kallat bevakningsobjekt.

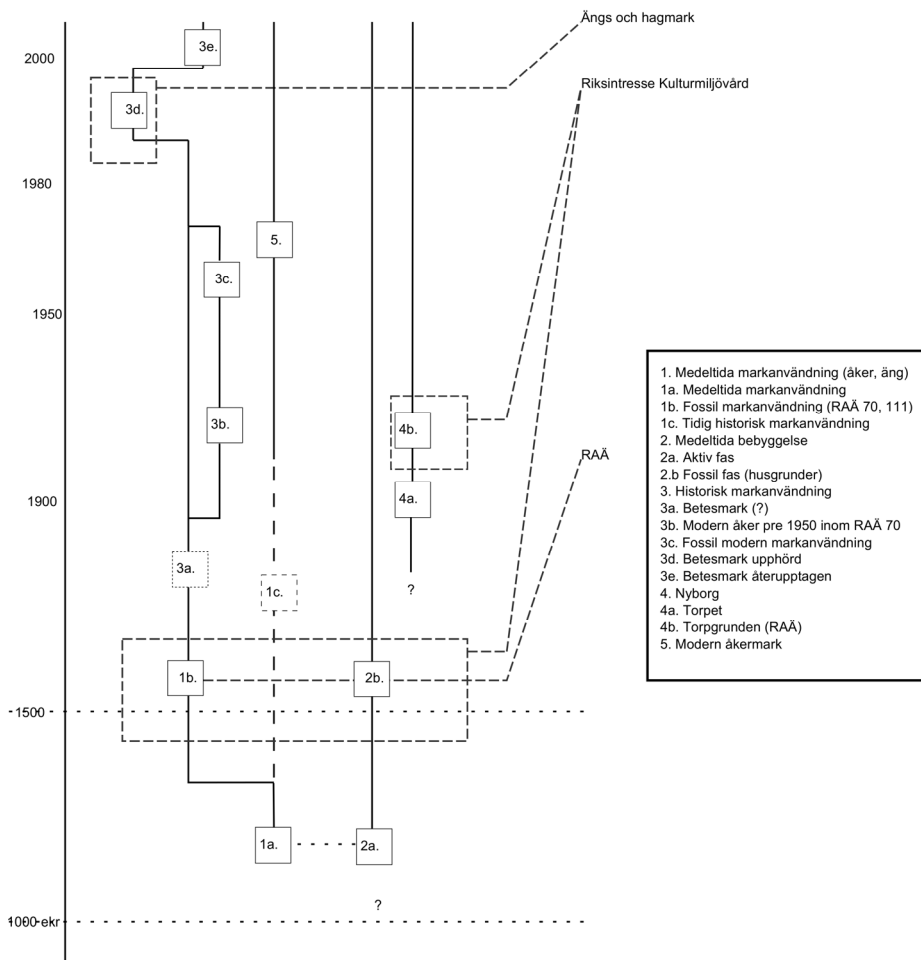
Mot bakgrund av den rumsliga avgränsning som anges av länsstyrelsen konstrueras riksintresset Vallgård utifrån ett antal olika rumsligt och tematiskt separata ytor (Länsstyrelsen i Jönköpings län 1996, s.179ff). Sett till den rumsliga avgränsningen kommer riksintresset också att omfatta områden mellan de enskilt utpekade uttrycken för värdet, det vill säga de ytor som ligger mellan åkermarken, husgrunderna, kyrkogården och torpet. På ett likartat sätt omfattar riksintresseavgränsningen emellertid också de kronologiska mellanrummen mellan de olika stadier som pekas ut i platsens utveckling, i form av byns övergivande, anläggningen av torpet Nyborg, den brukade åkermarken och ödekyrkogården i dess nuvarande gestaltning. Konstruktionen av riksintresset bygger med andra ord dels på en homogenisering av värdet inom den avgränsade ytan, så tillvida att riksintresset, genom den grafiska framställningen, kommer att motsvara hela ytan inom avgränsningen, och dels på en kronologisk sammanpressning genom att uttrycket behandlas som tematiska skikt lagda på varandra.

De olika värden som identifierats vid Vallgård illustrerar även hur olika samhällsintressen värderar olika historiska faser. Ur ett stratigrafiskt perspektiv blir det tydligt att Naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen kan knytas till olika faser i landskapets utveckling (Figur 4:16). I Ängs- och hagmarksinventeringen understryker texten hävdens betydelse för att platsens ekologiska värden skall kunna bibehållas. Samtidigt omfattar det av Ängs- och hagmarksinventeringen avgränsade området,

förutom de fossila odlingslämningarna, också angränsande trädeslagda åkerytor och gör därmed inte någon skillnad i fråga om tidsdjup. Medan det antikvariska värdet tar utgångspunkt i de förhållandevis kronologiskt homogena lämningarna efter den senmedeltida byn Vallgård, utgår den ekologiska värderingen från uppdelningen mellan betesmark och åkermark i den samtida markanvändningen. Värderingen kan synas något underlig då de högsta värdena ur ekologisk synpunkt sannolikt återfinns inom ytorna med bevarad fossil åkermark som troligen aldrig blivit gödslade med moderna metoder. Avgränsningen av området verkar således snarast ha skett med utgångspunkt från den moderna markanvändningen. Av beskrivningen av ängs- och hagmarken framgår att det inte är spåren av den medeltida odlingen som står i fokus utan snarare områdets efterföljande funktion som hävdad ängs- och eller betesmark. Detta antyder en skillnad i fråga om kronologiskt perspektiv mellan natur- respektive kulturmiljövården, där den förra använder en tidigare historisk situation för att förklara, eller motivera, ett nutida förhållande retrospektivt, medan kulturmiljövården, med utgångspunkt från historiska lämningar, retrogressivt försöker rekonstruera ett historiskt förflutet förhållande.

Området vid Vallgård utgör en av flera likartade platser med fossil parcellindlad åkermark i västra delen av Jönköpings län och östra delen av Västergötlands län, karakteriserade av större områden med fossil tegindlad åkermark i anslutning till aktiv åkermark under historisk tid (figur 4:17). Ett flertal lokaler i Västergötlands läns, samt Norra Unnaryd i Jönköpings län, undersöktes under slutet av 1980- och början av 1990-talet inom ramen för projektet "Det västsvenska tegskiftets ursprung". Den fossila åkermarken tolkades då som lämningar efter odlingsaktiviteter under äldre järnålder och vikingatid (Widgren 1992, jfr Vestbö 1991, Mascher 1992, Mascher 1993, Widgren 1997). Vallgård står därför, genom sin medeltida datering, i kontrast till vad som kan betraktas som den då gängse tolkningen av den här typen av lämningar i området.

Lämningarna vid Norra Unnaryd (RAÄ Norra Unnaryds socken nr 85:1) är, i likhet med Vallgård, Riksintresse för kulturmiljövården (nr 63, Riksantikvarieämbetet 1990, s.50, jfr Länsstyrelsen Jönköpings län 1996, s.177ff) och får därför här fungera som jämförande exempel. Enligt Länsstyrelsens beskrivning av riksintresset utgör lämningarna vid Norra Unnaryd ett av länets "större [...] samlade exempel på fossil åkermark" med "terrasserade åkerytor, till största delen begränsade av terraskanter, stenvallar eller stensträngar och med stort inslag av odlingsrösen." (Länsstyrelsen Jönköpings län 1996, s.177).

4:16 Förenklat schema över kronologiska relationer inom den västra delen av Riksintresse för kulturmiljövården nr 64 vid Vallgård, Norra Unnaryds socken, Jönköpings kommun. De streckade rektanglarna markerar olika sektorsintressen.

Morfologiskt finns påtagliga likheter mellan odlingslämningarna vid Norra Unnaryd och Vallgård, till exempel i fråga om konstruktion, parcellernas bredd och förhållande till historisk åkermark. Angående Norra Unnaryd konstateras dock att åkerytorna i området ”har datering från romersk järnålder till vikingatid”, och senare i den mer utförliga beskrivningen fastställs också att det handlar om ”lämningar efter ett förhistoriskt åkerbruk” (Länsstyrelsen Jönköpings län 1996, s.177). Av den motivering som anges för riksintresset framgår vidare att det ”tegindelade området är en god exponent för en förhistorisk äganderäts- eller brukningsteknisk struktur” (a.a., s.178). Lämningarna har tidigare uppmärksammats av Allvin som kopplade den fossila tegindelningen till en bebyggelseförändring under historisk tid.

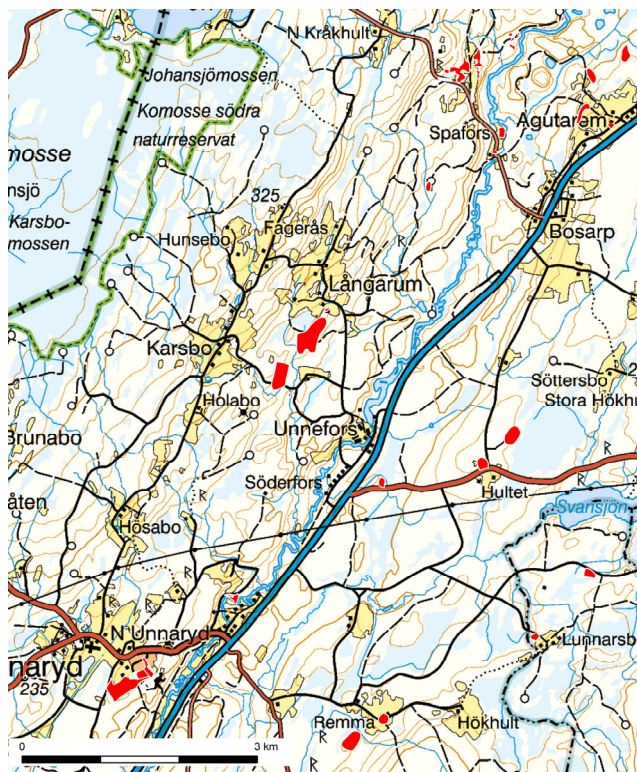
Enligt en tradition i orten skall nämnde kyrkoby fordna tider, i stället för 3,25 hafwa varit 18 hemman eller bönder som det då kallades. På skogen söder om byns inegor ... har varit ett stort åkerfält, der än idag de gamla åkertergerne äro fullkomligt tydligt märkbara (Allvin1857, s.33)

Lämningarna undersöktes 1987 och ¹⁴C-analys gav dateringar till övergången mellan äldre romersk järnålder och romersk järnålder (2000+/- 110 BP) respektive vikingatid eller tidig medeltid (910 +/- 120 BP) (Vestbö 1991).

Mindre lokaler med likartad fossil åkermark finns också i de historiska byarna Agutarem respektive Långarum närmast öster och söder om Vallgård. I Agutarem finns tre områden med röjningsrösen som angränsar till byns inägor (RAÅ Norra Unnaryds socken, nr 58:1, nr 230:1 nr 231:1, nr 238). Ett av områdena (nr 58:1) registrerades redan 1954, sannolikt till följd av att platsen, som benämndes Kyrkeslätt, i muntlig tradition förmodats vara platsen för ett "avgudatempel" (Inventeringsbok RAÅ Norra Unnaryd socken nr 58:1). Beskrivningarna av röjningsröseområdena vid Agutarem är i övrigt mycket kortfattade och lämningarna är klassade som övrig kulturhistorisk lämning. I den lantmäterikarta (figur 4:14) som upprättades över Agutarem 1837 (LMM:06-MUL-24), anas en tydlig parcellstruktur i åkermarken, där åkerytor i flera fall avgränsas av smala ängsrenar. Det är emellertid oklart om dessa renar återger den ursprungliga tegstrukturen. Några av de rösen som avbildas i åkermarken har en avlång form och rösena i kartan förefaller också i flera fall ligga i linjer som i frekvens och sträckning stämmer väl överens med ängsrenarna. Röjningsrösena antyder därmed en abstrakt struktur för uppdelningen av åkermarken som inte återges av kartan, men som av allt att döma måste legat till grund för markanvändningens rumsliga organisation. Ett liknande förhållande mellan den fossila åkermarken (RAÅ Norra Unnaryds socken nr 117:1) och den historiska markanvändningen återfinns också i Långarum vid jämförelse mellan fornminnesregistret och den karta som upprättades i samband med storskiftet 1811 (LMM:06-NSO-36). Fornminnesregistret lämnar endast en mycket kortfattad schematisk beskrivning och nämner inte något om lämningarnas morfologi annat än att de utgörs av röjningsrösen. I samband med fältbesök (2012) konstaterades emellertid att det ställvis finns väl utvecklade terrasserings-, röjningsrösen och enstaka vallar som tillsammans vittnar om en indelning i tegliknande brukningsytor.

Några äldre historiska kartor har inte upprättats över Vallgård. Den typ av strukturer som kan avläsas i kartmaterialet från Agutarem och Långarum återfinns emellertid också inom det västra området med fossila odlingslämningar vid Vallgård. I den norra delen av det västra området bildar röjningsrösena rader som gradvis övergår i längre vallar, vilka tillsammans återger en tegstruktur. Tegarna är omkring 10 meter breda och några sammanlänkade strukturer mellan de enskilda rösena som skulle antyda en tidigare fysisk markindelning finns inte, åtminstone inte ovan mark. Detta antyder att den här typen av stenvallar måste förstås som en kontinuerlig historisk

process kopplad till markanvändning inom ramen för en ägorättsligt betingad struktur. Mot bakgrund av den historiska situationen kring Vallgård bör det i så fall röra sig om ett system som var aktivt under senmedeltid.

Figur 4:17 Yttäckande fasta fornlämningar (röda ytor) i området mellan Vallgård och Norra Unnaryd. Flertalet av ytorna utgörs av fossila lämningar efter tidigare markanvändning i anslutning till historisk åkermark. Vallgård markeras av de röda ytorna norr om Spafors. (Grundkarta ©Lantmäteriet (i2012/927))

I beskrivningarna av både Vallgård och Norra Unnaryd framställs respektive område som homogena lämningar efter ett enskilt tidsskikt eller till och med, som i fallet med Norra Unnaryd, ett helt landskap. De morfologiska likheterna till trots har de två riksintressena emellertid motiverats med utgångspunkt i två olika historiska förklaringar.

Dateringen av de lokaler med parcellindeldad åkermark som undersökts på andra sidan länsgränsen grundades till stor del på förekomsten av förhistoriska gravar i anslutning till den fossila odlingsmarken samt stratigrafiska tolkningar av relationerna mellan olika fornelement. I samband med arkeologiska undersökningar insamlades också kolprover för ¹⁴C-datering vid ett flertal lokaler (jfr Widgren 1992, Mascher 1992,

Mascher 1993). Dateringen av den fossila åkermarken är emellertid behäftad med en hel del källkritiska problem. Datering med till exempel ^{14}C förutsätter att de enskilda proverna kan värderas stratigrafiskt, det vill säga om proverna kan antas vara primär- eller sekundärdeponerade. Detta förutsätter att flera olika dateringar, från olika stratigrafiska nivåer, kan ställas mot varandra (jfr Harris 1989, s.126). I fallet med fossil åkermark blir detta ofta mycket svårt eftersom den fossila åkermarkens stratigrafiska relationer som regel är diffusa. Det är till exempel inte alltid möjligt att urskilja olika markanvändningsfaser. Av det publicerade dokumentationsmaterialet (Widgren 1992, Mascher 1993) framgår att provtagningen begränsats till enskilda prover i de undersökta strukturerna och då ofta i syfte att datera det lägst liggande, underförstått äldsta, lagret. En likartad situation möter i undersökningarna vid av den fossila odlingsmarken vid Norra Unnaryd (Vestbö 1991). Det är därför svårt att avgöra ^{14}C -provens stratigrafiska proveniens. Situationen kompliceras ytterligare vid platser där det också finns lämningar efter äldre boplatser eftersom det helt enkelt blir svårt att avgöra från vilken aktivitet proverna härrör. Vidare är den rumsliga samvariationen med gravar problematisk som grund för datering eftersom det i en sådan analys som regel ofta finns stora osäkerheter i fråga om de olika lämningstypernas representativitet. Förhistoriska gravar är vanligt förekommande i anslutning till fossil åkermark, men mot bakgrund av den totala spridningsbilden i stort förekommer gravar av detta slag också på en rad andra platser i landskapet. I de exempel som diskuterats ovan förekommer förhistoriska gravar i anslutning till de fossila odlingslämningarna vid Långarum och Agutarem samt möjligen också vid Vallgårda (oregistrerad), medan sådana däremot inte förekommer i anslutning till den fossila åkermarken vid Norra Unnaryd. Däremot förekommer gravar från järnålder och bronsålder i grannskapet kring den fossila åkermarken. Frågan om spridningen försvåras också av att både spåren av äldre markanvändning och av förhistoriska gravar har förvunnit i samband med sentida markanvändning. Slutligen kan likartad morfologi, både avseende enskilda lämningars form och rumslig organisation, uppstå ur såväl rumsligt som kronologiskt skilda processer.

Dateringen av den parcellindelade åkermarken till äldre järnålder framstår därför som osäker. Ytterligare en möjlighet är att dateringarna och tolkningarna av dessa lokaler är adekvata, det vill säga att det faktiskt rör sig om lämningar efter förhistorisk markanvändning, men att de måste passas in i en större tolkningsmodell som omfattar flera olika faser av markanvändning. Detta anknyter till frågan om lämningarnas datering och vad lämningarna rimligen kan anses representera. Som framförts ovan kompliceras frågan om lämningarnas datering av att det kan ha förekommit andra aktiviteter och händelser inom området som inte varit primärt kopplade till den odlingsaktivitet som givit upphov till de fysiska strukturerna. Det kan till exempel ifrågasättas om boplatzlämningar inom områden med lämningar efter fossil markanvändning utan vidare skall betraktas som samtida med direkt omkringliggande odlingslämningar eller inte. Om vi antar att det lokala landskapet

varit rumsligt uppdelad i olika funktioner, till exempel mellan boplatser och odling, kan det vara rimligt att anta att varandra överlagrande, såväl som direkt intilliggande, lämningar från boplatser och odling återspeglar olika faser i markanvändningen.

Skillnaderna i de kronologiska tolkningarna av Vallgård och Norra Unnaryd kan också förklaras med utgångspunkt från relationen mellan olika diskurser. Tolkningen av Norra Unnaryd och de andra lokaler som förmodats vara förhistoriska kan då förstås med utgångspunkt från en samtida antikvarisk och forskningsmässig kontext, det vill säga att fossila odlingsspår utgör lämningar efter ett förhistoriskt odlingslandskap. Frågan är då varför Vallgård inte också tolkats så. En förklaring skulle kunna vara att platsen Vallgård redan hade tolkats som en medeltida lämning i tidigare antikvariska skildringar av bygden och därmed redan var etablerad i den antikvariska diskursen. Som framgår av citaten ovan är det eventuella lämningar efter kyrkan som står i fokus för det tidigaste antikvariska intresset. Detta uteslöt emellertid inte att man då också noterade att det fanns spår av tidigare odling på platsen, även om de inte tillskrevs någon antikvarisk status. Ytterligare en möjlig förklaring till de skilda tolkningarna skulle kunna vara att de undersökningar av fossil odling som refererats här har syftat till att utreda odlingsens etablering medan lämningarna vid Vallgård tolkats med utgångspunkt från antaganden om dess övergivande. Tolkningarna befinner sig därför i olika delar av samma landskapshistoriska förlopp.

4.7 Ödestugu, Jönköpings kommun

Riksintresset Ödestugu Kyrkby är beläget 2 mil söder om Jönköping och motiveras av koncentrationen av olika fornlämningar samt en väl samlad kyrkby med ett för det sena 1800-talet karaktäristiskt byggnadsbestånd (figur 4:18). Kulturmiljön beskrivs som rik, sammansatt och levande och särskild vikt läggs vid att många byggnader till det yttre är väl bevarade (Länsstyrelsen Jönköpings län 1996, s.183).

Utgångspunkterna för Riksintresset vid Ödestugu utgörs av byggnadshistoriska värden i form av byns medeltida kyrka och olika byggnader med anknytning till byns funktion som sockencentrum under tidigmodern tid, bland annat ett skolhus (Riksantikvarieämbetet 1990, s.50, nr 65). I länsstyrelsens fördjupade beskrivning av länets riksintressen omfattas, vid sidan av bytomtens historiska bebyggelse och fornlämningarna norr om bytomten, också det öppna odlingslandskapet norr och söder om bytomten (Länsstyrelsen Jönköpings län 1996, s.181). Enligt beskrivningen är kyrkan att betrakta som ”en god exponent för länets små medeltida stenkyrkor”. Programtexten framhåller vidare att

[d]et rika inslaget av fornlämningar i dalgången vittnar om den centrala betydelse som bygden haft för bosättning redan under förhistorisk tid.” (Länsstyrelsen Jönköpings län 1996, s.183).

Beskrivningen av de bebyggelsehistoriska värdena är förhållandevis utförlig medan redovisningen av fornlämningarna blir mer schablonartad (a.a., s.181).

Av det sätt på vilket riksintressets värden beskrivs framstår byns historiska byggnadsvärden som kärnvärden, medan odlingslandskapet och de fasta fornlämningarna snarast utgör komplementvärden. I texten ges till exempel inte någon förklaring till hur fornlämningarna relaterar till den historiska byn och den enda orsaken till att de ingår i riksintresset verkar vara att de ligger inom riksintressets rumsliga avgränsning. Riksintresset begränsas också till den öppna odlingsmarken, medan den idag skogsbeklädda betesmarken inte omfattas. Utmarken har emellertid varit av stor betydelse i den lokala agrara ekonomin och beskogningen av utmarken är historiskt sett en sen företeelse. Riksintresset bidrar därmed, genom att koppla samman de fasta fornlämningarna och de bevarade byggnaderna med den nutida markanvändningens organisation, till att skapa bilden av dagens landskap som ett historiskt landskap med förhistoriskt ursprung. Att det finns spår av förhistoriska aktiviteter i området står klart, men det är tveksamt i vilken utsträckning det moderna landskapets byggnader och strukturer i direkt mening kan sättas i relation till en förhistorisk situation.

Relationen mellan enskilda värden och den större ytan aktualiseras i handläggningen av antikvariska ärenden inom riksintresset. I ett ärende angående nybyggnation avslogs ansökan om bygglov inom riksintresseområdet med hänvisning till den visuella kopplingen mellan ett antal förhistoriska gravar inom riksintresset. I ett yttrande angående förfrågan om nybyggnation hävdar länsstyrelsen att den planerade exploateringen står i konflikt med riksintresset (Länsstyrelsen Jönköpings län 2007a, Jönköpings kommun 2007b). I argumentationen kring riksintresset anför de värden som beskrivs i riksintressebeskrivningen, men med betoning på de fasta fornlämningarna, i huvudsak de gravar som ligger i ett hagmarksområde norr om Ödestugu bytomt.

De föreslagna tomterna ligger inom ett sammanhängande stråk av fornlämningar, som i riksantikvarieämbetets fornminnesregister är upptagna som RAÄ-nr 54, 57, 58, 68 och 69, Ödestugu socken. Fornlämningarna utgörs av fyra rösen och en kvadratisk stensättning och omfattas av kulturminneslagens bestämmelser (SFS 1988:950) ... (Länsstyrelsen Jönköpings län 2007a)

Länsstyrelsen hänvisar också till kulturminneslagens bestämmelser kring skyddsområden kring fornlämningar ”med hänsyn till dess art och betydelse” (jfr SFS 1988:950 2 kap 2§) och understryker, med hänvisning till kulturminneslagens förarbeten, betydelsen av fornlämningarnas vetenskapliga, pedagogiska och upplevelsemässiga aspekter samt ambitionen att bevara lämningarna i lämplig miljö. Enligt länsstyrelsens tolkning speglar gravfälten forntidens ”organisation av bebyggelse och förhistorisk markanvändning” samt att ”de visuella sammanhangen i landskapet kan bevaras för att man skall kunna förstå och uppleva dessa fornlämningar.”

Länsstyrelsen bedömer därför att de planerade tomterna kommer att påverka ”det område som hör till RAÄ-nr 57 och 68” och att det kommer att innebära ”ett direkt ingrepp i fornlämningsmiljön” som påtagligt kommer ”att försvåra möjligheten att uppfatta fornlämningarna i dess naturliga sammanhang.” Länsstyrelsen konstaterar därmed att fornlämningarna utgör ett hinder för nybyggnad (Länsstyrelsen Jönköpings län 2007a). Enligt yttrandet hade alternativa placeringar också diskuterats i samband med en gemensam fältbesiktning. I beslutet framhålls också möjligheten att anpassa ny bebyggelse till landskapets förutsättningar som ett sätt att möjliggöra delar av det ursprungliga förslaget.

Ärendet blev i samband med beslutsprocessen uppmärksammat i lokal press. Under rubriken ”Fornlämningar hindrar husbygge” beskriver till exempel en artikel i Jönköpingsposten, 27:e september 2007, hur ”fornlämningar sätter käppar i hjulet” för lokala byggplaner. I samma tidningsartikel skildras också den rumsliga konflikten mellan olika kulturhistoriska värden kopplade till riksintresset å ena sidan och intresset av att bygga nya hus å den andra, som en konflikt mellan myndighetsintresse och lokalintresse. I artikeln får lokala företrädare ge röst åt uppfattningen att det ”vore jättebra för bygden om det byggdes fler hus” (Jönköpingsposten 070927). Konflikten mellan privatperson, kommun och övergripande samhällsintressen skildras även i en senare artikel med rubriken ”Markägare kritiserar byggstopp” (Jönköpingsposten 070929). Också denna artikel tar utgångspunkt i ett lokalperspektiv och förmedlar bilden av den lokala markägarens ojämna och stundtals också orättvisa kamp mot en oförstående byråkrati och övergripande samhällsintressen.

Vilka som får bygga är inte alltid rättvist. Stora vägbyggen eller andra stora projekt som anses viktiga för samhällsutvecklingen kan få klartecken där privatpersoner får nej. (Jönköpingsposten 070929)

I artikeln framhålls också hur markägaren själv engagerat sig i skötseln av fornlämningarna men att denne inte fått någon kompensation för sitt arbete.

Det är markägaren ... som med egna krafter och pengar har sett till att järnåldersgravarna syns (Jönköpingsposten 070929)

Genom att framställa markägaren som den aktive och samtidigt betona den bristande uppskattningen och det bristande intresset från myndigheternas sida, framstår det därför som om artikeln, medvetet eller omedvetet, argumenterar för markägarens rätt till lämningarna. Citaten antyder också den enskilda personens utsatthet och maktlöshet i förhållande till myndigheterna. Markägarens rätt att utföra olika handlingar i det aktuella rummet förstärks också av att artikeln lyfter fram dennes motiv till att vilja bygga de aktuella husen.

Det finns en oro i Ödestugu att skolan ska läggas ner om inte elevunderlaget räcker till. ... -Vi [markägaren] måste diskutera alternativ. Det måste bli byggnation i Ödestugu för bygdens överlevnad (Jönköpingsposten 070929)

I ett yttrande daterat 071029 (Länsstyrelsen Jönköpings län 2007b) vidhåller länsstyrelsen att området, ”med hänsyn till riksintresset och fornlämningsmiljön”, måste minskas och flyttas norrut. Byggnationen förutsätter emellertid, enligt länsstyrelsens bedömning, också en arkeologisk undersökning.

Situationen kring riksintresset Ödestugu belyser olika aspekter av de historiska värdenas roll i samhällsplaneringen. Riksintresset är skapat genom en sammanslagning av ett antal olika disparata kulturhistoriska värden, utan att sammansättningen ges någon egentlig förklaring. Sammansättningen till trots utgör riksintresset en administrativ domän som också påverkar olika handlingar inom ytan. Länsstyrelsens beslut indikerar emellertid att riksintresset i sig har en mycket begränsad betydelse i den konkreta situationen. Trots att de berörda fornlämningarna endast gavs en underordnad roll i riksintressebeskrivningen, och därtill ligger utanför riksintressets avgränsning (figur 4:18), har den antikvariska bedömningen i princip enbart tagit utgångspunkt i de fasta fornlämningarna. Riksintresset framstår därmed närmast som ett slags förstärkt fornlämningskydd. Värderingen av de fasta fornlämningarna tar i det här fallet också indirekt stöd i den antikvariska bedömningen av till exempel områdets yngre bebyggelsehistoriska värden. De bedömningar som kommer till uttryck i handläggningen antyder en arkeologisk blick som gör det samtida landskapet till projektionsyta för bilden av ett förhistoriskt landskap. Järnålderns gravar har emellertid en mycket liten koppling till det moderna odlingslandskapet. Frågan kompliceras ytterligare av att några av de gravar som länsstyrelsen diskuterar ligger utanför riksintressets avgränsning (figur 4:18).

Konstruktionen av ett förhistoriskt landskap accentuerar konflikten mellan lokala och myndighetsmässiga perspektiv. Men genom de restriktioner som motiveras med utgångspunkt i riksintressets värden uppstår också en konflikt mellan materiella antikvariska värden och den levande miljö som tas upp i riksintressebeskrivningen. Exakt vad denna levande miljö består i framgår inte av beskrivningen till riksintresset, men den bör rimligen omfatta de människor som bor i området.

För att sammanfatta illustrerar riksintresset vid Ödestugu hur det avgränsade värdet homogeniseras i handläggningen genom att behandlas som en enhetlig yta. Detta får konsekvenser för riksintressets relationer till omgivningen, i det här fallet i form av restriktioner i utvecklingen av ny bebyggelse. Begränsningen av handlingsutrymmet kan därmed komma att påverka förutsättningarna för bygdens framtid. Intressekonflikten illustreras här i relationen mellan områdets fornlämningar, riksintresset för kulturmiljövärden och en privat markägares intresse av nybyggnation inom riksintresset.

Figur 4:18 Riksintresse för Kulturmiljövåden vid Ödestugu, Ödestugu socken Jönköpings kn. Den streckade linjen markerar avgränsningen av riksintresse för kulturmiljövården. Heldragna linjer markerar yttäckande fast fornlämning samt övrig kulturhistorisk lämning. 1) Område för planerad bebyggelse, 2) Ödestugu bytomt, 3) koncentration av fasta fornlämningar, 4) förhistoriska gravar norr om riksintressets avgränsning. (Ortofoto © Lantmäteriet (i2012/927))

4.8 Samset, Åsen, Järstorp, Jönköping kommun

Landskapet runt Jönköping ter sig ganska annorlunda jämfört med vad som kan beskrivas som ett traditionellt småländskt landskap, och i den mån det finns kvar har det äldre produktionslandskapets uttryck och formelement idag övergivits för 2000-talet karaktäristiska funktioner. Samtidigt som landskapet kring Jönköping i allra högsta grad kan sägas vara fyllt av historiskt innehåll har det haft svårt att göra sig gällande i planprocessen. Intensiteten i markutnyttjandet i det stadsnära landskapet gör också att konflikten mellan olika intressen i flera fall ställs på sin spets. Fokus riktas här mot ett område väster om Jönköping (figur 4:19).

Under de senaste 300 åren har landskapet runt Jönköping präglats av en hög uppodlingsgrad samtidigt som det gradvis också fått ge plats åt stadens expanderande industri- och bostadsbebyggelse, infrastruktur och en rad andra samhällsintressen. Landskapet präglas därför av en relativt hög grad av exploatering. I området finns ett antal fasta fornlämningar, främst förhistoriska gravar och områden som karaktäriserats som potentiella förhistoriska boplatssområden. Inom det aktuella undersökningsområdet väster om Jönköping finns också ett par lokaler med fossil åkermark och i den västra delen av området ansluter ett större område där fornlämningsbilden domineras av lämningar efter järn- och träkolsframställning. Vidare finns också ett avgränsat Riksintresse för kulturmiljövården (Riksintresse nr 67, Jönköpings län) i anslutning till säterierna Järstorp och Björneberg (Riksantikvarieämbetet 1990, s.50, Länsstyrelsen Jönköpings län 1996, s.187). I området finns också naturreservat samt ett antal områden registrerade i samband med Ängs- och hagmarksinventeringen (Länsstyrelsen 1992a) och tidigare inventeringar av landskapshistoriska värden i odlingslandskapet (Länsstyrelsen 1992d). Ett flertal ytor har också pekats ut som grönstrukturer i stadslandskapet (Jönköpings kommun 2004a).

Bakgrunden till de historiska uttryck som återfinns i området är i hög grad kopplade till de senaste 300 årens ekonomiska, sociala och i viss mån politiska historia. Ur ett landskapshistoriskt perspektiv har landskapet i socknarna runt staden präglats av stora variationer i fråga om odlingssystem, gårdsstorlek och utsäde. Förhållandena kan till stor del förklaras mot bakgrund av det stadsnära läget men också i förhållande till bergsbruket vid Tabergs bergslag söder om staden (Vestbö-Franzén 2005, s.105f). Närmare staden har området präglats dels av stadens egna behov av mark för produktion, avfallshantering och expansion och dels av etableringen av ett antal säterier och herrgårdar väster och söder om Jönköping från och med 1600-talet och fram till 1800-talet (figur 4:20). Dessa två faktorer har historiskt sett varit nära sammankopplade då det frälse som lät anlägga säterierna under 1600-talet också var i besittning av framträdande ämbeten i staden. Frälset bidrog således aktivt till att förändra det stadsnära landskapet, bland annat genom att avhysa bönderna i byarna och anlägga säterier på eller i anslutning till platsen för den tidigare byn (Sanglert &

Vestbö-Franzén i manus). Under 1800-talet tillkom också ett antal mindre gårdar av herrgårdskaraktär i området, bland annat gården Samset. Som en konsekvens av utvecklingen mot ett allt mer gods- och frälsedominerat landskap, saknades under andra hälften av 1800-talet traditionell bybebyggelse omkring Jönköping. I denna korridor av godslandskap, mellan staden och den mer traditionella agrara landsbygden, utvecklades med tiden ett allt mer slättliknande landskap karaktäriserat av en hög uppodlingsgrad och förhållandevis långa siktält.

Stadens stadsjordar bildar i det historiska kartmaterialet fickor mellan stadens bebyggelse och det omgivande gods- och odlingslandskapet. Vidare användes ett större parti öster om staden som samfällda betesmarker för staden (Sanglert & Vestbö-Franzén i manus). I takt med att nya bostäder, industrier och andra funktioner krävde allt mer utrymme blev dessa områden också föremål för urban exploatering. Bebyggelsen etablerades bland annat på de så kallade bymarkerna nordväst om staden. Samtidigt anlades också industrier vid vattenfallet Dunkehalla i samma område. I stadens västra närområde anlades vid sekelskiftet också två andra viktiga urbana funktioner, Västra Kyrkogården och Jönköpings stadspark. Den nya kyrkogården och stadsparken fungerade också som ett slags inramning av den så kallade Bäckalyckan som från och med sekelskiftet gradvis kom att bebyggas med större villor.

Staden genomgick en kraftig expansion under efterkrigstiden. Detta innebar dels en påtaglig förtätning av tidigare bebyggelse men också nya områden med bostadsbebyggelse och industrier och ny infrastruktur. Den expanderande villabebyggelsen började växa samman och i några fall också omsluta tidigare, mer perifera, industrianläggningar i det stadsnära landskapets ytterområden (figur 4:20). Samma sak gäller också stadsparken som vid tidpunkten för dess etablering låg i gränzonen mellan staden och landsbygden.

Beträffande förhållandet mellan det studerade områdets historiska värden och den expanderande bebyggelsen har en stor del av utbyggnaden ägt rum före 1980-talet, varför de arkeologiska undersökningar som genomförts har varit av förhållandevis begränsad omfattning. Under 1990-talet har det genomförts betydligt fler och mer omfattande undersökningar, i första hand av potentiella boplatser och i något fall av förhistoriska gravar. Den västra delen av det område som diskuteras här har också, i samband med etableringen av ny industribbyggelse och nya vägar, under de senast 30 åren varit föremål för ett stort antal undersökningar av lämningar efter äldre järnframställning (jfr Lorentzon 2012, s.47).

I övrigt har det historiska landskapet haft svårt att göra sig gällande som värde i planeringen av det nya landskap som successivt har växt fram. Studier av det historiska landskapet och analyser av historiskt kartmaterial har genomförts inom ramen för några av de antikvariska utredningarna i området, men har i praktiken inte givit några bestående avtryck i planeringen, annat än möjligen som kostnader för

arkeologisk undersökning och som ytterligare fasta fornlämningar i fornminnesregistret. En kulturgeografisk analys genomfördes till exempel inom ramen för en arkeologisk utredning i samband med ny villabebyggelse vid Järstorp (Jönköpings läns museum 2004). Analysen fokuserade på äldre historiska kartor och verkade i första hand syfta till att lokalisera potentiella fornlämningar (a.a., s. 8). Utredningens inriktning måste emellertid ställas i relation till rådande praxis i tillämpningen av kulturminneslagen (SFS 1989:950) och det sätt på vilken den kommer till uttryck i länsstyrelsens kravspecifikation inför undersökningen (jfr Jönköpings läns museum 2004, s.5, 12). Landskapets historiska innehåll har heller inte fått något direkt genomslag i gestaltningen av den nyttillkomna bebyggelsen, vare sig i fråga om den arkitektoniska utformningen eller i områdets generella utformning.

Kulturgeografen Per Connelid konstaterar, i en utredning inför planerad bostadsbebyggelse vid Samset och Åsen, att områdets historiska värden är nära sammankopplade med det moderna jordbrukslandskapets utveckling.

Trots ensidigheten i dagens markanvändning utgör jordbruksmarken ett *väsentligt* inslag i de agrara miljöer som omger storgårdsbebyggelsen vid gårdarna Åsen och Samset. I båda fallen rör det sig om jordbruksenheter som under framför allt 1800-talet odlade upp stora arealer av den tidigare ängs- och betesmarken i området och skapade ett i vissa avsnitt ”slättbygds” -liknande odlingslandskap (särskilt kring Samset). [...] Som framgår av det kommunala kulturmiljöprogrammet hyser bebyggelsen både vid Åsen och Samset betydande kulturhistoriska värden. (Nordman & Connelid 2001 s.17.

I samband med den kulturgeografiska analysen registrerades ett par nya fornlämningar i form av fossil åkermark och arkeologiska undersökningar genomfördes i syfte att lokalisera eventuella spår efter förhistoriska boplatser. Däremot fick inte utredningsarbetet några påtagliga konsekvenser för den fortsatta utformningen av området och i likhet med planförslaget vid Järstorp anknyter också det nya landskapet vid Samset i ringa eller liten grad till det lokala landskapets historiska fornelement.

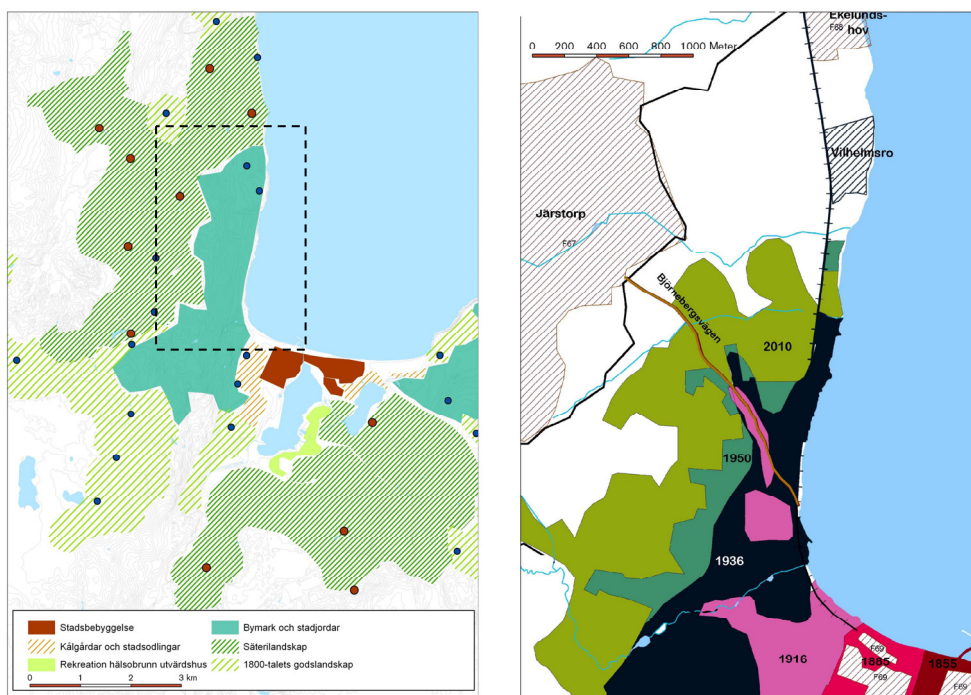
Av utredningsmaterialet att döma kan man alltså konstatera att kulturhistoriska värden kopplade till det moderna historiska landskapet har svårt att göra sig gällande i planprocessen. I den mån tidigvarande strukturer i området kommit att bevaras har det varit i form av kvarvarande vägsträckningar eller tomtgränser som upprätthålls i avgränsningen av olika exploaterade ytor. Att dessa gränser kommit att bevaras är emellertid mer en fråga av ekonomisk teknisk art och i ringa eller ingen omfattning antikvarisk.

På samma sätt upprätthålls också gränserna kring olika reservatsbildningar. Aktsamheten om reservaten, till exempel genom exploatering fram till dess avgränsning, bidrar i första hand till att förstärka reservatens avgränsning.

Avgränsningen av reservaten har också gjort att det omgivande landskapet har kunnat hanteras som ett i det närmaste historielöst rum, vilket har bidragit till att förstärka kontrasten mellan det moderna och det historiska. De historiska drag som kommit att bli kvar bland det periurbana landskapets bostadshus, cykelvägar och andra ytor har också i flera fall bevarats inom stadsrummets gröna ytor. Det historiska kulturlandskapets värden har därmed kommit att inlemmas i ytor av idealiserad historisk natur, till exempel i de grönytor som lyfts fram i det kommunala grönstrukturprogrammet (Jönköpings kommun 2004a). Uttrycket för landskapets historiska dimension har därmed transformerats från kultur till natur.

Figur 4:19 Det samtida landskapet väster om Jönköping (efter Sanglert & Franzen i tryck).

Figur 4:20 Vänstra bilden visar säteri- och herrgårdslandskapets strukturer omkring Jönköping. Den streckade rektangeln markerar den högra bildens geografiska omfattning. Högra bilden återger bebyggelsestrukturens förändring i den västra delen av Jönköping. Årtalen representerar tidpunkten för den karta eller plan som legat till grund för tolkningen av bebyggelseutvecklingens olika stadier (efter Sanglert & Vestbö-Franzén i tryck). De skrafferade områdena representerar Riksintressen för Kulturmiljövården i Jönköpings län.

4.9 Tidsgeografisk återkoppling

De exempel på olika former av bevarande som redovisats här, representerar en rad olika konkreta landskapliga situationer med utgångspunkt i olika historiskt betingade värden och kan vid en första anblick verka alltför heterogena och olikartade för att kunna jämföras. Tillsammans belyser de emellertid olika aspekter av det moderna planeringssystemets förhållande till landskapets historiska dimension och kan därigenom också ligga till grund för vissa generella iakttagelser rörande det moderna planeringssystemets hantering av historiska värden. Jag kommer nu, med avhandlingens tidsgeografiska perspektiv som utgångspunkt, presentera några preliminära slutsatser vilka i sin tur sedan kommer att ligga till grund för en fördjupad analys i kapitel 5 - 8.

4.9.1 Att hävda territoriet

De fysiska och sociala strukturer som uppkommer inom eller i anslutning till ett avgränsat område kan i flera avseenden förklaras utifrån det generella teoretiska ramverk som redovisats i kapitel 2. Som en konsekvens av en ständigt pågående historisk process, avsätts en samling nya lämningar både i form av aktiva och mer eller mindre varaktigt övergivna strukturer. Dessa strukturer har både en social och en fysisk dimension. I samtliga fall handlar det om värdets förmåga att hävda ett territorium, det vill säga domänens (Hägerstrand 1991i, s.150) förmåga att utestänga eller på annat sätt påverka kontinuantens möjlighet att utföra olika projekt inom eller i anslutning till domänens avgränsning. Projekten kan i detta sammanhang vara av mycket olikartad natur, till exempel lokal markanvändning (4.2.) eller anpassningen av en ny vägsträckning (4.2.) och bebyggelse (4.3, 4.7, 4.8) i anslutning till en reservatsgräns. Principiellt skiljer sig därför heller inte avgränsningen av olika samhällsintressen från andra rumsliga uppdelningar av landskapet, till exempel fastighetsgränser. I samtliga fall handlar det om en rumslig gränsdragning som reglerar rätten att utföra olika slags handlingar inom det aktuella området.

Möjligheten att agera påverkas emellertid också av de fysiska strukturer som finns inom den enskilda domänen. Bronsåldershögens fysiska materia utgör till exempel i sig ett mer eller mindre svårforcerat hinder som måste överkommas. Samtidigt är också värderingen och skyddet av högen relaterat till det som högen representerar och den roll den spelar i den akademiska forskningen. På samma sätt upprätthålls till exempel också naturreservatet i någon mån av värderingen av de arter som finns inom området. I flera fall utgör de värderade rummen ett slags konglomerat av fysiska och abstrakta strukturer som tillsammans ger en förmåga till motstånd mot ett yttre tryck. Förmågan att upprätthålla ordningen inom det fysiska rummet är också beroende av en befintlig situation, i form av objektets fysiska struktur och relation till det omgivande landskapet. Det krävs till exempel en viss ansträngning för att ta bort fyllningen i en gravhög (4.2), riva en byggnadsstruktur (4.2) eller bereda ett markområde (4.3). Domänens förmåga att motstå ett yttre tryck måste också sättas i relation till behovet av utrymme i det omgivande lokala rummet som helhet. Överlevnadsförmågan för fornlämningar i det moderna odlingslandskapet är till exempel beroende av hur brukarens rörelseförmåga, eller rörelsebehov till exempel i form av markexploatering, ser ut i övrigt.

Domänen formas också av avgränsningens samhälleliga förutsättningar, till exempel lagstiftningens utformning och olika institutionella arrangemang för kunskapsinhämtning, skydd och vård, men också exploatering. Ordningsfickan kan emellertid också, i fråga om bevarande och exploatering (4.7), ges en politisk dimension, till exempel i relationen mellan nationella och lokala perspektiv eller mellan offentliga och privata intressekonflikter. Den mediala framställningen av olika aktörer och deras respektive förhållningssätt till ett specifikt historiskt värde, kan

därmed också ses som en del i en pågående förhandling rörande ordningsfickans reglering av rummet.

4.9.2 Ett skapat historiskt rum

Den administrativa hanteringen av natur- och kulturhistoriska värden innebär att de identifierade objekten i någon mening lyfts ur sina ursprungliga sammanhang för att inordnas i nya projekt, till exempel offentligt understödd odling av biologisk mångfald eller ett juridiskt sanktionerat skydd och underhåll av en historisk byggnad. De värderade rummen skapas som administrativa objekt genom rumslig och kronologisk avgränsning, sammanslagning eller homogenisering.

Ett genomgående drag är att den värderade ytan definieras som avvikande i förhållande till omgivningen, ofta genom att avgränsningen framställs som ett historiskt rum i förhållande till ett omgivande a-historiskt rum. Detta sker dels genom den territoriella avgränsningen av rummet men också genom olika former av urval och prioriteringar inom den avgränsade ytan. Detta exemplifieras i flera av de redovisade fallstudierna i form av de urval som görs av olika värden. Därmed skapas ett idealiserat historiskt rum inom vilket de avvikande inslag som inte stämmer överens med idealet reduceras eller helt enkelt inte tas med i beskrivningen (4.3, 4.5, 4.6, 4.8). Avgränsningen ges därmed både en yttre och en inre form som sammantaget också ger upphov till en skillnad mellan en reell och en antikvariskt uppmärksammas historia.

Konstruktionen av det historiska rummet har i flera fall baserats på argument hämtade från flera olika objekt, ofta av olika ålder och funktion. I flera fall har de olika objektstyperna varit ojämnt fördelade över ytan. Därmed sker en glidning mellan de enskilda objekten och den större avgränsade ytan. Ett avgränsat Riksintresse sammansatt av flera olika värden kommer, som en konsekvens av den antikvariska handläggningen, därigenom i praktiken att hanteras som ett förhistoriskt rum (4.7). Historiska värden kan också överföras och användas som argument i andra sektorer. Det historiska tidsdjupet kan då användas som stödjande argument för att bevara och utveckla till exempel ekologiskt betingade värden (4.3, 4.4). Detta innebär för den skull inte att samtliga ingående värden beaktas i bedömningen av olika förändringar inom området. Här anas istället en hierarkisk relation mellan olika intressen, inom en enskild sektor och i förhållandet mellan värden från olika sektorer.

I flera fall hanteras det avgränsade rummet som ett historiskt preparat, där ytan får representera en enskild fas i landskapets utveckling (4.3, 4.4, 4.5, 4.5, 4.7). I flera av de exempel som studerats fokuserar tolkningen av området på tidpunkten för lämningarnas uppkomst och i mindre utsträckning på de förutsättningar under vilka de utvecklats och senare kommit att bevaras. Lämningen, i de redovisade exemplen i form av en ängs- eller betesmark, ett område med fossil åkermark eller ett större landskapsavsnitt, får då representera ett äldre förhållande eller ett enskilt stadium i

landskapets utveckling. Genom att framställas som ett statiskt, mer eller mindre kronologiskt homogent, objekt, riskerar tidsdjup och tidsrumslig dynamik att osynliggöras (jfr Carlstein 1982, s.23, Hägerstrand 1993, s.27). Detta främjar en värdering av kronologisk ålder som centralt historiskt värde. Förenklingen och representationen av området i form av formella beskrivningar är också avgörande för att de skall kunna inordnas i ett större administrativt och akademiskt betingat nätverk av likartade platser (4.3, 4.5, 4.6).

Ordningsfickans restriktioner (se avsnitt 2.4.2) påverkar inte bara tillträdet till ytan i en fysisk bemärkelse, de styr också vilka handlingar som kan utföras i förhållande till reservatet som social och kulturell ordningsficka. Genom att ta utgångspunkt i konstruktionen av platsen som historisk miljö kommer detta också att ge upphov till olika former av reproduktion, där föreställningen om det förflutna, genom fysiska ingrepp och konkreta handlingar, till exempel genom att främja vissa typer av växter (4.3) eller genom att återskapa en landform (4.4.), tar fysisk form. Ordningsfickans förmåga att påverka olika aspekter av handlingen, i fråga om dess rumsliga utsträckning eller dess kvalitativa innehåll, lämnar också avtryck av samtida estetiska ideal (4.3, 4.4, 4.7 4.8).

4.9.3 Ordningsfickan som konfliktyta

Olika tolkningar och värderingar hamnar också i konflikt med varandra. En sedan tidigare antikvariskt känd och tolkad plats verkar till exempel kunna motstå nya diskurser, medan nya samtida diskurser på ett enklare sätt verkar appliceras på nyupptäckta lämningar (4.6). På så vis kan etablerade tolkningar innebära att andra, mer adekvata, läsningar av landskapet utesluts (4.5). I fallet med Norra Sandsjö verkar tolkningen av området som ett synkront landskapshistoriskt avtryck av förhistorisk odling motverka en mer diakron tolkning av det lokala landskapets utveckling över en längre period. I andra fall finns av allt att döma också hinder för vad som kan, eller får, tolkas som ett historiskt värde (4.8). Naturvårdens och kulturmiljövårdens territoriella anspråk fokuserar i flera fall på skilda platser i det lokala landskapet (4.3). I de fall natur- respektive kulturmiljövårdens intressen sammanfaller finns emellertid ofta kronologiska skillnader mellan de värderade objekten inom respektive sektor (4.3, 4.6).

Den textmässiga konstruktionen av det historiska rummet sker inom ramen för en befintlig situation i landskapet, det vill säga att den utgår från en konkret fysisk situation. Skyddet av det enskilda värdet är därmed också kopplat till ett större samhälleligt sammanhang i vilket uttrycket för värdet ingår. Skyddet av bronsåldershögen (4.2) måste till exempel dels ses i ljuset av den aktuella kunskapen om bronsåldern, de fyndkategorier som kan knytas till den här typen av bronsåldershögar, liksom kunskapen om det landskap i vilket bronsåldershögen anlades, dels hur samhället i stort värderar olika historiska värden, inte minst i

förhållande till andra samhällsintressen. På samma sätt motiveras också skyddet av naturreservatet av att det kan knytas till en viss form av vegetation eller en art (ett genom?) och vad som är känt rörande dess generella förekomst.

4.10 Diskussion

De analyser som redovisats ovan belyser hur det historiska värdet formas i skärningspunkten mellan det sociala och det materiella. Flera exempel visar till exempel hur den abstrakta avgränsningen sätter konkreta avtryck i det fysiska landskapet genom att påverka mänskliga handlingar. Det kan då handla om medvetna handlingar för att avskärma och avgränsa ett värde eller om indirekta konsekvenser av andra handlingar. Avgränsningen är emellertid inte enbart rumslig utan har också en tydlig kronologisk dimension som kommer till uttryck i såväl värderingen av olika objekt som på ett större landskapligt plan, till exempel i fråga om vilka landskapshistoriska sammanhang som lyfts fram och värderas.

Samtidigt som olika sociala praktiker sätter avtryck i det fysiska landskapet, formar emellertid också landskapet, som socialt och fysiskt sammanhang, de handlingar som utförs. De mekanismer som ligger bakom landskapets utformning kan till stor del också härledas till det system som ligger till grund för den offentliga administrationen av olika värden. För att återkoppla till den historiska analysen av det historiska värdet som landskapshistoriskt fenomen, som redovisats i kapitel 3, handlar det då dels om förmågan att göra en avgränsning av det enskilda värdet i det fysiska rummet och dels om en inre reproduktion av värdet som historiskt rum. Det finns därför anledning att fördjupa analysen av de samhälleliga förhållanden som ger förutsättningarna för avgränsning av olika värden.

5 Avgränsningens förutsättningar

5.1 Inledning

De avgränsningar och planeringshandlingar som utgör utgångspunkten för de exempel som undersökts i fallstudierna i kapitel 4, tar alla i ett eller annat avseende utgångspunkt i rådande lagstiftning och etablerade praktiker inom olika myndigheter och institutioner. I föreliggande kapitel redovisas en analys av den lagstiftning och de policytexter som tillsammans ger de institutionella förutsättningarna för avgränsningen.

Analysen fokuserar på hanteringen av historiskt betingade värden inom planeringssystemet, med särskild inriktning på natur- och kulturmiljövårdens reservatsformer. Mot bakgrund av de fallstudier som redovisas i kapitel 4 har analysen begränsats till perioden mellan 1987 och 2010. Den bakre tidsgränsen motsvarar i princip introduktionen av den moderna planerings- och miljölagstiftningen i form av Plan- och bygglagen (SFS 1987:10), Naturresurslagen (SFS 1987:12) samt Kulturminneslagen (SFS 1988:950). Under slutet av 1998 ersattes Naturresurslagen och flera andra lagar på miljörettens område i en samlad ramlag, Miljöbalken (SFS 1998:808).

Analysen baseras på kapitel ett, tre, fem och åtta i Miljöbalken, första och andra kapitlet i Kulturminneslagen samt i huvudsak första, andra, tredje och femte kapitlet i Plan- och bygglagen. Detta innebär att fokus i stor utsträckning kommer att ligga på tre olika reservatsformer: naturreservat, riksintressen och fasta fornlämningar. Störst utrymme kommer att ägnas de fasta fornlämningarna, vilket motiveras av deras starka ställning i planeringssystemet. Därtill är den fasta fornlämningen också normerande i förhållande till andra historiskt betingade värden.

5.2 Avgränsningens förutsättningar

Avgränsningen av ett värde med historisk legitimitet kan sägas ingå i två olika men sammanlänkade system: dels en rumslig reglering av *tillträdet till olika ytor*, till exempel i form av förfoganderätten och rätten att planlägga aktiviteterna inom vissa ytor, dels ett utredningssystem för att handha olika *planmässiga förändringar* av landskapet (jfr Hägerstrand 1991d, s.45, Hägerstrand & Lenntorp 1993). Det förra, uttryckt i till exempel fastighetsindelningen samt olika reservats- och skyddsområden, kan till stor del sägas reglera den dagliga användningen av rummet, medan det senare,

uttryckt i till exempel lagar, policys och praxis för att handlägga vägbyggnationer och ny bebyggelse, tillämpas vid större ingrepp.

Juridiskt sett utgår förutsättningarna för att avgränsa och administrera historiskt betingade värden från rådande lagstiftning, i första hand Kulturminneslagen (SFS 1988:950) och Miljöbalken (SFS 1998:808). Miljöbalken utgör det övergripande ramverket i svensk miljö- och planeringslagstiftning och Miljöbalkens reservatsformer uppmärksammas också i till exempel Plan- och bygglagen (SFS 1987:10, jfr SFS 2010:900), Väglagen (SFS 1971:948) och Skogsvårdslagen (SFS 1979:429). Genom en generell hänvisning till "kulturmiljövårdens intressen" skyddas fasta fornlämningar och andra kulturhistoriska värden också av Skogsvårdslagen (SFS 1979:429). Vidare ingår fornlämningar ofta i Riksintressen för kulturmiljövården enligt Miljöbalken (SFS 1998:808). Därtill kommer också ekologiska värden som direkt eller indirekt också har en historisk dimension. Kulturminneslagen intar emellertid något av en särställning i sammanhanget då den i egentlig mening inte är integrerad i Miljöbalken.

Det samlade planeringssystemet kan ur ett politiskt perspektiv delas in i en strategisk, en taktisk och en operativ nivå (figur 5:1). Den strategiska nivån motsvaras då av motioner, propositioner, utredningar och lagar, där de senare omsätts i policydokument och anvisningar av sektorsmyndigheter och länsstyrelser. Riksantikvarieämbetets råd vid tillämpningen av kulturminneslagen (KRFS 2007:2) är ett sådant exempel. Naturvårdsverkets handböcker för upprättandet av naturreservat (Naturvårdsverket 2003) respektive riksintressen för naturvård och friluftsliv (Naturvårdsverket 2005) är andra. Dessa policys och anvisningar ligger sedan till grund för den operativa tillämpningen i olika konkreta planeringshandlingar, till exempel utredningar och planer, men även vid upprättandet av olika slags register och inventeringar.

Begreppet planeringshandling används här i en mycket vid bemärkelse och omfattar, vid sidan av den fysiska planeringen i traditionell mening, också såväl den ekologiskt som den kulturhistoriskt betingade miljövården. På den operativa nivån utgår alla planeringshandlingar från någon form av övergripande planeringsdokument, till exempel en översiktsplan, en vägplan eller en arkeologisk utredning. Den operativa nivån delar sig därmed i en översiktlig och en mer detaljerad nivå. De översiktliga dokumenten beskriver de generella förutsättningarna och ambitionerna för ett begränsat område eller inom ett enskilt fält och omsätts sedan i till exempel detaljplaner. En liknande uppdelning kan också göras mellan olika former av utredningar.

I sin tillämpning har det samlade planerings- och miljövårdssystemet också en tydlig politisk dimension i definitionen av vad som utgör ett värde samt under vilka förutsättningar och av vem dessa värden kan hanteras. I systemet finns vidare en nedåtriktad rörelse som betingas av de hierarkiska relationerna mellan de strategiska,

taktiska och operativa nivåerna. Systemets politiska dimension måste emellertid också ses i relation till dess tillämpning. Lokala myndigheter i form av länsstyrelser och kommuner spelar en viktig roll i tillämpningen på taktisk och operativ nivå, och vid sidan av riksdagens funktion som lagstiftande församling utgör integrationen i den kommunala planeringen en viktig förutsättning för systemets demokratiska legitimitet. Därtill sker, i linje med det politiska systemet i övrigt, en återkoppling genom arbetet med motioner, propositioner, offentliga utredningar och lagförslag (jfr Hägerstrand & Lenntorp 1993, s.233).

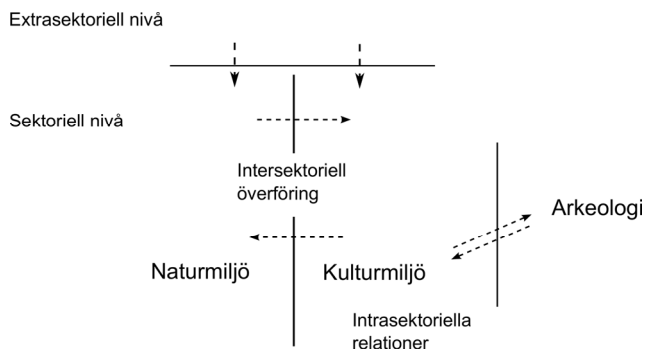
Nivå	Uttryck
Strategisk	Motioner
	Propositioner
	Offentliga Utredningar
	Lagstiftning
Taktiskt	Policydokument
	Myndigheters anvisningar
Operativ 1	Översiktsplanering
	Register
	Kunskapsöversikter
	Utredningar
Operativ 2	Detaljplanering
	Handläggning

Figur 5:1 Översikt över planerings- och miljövårdssystemets olika nivåer.

Kommunen utgör, genom Plan- och bygglagens planmonopol, det svenska planerings- och miljövårdssystemets centrala aktör. Genom detta förhållande äger kommunen rätten att planera och bedöma effekterna av olika projekt inom detaljplanelagt område, så länge lagstiftningens krav uppfylls (SFS 1987:10 1 kap 8-9§, jfr Nyström 1999, s.51, SFS 2010:900). Vid sidan av kommunerna intar länsstyrelserna en central position i planeringssystemet och har en viktig samordnande och granskande funktion också av kommunernas planverksamhet, även om rollfördelningen mellan olika aktörer kan se något olika ut.

Förhållandet mellan olika intressen kan också beskrivas i termer av olika extra-, inter- och intrasektoriella relationer (figur 5:2). Med sektor avses i det här fallet till exempel de olika administrativa fält som representerar olika samhällsintressen, så som den ekologiska miljövården eller kulturmiljövården, men också olika tematiska fält inom akademisk forskning, till exempel ekologi och arkeologi. Extrasektoriella relationer avser då förhållandet mellan övergripande samhällsintressen och enskilda sektorer,

intersektoriella relationer förhållandet mellan olika sektorer, medan intrasektoriella relationer berör förhållandet inom en enskild sektor. Den sektoriella indelningen löper också genom myndighetsnivåernas hierarkier. Enskilda samhällsintressen handläggs till exempel på regional nivå av länsstyrelsen, medan olika sektorsmyndigheter, som Riksantikvarieämbetet och Naturvårdsverket, har ett nationellt ansvar för den enskilda sektorn. En motsvarande sektoriell uppdelning finns också i den andra änden av skalan, på kommunal nivå.

Figur 5.2. Schematisk framställning av relationen mellan och inom olika sektorer.

De sektoriella relationerna får konkreta konsekvenser i landskapet, till exempel i uppdelningen mellan Miljöbalkens och Kulturminneslagens intressen. Lagstiftningen kan därmed sägas få ett konkret uttryck i landskapet, även om avgränsningens förmåga att upprätthålla sin existens, det vill säga att livaktigt kunna hävda sitt territorium, också är beroende av relationen till andra företeelser i landskapet, inte minst i förhållande till andra samhällsintressen. Den rumsliga avgränsningen kan därmed också förstås som en kontaktyta mellan det värderade objektet och ett socialt och politiskt landskap av samhälleliga värderingar. Tillämpningen av lagstiftningen kan då tolkas i termer av lokala ordningsfickor eller som en form av rumslig maktutövning och auktoritet. Det kan till exempel röra relationen mellan myndighet och medborgare, eller mellan olika myndigheter, så tillvida att de rum som avgränsas också är kopplade till olika former av myndighetsutövning.

5.2.1 Miljöbalken

Miljöbalken syftar till att skydda och vårda värdefulla natur- och kulturmiljöer samt att trygga en ekologisk, social, kulturell och samhällsekonomiskt långsiktig hushållning med ”mark, vatten och fysisk miljö” för nuvarande och kommande generationer. I lagens ställs dels generella krav rörande utsläpp och resursutnyttjande, dels specifika krav kopplade till avgränsade områden. Uppdelningen mellan generella och specifika krav motsvarar i stor utsträckning den tidigare uppdelningen mellan

Naturreisurslagen (SFS 1987:12) och Naturvårdslagen (SFS 1964:822), det vill säga den gröna respektive den blå linjen, eller mellan skyddet av arter och platser respektive generella regleringar rörande utsläpp och resursuttag (Lundgren 1991, jfr Wrammer & Nygård 2010, s.90). Skyddet av värdefulla miljöer har i sin tur två former: dels olika geografiskt specifika områden (SFS 1998:808 4 kap) och dels tematiskt generella reservatsformer såsom natur- och kulturreiservat, Natura 2000-områden, naturminnen, biotoper och riksintressen (SFS 1998:808 7 kap 7§-12§). Lagen ställer emellertid också krav på hushållning och aktsamhet i förhållande till landskapets mer generella kulturella och ekologiska värden (SFS 1998:808 1 kap 1§, 2 kap 2§, 6§, 3 kap 1 - 4, 6§) vilket innebär att negativ påverkan skall undvikas så långt som möjligt också för sådana områden som inte avgränsats som formella värden enligt Miljöbalkens fjärde eller sjunde kapitel.

Miljöbalken skall tillämpas så att [...] mark, vatten och fysisk miljö i övrigt används så att en från ekologisk, social, kulturell och samhällsekonomisk synpunkt långsiktigt god hushållning tryggas ... (SFS 1998:808 1 kap 1§)

För en verksamhet eller åtgärd som tar i anspråk ett mark- eller vattenområde skall det väljas en plats som är lämplig med hänsyn till att ändamålet skall kunna uppnås med minsta intrång och olägenhet för människors hälsa och miljön. (SFS 1998:808 2 kap 6§)

Sett till skyddet av historiska värden anger lagen inte några konkreta kronologiska eller tematiska kriterier för vad som kan utgöra ett värde. Lagen betonar emellertid skyddet av ekologiska värden, samt orörda naturområden vars karaktär inte påverkats ”påtagligt” av exploatering (SFS 1998:808 3 kap 2§, 3§).

Samtidigt som Miljöbalken ställer krav på hänsyn och anpassning framhålls också att kraven gäller i den utsträckning de inte anses orimliga att uppfylla (jfr 1998:808 10 kap).

Vid denna bedömning skall särskilt beaktas nyttan av skyddsåtgärder och andra försiktighetsåtgärder jämfört med kostnaderna för sådana åtgärder. (SFS 1998:808 2 kap 7§)

Skyddet kan därför, i och med att nyttan ställs mot kostnaden, sägas vara ekonomiskt villkorat (jfr SFS 1998:808 4 kap 1§). Den som orsakat skada på miljön kan emellertid bli skyldig att ersätta, avhjälpa eller åtgärda eventuella skador (SFS 1998:808 2 kap 8§).

Lösningen av konflikten mellan olika miljö- och samhällsintressen har formaliserats i planeringsprocessen genom olika former av samråd och konsekvensanalyser. Alla planer och program skall också föregås av utredning och konsekvensanalys för att bedöma dess effekter och konsekvenser (SFS 1998:808 6 kap). De olika utredningsformerna syftar därmed till att ge förutsättningar för att kunna välja det

minst miljöskadliga, men också föreslå olika åtgärder för att mildra negativa konsekvenser. Lagstiftningen ställer också, i de fall olika värden påverkas, krav på olika former av kompensationsåtgärder. I de fall kompensationsåtgärder blir aktuella handlar det som regel om att mildra effekterna av ingreppet i en specifik miljö, antingen genom olika åtgärder för att upprätthålla olika funktioner inom det berörda området eller att främja likartade funktioner på andra platser.

De formella kraven på utredning, samverkan och kompensationsåtgärder ökades ytterligare i och med kraven på miljökonsekvensbeskrivning vid betydande miljöpåverkan (jfr Europeiska Unionen 1985, Europeiska Unionen 1997, SFS 1998:808 6 kap). Enligt Miljöbalken skall miljökonsekvensbeskrivning upprättas vid

betydande miljöpåverkan som kan antas uppkomma med avseende på biologisk mångfald, befolkning, människors hälsa, djurliv, växtliv, mark, vatten, luft, klimatfaktorer, materiella tillgångar, landskap, bebyggelse, forn- och kulturlämningar och annat kulturarv samt det inbördes förhållandet mellan dessa miljöaspekter (SFS 1998:808 6 kap 12§ punkt nr 6).

Kraven på miljökonsekvensbeskrivning vid betydande miljöpåverkan gäller både de generella hänsynskrav som anges i Miljöbalkens andra kapitel och de särskilda områden och reservattyper som anges i lagstiftningen. I fallet med landskapets generella värden görs en bedömning, eller ”screening”, av hur olika värden påverkas i det aktuella fallet, medan det för reservaten räknas som betydande miljöpåverkan i det fall det aktuella projektet berör ett område, oavsett omfattning. För naturreservat, riksintressen och andra reservat enligt Miljöbalken gäller också att miljökonsekvensbeskrivning skall omfatta hela området oavsett hur stor del som direkt omfattas av den tilltänkta exploateringen. Miljökonsekvensbeskrivning skall också tillämpas inom ramen för en rad speciallagstiftningar relaterade till Miljöbalken.

5.2.2 Plan- och bygglagen

Lagen syftar till att främja utvecklingen av ”goda sociala levnadsförhållanden” respektive ”en god och långsiktigt hållbar livsmiljö för människorna i dagens samhälle och för kommande generationer” och ger utgångspunkterna för regleringen av mark- och vattenanvändning samt byggande inom kommunen (SFS 1987:10 1 kap 1§). Plan- och bygglagen utgör också utgångspunkten för det så kallade planmonopolet, det vill säga att kommunen äger rätten att planera verksamheten inom det egna territoriet (SFS 1987:10 1 kap 2§, jämför avsnitt 3.4.3).

Beträffande historiska värden tar lagen utgångspunkt i Miljöbalken och ställer också likartade krav på hänsyn till allmänna värden. I lagen betonas att planläggningen skall vara ändamålsenlig och estetiskt tilltalande ställt i relation till natur- och kulturvärden. Därtill påbjuds också hushållning med mark- och vattenresurser (SFS 1987:10 2 kap 1-2§). Plan- och bygglagen ställer också krav i samband med fysiska

förändringar av byggnader och av tomter. Vid ändringar krävs varsamhet i förhållande till byggnadens karaktärsdrag och historiska kvaliteter (SFS 1987:10 3 kap 10§) och särskilt värdefull bebyggelse får heller inte förvanskas (SFS 1987:10 3 kap 12§). Vidare skall värdefull bebyggelse hållas i ett yttre vårdat skick (SFS 1987:10 3 kap 13§) och bedömningen av kulturhistoriska värden kan också inverka på rivningsbeslut (SFS 1987:10 3 kap 16§). Hänsyn skall visas i förhållande till landskapsbild samt natur- och kulturvärden vid planeringen av nya tomter (SFS 1987:10 3 kap 15§). Detta gäller särskilt de byggnader som kan anses särskilt värdefulla ur historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt (SFS 1987:10 3 kap 17§). Lagen anger emellertid inte några egna kriterier för vad som är ett kulturhistoriskt värde, vare sig avseende byggnader eller andra potentiella värden i landskapet, och kraven på omsorg förankras heller inte i några särskilda institut. Däremot föreskrivs att allmänna värden och riksintressen, däribland Riksintressen för kulturmiljövården, skall behandlas i kommunens översiktsplan (SF 1987:10 1 kap 3§) samt att kulturhistoriska värden också skall beaktas i samband med detaljplanläggningen (1987:10 5 kap 7§).

Beträffande riksintressena skall kommunen i översiktsplanen redovisa hur olika intressen skall tillgodoses (SFS 1987:10 4 kap 1§) och kommunen skall samråda med länsstyrelsen angående berörda riksintressen (SFS 1987:10 4 kap 5§). Vidare får kommunen i sin detaljplan också besluta om skydd för kulturhistoriskt värdefulla byggnader och platser (SFS 1987:10 5 kap 7§).

Både översiktsplaner och detaljplaner skall behandlas av kommunfullmäktige (SFS 1987:10 5 kap 29§) och kommunens översiktsplan skall ses över en gång under varje mandatperiod för att avgöra dess aktualitet (SFS 1987:10 4 kap 14§). Detaljplanerna skall uppdateras löpande efter behov (SFS 1987:10 5 kap 11§). Detaljplanen har därtill en fastställd genomförandetid, men ny detaljplan får också upprättas om rådande förhållanden ändras på ett sätt som inte kunnat förutses. Motsvarande regler gäller också för så kallade områdesbestämmelser, alltså de plandokument som upprättas för mindre områden utanför detaljplanelagt område för att därigenom tillgodose rådande översiktsplan eller befintliga riksintressen (SFS 1987:10 5 kap 16§). Det är också kommunfullmäktige som antar översiktsplanerna (SFS 1987:10 kap 4 6-13§, 5 kap 29§) och detaljplanerna (SFS 1987:10 5 kap 20, 22, 26§) efter att de ställts ut för allmänheten och behandlats av berörda remissinstanser. Vidare kan översiktsplanen och detaljplanen överklagas (SFS 1987:10 13 kap 1§). Översiktsplanerna och detaljplanerna skall också granskas av länsstyrelsen (SFS 1987:10 12 kap 1§).

I den kommunala organisationen är det byggnadsnämnden, eller annan nämnd med motsvarande befogenhet (SFS 1987:10 1 kap 7§), som hanterar olika ärenden som berör till exempel bygg- och marklov. Kommunfullmäktige kan också överlåta åt kommunstyrelsen eller kommunens byggnadsnämnd att anta planer av mindre

omfattning (SFS 1987:10 5 kap 28§). Nämnden är politisk men skall biträdas av en person med arkitektkompetens,

och i övrigt ha tillgång till personal i den omfattning och med den särskilda kompetens som behövs för att nämnden skall kunna fullgöra sina uppgifter på ett tillfredsställande sätt. (SFS 1987:10 11 kap 4§).

Nämnden skall också verka för en ”god och estetiskt tilltalande stads- och landskapsmiljö” (SFS 1987:10 11 kap 1§).

I Plan- och bygglagen ställs också krav på miljökonsekvensbeskrivning vid betydande miljöpåverkan i samband med detaljplan (SFS 1987:10 5kap, jfr Europeiska Unionen 1985, Europeiska Unionen 1997, Europeiska Unionen 2001). De generella föreskrifterna för vad som skall betraktas som betydande miljöpåverkan får meddelas av regeringen (SFS 1987:10 5 kap 18§), men det är kommunen som, mot bakgrund av planmonopolet, avgör vad som är betydande miljöpåverkan i det enskilda fallet. Miljökonsekvensbeskrivning skall också genomföras i samband med den kommunala fysiska planeringen (SFS 1987:10 5 kap 18§). I linje med planmonopolet är det kommunen som beslutar om miljökonsekvensbeskrivning inom ramen för Plan- och bygglagen är nödvändig. Länsstyrelsen har emellertid ett visst indirekt inflytande, då det är länsstyrelsen som i slutändan granskar och bedömer om miljökonsekvensbeskrivningen håller måttet. Formellt sett kan länsstyrelsen underkänna kommunens miljökonsekvensbeskrivning, vilket därmed ger ett visst undantag från planmonopolet.

5.2.3 Kulturminneslagen

Av Kulturminneslagens portalparagraf framgår att det ”är en nationell angelägenhet att skydda och vårda vår kulturmiljö” och att det åligger såväl ”enskilda som myndigheter” att ”visa hänsyn och aktsamhet” i förhållande till kulturmiljön genom att undvika eller begränsa skador (SFS 1988:950 1 kap 1§). Lagen utgör sannolikt ett av de mest frekvent tillämpade lagrummen inom natur- och kulturmiljövården. Den står i särklass när det gäller direkta historiska värden. Det är också det lagrum som har de tydligast formulerade kriterierna för vad som skall betraktas om ett historiskt värde. Kulturminneslagen är i sin nuvarande omfattning uppbyggd av ett antal olika delar som behandlar ortnamn (SFS 1988:950 1 kap), fornlämningar och kulturföremål (2 kap), byggnadsminnen (3 kap) samt kyrkliga kulturminnen (4 kap). Som framgår av kapitel 3 har fornlämningarna haft en dominerande ställning under 1900-talet och även påverkat utvecklingen av olika värden inom naturvården. Kulturminneslagen kan i flera avseenden också betraktas som normgivande för hanteringen av historiska värden, dels genom att fasta fornlämningar och byggnadsminnen utgör en mycket stor del av den antikvariska handläggningens

vardag och dels för att kulturminneslagens värden i flera fall ingår i och berörs av andra utredningar, program och reservatsformer utanför Kulturminneslagen.

De konkreta förutsättningarna för att avgränsa och upprätthålla en fornlämning som administrativt värde ges dels genom en tematisk definition av vad som är att betrakta som fast fornlämning (SFS 1988:950 2 kap 1-2§), dels vilka handlingar som får utföras i anslutning till fornlämningsobjektet (SFS 1988:950 2 kap 6-20§). Till den senare kategorin räknas också olika former av sanktioner och kompensationsåtgärder i det fall överträdelse måste ske (SFS 1988:950 2 kap 21–25§), till exempel en arkeologisk undersökning och dokumentation (jfr kapitel 7). Grundförutsättningen för att en lämning skall betecknas som fast fornlämning är att den kan anses utgöra en lämning av ”forna tiders bruk”, det vill säga att lämningen vittnar om en funktion, ett teknikområde eller annan kulturell yttring som idag inte längre finns kvar (SFS1988:950 2 kap 1§).

Enbart med utgångspunkt i lagtexten ger Kulturminneslagen - med undantag för bestämmelserna kring vrak och lösfynd – inte några specifika tematiska eller kronologiska avgränsningar för definitionen av en fast fornlämning. Däremot finns kvalitativa kriterier som måste uppfyllas för att ett objekt skall kunna klassas som fast fornlämning.

lämningar efter människors verksamhet under forna tider, som har tillkommit genom äldre tiders bruk och som är varaktigt övergivna (SFS 1988:950 2 kap 1§)

Lagtexten ger visserligen också exempel på olika lämningskategorier men är samtidigt öppen för tolkning. Detta ger också förutsättningar för att undersöka hur begreppet fast fornlämning formas i förhållande till rådande diskurser.

Dagens fornlämningsbegrepp springer ur det begrepp som utvecklades under andra hälften av 1800-talet (Baudou 2004), men förledet *forn-* fanns också i svenskan och andra germanska språk sedan tidigare. Det sammansatta begreppet *fortid* förmodas vara relativt ungt och finns belagt till 1700-talets senare del, men ursprunget härleds ur det germanska ordet *fern-* som snarast kan översättas med ”gammal”. *Fortid* kan också jämföras med äldre former till exempel *fortidh* och *förtid* liksom tyskans *vorzeit* och har tolkats som en benämning av avlägsen förfluten tid (Hellquist 1999, s.231). Fornminne hade som begrepp ursprungligen en något vidare innebörd än enbart lämningar från förhistorisk tid. Syftningar på en förhistorisk *fortid* får alltså betraktas som en relativt sen språklig konstruktion. Begreppet *fortid* skulle också kunna ses som ett uttryck för ett modernt perspektiv på det förflutna i form av ett förmodernt samhälle. I det fallet skulle den kronologiska avgränsningen av *fortiden* kunna placeras så sent som vid 1800-talets början. Rent teoretiskt skulle företeelser som under 1800-talet och början av 1900-talet låg nära i tiden, eller till och med var i bruk, i dag kunna betraktas som forna. Formuleringarna ”varaktigt övergivna” och

”forna tiders bruk” kan tillsammans ges olika innebörd beroende på om de formuleras i början av 1900-talet eller i början av 2000-talet.

Enligt lagstiftningen skall skyddet av en fornlämning vägas mot andra samhällsintressen, konkret genom att ställa fornlämningens vetenskapliga värde mot behovet av att exploatera den yta som omfattas av det så kallade fornlämningsområdet (SFS 1988:950 2 kap 2§). Det åligger då den som vill utföra någon form av arbetsföretag att

i god tid ta reda på om någon fast fornlämning kan beröras av företaget (SFS 1988:950 2 kap 10§)

genom en så kallad särskild utredning (SFS 1988:950 2 kap 11§).

Ytterst är det Riksantikvarieämbetet som sanktionerar de olika ingreppen men i praktiken är det länsstyrelsen i form av regional statlig myndighet som fattar besluten (SFS 1988:950 2 kap 7-13§, jfr Riksantikvarieämbetet 1998). Intrång i fornlämningen kan tillåtas i det fall samhällsintresset av ingreppet är större än fornlämningens värde.

Länsstyrelsen får lämna sådant tillstånd endast om fornlämningen medför hinder eller olägenhet som inte står i rimligt förhållande till fornlämningens betydelse. (SFS 1988:950 2 kap 12§)

Detta innebär därmed ett undantag från lagens uttalade syfte, det vill säga att värna om kulturmiljön (1 kap 1§) och i det här fallet att skydda fasta fornlämningar (2 kap 6§). Undantaget villkoras emellertid av att länsstyrelsen kan ställa krav på motprestation i form av olika antikvariska åtgärder.

Som villkor för tillstånd enligt 12§ får länsstyrelsen ställa skäliga krav på särskild undersökning för att dokumentera fornlämningen och ta till vara fornfynd eller på särskilda åtgärder för att bevara fornlämningen. (SFS 1988:950 2 kap 13§)

Länsstyrelsen skall då beakta vetenskaplig kvalitet och att kostnaden är ”motiverad med hänsyn till omständigheterna” (SFS 1988:950 2 kap 11§, jfr Riksantikvarieämbetet 1998, KRFS 2007:2).

Uppdragsarkeologisk verksamhet utgör en betydande del av den svenska antikvariska arkeologin, inte minst genom att ge de ekonomiska förutsättningarna för en stor mängd arbetstillfällen. Förutsättningarna för den arkeologiska uppdragsverksamheten förändrades under 1990-talet i och med en formell utredningssekvens och senare under 1990-talet också genom krav på offentlig upphandling av arkeologiska uppdrag. Detta märks i arkivmaterialet genom en ökad rapportflora och en mer omfattande utredningskedja.

Förutsättningarna för exploateringen av ytor som hyser fasta fornlämningar preciseras i Riksantikvarieämbetets föreskrifter och allmänna råd (jfr Riksantikvarieämbetet 1998, KRFS 2007:2). Av anvisningarna framgår att länsstyrelsen skall verka för att minska arbetsföretagens påverkan på fornlämningarna, att undersökningarna får en adekvat rumslig avgränsning men också att undersökningarna sker till låg kostnad och hög kvalitet (Riksantikvarieämbetet 1998, s.5). Till skillnad från Miljöbalken ställer lagstiftningen inte några krav på samverkan med olika intressegrupper, utan endast samråd mellan arbetsföretagaren och länsstyrelsen (SFS 1988:950 2 kap §11). Kulturminneslagen ger inte några anvisningar om vilka egenskaper en arkeologisk aktör skall besitta eller på vilket sätt något skall genomföras. Detta specificeras däremot i Riksantikvarieämbetets anvisningar enligt vilka länsstyrelsen skall ställa krav på kompetens och resurser hos utföraren av den arkeologiska undersökningen (Riksantikvarieämbetet 1998, s.7).

De arkeologiska undersökningarna genomförs i olika faser och kan generellt delas i en utredande och en undersökande fas. Utredningsarbetet kan också föregås av den kulturhistoriska förstudien som då syftar till att ge övergripande information rörande det aktuella områdets historiska bakgrund. Till skillnad från den arkeologiska utredningen har den kulturhistoriska förstudien inte något direkt stöd i Kulturminneslagen, men förekommer till exempel inför större utredningsprojekt som ett sätt att få en övergripande bild av förutsättningarna och om möjligt mildra projektets konsekvenser. Den kulturhistoriska förstudien placeras sig därför i samma skede av planarbetet som till exempel vägutredningar och miljökonsekvensbeskrivningar.

Syftet med särskild utredning och arkeologisk förundersökning är att utifrån rådande kunskap fastställa och beskriva fornlämningens karaktär, tidsställning, utbredning, omfattning, sammansättning och komplexitet [...]. Vid särskild utredning begränsas syftet till att fastställa om fornlämning berörs samt att så långt möjligt beskriva denna. [...] Syftet med en särskild undersökning är att uppnå meningsfull kunskap av relevans för såväl myndigheter som forskning och allmänhet baserat på kunskapspotentialen i relation till kunskapsbehovet. (KRFS 2007:2 §10)

Den arkeologiska utredningen initieras relativt sent i förhållande till det övergripande utredningsarbetet, vanligen efter det att till exempel en vägkorridor bestämts eller tomtmark detaljplanerats. Utredningsarbetet genomförs som regel i två steg, där det första steget ofta omfattar arkivstudier och fältinventering medan det andra steget omfattar fältundersökningar i syfte att identifiera lämningar som kan bli föremål för arkeologisk undersökning (Riksantikvarieämbetet 1998). I detta skede genomförs vid behov också kulturgeografiska och paleoekologiska analyser i syfte att förtydliga bilden av utredningsområdets utveckling och förutsättningar. Utredningens syfte är att ligga till grund för en bedömning av områdets arkeologiska värden och kan därför antingen resultera i att arbetet avskrivs eller att det går vidare till för- och

slutundersökning. De generella formuleringarna i första kapitlet till trots är Kulturminneslagens räckvidd i stor utsträckning begränsad till de områden som identifierats som fasta fornlämningar. Utredningsarbetets olika steg innebär därför i praktiken att de områden som bedöms som värdefulla etableras som fasta fornlämningar.

Den andra, undersökande, fasen kan också delas i två delar: för- respektive slutundersökningen. Förundersökningen skall då ligga till grund för beslut om slutundersökning. I några fall förekommer fördjupade kartstudier, arkivforskning eller miljöhistoriska analyser också i den andra fasen, och då i syfte att ge underlag för utgrävning eller till stöd för tolkningsarbetet. Jag återkommer till detta i diskussionen rörande den antikvariska handläggningen i kapitel 8.

5.2.4 Skärningspunkten mellan natur och kultur

Förhållandet mellan kulturminneslagen och miljöbalken återspeglar i grova drag också den organisatoriska och administrativa uppdelningen mellan natur- och kulturmiljövården. Den juridiska uppdelningen är emellertid inte helt konsekvent. Miljöbalken omfattar till exempel institut av kulturhistorisk natur, framför allt kulturresevat och kulturmiljövårdens riksintressen, och i flera fall också naturreservat (SFS 1998:808 6 kap). Även om kulturminneslagen formellt sett inte är relaterad till Miljöbalken förekommer också kulturminneslagens fornlämningar och byggnadshistoriska värden i Miljöbalkens reservatsformer, främst riksintressen för kulturmiljövården, men också i natur- och kulturresevat. Vidare behandlas även kulturminneslagens värden i flera fall i de utredningar som görs med utgångspunkt i Miljöbalken, till exempel miljökonsekvensbeskrivningar. Även om fokus i Miljöbalken i stor utsträckning ligger på ekologiska värden är föremålen för värderingen ofta kulturhistoriskt betingade, till exempel genom hävd, men utan egentliga krav på särskild ålder eller tematik (jfr Naturvårdsverket 2003, Naturvårdsverket 2005, s.32). Inte heller kulturresevatet, som infördes i och med Miljöbalken i syfte att ”bevara värdefulla kulturpräglade landskap” (SFS 1998:808 7 kap 10§, jfr SOU 1996:103, SFS 1964:822 7§), omfattas av några krav i fråga om ålder eller tematik.

Både Kulturminneslagen och Miljöbalken ställer höga krav på hänsyn, vilket bland annat kommer till uttryck i olika former av handläggningsrutiner, utredningar och kompensationsåtgärder. Miljöbalken, liksom Plan- och bygglagen, ställer emellertid något mer långtgående och detaljerade hänsyns krav och mer uttalade krav på samverkan mellan olika parter. Kulturminneslagen ställer inte några krav på samråd med olika intressegrupper eller mer övergripande konsekvensanalys, däremot förordas en tidig samverkan mellan kulturmiljövårdens och exploateringsintressets företrädare (SFS 1988:950 2 kap §10).

Gemensamt för både Miljöbalkens och Kulturminneslagens reservatsformer är att det saknas kronologiska kriterier för vad som definierar ett värde. Däremot anger Kulturminneslagen ett antal kvalitativa kriterier för avgränsningen av fasta fornlämningar. Detta innebär inte att Miljöbalkens värden inte kan grundas på en värdering av dess historiska dimension, men de historiska argumenten för bevarande, i den mån de används, hämtas från andra sektorer eller från det avgränsade objektets egenskaper.

Framställningen ovan har i huvudsak kretsat kring de förutsättningar som ges av olika lagstiftningar, men det är de olika policys och det sätt genom vilka lagstiftningarna omsätts i tillämpning som är avgörande för det faktiska utfallet i konkreta planeringssammanhang. Ytterligare en faktor som bör diskuteras i detta sammanhang är de politiska beslut som fattas av Sveriges riksdag i syfte att uppnå olika mål, till exempel rörande olika samhällssektorer eller inom olika politikområden. Dessa beslut behöver inte alltid leda fram till konkret lagstiftning utan kan också ta sig uttryck i generella beslut kring olika verksamheters inriktning. De nationella miljömålen är ett sådant exempel. Miljömålen introducerades under andra hälften av 1990-talet och framlades i en proposition av den socialdemokratiska regeringen 1998 (jfr Prop 1997/98:145). Miljömålen innebar en ny ambitionsnivå, ett försök att skydda medborgarna mot negativ miljöpåverkan samt att implementera ett brett miljöperspektiv i planeringen. Miljömålen skulle på sätt och vis kunna sägas anknyta till de övergripande strategiska och taktiska formuleringar rörande hänsyn som finns i Miljöbalken och Plan- och bygglagen, men är inte förankrade i några konkreta värden på operativ nivå.

5.3 Miljövården som ordningsficka

Lagstiftningens bestämmelser kring skydd och intrång kan kodifieras i tidsgeografins restriktionsbegrepp (se kapitel 2), kopplade till det avgränsade värdet som offentlig domän, eller ordningsficka. Ofta förmedlas dessa via statliga och regionala myndigheters publikationer, i flera fall också i fält vid de aktuella platserna (figur 5:3, 5:4). Reservatens status som statlig domän understryks av att det är statliga myndigheter i form av Naturvårdsverket, Riksantikvarieämbetet eller länsstyrelsen som ger tillstånd till olika former av intrång (jfr SFS 1988:950 2 kap 8-9, 11-13§). Tillträdet över reservatsgränsen regleras då av olika restriktioner konkretiserade till exempel i form av kunskapskrav, möjligheten att fysiskt närvara vid platsen och kostnader för undersökning. Detta förutsätter i sin tur två saker: dels att det finns en aktör och dels att det finns ett objekt att agera i förhållande till. I båda fallen handlar det om någon form av urskiljning, att aktören såväl som objektet besitter "rätt" egenskaper. Vad som är rätt egenskaper är både en fråga om konkret potential och samhälleliga överenskommelser, till exempel i form av olika diskurser. Det kan till

exempel handla om inter- och intrasektoriella relationer mellan olika akademiska och administrativa fält, men också om samhälleliga överenskommelser och diskurser rörande vilken form av kompetens och praktik som kan anses vara legitim. I fallet med natur- och kulturmiljövården har till exempel både vetenskaplig förankring och olika upplevelsemässiga värden legat till grund för dess politiska legitimitet (jämför kapitel 3).

5.3.1 Planeringskompetens

En central aspekt i det svenska planeringssystemet är att dess aktörer besitter någon form av kompetens som ger ett berättigande att handla i förhållande till olika värden. Kompetens skall i detta sammanhang inte bara förstås i form av praktisk kunskap utan också som en fråga om vilket berättigande olika aktörer tillskrivs av samhället med utgångspunkt i vad de förväntas kunna göra, vilka syften detta tjänar, liksom hur de som grupp är kopplade till olika värden. Olika diskurser spelar en viktig roll i utvecklingen av olika kompetenser, men jag vill här istället anknyta till tidsgeografins restriktionsbegrepp, det vill säga handlingsbegränsningar i fråga om förmåga, rumslig position och makten, eller kanske snarare rätten, att utföra vissa handlingar i ett specifikt rum. Kompetens kan då fungera som ett sätt att beskriva tillträdesmöjligheten till en plats eller yta (jfr Hägerstrand 1993) ”i ett delvis konkret, delvis abstrakt handlingsrum” (Hägerstrand & Lenntorp 1993, s.230).

I sin konkreta tillämpning kan det samlade planerings- och miljövårdssystemet närmast beskrivas som en hierarki av olika texter som, på olika rumsliga skalnivåer och i olika tidsperspektiv, beskriver förutsättningarna för olika planeringshandlingar. Detta kommer till exempel tydligt till uttryck i den kommunala planeringens översiktsplaner, detaljplaner och områdesbestämmelser respektive olika former av tillståndsgivning kring olika åtgärder, till exempel bygglov. Men en motsvarande ordning finns också i de olika planerings- och utredningsstadierna i samband med vägbyggnation och annan infrastruktur.

Till följd av plansystemets rumsliga orientering är de kompetenser som olika grupper besitter, och anses besitta, associerade med tillträdet till olika rum och platser i landskapet. Ett tydligt exempel är kraven på arkeologisk kompetens i samband med arkeologiska undersökningar, men motsvarande förhållanden gäller också inrättandet av till exempel naturreservat, även om kraven är olika tydligt specificerade. Därmed finns också en tydlig koppling mellan dessa värderade platser och olika yrkesmässiga identiteter.

Figur 5:3. Informationsskylt vid det tidigare naturskyddsområdet, numera naturreservatet, Beddinge strandhed, Trelleborgs kommun. Av den övre skylten framgår att den tidigare golfbanan "avsatts som naturvårdsområde enligt 19§ naturvårdslagen" vilket innebär förbud mot att gräva i eller skada marken, plocka växter, motortrafik, cykling, tältning, husvagnar och eldning (foto Carl-Johan Sanglert 2006).

Figur 5:4 Informationsskylt och hägnad vid det kommunala naturvårdsområdet Fårabackarna Trelleborgs kommun (Foto Carl-Johan Sanglert 2006).

5.3.2 Objektskriterier

Avgränsningen som idé förutsätter ett utanför och ett innanför där exponenterna för värdet antingen inte antas existera utanför intresseavgränsningen, eller att de kan förbises i förhållande till andra intressen, funktioner och behov. Anvisning rörande klassning av värden sker utifrån ett antal, i vissa fall endast underförstådda, kriterier som definierar vad som utgör ett värde. Definitionen av den fasta fornlämningen utgår till exempel dels från dess inre morfologi och dels från dess relation till ett omgivande landskap (jfr Rudebeck 2010, s.32f). Dessa inre och yttre kriterier är emellertid intimt sammankopplade då den yttre avgränsningen och beskrivningen av lämningens morfologi förutsätter varandra. Definitionen av till exempel en fast fornlämning måste också ses i relation till de olika former av sektoriella relationer som beskrivits ovan.

Även om det finns stora variationer mellan olika kategorier av historiskt betingade värden, finns fyra grundläggande kriterier för avgränsningen. För det första förutsätter definitionen av värden en rumslig avgränsning för att objektet skall kunna identifieras och urskiljas i förhållande till det som inte är en fast fornlämning, naturreservat eller riksintresse. För det andra krävs en kronologisk avgränsning som kan sätta lämningens relativa eller faktiska kronologiska status i förhållande till vår samtid/modern tid. För det tredje krävs en morfologisk bestämning av lämningens formmässiga och tematiska innehåll, det vill säga att lämningen har ett ursprung som faller inom det enskilda fältets berättigade intresseområde. Kriteriet kan emellertid i någon mån överskridas, som i fallet när en märklig naturformation som varit föremål för mytbildning eller trosföreställningar klassas som fast fornlämning. Det morfologiska kriteriet hänger också samman med det kronologiska genom tillämpningen av olika metodologier för att identifiera eller undersöka en viss typ av lämning eller struktur. Slutligen, för det fjärde, krävs som regel att lämningen är historisk så tillvida att den på något sätt representerar förfluten tid, att lämningen inte längre används aktivt för sitt ursprungliga syfte eller att den representerar en äldre bruksform.

Kriterierna definieras primärt i de olika reservatsformernas lagtexter, men specificeras också i anvisningar från de ansvariga sektorsmyndigheterna och utvecklas i konkret praktisk tillämpning, till exempel i utredningar, inventeringar och handläggning.

5.3.3 Objekt och handling

Historiskt sett är arkeologins ställning som antikvariskt fält nära sammankopplad med utvecklingen av den akademiska arkeologin, men kanske skulle man också kunna säga att det finns en relation mellan fornlämningen, både som koncept och som fysisk lämning, och den arkeologiska identiteten. Fornlämningen definieras, analyseras och tolkas av arkeologer och har så gjorts sedan begreppet fornminne introducerades under den senare delen av 1800-talet (se kapitel 3). Definitionen av fornlämningen är

emellertid inte bara en fråga om materiell sammansättning utan också en produkt av hur den hanteras. Fornlämningen är i det avseendet också något som per definition kan undersökas för att ge kunskap om det förflutna, men utgör samtidigt en slags ordningsficka till vilket endast arkeologer äger tillträde, åtminstone i de fall det rör sig om fysiska ingrepp. Frågan om tillträde hänger i detta fall ihop med två ömsesidigt beroende argument baserat på vad en arkeolog förväntas kunna göra, inte minst i förhållande till andra professioner. Det handlar då dels om ett metodologiskt argument, det vill säga att arkeologer förfogar över en viss metod som, i kontrast mot historiker och etnologer, gör det möjligt att producera kunskap om skriftlösa perioder, och dels om ett kronologiskt argument, det vill säga att arkeologer kan nå kunskap om en viss period.

Det inbördes förhållandet mellan argumenten har varierat över tid, men återkommer vid flera tillfällen just i diskussioner kring såväl den akademiska som den antikvariska arkeologins syfte och innehåll. Ett exempel är diskussionen angående den metodologiska och empiriska relationen mellan medeltidsarkeologin och historieforskningen (jfr Larsson 2000, s.297ff, 309ff). Det metodologiska argumentet återkommer också i diskussionen kring olika konkreta lämningsskategorier. Introduktionen av nya fornlämningskategorier har kunnat ske antingen med utgångspunkt i att den specifika kategorin av lämningar generellt kan antas vara daterade till förhistorisk tid, alltså att de uppfyller det kronologiska argumentet som i fallet med fossila odlingslämningar, eller med utgångspunkt i att den arkeologiska metoden kan bidra med annan information än historiska källor, det metodologiska argumentet. Detta är ofta förknippat med kunskapsutveckling inom framför allt arkeologin. Förhistoriska boplatser blev till exempel möjliga som antikvariska objekt utifrån en samtida vetenskaplig utveckling inom det sena 1800-talets naturvetenskapliga forskning och har sedan också utvecklats mot bakgrund av arkeologisk metod- och kunskapsutveckling (jfr Baudou 2004, Jensen 2006, s.29). På ett liknande sätt kunde medeltida kulturlager få status som fast fornlämning som ett resultat av medeltidsarkeologins teoretiska och metodologiska utveckling under 1970- och 80-talen (Larsson 2000, s.145ff). Relationen mellan historiska källor och arkeologiskt källmaterial har också varit en viktig fråga både rörande torplämningarnas antikvariska status (jfr Anglert & Knarrström 2006, Rosén 2008, Lorentzon 2009,) och värderingen av fossil åkermark (se kapitel 7).

Den arkeologiska metoden och de arkeologiskt legitima objekten är tydligt sammanflätade och de metodologiska och kronologiska argumenten utgör därmed en central komponent i den arkeologiska praktiken. Förhållandet mellan kriterier och restriktioner är därmed nära sammankopplade, då kriterierna i stor utsträckning ger förutsättningarna för restriktionerna. Men det är också en fråga om ömsesidig utveckling över tid. Planeringskompetens är därför både en fråga om de restriktioner som åläggs en aktör och objektets egenskaper. Införandet av nya bevarandekategorier

ger en möjlighet att undersöka både avgränsningens och aktörens diskursiva förutsättningar.

Den kronologiska avgränsningen kan också ges en mer generell teoretisk förklaring i behovet att avskilja det moderna från det förmoderna. Den sena renässansen och den tidigmoderna tiden, tidigare också medeltiden, fungerar då som en slags kronologisk buffertzona som bidragit till att förstärka kontrasten mellan en modern nutid och förhistorisk dåtid (jfr Larsson 2000, s.83ff, Bratli 2011). Mot denna buffertzona ställs emellertid då det metodologiska argumentet som, genom att påvisa källmaterialets potential, bidrar till att gradvis komprimera buffertzonen omfattning.

5.4 Diskussion

För att sammanfatta är det ytterst lagstiftningen som definierar det historiska värdet liksom hur och under vilka förutsättningar en lämning hanteras som administrativt värde. Detta omsätts i praktiken i form av olika policydokument, beslut och utredningar. De intressen som omfattas av det samlade planeringssystemet hanteras i stor utsträckning av tjänstemän och genom myndighetsarbetet men är genom riksdag och kommun också förankrade i det rådande demokratiska systemet. Lagstiftningen ställer också krav på samråd mellan berörda intressen, om än i olika omfattning. Vidare finns det olika grader av återkoppling genom granskning av de statliga myndigheterna och genom att beslut kan bli föremål för prövning.

Beträffande den juridiska och administrativa strukturen finns samtidigt stora skillnader i fråga om omfattning och definitioner. Kulturminneslagen ger till exempel, tillsammans med Riksantikvarieämbetets föreskrifter, förhållandevis detaljerade anvisningar rörande vilka kriterier en lämning skall uppfylla för att klassas som fast fornlämning, medan liknande kriterier saknas för Miljöbalkens reservatsformer. Lagstiftningarna bör emellertid betraktas som en helhet. Plan- och bygglagens och Miljöbalkens avsaknad av kronologisk och tematisk konkretisering respektive Kulturminneslagens något mer specifika definition, återspeglar i själva verket den sektoriella uppdelningen mellan olika intressen, en uppdelning som i stor utsträckning också finner sin motsvarighet i den rumsliga indelningen av olika planerings- och miljövärdintressen i det konkreta landskapet. Men här finns också en organisatorisk uppdelning i fråga om olika kompetenser.

Tidsgeografin kan i detta sammanhang bidra till att placera lagstiftningen och den administrativa praktiken, såväl som den enskilda avgränsningen, i ett större teoretiskt sammanhang. Genom den tidsgeografiska modellens kontinuanter, och deras förankring i en konkret fysisk och social miljö, kan lagstiftning, handläggningspraktik och de konkreta uttrycken i landskapet sammanföras i en gemensam modell. Lagstiftningens föreskrifter kan i detta sammanhang konceptualiseras i termer av

auktoritetsrestriktioner som sedan omsätts i olika planeringshandlingar i anslutning till olika värderade objekt, handlingar som sedan också ger upphov till materiella avtryck. Då olika aktörer besitter, eller kan förlänas, rätten till tillträde mot bakgrund av deras kompetens är det också fråga om kapacitetsrestriktioner, alltså de förmågor eller kunskaper som en viss aktör besitter eller anses besitta. Jag har här använt kompetens i ett försök att benämna relationerna mellan aktörer, begränsningar och platsens förutsättningar. Restriktionsbegreppet måste emellertid också kompletteras med kriterier för när restriktionerna kan göra sig gällande. Initialt handlar det om vilka objekt som är möjliga att avgränsa. Avgränsningen i sig är dock passiv så tillvida att den inte har någon egen förmåga till påverkan utan måste upprätthållas av systemets aktörer. Samtidigt som de kriterier som ger förutsättningarna för avgränsningen är sociala till sin natur är de emellertid också förankrade i en materiell kontext.

6 Administrativ reproduktion

6.1 Inledning

Den formella och tekniska återgivningen av historiskt betingade värden i olika administrativa texter, så som arkiv, register och rapporter, förhåller sig inte neutral till de objekt och situationer som är föremål för värderingen. Värden i form av fasta fornlämningar, naturreservat och riksintressen kan ur ett teoretiskt perspektiv snarast förstås som en form av textmässiga reproduktioner formade genom olika tekniker för representation, till exempel det sätt på vilket olika värden kvantifieras som poster i en tabell eller punkter på en karta. Den tekniska representationen omfattar emellertid också olika kvalitativa representationsformer, till exempel fotografier, kartor och textmässiga beskrivningar, liksom det sätt på vilket en serie objekt presenteras på ett likartat sätt, till exempel i en utredningsrapport eller i ett kulturmiljöprogram. I ett större perspektiv handlar det om utformningen av större sammanhängande texter, till exempel i form av rapportserier eller arkiv.

I det följande redovisas en analys av hur det administrativa värdets sammansättning och sammanhang formas genom representation i olika administrativa texter. Analysen baseras på en undersökning av planeringsdokument, inventeringar och rapporter rörande värden för natur- och kulturmiljövärden (figur 6:1) som hämtats från de fyra kommuner som utgör avhandlingens primära studieområde. Urvalet har skett med ambitionen att täcka in olika former av dokumenttyper på taktisk och operativ nivå inom planeringssystemet.

Källhänvisning	Titel
<i>Taktisk nivå</i>	
Gren 1997	Fossil åkermark.
Götmark mfl 1998	Biologisk mångfald i kulturlandskapet
Naturvårdsverket 1994	Biologisk mångfald i Sverige
Naturvårdsverket 1997	Ängs- och hagmarker i Sverige
Naturvårdsverket 1998	Skyddad natur
<i>Operativ översiktlig nivå</i>	
Jönköpings kommun 2001	Översiktsplan Jönköpings kommun.
Jönköpings kommun 2003	Översiktsplan Jönköpings kommun.
Jönköpings kommun 2004b	Kommunalt bostadsförsörjningsprogram 2005 - 2008
Jönköpings kommun 2009	Naturvårdsprogram Jönköpings kommun 2009-2013.

Börjesson 1988	Regionalt kulturminnesvårdsprogram för Jönköpings län.
Jönköpings läns museum 1988	Gräshagen. Kulturhistorisk utredning och förslag till
bevarandeprogram	
Lst Malmöhus län 1984	Kulturminnesvårdsprogram för Skåne. Del Malmöhus län.
Lst Skåne län 2008	Kulturmiljöprogram för Skåne.
Lst Jönköpings län 1992a	Ängs- och hagmarker i Jönköpings kommun Del 1-2
Lst Jönköpings län 1992b	Ängs- och hagmarker i Nässjö kommun Del 1-2
Lst Jönköpings län 1992c-d	Bevarandeprogram för odlingslandskapets natur- och
kulturmiljövärden. Del I-III	
Lst Jönköpings län 1995	Natur – Jönköpings län
Lst Jönköpings län 1996	Kulturmiljövärdens Riksintressen, Jönköpings län
Lst Malmöhus län 1968	Naturvårdsplan för Malmöhus län 1968
Lst Skåne län 2008	Kulturmiljöprogram för Skåne 2008
Lst Skåne län 2013	Kulturmiljöprogram för Skåne 2013
Malmöhus län 1991	Kulturmiljövärdprogram för Malmöhus län
Trelleborgs kommun 2003	Naturvårdsplan för Trelleborgs kommun
Trelleborgs kommun 2005	Fördjupad Översiktsplan Stavstensudde Trelleborgs kommun
Trelleborgs kommun 2010	Natur- och kulturmiljöplan 2010
Nässjö kommun 2004	Naturvårdsprogram Nässjö kommun
Nässjö kommun 2002	Översiktsplan Nässjö kommun
Nässjö kommun 2007	Värdefulla byggnader och miljöer
Riksantikvarieämbetet 1990	Riksintressanta kulturmiljöer i Sverige
Svedala kommun 2003	Översiktsplan Svedala kommun
SWECO Projektleddning 2006	Miljökonsekvensbeskrivning –FÖP Trelleborg Väst.
Trelleborgs kommun 2002	Översiktsplan Trelleborgs kommun
<i>Operativ detaljerad nivå</i>	
Jönköpings kommun 2004	Grönstrukturplan för Jönköping och Huskvarna
Trelleborgs kommun 2007a	Detaljplan Dalköpinge 6:15 mfl
Trelleborgs kommun 2007b	Detaljplan Dalköpinge Lilla Beddinge 24:1

Figur 6:1 Sammanställning av det textmaterial som legat till grund för analysen i kapitel 6, uppdelat i strategisk, taktiskt och översiktlig respektive detaljerad operativ nivå.

6.2 Representation

Den administrativa hanteringen av olika värden - från det sätt på vilket informationen inhämtas till hur den återges, förmedlas och refereras i olika texter - kan förstås som en form av diskurs. Administrativ hantering kan därmed, ur ett diskursanalytiskt perspektiv, förstås som en överföring av mening. Diskurs ges här en vid definition som vid sidan av verbal kommunikation i traditionell mening, till exempel i texter och tal, också omfattar meningsinnehåll och överföring av mening i andra uttrycksformer, till exempel praktiska handlingar. Diskurs skall därmed ses som ett nätverk av olika meningsbärande handlingar (jfr Fairclough 2003, s.30, jämför avsnitt

2.6.3). Detta gäller i allra högsta grad även för de texter som produceras inom det samlade planerings- och miljövärdssystemet.

Meningsöverföringen kan i detta sammanhang karakteriseras i två former, dels genom det sätt olika meningsbärande uttryck är sammanlänkade med varandra i olika argumentationskedjor och dels genom de sätt på vilka de kopierar olika uttrycksformer och jargonger från andra texter. Det första fallet kan exemplifieras med relationen och syftningarna mellan olika delar i en text eller en publikation, men samma slag av sammanlänkning finns också i den serie av texter som produceras i en utredningsprocess och där de enskilda texterna representerar olika stadier. Med utgångspunkt i den breda definition av begreppet diskurs som används här (jfr avsnitt 2.6) inkluderar detta även andra förmedlande situationer som anknyter till dessa texter, till exempel mötesformer mellan olika aktörer i utredningsprocessen men också olika former av informationsinhämtning, inklusive fältarbete. Det andra fallet, det vill säga där uttryck och jargonger kopieras mellan olika sammanhang, kan exemplifieras i de olika komponenter som används för att upprätta till exempel ett register eller en rapport med utgångspunkt i olika ideal kring hur en akademisk eller vetenskaplig text skall se ut (jfr Fairclough 2003, s.30ff).

Administrativa texter innehåller ofta en blandning av olika jargonger eller former (eng: *genre*) som anknyter till olika sammanhang och betydelser (Fairclough 2003, s.38) samtidigt som de också speglar allmänt vedertagna förväntningar och överenskommelser rörande den enskilda textens form. Rapporter och arkivhandlingar kan till exempel öppet referera till andra dokument, till exempel lagstiftning (kapitel 6), men refererar också, genom att låna språk, struktur och jargong från vetenskapliga texter, till en generell diskurs kring en objektiv och rationell vetenskaplighet som grund för ett modernt planeringssystem. Rapporttextens, eller arkivets, struktur och uppbyggnad är ur ett sådant perspektiv ett resultat av föreställningar och överenskommelser om hur sådana representationsformer skall se ut. En rapport från en arkeologisk undersökning förväntas till exempel beskriva undersökningens resultat, en registerpost i fornminnesregistret förväntas kunna ge adekvat information om fornlämningens art och läge och en detaljplan förväntas ge läsaren tillförlitlig information om planens förutsättningar. Den administrativa texten utgör därmed en form av social teknik, ett uttryck hämtat från sociologen Antony Giddens (jfr Fairclough 2003, s.67). Samspelet mellan olika diskurser ger därmed också upphov till historiskt specifika drag för en viss kategori av texter (jfr a.a., s.72f). Ofta rör det sig om vad som är funktionellt i sammanhanget men det finns också ett stort inslag av administrativ och vetenskaplig tradition där funktionella inslag med tiden kommit att estetiseras och institutionaliseras. Det uppstår med andra ord en skillnad mellan form och innehåll.

Representationen av ett värderat objekt förutsätter en mer eller mindre uttalad beskrivning av relationer mellan olika objekt, till exempel hur olika värderade objekt

förhåller sig till varandra eller hur de värderade objekten, enskilt eller som sammanhållen population, skall värderas i förhållande till andra företeelser. Den formella beskrivningen innebär också att objektet renodlas och lyfts ut ur sitt ursprungliga sammanhang för att istället placeras i ett administrativt sammanhang tillsammans med andra liknande objekt (jfr Fairclough 2003, s.68f). En analys av den beskrivande texten utgör därför en viktig utgångspunkt för att visa hur olika platser skapas som diskursiva objekt och ger förutsättningar för att förstå och tolka diskursens faktiska effekter. Konkret innebär detta att undersöka vilka företeelser som lyfts fram respektive tonas ned, eller till och med faller bort, och hur olika ingående element arrangeras i texten.

Den textmässiga framställningen har också en narrativ struktur där återberättandets struktur inte följer den faktiska kronologiska utvecklingen av platsen (a.a., s.68). Det är därför ofta möjligt att göra en uppdelning mellan den narrativa framställningen av platsen och dess *fabula*, alltså det innehåll som inarbetats i berättelsen (a.a., s.83f). Den diskursiva reproduktionen av platsen kan också undersökas genom att analysera hur uttrycken för värdet inordnas i olika generaliserande förklaringar, hur olika värden motiveras i förhållande till olika ideologiska och politiska motiv eller hur olika värden inordnas i en landskapshistorisk kontext (jfr a.a., s.139). Ofta finns också en tydlig normativ dimension i textens sammansättning (jfr a.a., s.172f). En beskrivning av ett landskaps estetiska värden antyder till exempel att estetik, eller till och med en viss form av estetik, är värdefullt.

6.3 Representationens struktur

Gemensamt för samtliga administrativa texter kring historiska värden som undersökts är att de följer en generell struktur både i fråga om hur de olika dokumenten är strukturerade och hur de enskilda objekten framställs (figur 6:2-6:7). De strukturella dragen kan beskrivas i tre olika nivåer i form av dokumentets format, dess disposition samt representationen av de enskilda objekten (figur 6:2). Ytterligare en aspekt är det sätt på vilket olika komponenter grupperas i uppbyggnaden av enskilda värden (se avsnitt 6.4).

6.3.1 Format

Med utgångspunkt från de administrativa texternas format kan de som regel föras till en av två kategorier, program respektive register. Beroende på formatet kan informationsinnehållet variera väldigt mycket, till exempel mellan en tryckt rapport och ett register. Den första kategorin kan exemplifieras med kommunala och länsvisa natur- och kulturmiljöprogram (se t.ex. Länsstyrelsen i Malmöhus län 1968, Länsstyrelsen i Malmöhus län 1984, Länsstyrelsen Jönköpings län 1999, Trelleborgs

kommun 2003, Länsstyrelsen i Skåne län 2008, Jönköpings kommun 2009, Trelleborgs kommun 2010b). Den andra kategorin utgörs av de register och förteckningar som upprättas i samband med olika inventeringar, till exempel fornminnesregistret. Som regel ingår också ett urval av objekt hämtade från registren i programmen och arbetet med att upprätta program kan också innebära nya poster i registret. Inventeringarnas register utökas mer eller mindre kontinuerligt i och med handläggningen av olika ärenden och har därför ofta en kumulativ struktur, det vill säga att de successivt byggs på med nya objekt. De kontinuerligt uppbyggda, kumulativa, registren, uppvisar ofta en närmast stratigrafisk struktur i vilken numreringen återspeglar den kronologiska ordningen mellan de olika posterna. Detta kommer kanske till allra tydligast uttryck i fornminnesregistret där de olika lämningsskiktens fördelar sig förhållandevis likartat inom respektive socken. Tidigt etablerade fornminneskategorier, framför allt förhistoriska gravar, återfinns till exempel bland registrets lägsta nummer i respektive socken medan kategorier som etablerats senare, till exempel områden med fossil åkermark och lämningar efter torp, ofta har betydligt högre nummer.

1. Format.

- A. Inventeringar
- B. Rapporter och program

2. Disposition

- a. Implicita historiska värden
- b. Explicita historiska värden
  - i. Värdets betydelse och b) Juridisk status
  - ii. Historisk bakgrund
  - iii. Inventeringens förutsättningar
  - iv. Strategisk och politisk betydelse

3. Representation av objekt

- a. Teknisk beskrivning
  - i. Identitet
  - ii. Rumslig position/utbredning

- iii. Sammanhang
  - iv. Historisk bakgrund
  - v. Framtida utveckling
- b. Grafisk beskrivning
  - c. Verbal beskrivning

Figur 6:2 Generell struktur för administrativa texter.

Framställningen påverkas också av dess layoutmässiga, tekniska och språkliga stil. Både i fallet med inventeringarna och med programmen är det heller inte ovanligt att informationen ärvs eller flyttas över mellan olika generationer av program eller mellan skilda program. Ett tydligt exempel på det senare är de kommunala översiktsplanerna, vilka ofta rymmer sammanställningar av flera olika värden (jfr Jönköpings kommun 1990, Nässjö kommun 2002, Jönköpings kommun 2003). Det samma gäller också intresseavgränsningar med ett mer uttalat miljö- och landskapsperspektiv, till exempel Riksintressen för kulturmiljövården (Riksantikvarieämbetet 1990), Ängs- och hagmarksinventeringen (jfr Länsstyrelsen Jönköpings län 1992a-b) och inventeringar av landskapshistoriska värden (jfr Länsstyrelsen Jönköpings län 1992c-d, Länsstyrelsen i Malmöhus län 1992).

Programmen produceras, åtminstone i idealfallet, med jämna mellanrum, som till exempel länsvisa och kommunala natur- och kulturmiljövårdsprogram, eller i samband med en specifik inventerings- eller planeringsinsats, till exempel Riksintressen för kulturmiljövården. Publikationerna utges ofta i någon slags serie, från en myndighet eller institution vid till exempel ett museum, länsstyrelse eller statlig myndighet, och i några fall högskola och universitet. De olika registren över historiska värden har tidigare hanterats i form av centrala pappersarkiv men har i allt högre omfattning omsatts i digital form och tillgängliggjorts via internet. Här finns också en historisk dimension som, till följd av dess ursprungliga urval och utformning, påverkar vilken information som förmedlas i övergången från analog till digital form. I fallet med fornlämningsregistret erbjuds också som regel både en renskriven, i vissa fall reviderad digital version av texten, och en inskannad bild av det enskilda objektets originaldokument.

6.3.2 Disposition

Dispositionen av innehållet skiljer sig av naturliga skäl mellan ett register och en rapport eller ett program. Satta i sina respektive sammanhang finns emellertid också flera gemensamma drag, då redovisningen av de historiska värdena i båda fallen är inordnad i en större övergripande struktur i dokumentens disposition.

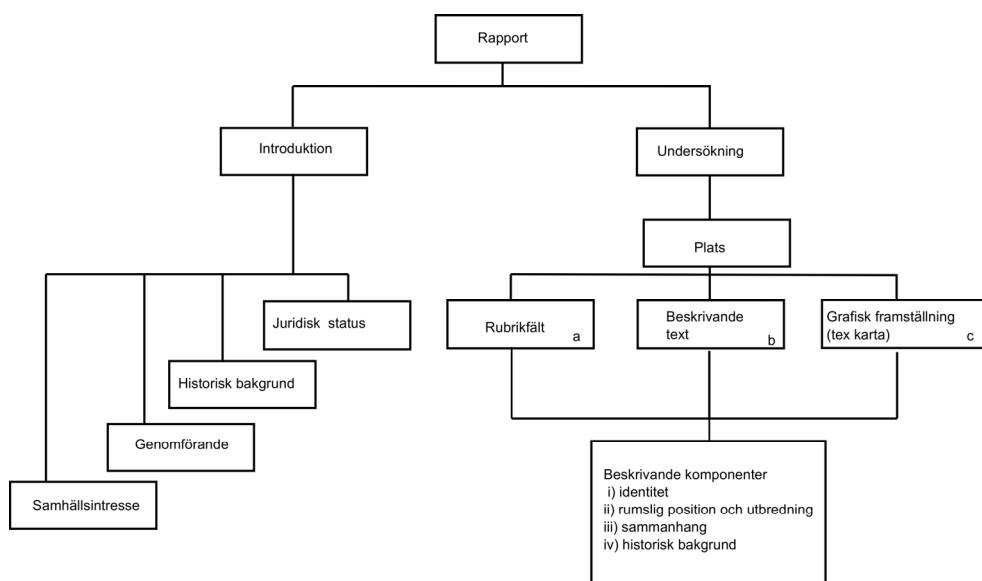
Ett återkommande drag, och då särskilt i planprogrammen, är uppdelningen mellan en implicit och en explicit historisk dimension. Den implicita historieskrivningen förekommer i programmets generella delar och kan till exempel beskriva näringslivsutveckling, befolkningsstatistik och infrastruktur medan den explicita beskriver intressen och värden som i mer direkt mening utgör kulturhistoriska intressen, till exempel natur- och kulturmiljövårdens institut (figur 6:4). Uppdelningen mellan implicit och explicit historieskrivning är tydligast i mer generella översiktliga planprogram (jfr Nässjö kommun 2002) där den implicita beskrivningen ofta tar formen av generella formuleringar kring den lokala utvecklingen. Uppdelningen finns också i mer rumsligt och tematiskt specialiserade program, till exempel i detaljplaner och specialiserade rapporter inriktade mot specifika samhällsintressen. Den implicita historieskrivningen är emellertid i flera fall mer nedtonad samtidigt som den explicita historieskrivningen begränsas till den formella framställningen av olika sektoriella intressen så som naturreservat och fasta fornlämningar (jfr Jönköpings kommun 2004b, Trelleborgs kommun 2007a, Trelleborgs kommun b).

Uppdelningen mellan en implicit och en explicit historieskrivning återspeglas också i någon utsträckning i den rumsliga uppdelningen av detaljplanerat respektive ej detaljplanerat område, liksom i den rumsliga avgränsningen av kulturhistoriska och ekologiska värden. Den implicita historieskrivningen kretsar ofta kring företeelser inom detaljplanelagt område medan den explicita till stor del fokuserar på olika sektoriellt avgränsade reservat. Som en konsekvens uppstår därmed ett tredje, i administrativt hänseende, historielöst rum som vare sig är föremål för detaljplanering eller sektorsintressen.

Narrativ form	Värdering	Komponenter	Exempel
Implicit	Identitet	Demografi	Fysisk planering
	Framtidsutsikter	Näringsliv	Platsmarknadsföring
		Landskap	
Explicit	Historia som sekundärt värde	Primära objekt	Naturreservat
		Sekundära objekt	Fast fornlämning
	Historia som primärt värde	Primära objekt	Fast fornlämning
		Sekundära objekt	Landskap

Figur 6:4 Förhållandet mellan implicit och explicit historia i administrativa texter.

Redovisningen av historiskt betingade värden i rapporter och planprogram följer ofta en på förhand given disposition (figur 6:4), vanligen med en uppdelning mellan en kortare introducerande del samt en empirisk del. Presentationsdelen inleds som regel med en introduktion som förklarar vikten av att den aktuella kategorin av värden tas till vara samt dess juridiska status, ofta genom en referens till lagstiftning, juridiskt förarbete eller annan text. Som regel förekommer också någon form av historisk introduktion till det område som omfattas av undersökningen. Slutligen redovisas också förutsättningarna för värderingen och avgränsningen, till exempel i form av de metoder som använts, hur lång tid undersökningen tagit och när den genomförts. I flera fall betonas rapportens eller planprogrammets strategiska eller politiska betydelse, ofta i form av ett förord av ansvarig chef, politiker eller politiskt tillsatt tjänsteman.

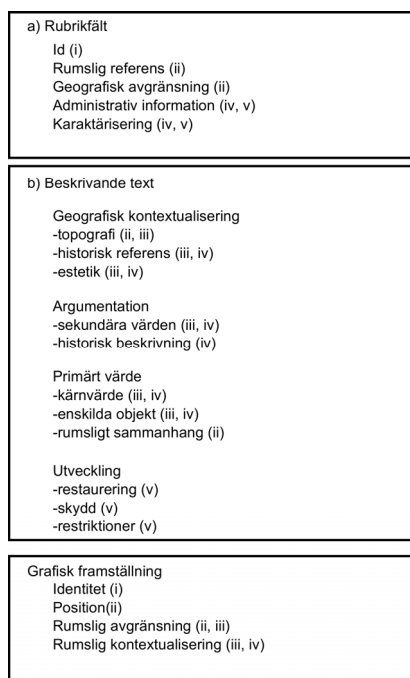
Figur 6:4. Strukturschema över den administrativa textens disposition.

Liknade drag kan också identifieras i samband med olika inventeringar, även om de inte alltid blir föremål för en samlad utgivning. Ofta publiceras istället översikter, tematiska genomgångar och policydokument kring olika typer av värden. Riksantikvarieämbetet har till exempel publicerat olika skrifter som beskrivit och förklarat de fasta fornlämningarna (jfr Hyenstrand 1984) liksom ett antal tematiska böcker rörande olika fornlämningstyper, till exempel fossila odlingslämningar (Gren 1997, jfr Jensen 2006). Naturvårdsverket har, vid sidan av generella översikter över skyddad natur (Naturvårdsverket 1998), också publicerat översikter, till exempel över den så kallade Ängs- och hagmarksinventeringen (jfr Naturvårdsverket 1997). Dessa översikter fyller i stor utsträckning samma funktion, och innehåller samma

introducerande delar, som planprogrammen och rapporterna ovan, men är kompletterade med ett urval av värden eller en presentation av olika lämningstyper.

6.3.3 Objekt

Redovisningen av de olika empiriska objekten, vanligen i form av olika kronologiskt och rumsligt avgränsade värden, följer ett generellt mönster oavsett publiceringsform. Vid en jämförelse blir det också tydligt att det finns en grundläggande formel för hur de olika objekten reproduceras som administrativa värden. Redovisningen byggs som regel upp kring tre huvudsakliga komponenter: a) rubrikfält, b) beskrivande text och c) grafisk representation, den senare som regel i form av en karta, men i några fall också kompletterat med annat bildmaterial (Figur 6:5, 6.6).

Figur 6:5. Sammanställning av det administrativa objektets komponenter och element.

Rubrikfältet (a) rymmer ofta en teknisk beskrivning med översiktlig information så som identitet, position och grundläggande egenskaper. Rubrikfältet utgör därför på flera sätt den centrala och sammanhållande komponenten i konstruktionen av det administrativa objektet. Den textmässiga beskrivningen (b) består vanligen av en längre beskrivande text som redogör och argumenterar för det aktuella värdet. I flera fall förekommer också utsagor rörande objektets framtida utveckling. Graden av

värdering varierar dock mellan olika typer av dokument. I beskrivningen av kulturmiljövårdens riksintressen finns till exempel ofta mycket tydliga värderingar (jfr Länsstyrelsen Jönköpings län 1996) medan beskrivningarna i fornminnesregistret som regel hålls mer nedtonade. Till följd av det moderna planeringssystemets utformning är den rumsliga avgränsningen (c) av central betydelse och i det samlade textmaterial som undersökts har objektsbeskrivningarna omfattat någon form av rumslig representation. I de flesta rapporter och sammanställningar som undersökts används två olika kartskalor för att återge värdets rumsliga läge och utbredning, dels en småskalig översikt, 1:10 000 eller lägre, över undersökningens täckningsområde, dels storskaliga detaljplaner över enskilda eller grupperade platser, vanligen i skala 1:4000–1:50 000. På de översiktliga kartorna återges de enskilda objekten ofta i punktform, men det förekommer också både områdesavgränsningar och aggregerade representationsformer, till exempel storleksgraderade cirklar. De storskaliga utsnitten återger i samtliga fall de enskilda objektens ytor.

De tre posterna (a-c) byggs i sin tur upp av fyra gemensamma konstruktionselement i form av objektets i) identitet, ii) rumsliga position, utbredning och värdets iii) miljömässiga och topografiska sammanhang, inklusive grunden för värderingen, samt iv) dess historiska bakgrund. Programmen för kommunal natur- och kulturmiljövård innehåller också ofta v) en uttryckt ambition eller programförklaring rörande objektets framtid, till exempel hur värden skall tas om hand, utvecklas eller exploateras. Till den här kategorin kan man också föra värderingar och klassningar av värdet som på olika sätt indirekt indikerar framtida prioriteringar i förhållande till det aktuella värdet.

Identiteten (i) ges antingen genom namnet eller genom ett nummer, ofta både och. Namnen hämtas uteslutande från den lokala omgivningen och har ofta en specifik koppling till den aktuella platsens funktion, till exempel en viss form av markanvändning. Identiteten hänger också ihop med värdets avgränsning (ii) i förhållande till omgivningen. Avgränsningen grundas ofta på någon form av karaktärisering, till exempel genom att peka ut en viss form av markanvändning, särskild vegetationstyp eller morfogenetiska drag inom ytan eller i ytans avgränsning. Detta anges ofta i rubrikdelen, till exempel genom en siffer- eller bokstavskod, och i de allra flesta fall på en karta. Som regel ges de värderade objekten också en mer utförlig verbal beskrivning. I något fall presenteras också översiktliga tabeller baserade på objektsbeskrivningarna. Dessa beskrivningar presenteras ofta i ett separat avsnitt eller i kartform.

Detaljeringsgraden i de miljömässiga och historiska beskrivningarna (iii och iv) varierar, både mellan olika typer av undersökningar och mellan enskilda platser inom samma undersökning. I många fall beror variationerna på de källor som funnits tillgängliga, men också på intresset hos den som inventerat och genremässiga konventioner, allt från utförliga beskrivande texter till korta närmast schematiska

beskrivningar. Det mest extrema fallet är kanske Riksantikvarieämbetets fornminnesregister där beskrivningarna av vissa röjningsröseområden förenklats till en bläckstämpel med förtryckta kategorier som sedan fyllts i för hand (figur 6:7). Beskrivningen blir då närmast en förlängning av rubrikdelen. Den historiska värderingen kommer som regel till tydligast uttryck i den beskrivande textdelen. Efter den inledande beskrivningen av platsen (b:i-ii) följer ingående och mer ingående beskrivning av platsens primära värden (b:iii), ofta med utgångspunkt i platsens nuvarande tillstånd. Här återkommer också ofta den karaktärisering som angivits i rubrikdelen.

<p>Fastställd skötsel 47(83)</p> <p>En del skötselföreskrifter och åtgärder har utformats enligt skötselplan (daterad 1992-01-30) för strändängarna. För att bevara det mossrikade klättrområdet har vattenspeglar grävs på lämpliga ställen. Vattennivån i kärret, som regleras via en sluss, skall följa de naturliga variationerna.</p> <p>Yttere hävdets riktlinjerområdet, som bl a byser orkidéer, för att eliminera växtvuxen flora. Utvecklingen av fågel- och växtlivet i området följs upp kontinuerligt av Trelleborgs biologiska förening och miljöförvaltningen.</p> <p>Ingen användning av kemiska preparat i eller i direkt närhet till kärret eller inom torringsområdena får ske.</p> <p>Hävden av torringsområdena skall ske genom slätter efter det att praktisiteten har hunnit sätta frö.</p> <p>Möjligheter Om det visar sig att föreskrifterna i skötselplanen ej efterlevs, kan det i framtiden bli aktuellt att ge området ett förordnande som naturreservat.</p> <p>a.i. 5. DALKÖPINGE ÄNGAR N G L B Z R K a:iii.</p> <p>a.ii. Area 25 ha c:ii</p> <p>a.v. Markägare Kommunen, privat, Skogsvårdsstyrelsen</p> <p>Beskrivning Området är av riksintresse för naturvård i Skåne län (NR012042).</p> <p>b.ii., iii. Det är kommunens enda naturreservat och tillkom i sin första del 1973. Därefter utvidgades reservatet och fick ett nytt förordnande 1976. Det öppna betade området består av ca 3 ha våtmark. Det är en av de få obebyggda och fria grönyorna i anslutning till kusten öster om centralorten.</p> <p>b.iv. Naturreservatets ängar slutar mot fiskstaket vid Gislösåns forna flåsa. Den nutida Gislösån flyter i en under 1850-talet grävd flåsa och mynnar ut i reservatets östra del. Här finns rester från en medeltida kapellbyggnad, skyddad enligt fornminneslagen. Trots att en större del av reservatet aldrig varit under plog, utan har betats under hundratals år. Floran och faunan är väl anpassad till denna form av kulturlandskap. Skötselplanen över området föreskriver att naturreservatet i första hand skall hållas i hävd genom bete. Området är uppdelat i olika betesfällor, där nötkreatur och hästar samt i en del mindre områden. Ett betar i stort sett i enlighet med hur det var tidigare. Ängarna utgör mycket värdefull biotop för floran. En mycket artrik kalkrikning har bildats i den angränsande marken till kärret, i den forna å-fåran. Närheten till havet gör att kärrväxter blandas med marina växter. Andra förekommande vegetationstyper i området är hed och torräng. Vid inventering av området i början av 1970-talet, uppskattades antalet kärrväxter till närmare 250 arter, ett flertal av dessa var kalkgymnade, t ex orkidéer.</p>	<p style="text-align: right;">48(83)</p> <p>Den sällsynta fjällrisarten igelknoppsförly har en fast förekomst i reservatet där dess värdväxter (igelknopp, kavendin och svärtdigtjartarna) kan påträffas inom den västra delen av ängarna.</p> <p>Fågellivet är rikt och totala antalet fågelarter, som häckat eller besökt området, uppskattas till ca 160 st.</p> <p>b: iii. Ängarna utgör kommunens enda klass 1 utjöki i länets ängs- och hagmarksinventering! Den mycket skyddsvärda öppna hagmarken har bl a en lång kontinuitet i hävd, geografiskt representativitet och värde för friluftslivet.</p> <p>I länets våtmarksinventering, har ängarna fått naturvärdeklass 1, dvs de är bland de mest värdefulla och minst påverkade våtmarkerna i länet. Våtmarken är idag ekologiskt stabil.</p> <p>b.v. Inventeringar, plan och förordnande Skötsel- och dispositionsplan för naturreservatet Dalköpinge ängar finns upprättad av länsstyrelsen i Skåne län dnr 11.1211.4855-77, 1287-201. Förvaltare av området är Skogsvårdsstyrelsen i samråd med markägarna, bl a Trelleborgs kommun.</p> <p>Ängs- och hagmarksinventeringen ingår området som objekt nr. 86. I länets våtmarksinventering har den objekt nr. 01C7101. Till underlag för dispositionsplanen har Trelleborgs Biologiska Förening utfört inventeringar rörande naturvård och rörligt friluftsliv, 1970.</p> <p>b.v. Ömskörd skötsel För att områdets naturvärden skall bestå, krävs fortsatt hävd med rätt betestryck (2 nötkreatur/ha). Vissa mindre områden betas med häst och får. Vid behov slås obetade områden manuellt efter betesinspektors slut. Staket, vinkelgenomgångar och skyllor måste ses till regelbundet.</p> <p>Möjligheter b.iv., v. Ändring av Gislösåns nedre lopp genom ängarna från det nuvarande till det ursprungliga loppet, som än hade i början av 1800-talet, kan vara av stort värde ur flera aspekter. Bl a skulle äns sjölvrenande förmåga av näringsämnen öka genom en förlängning av åflödet. Vidare skulle en bättre vattenrening genom ängsmarkerna medföra att tendenserna till stiltstående vatten i fiskstaket skulle kunna elimineras. Det är viktigt att befintlig vegetation längs Gislösån norr om Dalköpinge ängar bevaras och förlängs norr ut i utformningen av natur/vattenområdet i enlighet med planbestämmelserna för det nya bostadsområdet på Dalajär. Denna skyddsönskan fungerar som en "spridningskorridor" för växt- och djurart från ängarna till stätten.</p> <p>6. BEDDINGE STRANDHED N L B R</p> <p>Area 9 ha</p> <p>Markägare Kommunen</p> <p>Beskrivning Området avses få ett förordnande som naturvårdsområde. Ett förslag finns hos länsstyrelsen för fastställelse. Denna del av kusten är</p>
---	---

Figur 6:6. Sammansättningen av olika objektskomponenter och element exemplifierat med naturreservatet Dalköpinge ängar (Trelleborgs kommun 2003). De röda bokstäverna refererar till de olika objektskomponenterna (a-c) samt konstruktionselementen (i-v).

nr ej _____		Blad: <u>6 D 8 a</u>	Sekord: <u>rönjur 1*</u>
Nr <u>280</u>		<u>SVENSKO NN</u>	
Art: (<u>röjningsröseområde</u>)		Koordinat: x _____	
		y _____	
Antal: _____			
Fastighet: _____			
Namn: _____			
Orientering: _____			
Terräng: _____			
Beskrivning: Område med röjningsrösen			
markering på registerkartan.			
Beskrivning saknas.			
Tradition: _____			
Kommentar: <u>Infört i samband med digitalisering</u>			
<u>2002-05-25/Abg A-KE</u>			
Tidigare anteckningar: _____		Specialkartor: _____	
		Fotos: _____	
		Datum: 19 ____	

Figur 6:7 Schematisk registrering av röjningsröseområde vid Agutarem som övrig kulturhistorisk lämning i fornminnesregistret (RAÄ/FMIS nr 280, Norra Unnaryd socken, Jönköpings kommun)

6.4 Narrativ struktur

Det sätt på vilket objektet beskrivs följer en narrativ struktur, det vill säga det sätt på vilket platsens värden återberättas och förklaras. Detta innebär i flera fall att det finns en skillnad mellan den kronologiska ordning i vilken olika händelser på platsen har ägt rum respektive den ordning i vilken de återberättas i texten. Detta är kanske i sig inte så konstigt mot bakgrund av att värderingen av en plats som regel tar utgångspunkt i en särskild företeelse. Men den inbördes ordningen mellan olika objekt och det sätt på vilket de används för att bygga upp olika administrativa objekt kan samtidigt också säga något om hur olika historiska företeelser i landskapet värderas i relation till varandra. Detta kommer också till uttryck i konstruktionen av olika orsakssamband.

6.4.1 Objektskategorier

Med utgångspunkt i det undersökta materialet framträder tre olika kategorier av administrativa objekt, 1) enskilda bevarade objekt, 2) kaotiska konglomerat och 3) historiskt konsistenta konglomerat. De enskilda bevarade objekten kan exemplifieras med fasta fornlämningar, historiska byggnader och naturminnen, men större enhetliga objekt kan också föras till denna kategori, till exempel morfologiskt konsistenta röjningsröseområden, eller naturreservat inrättade för att värna

markanvändningsytor med en homogen markanvändning och vegetation. Den andra gruppen, de kaotiska konglomeraten, byggs ofta upp av flera funktionellt och kronologiskt oberoende objekt som förts samman inom ett och samma område, ofta med den rumsliga samvariationen som det huvudsakliga argumentet för avgränsningen. Konstruktionen av konglomeraten bygger ofta på tids- och skalmässiga glidningar i tolkningen av relationen mellan de olika objekten. Det historiska samband som anges som motiv verkar också i flera fall syfta till att motivera själva avgränsningen, snarare än att ge konkret historisk beskrivning av relationen mellan de ingående objekten. Ett exempel på ett sådant kaotiskt konglomerat är riksintressen sammansatta av objekt utan egentlig inbördes relation, men som motiveras genom en generell hänvisning till lång kontinuitet (se till exempel Länsstyrelsen Jönköpings län 1996, s.116, nr 43). Den tredje kategorin, de historiskt konsistenta konglomeraten, skiljer sig från den föregående kategorin så till vida att det finns en tydlig kausal relation mellan de olika objekten inom avgränsningen där de enskilda komponenterna delar en gemensam historisk bakgrund och ett internt orsakssamband. Förutsättningen är då att avgränsningen av värdet grundas på en kronologiskt eller funktionellt stringent analys av ett orsakssamband (se till exempel Länsstyrelsen Jönköpings län 1996, s.184, nr 66).

6.4.2 Interna objektsrelationer

I de sammansatta bevarandeobjekten, de kaotiska såväl som de historiskt konsistenta, finns också ofta en inbördes hierarkisk ordning i uppdelningen mellan de i värdet ingående objekten. Det är till exempel ofta möjligt att identifiera ett eller flera objekt som ges en mer framskjuten position i beskrivningen. Annorlunda uttryckt skulle man kunna säga att det sammansatta värdet byggs upp av relationerna mellan primära och sekundära objekt. Uppdelningen mellan primära och sekundära värden kan därtill utvecklas ytterligare med utgångspunkt i de enskilda objekten inbördes relationer i sammansättningen av det avgränsade värdet. Relationerna mellan objekten byggs då i sin tur upp med utgångspunkt i objektens ställning i olika inter- och extrasektoriella diskurser. Karaktäriseringen av primära och sekundära värden har därför både en funktionell och en diskursiv dimension. Den funktionella dimensionen avser då det enskilda värderade objektets roll i sammansättningen av det avgränsade intresset, medan den diskursiva dimensionen beskriver hur de enskilda ingående objekten relaterar till etablerade diskurser kring vad som utgör ett värde eller hur olika objekt skall värderas i förhållande till varandra. De diskursiva primära objekten utgörs i detta sammanhang av de olika lämningstyper som enligt gängse praktik kan ses som natur- och kulturmiljövårdens kärnvärden, till exempel fasta fornlämningar och byggnadsminnen inom kulturmiljövården samt artrika gräsmarker och andra exponenter för ekologiska värden inom naturvården. Primära värden i en sektor kan emellertid också utgöra sekundära värden i en annan, till exempel i det fall fornlämningar används som argument för att förstärka ett naturvärde.

En analys av relationerna mellan de olika objekten gör det i sin tur möjligt att identifiera tre olika former för konstruktionen av dessa värden. Den första formen utgörs då av områden sammansatta av enbart diskursiva primärvärden, till exempel en koncentration av fasta fornlämningar. Detta utesluter emellertid inte att objekten också ges olika värde i förhållande till varandra, det vill säga att det finns en funktionell uppdelning. Den andra formen omfattar områden där det finns en symmetri i relationen mellan funktionella och diskursiva primär- och sekundärvärden, alltså att det diskursiva och funktionella primärvärdet utgörs av samma objekt. Ett typiskt exempel är den komplexa kulturhistoriska miljön konstruerad kring ett enskilt värde eller en grupp av kärnvärden, kompletterat med sekundära historiska värden i form av odlingslandskapets historiska struktur och estetik eller yngre historisk bebyggelse. Typiska sådana exempel är flera av de för kulturmiljövärden riksintressanta kulturmiljöerna i Jönköpings län (jfr Länsstyrelsen Jönköping 1996) t.ex. Ödestugu (se avsnitt 4.8). Landskapet fungerar då som en historisk kuliss mot vilken olika diskursiva primärvärden kan gestaltas och iscensättas. Ett annat exempel är Ängs- och hagmarksinventeringen som anger synliga fasta fornlämningar och andra kulturhistoriska lämningar, till exempel hägnader och bebyggelseämningar, som komponenter i värdebeskrivningen (Länsstyrelsen Jönköpings län 1992a, 1992b). En tredje form utgörs av de områden där det finns en diskrepans, eller asymmetri, mellan det funktionella och det diskursiva primärvärdet, det vill säga där det sammansatta värdets funktionella primärvärde kan klassas som ett diskursivt sekundärvärde. Det diskursiva primärvärdet fungerar då som en slags värdeförstärkning. Förhistoriska gravar kan till exempel fungera som värdeförstärkande argument för skyddet av ett betydligt yngre landskap. Ett återkommande drag i detta sammanhang är att värdeobjekten i många fall inte är unika för den avgränsade ytan. Som exempel kan nämnas det "särskilt värdefulla område för kulturmiljövärden" som omfattar slättlandskapet kring Torna och Bara i Svedala kommun och som syftar till att tillvarata värden kopplade till Sydvästra Skånes godsdominerade odlingslandskap. Boplatser från stenålder anförs då som argument för en lång bebyggelsekontinuitet inom det avgränsade riksintresset men ingår i själva verket i ett skalmässigt betydligt större rumsligt sammanhang samtidigt som boplatserna i sig inte kan ges någon kausal koppling till vare sig medeltidens bebyggelsestruktur eller till det tidigmoderna landskap som pekas ut i riksintressebeskrivningen (Länsstyrelsen i Skåne län 2013, jfr Länsstyrelsen i Skåne län 2008, Länsstyrelsen i Malmöhus län 1984). Slutligen är det också möjligt att konstruera värden enbart av diskursiva sekundärvärden men där de ingående komponenterna ges en inbördes roll med utgångspunkt i avgränsningens syfte.

Sammankopplingen av enskilda objekt, i såväl kaotiska som i konsistenta konglomerat, tar i flera fall utgångspunkt i ett uttalat eller underförstått antagande om kontinuitet. Begreppet kontinuitet ges emellertid skiftande betydelse i olika värdetexter. Kontinuitet beskrivs ofta, inte sällan underförstått, som en fråga om

position, eller platskontinuitet, alltså att en eller flera aktiviteter eller företeelser, över en längre tid, är lokaliserat till samma plats. Kontinuitet kan också avse funktion, det vill säga en serie sammanlänkade aktiviteter av samma art eller med samma mål. Det förutsätter då inte alltid att aktiviteterna är platskontinuerliga, även om det är det vanligaste. Frågan om platskontinuitet utsträcks ibland till att gälla ett större område, till exempel odlingsverksamhet eller bebyggelsekonstinuitet inom ett större geografiskt område. De funktionella och platsmässiga aspekterna av kontinuitet ger också upphov till en tredje dimension i form av kausal kontinuitet, det vill säga aktiviteter sammanlänkade genom orsak och verkan utan att de för den delen är av samma art.

Två likartade företeelser inom samma avgränsade yta behöver därmed inte innebära att det självklart råder någon form av kontinuitet mellan objekten, så länge det inte kan fastställas att det finns ett orsakssamband som kan förklara hur en yngre situation uppkommit ur en äldre, samtidigt som det kan föreligga ett kausalt samband mellan två olikartade företeelser på en plats.

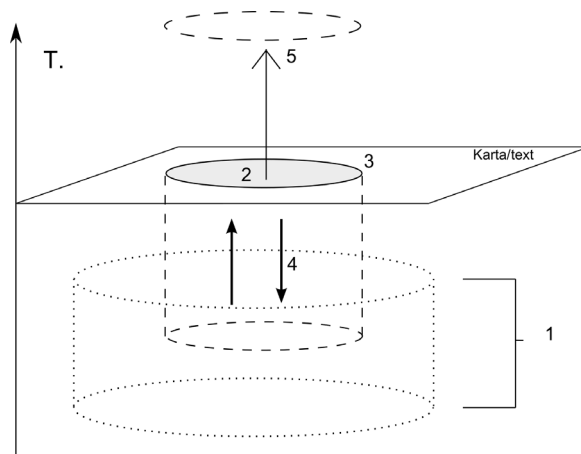
6.5 Diskussion

Det historiska värdet formas genom en urvalsprocess där uttrycket för det aktuella värdet identifieras genom att beskrivas, avgränsas och karaktäriseras i förhållande till omgivningen och till sitt eget innehåll. Den konkreta utformningen av denna process varierar mellan olika discipliner och kan genomföras både i form av fältarbete, analyser av insamlade data, till exempel flygbilder eller kartmaterial, eller genom inventeringar av befintliga data. Gemensamt är emellertid att informationen bevaras och sprids genom att omsättas i någon form av text, en rapport, ett register eller en karta, ofta i kombination. Variationerna till trots går det att, i det material som undersökts här, identifiera ett antal grundläggande drag i hur olika värden formas. Det gäller då inte enbart det enskilda värdet, utan hela den informationsstruktur i vilken det ingår. Värden byggs upp med utgångspunkt i en textmässig struktur i det enskilda dokumentet men får också sitt meningsinnehåll genom en serie av referenser mellan olika former av publikationer och språkligt grundade handlingar. Formeringen av dessa värden sker emellertid, vid sidan av texter i vanlig mening, även genom olika former av praktiskt arbete, till exempel genom fältarbete eller genom möten mellan olika aktörer verksamma inom eller i anslutning till det administrativa systemet. Texterna och praktiken är förankrade i, och förutsätter också i flera fall, varandra.

De enskilda värdena är som regel uppbyggda kring en tredelad struktur bestående av en teknisk beskrivning, en mer utförlig beskrivning och någon form av grafisk eller kartmässig framställning. Denna tredelade representation binds som regel samman genom en gemensam informationsstruktur bestående av fyra konstruktionselement i form av identitet, rumslig position, miljömässigt och topografiskt sammanhang samt historisk bakgrund. Uppbyggnaden av värdena genom de etablerade formerna för

representation och informationens struktur svarar i stor utsträckning mot extrasektoriella krav på vetenskaplighet i hanteringen av olika samhällsintressen. De avgränsade objekten är i flera fall också sammansatta av flera olika objekt vilka tillsammans formar en narrativ struktur som kan förklara värdet och legitimera dess existens, inte minst i förhållande till rådande diskurser beträffande historiska värden.

Att det historiska värdet är något som formas, och i vissa fall också konstrueras, som en produkt av en administrativ social teknik, innebär inte att det saknar förankring i en reell situation. Däremot bidrar den administrativa reproduktionen - genom avgränsningen, inmätningen, klassificeringen, tolkningen, grupperingen och styrningen av dess framtida utveckling - till att koppla loss en enskild företeelse från dess historiskt betingade, landskapliga relationer för att istället placera den i ett tekniskt och ekonomisk sammanhang. Den struktur som genomsyrar representationen av det historiska värdet har därför också en tidsrumslig dimension så tillvida att den även utgör utgångspunkten för det administrativa systemets interaktion med landskapet (Figur 6:8.). Ekonomiska bidragssystem, skötselplaner och restriktioner i fråga om tillträdet bidrar till att inordna den avgränsade platsen i en ny social och ekonomisk struktur som överskrider det traditionella landskapets granskapsrelationer. Det värderade objektet kommer därmed att lyftas ur sitt historiska sammanhang för att istället placeras i ett administrativt sammanhang. Systemet får, genom att påverka mänskliga handlingar, därigenom konkreta konsekvenser som bidrar till att omforma och transformera en konkret situation.

Figur 6:8. Tidsrumslig modell över representationens olika aspekter och det faktiska värdet. 1) Det avgränsade objektets faktiska kronologiska och rumsliga omfång, 2) Identifikation (i), 3) Rumslig avgränsning (ii-iii), 4) Historisk karaktärisering (iii-iv), 5) Bedömning av framtida utveckling (v).

Begrepp överförs också ofta mellan olika akademiska och administrativa fält. Den administrativa textens utformning och innehåll måste därför även förstås i förhållande till diskurser i en rad andra angränsande sektorer, till exempel genom att överföra, och

med tiden också omforma, språkliga och textmässiga, såväl som fysiska uttryck. Den textmässiga representationen av ett historiskt värde är därför både en form av fysisk och språklig handling. Då vetenskaplighet också kan sägas utgöra något av en ideologisk grundbult i utformningen av det offentliga administrativa systemet blir den tekniska och vetenskapliga framställningen även ett sätt att motsvara det moderna planeringssystemets förutsättningar.

Den tekniska representationen skulle kunna ses som en form av social textmässig konstruktion, men mot bakgrund av avhandlingens teoretiska perspektiv är det viktigt att poängtera att representationen och den administrativa praktiken också har en potential att på ett adekvat sätt fånga olika faktiska relationer (jfr avsnitt 2.5). Samtidigt som representationen i någon mån konstruerar värdet, ger de administrativa objekten också kunskap om, och därigenom också en förmåga att handla i förhållande till, de företeelser som beskrivningarna avser. Det handlar därför om en form av socialt betingad tolkning och reproduktion av ett historiskt sammanhang, snarare än en rent administrativ konstruktion.

7 Avgränsningens diskursiva rum

7.1 Inledning

Vid sidan av den administrativa rapportens tekniska representation, formas det historiska värdet också genom en diskursiv reproduktion. Det innebär att ett uttryck för ett värde eller ett objekt beskrivs och förklaras som värdefullt genom referenser till redan etablerade diskurser. I det följande kommer jag att undersöka hur två värdekategorier med tydlig koppling till det historiska landskapet, fysiska spår av äldre markanvändning, så kallade fossila odlingslämningar, respektive ängs- och hagmarker, konstrueras som historiska värden. Båda värdekategorierna har introducerats under en period då uttrycket för landskapets värde skiftar från materiell till estetisk produktion. De utgör också förhållandevis sent introducerade objektskategorier inom sina respektive fält (jämför kapitel 3). Såväl fossil åkermark som ängs- och hagmark utgör vidare exempel på kategorier av lämningar, där relationen till landskapet och frågan om datering framträder särskilt tydligt i diskussionen kring deras status som bevarandevärda objekt, alltså deras avgränsning som offentlig domän.

Analyserna i kapitlet tar sin empiriska utgångspunkt i vetenskapliga artiklar, tematiska publikationer, handledningar, kunskapsöversikter och arkivmaterial. Analysen av de fossila odlingslämningarnas antikvariska status har koncentrerats till två lämningskategorier: områden med röjningsrösen och parcellindlad åkermark. Vid sidan av det anförda materialet har den analys som presenteras här också tagit utgångspunkt i en diskussion kring lämningarnas antikvariska status med Ådel Vestbö-Franzén, Moa Lorentzon och Fredrik Engman vid Jönköpings läns museum hösten 2009.

Analysen syftar till att undersöka hur olika värden etableras genom olika diskurser för att därigenom belysa hur den historiska dimensionen fungerar som utgångspunkt för avgränsning av historiskt betingade värden inom natur- och kulturmiljövärden. Detta innebär inte att jag i detta sammanhang i första hand ifrågasätter själva tolkningarna, de måste förstås i sin specifika historiska kontext och kan i de allra flesta fall också ses som adekvata vid den tidpunkt de presenterats. Syftet är istället att belysa hur generella diskurser kring bevarandevärda platser bildas, fortlever och institutionaliseras för att därigenom möjliggöra och omöjliggöra olika företeelser som administrativa intressen. Ur avhandlingens tidsgeografiska perspektiv handlar det då om förutsättningarna för att de två lämningskategorierna skall kunna etableras som rumsliga värden, eller ordningsfickor, i det administrativa systemet, i akademisk diskurs och i det faktiska landskapet. Detta utesluter emellertid inte att analysen ändå

också rymmer en kritik av de gjorda tolkningarna, en kritik som kan ligga till grund för att utveckla nya och förhoppningsvis mer adekvata tolkningar.

7.2 Fossil odling

7.2.1 Historisk bakgrund

För att översiktligt introducera ett empiriskt omfattande, men litteraturmässigt förhållandevis överskådligt forskningsfält, kan begreppet fossila odlingslämningar grovt indelas i fem huvudsakliga kategorier: blockparceller (eller "celtic fields"), röjningsröseområden, stensträngssystem, parcellindlad åkermark samt ryggade åkrar (jfr Widgren 1997, Gren 1997). Indelningen i de olika kategorierna är till stora delar morfologiskt grundad, men kan också ges en både geografisk och kronologisk innebörd. Kulturgeografen Mats Widgren har tidigare, med utgångspunkt i forskningsläget under slutet av 1990-talet, hävdat att de olika fältformernas geografiska spridning pekar på att det under järnåldern existerat ett västsvenskt respektive ett östsvenskt produktionssystem med olika ekonomisk inriktning (Widgren 1997). Blockparceller och röjningsröseområden skall då ha utgjort äldre faser av oreglerat markutnyttjande medan de västsvenska bandparcellerna respektive östsvenska stensträngssystemen representerar senare faser med en mer specialiserad ekonomi och med tydligare territoriella markeringar i landskapet, i några fall så tidigt som under äldre järnålder (jfr Mascher 1992, Mascher 1993, Widgren 1992). Det är emellertid viktigt att understryka att gränsdragningarna ofta är svåra att göra, dels då kategorierna omfattar flera olika funktioner, dels då flera av lämningstyperna ofta förekommer vid samma lokaler. Till detta kommer också att lokalerna ofta rymmer förhistoriska gravar, boplatzlämningar och spår av hägnadssystem som också inkorporeras i tolkningen (jfr Widgren 1997, Gren 1997).

Bilden förändras också av nya forskningsresultat, framför allt från uppdragsarkeologisk verksamhet. Arkeologen Maria Petersson har till exempel visat att stensträngssystem anlagts under såväl järnålder som medeltid och tidig modern tid (Petersson 2006, 187, 225ff) och understryker att "stensträngssystemen inte utan vidare kan betraktas som ett fossilt landskap från äldre järnålder" (a.a., s.227). Flera undersökningar från Sydsvenska höglandet under 1990- och 2000-talet har också tydligt kunnat placera flera röjningsröseområden i medeltid och senare tid (Lagerås, Jansson & Vestbö 1995, Engman & Nordström 2001, Ericsson 2004b, Lagerås 2002, Lagerås 2004). Det har också visat sig svårt att avgöra röjningsrösenas ålder med utgångspunkt från deras morfologi (Lagerås, Olsson & Wallin 2000).

Förekomsten av fossila odlingslämningar uppmärksammas sporadiskt i äldre historieskrivning, forskning och antikvarisk verksamhet (jfr Tollin 1989, s.53f, Gren

1989, s.74ff, Gren 1990, s.8ff, Gren 1997, s.86ff, Haggström 2002, s.84f). I tidigare kunskapsöversikter framhålls ofta att fossila odlingslämningar i äldre historieskrivningar tolkats som indikationer på befolkningsförändringar orsakade av missväxt, epidemier eller klimatförändringar (Tollin 1989, s.54, Gren 1989, s.74ff). Det finns också exempel där de kopplats till andra historiska händelser eller historiska personer, i några fall av mytisk karaktär (Gren 1989, s.74, Winberg 1986, s.106).

Referenser till röjningsröseområden förekommer också i äldre antikvariska skildringar av Sydsvenska höglandets skogsbygder (jfr Gren 1989, s.75f, Gren 1997, s.86ff, Tollin 1989). Beträffande Jönköpings län förekommer inte några referenser till fossil åkermark eller röjningsröseområden i de så kallade rannsakingarna ”om gamle antikviteter” 1667 -1669 respektive 1689 – 1690 (Wilstadius 1942a, 1942b, 1942c, s.54f). Jonas Allvin nämner emellertid förekomsten av röjningsrösen och kopplar också dessa till tidigare jordbruksaktiviteter (jämför avsnit 4.6).

Ej långt härifrån, på ett jemnt fält af 10 till 15 t:nd finnas en mängd stenrösen, torde hända små grifterör, eller och odlingsrösen, i hwilken händelse slätten fordom varit ett lika stort åkerfält. (Allvin 1857, s 32).

Gabriel Djurklou anger, i samband med sin antikvariska resa i Jönköpings län 1870, på flera ställen observationer av olika former av odlingsrösen, framför allt i skogsmark, men utan att tillskriva den här typen av lämningar någon särskild antikvarisk status, utom i de fall de tolkades som förhistoriska gravar (Djurklou 1938, jfr Allvin 1857).

Stenrör finnas på många ställen i skogsmarkerna, men de flesta ansågos vara efter gammal åker till ödeshemman (Djurklou 1938, s.32)

På Öreryds m fl. hemmans skogsmarker finnas stora stenrör och att åtminstone några av dessa äro grifter kan man se av Allvins uppgifter om däri gjorda fynd. (Djurklou 1938, s.35).

Även om fossila odlingslämningar aldrig hade blivit föremål för mer omfattande och systematiska studier tidigare hade de då och då allt sedan slutet av 1800-talet nämnts som potentiella forskningsobjekt för att undersöka frågor kring förhistorisk markanvändning (jfr Gren 1989, s.75).

Parcellindelad åkermark har, i den mån sådana lokaler varit kända i Sverige, i stor utsträckning kopplats till medeltida markanvändning, till exempel som spår efter förändrade odlingsystem (jfr Lindquist 1976) eller av övergiven bebyggelse, till exempel vid så kallade ödesbölen i Jämtland (jfr Antonson 2004). Parcellerad åkermark har också kopplats till förhistorisk markanvändningsorganisation i Skåne (Nordholm 1937, Hannerberg 1958) och i Västergötland (Widgren 1992, Mascher 1993, Mascher 1993, Widgren 1997, Widgren 1999).

Medan den parcellerade åkermarken i någon utsträckning hade kommit att registreras som fasta fornlämningar sedan tidigare, så hade röjningsröseområdena inte gjort det. Förekomsten av röjningsrösen hade noterats, och i viss utsträckning markerats, i samband med fornminnesinventering sedan 1950-talet, men utan att ges status av fast fornlämning (jfr Klang 1981, s.54f).

Odlingsrösen, som i vissa fall visat sig vara medeltida, har visat sig vara mycket rikligt förekommande. Detta har medfört redovisningsproblem i och med att de är så talrika och att det många gånger synes besvärligt att bedöma om de är fossila, relikta eller recenta (jfr Klang och Selinge 1978), d.v.s. i vad mån de bör uppmärksammas vid fornminnesinventering. I fornlämningsregistret är odlingsröseområden som övergivits – fossila eller relikta – ofta redovisade enbart på fotokonceptkartorna (d.v.s. utan beskrivning i de sockenvis förda inventeringsböckerna) (Klang 198, s.56).

Röjningsrösen blev heller inte föremål för arkeologiska undersökningar i större omfattning (jfr Häggström 2002).

Det antikvariska intresset för områden med röjningsrösen såväl som för den parcellerade åkermarken ökade markant under 1980- och 90-talet. Bakgrunden kan i ett längre perspektiv till viss del sökas i den allmänna ökningen av miljöfrågornas betydelse inom olika landskapsorienterade forskningsfält under efterkrigstiden (jfr Klang 1981, Baudou 2004, s.316ff). Möjligen antyds den miljöhistoriska och ekologiska kopplingen redan i en artikel av Mårten Sjöbeck 1952 i Jönköpings läns hembygdsförbunds årsbok:

Många fasta fornlämningar, gravar, fornborgar och rösekastade skogar, belägna i utmärglade ödemarker, vittna om att naturen undergått djupgående förändringar. Början till den utarmning, som träffade stora delar av landytan, bör sökas långt tillbaka i förhistorisk tid, och människan framstår i största utsträckning som orsak till försämringslägena. (Sjöbeck 1952, s.8)

Den parcellindelade åkermarken var också föremål för riktade forskningsinsatser kring dess morfologi och tillkomst (Widgren 1992) och både röjningsröseområdena och områden med parcellindlad åkermark hade i allt högre grad kommit att uppmärksammas i samband med fornminnesinventeringens så kallade andragångsinventering under 1970-talet (jfr Klang 1986, s.138, jfr Magnusson 1979, Winberg 1979). Att områden med röjningsrösen skulle klassas som fasta fornlämningar var emellertid inte någon självklarhet. Tvärtom väckte frågan ett visst motstånd.

Argumenten *för* att klassa röjningsrösen som fasta fornlämningar redovisas utförligt i en rad artiklar publicerade framför allt i Bebyggelsehistorisk tidskrift och Arkeologi i Sverige från 1989 – 1992 (jfr Gren 1989, Tollin 1989, Norman 1989, Connelid, Mascher & Weiler 1993, Jönsson, Pederssen, Tollin & Varenus 1992). Argumenten för att röjningsrösen generellt sett skulle kunna klassas som fasta fornlämningar söktes

dels i lämningarnas arealmässiga omfattning som, ställt mot behovet av markexploatering och inte minst det moderna skogsbruket, innebar en stor risk för skador, och dels i det allt mer uppmärksammade sambandet mellan röjningsröseområden och förhistoriska gravar från äldre järnålder och bronsålder, det vill säga att de underförstått kunde förmodas utgöra potentiella lämningar efter ett förhistoriskt jordbruk (jfr Tollin 1989, s.67).

Uttalade argument *mot* att klassa röjningsrösen som fasta fornlämningar är inte helt enkla att identifiera. I en redaktionell kommentar till en artikel av kulturgeografen Mats Widgren (Widgren 1986) rörande fornlämningsregistrets forskningspotential vid studier av historisk markanvändning, beskriver Klas-Göran Selinge under vilka förutsättningar fossil åkermark kunde klassas som fast fornlämning. Även om Selinges kommentar tog utgångspunkt i begreppet fossil åker, och röjningsröseområden inte nämns i direkta ordalag, kan den kanske ändå bidra till att ge en bild också av argumenten rörande röjningsröseområdena. Selinge menade då, med stöd i dåvarande fornminneslagstiftning, att fossil åker skulle kunna klassas som fast fornlämning om det genom okulär besiktning på morfologisk grund kunde fastställas att lämningarna 1) var mänskligt skapade, 2) att de var ”permanent” övergivna och 3) kunde anses representera ”seder, tekniker, brukningsätt, traditioner etc., som inte längre är gängse” (a.a., s.179f). Selinge fortsätter:

För fossil åkermark beslutades i ett tidigt skede av revideringsinventeringen – i anslutning till det tredje kravet – att man i huvudsak skulle registrera skålade former (t ex de gotländska av celtic fields-typ), terrasserade former (t ex jämtländska ödesbölen), ryggade former och parcellindelade former (jfr Selinge 1984 s.51). Med det sistnämnda avsågs regelbunden parcellindelning, som antogs ha med organisation eller indelning av marken att göra – oavsett de fysiska formerna. Att t ex terrassformer finns också på många andra och delvis ännu brukade åkrar är självfallet, men då uppfylls inte det andra kravet. Att ryggade (eller välvda) former finns på nu brukade åkrar är däremot såvitt känt inte fallet, varför dessa principiellt kan vara fornlämningar, även om många skulle kunna vara förhållandevis unga. Kriteriet är alltså av sekundär betydelse för det juridiska fornlämningsbegreppet, fastän det naturligtvis är primärt ur forskningssynpunkt. (Widgren 1986, s.179f).

Selinges kommentar kan jämföras med de kriterier för en fast fornlämning som beskrivits ovan (se kapitel 5), alltså definitionen av fast fornlämning grundat i en kronologisk (när den uppkom) och rumslig (att den kan avgränsas som objekt) avgränsning, morfologiskt ursprung (mänskligt skapad) och modal status (äldre form/varaktigt övergiven).

Argumenten mot att registrera röjningsröseområden som fasta fornlämningar var på ett plan av morfologisk karaktär, det vill säga att dessa lämningar som regel saknade formelement som på ett entydigt sätt kunde kopplas till åkerbruk, så som skålning, terrass eller rygg. Lennart Klang har i en artikel rörande Sydsvenska höglandets

röjningsröseområden, vid sidan av de centrala frågorna av mer vetenskaplig och administrativ karaktär, också pekat på de problem som uppstod till följd av områdenas omfattning.

Vid revideringsinventeringen bedömdes svårigheten att konstatera fossil åkermark som ett principiellt hinder för en generell fornlämningsklassificering. De stora arealerna med röjningsröseförekomster gjorde det både svårt att förankra ett allmänt fornlämningsbegrepp och omöjligt att utföra en uttömmande dokumentation. Vi kunde konstatera att stenröjning med säkerhet har förekommit vid vitt skilda tillfällen. Problemet att urskilja den stenröjning som är ”fordom övergiven” och den som är mera sentida har visat sig svårgräpbar även vid särskilda undersökningsinsatser inom ramen för fornminnesinventeringen (Klang 1986, s.138f)

Problemet var alltså en fråga både om kronologi och morfologi då ”fordom övergiven” odling praktiskt och tekniskt inte kunde skiljas från yngre odlingsspår. Vid sidan av de morfologiska och vetenskapliga argumenten fanns emellertid också problem av mer ekonomisk karaktär då de arealtäckande lämningarna riskerade att skadas vid skogsbrukets avverkning och markberedning (Connelid, Mascher & Weiler 1993, s.34, jfr Widgren 1990, s.6).

Ett stort problem i detta sammanhang är att betydande delar av dessa fornlämningsmiljöer idag ligger i skogsmark med avverkningsmogen barrskog. Detta gäller särskilt röjningsröseområdena, vilka för närvarande inte åtnjuter ett fullgott lagskydd. (Connelid, Mascher & Weiler 1993, s.17).

Argumenten mot att klassificera de fossila odlingslämningarna som fasta fornlämningar kan sammanfattas i tre punkter. För det första att lämningarna framstod som otydliga och svåra att tolka ur ett morfologiskt perspektiv. För det andra att det fanns en osäkerhet kring lämningarnas datering, samt för det tredje att lämningarnas arealmässiga omfattning medförde konsekvenser i förhållande till andra samhällsintressen.

Dessa tre argument *mot* röjningsröseområdenas status som fasta fornlämningar återkommer som utgångspunkter i flera av de texter som, utifrån författarnas egna erfarenheter från bland annat fornminnesinventeringen, argumenterade *för* en fornminnesklassning (Gren 1989, Tollin 1989, Norman 1989, Connelid, Mascher & Weiler 1993, Jönsson, Pedersen, Tollin & Varenus 1992). Texterna har varit centrala i etableringen av röjningsröseområdena som antikvarisk domän (jfr Widgren 1997, s.27ff). Flera av författarna bakom dessa artiklar har senare också medverkat i en omfattande rapport kring undersökningar av dessa lämningar betitlad ”Röjningsröseområden på Sydsvenska höglandet”. Rapporten, som baseras på fältundersökningar genomförda under slutet av 1980-talet och början av 1990-talet, färdigställdes till stora delar i anslutning till undersökningarna (Widgren 2003, s.207) men utkom först 2003. Texterna i sig har därför rimligen inte haft någon inverkan på

utvecklingen av diskursen kring röjningsröseområdena under 1990-talet, men belyser de vid tillfället rådande ståndpunkterna.

7.2.2 Det fossila landskapet

I var sina artiklar publicerade i serien ”Arkeologi i Sverige” 1989, pekar arkeologerna Clas Tollin och Leif Gren på kopplingen mellan ålder och värde ur administrativ synpunkt.

Röseområdenas ålder är även viktig för hur de antikvariska myndigheterna ser på dem. Rent allmänt kan man säga att ju äldre en företeelse är ju större blir det dokumentatoriska värdet. Osäkerheten bland kulturminnesvårdens tjänstemän om rösenas ålder och vad de står för medför att dokumentationen, liksom insatser för skydd och vård samt levandegörande blir osystematiska och bristfälliga. (Tollin 1989, s.54)

Det föreligger för närvarande inte några publicerade sammanställningar av direkta dateringar av småländska hackerör trots att det säkerligen finns tiotusentals hektar av dem i Sydsverige. Det måste anses vara av synnerligen stor vikt ur både antikvarisk och arkeologisk/kulturgeografisk synpunkt att klargöra hackerörens bakgrund beträffande ålder och funktion (Gren 1989, s.76).

De förhistoriska dateringarnas taktiska betydelse förtydligas också av Ellen Anne Pedersen och Bosse Jönsson i den rapport som publicerades 2003, men som i realiteten hade författats ca 10 år tidigare.

Nästa steg blev därför att pröva riktigheten i antagandet genom arkeologiska undersökningar, och genom olika dateringsmetoder styrka röjningsrösenas och gravarnas samtidighet. Det var angeläget att kunna belägga röjningsrösenas förhistoriska ursprung, inte minst inför kulturmiljövårdens centrala och regionala instanser. Hög ålder är ett viktigt kriterium i den antikvariska bedömningen av en lämningens status som fast fornlämning. Det är särskilt betydelsefullt att få en säker tidsfästelse på fornlämningarna som uppfattas som kontroversiella, inte minst när de är så areellt omfattande som röjningsröseområden kan vara. (Pederssen & Jönsson 2003, s.12).

Kopplingen mellan en förhistorisk datering och lagskydd betonades också av Widgren (1990). Hög ålder framstår som ett värde i sig just i syfte att få röjningsröseområdena klassade som fasta fornlämningar.

De studier av röjningsröseområden som genomfördes under slutet av 1980- och början av 1990-talet kunde också presentera resultat som pekade på att lämningarna representerade förhistorisk odling. Gren presenterade till exempel en analys baserad på en kombination av olika direkta och indirekta dateringsmetoder som pekade på en förhistorisk datering (Gren 1989). Tollin pekade på kopplingen mellan röjningsrösen,

historiska kartor och andra skriftliga belägg (Tollin 1989) och Norman på den rumsliga relationen mellan gravar och röjningsrösen (Norman 1989). En liknande analys presenterades senare också av Gren grundad på förekomsten av förhistoriska gravar inom ett område med fossila odlingslämningarna vid Norra Sandsjö (Gren 1996, jfr 2003) (se avsnitt 4.5). Arkeologiska undersökningar, som också omfattade undersökningar av boplatzlämningar inom respektive område, genomfördes även vid Röstorp (Connelid, Mascher & Weiler 1993) och vid Järparyd (jfr Pedersen & Jönsson 2003).

Det skall understrykas att fler av författarna poängterade att också medeltida och historiska dateringar var möjliga samt att det behövdes mer forskning (jfr Tollin 1989, s.54, Gren 1989, s.73f, Norman 1989, s.107). Tollin framhåller också den blandade stratigrafi som präglar dessa områden.

Fram till 1900-talets början skedde stenröjningen av åkrarna i allt väsentligt med handkraft och med enkla hjälpmedel som spade, spett och släpor. Det kan därför vara svårt att särskilja det förindustriella jordbrukslandskapets olika kronologiska skikt i detta avseende enbart utifrån vad man ser i fält. Därutöver har många gånger samma odlingsmark brukats under skilda tider utan att spåren från den tidigare brukningen helt har försvunnit. Formelement från olika tidsperioder kan således påträffas sida vid sida i samma område. (Tollin 1989, s.53).

Resultaten bidrog i vilket fall till att, åtminstone till någon del, etablera röjningsröseområdena som fasta fornlämningar och dateringarnas betydelse för fornminnesinventeringen betonas också i förordet till rapporten ”Sydsvenska höglandets röjningsröseområden”.

Röjningsröseområdena var (tvärtemot vad många erfarna fältarkeologer menade vid denna tid) förhistorisk, fossil åkermark. Det faktum att man på sydsvensk höglandet hade så omfattande områden som enligt Kulturminneslagen kunde karaktäriseras som fasta fornlämningar fick omfattande konsekvenser både för fornminnesinventeringens praktik, för uppdragsutgrävningar och för synen på fornlämningar i skogsmark. (Widgren & Johansen 2003 s.5)

Frågan om datering berörde också lämningar med parcellindelad åkermark. Kulturgeografen Sven-Olof Lindquist hade tidigare undersökt bevarade system av parcellindelad åkermark i Västergötland och tolkat lämningarna som spår av medeltida odling (Lindquist 1976). Lennart Klang hade vid olika tillfällen undersökt större sammanhängande system med parcellindelad åkermark i Jönköpings län och Kronobergs län. Genom ¹⁴C-dateringar och morfologiska analyser kunde de dateras till yngre järnålder samt medeltid och reformatorisk tid (Klang 1980, Klang 1981, Klang 1982 s.7). Flera områden med parcellerad åkermark noterades också i samband med 1980-talets fornminnesinventeringar och bandparcellområdena blev föremål för ett kulturgeografiskt forskningsprojekt i vilket parcellstrukturerna tolkades som spår

efter förhistoriska markindelningar. Dateringen grundades dels på dateringar med hjälp av ^{14}C , men också på morfogenetiska analyser av parcellstorlekarna och på förekomsten av förhistoriska gravar inom flera av områdena (jfr Widgren 1992, Mascher 1992, Mascher 1993, se också avsnitt 4.6). Undersökningarna utmanade därför den tidigare tolkningen (jfr Lindquist 1976) av bevarad tegindelad åkermark i Västergötland.

I både fallet med röjningsröseerna och lokalerna med parcellerad åkermark framträder också ett annat mycket viktigt drag, nämligen tanken på lämningarna som ett fossilt landskap. Det handlade helt enkelt om att genom olika begrepp och metoder fånga dessa platsers materiella karaktäristik och sammansättning, det vill säga genom det sätt på vilket dessa områden undersöktes, tolkades, benämndes och avbildades i olika texter. Områden med fossila odlingslämningar framställdes till exempel ofta som avgränsade, men kompletta, miljöer som innehöll ett förflutet landskap i fossil form.

Men en stor del av odlingslandskapslämningarna i registret ligger fortfarande och slumrar med en ganska oprecis terminologi och i ett kronologiskt mörker någonstans mellan äldre järnålder och 1800-tal. (Widgren 1986, s.164)

Vi vet alltså idag att södra Älvsborgs läns skogsbygder hyser stora arealer med mer eller mindre intakta förhistoriska odlingslandskap – i huvudsak härrörande från sen bronsålder och äldre järnålder ... Till dessa områden hör också övriga fornlämningar – boplatser, gravar och skålgropsstenar. (Connelid, Mascher & Weiler 1993, s.17)

I konstruktionen av det fossila landskapet kan röjningsröseområdena också framställas som något avvikande och exotiskt.

Röseområdena bör emellertid främst ses som ett särpräglad fossilt kulturlandskap som genom lyckosamma omständigheter har bevarats fram till våra dagar. (Tollin 1989, s.53)

Bakgrunden till synen på dessa lämningar som ett slags representativa historiska landskap kan sökas dels i de exempel på liknande fossila landskapspreparat som uppmärksammats tidigare, dels i det ökade intresset för landskapet som både ekologisk och historisk miljö (jfr Klang 1981, jfr kapitel 3).

Flera av de fossila landskap (figur 7:1) som hade uppmärksammats tidigare gav intryck av att utgöra kompletta preparat som innehöll flera centrala komponenter i ett generiskt historiskt landskap, så som spår av markanvändning, boplatser och sakrala anläggningar. Det bevarade förhistoriska landskapet kunde också tolkas i analogi med det historiska landskap som framträder i de historiska kartorna men kunde samtidigt ges en förhistorisk laddning genom närvaron av förhistoriska gravar. Detta innebär inte att det fanns klart uttalade krav, utan snarare ett slags diskursivt formade ideal, kring hur en lämning av det här slaget skulle se ut och vad ett historiskt landskapspreparat skulle innehålla.

Figur 7:1. Modeller för det fossila odlingslandskapet. Till vänster Vallhagar, Fröjel socken på Gotland (Stenberger 1955, s.256, figur 85), till höger Halleby, Skärskinds socken i Östergötland (Lindquist 1968, s.39, figur III:1).

Vid sidan av de verbala beskrivningarna bidrog också olika konkreta metoder i form av kartering, utgrävning och datering, till att framställa dessa lämningar som förhistoriska landskap. Bilden av det fossila landskapet som ett homogent och välavgränsat preparat, förstärktes till exempel genom det sätt på vilket dessa fossila landskap presenterades i kartform (figur 7:2). Begreppet fossilt landskap återkommer också i olika former som överskrift till kartorna i artiklarna (jfr Mascher 1992, s.14f, Connelid, Mascher & Weiler 1993, s.20, fig 4, Connelid, Mascher, Regnéll & Weiler 2003, s. 192, figur 20). Genom avgränsningen gavs områdena en tydlig rumslig definition i förhållande till det omgivande landskapet. Möjligen påverkade tanken på dessa områden som avgränsade koncistenta fossila landskap också utformningen av de analyser och arkeologiska undersökningar som genomfördes inom några av dem. Även om det är fullt tänkbart, kanske till och med troligt, att till exempel boplatsytor eller ängs- och betesmark är belägna också utanför det område som stenröjts, förefaller till exempel analyser i syfte att rekonstruera områdenas rumsliga organisation (jfr Connelid, Mascher & Weiler 1993, s.18f, Gren 2003) eller provtagningsinsatser för att lokalisera potentiella boplatsytor (jfr Connelid, Mascher & Weiler 1993, s.22, fig 5, Gren 1996, Gren 2003, s.135 figur 15, 16, se även Gren 1997, Gren 1989, Pedersen & Jönsson 2003 s.28, figur 16, Connelid, Mascher, Regnéll & Weiler 2003 s.181, figur 9), ha begränsats till utbredningen av de fossila odlingslämningarna, alltså inom det som framställdes som ett fossilt landskap. Detsamma gäller också undersökningar av boplatslämningar. I de fall sådana påträffats inom områden med

fossil åker har de tolkats som mer eller mindre samtida med odlingslämningarna. Flera av texterna ger emellertid uttryck för en osäkerhet rörande de faktiska kronologiska och stratigrafiska relationerna mellan boplots- och odlingslämningarna (jfr Connelid, Mascher & Weiler 1993, s.22, Jönsson, Pedersen, Tollin, Varenius 1992).

Vid sidan av den rumsliga avgränsningen ges dessa fossila landskap som regel också en tydlig kronologisk avgränsning. Detta sker till exempel genom att beskriva yngre aktiviteter på platsen som avvikande, sentida, sekundära eller helt enkelt som störningar (jfr Connelid, Mascher & Weiler 1993, s.19, Mascher 1993, s.20). Yngre formelement eller det omgivande landskapsrummet kan till exempel tonas ned eller suddas ut genom att representeras av tomma vita ytor. Diskussionen kring de fossila odlingslämningarna har också i hög grad kretsat kring frågan om dess tillkomst, alltså tidpunkten för den första röjningen, och röjningsröseområdets fysiska uttryck har då i flera fall kommit att få representera den tidigaste odlingen, trots att ytformerna rimligen bör representera den sista fasen i områdets användning.

Konstruktionen av ett kronologiskt konsistent rum sker också genom en tolkningsmässig glidning, i vilken den skalmässiga skillnaden mellan olika empiriska material möjliggör mycket generella tolkningar. I arbetet med att etablera röjningsröseområdena som fasta fornlämningar introducerades till exempel termen hackerör som ett specifikt begrepp för att morfologisk definiera röjningsrösen som förmodades vara av en äldre typ (jfr tex Gren 1989, s.74ff). Bestämningen av ordet hackerör tog utgångspunkt i äldre historieskrivning men kunde också sammanfogas med egna observationer kring lämningarnas morfologi och karaktäristik.

Sannolikt är det fråga om samma typ av röjningsrösen som i folksägen från Småland, Skåne och Närke omtalas som odlingsrösen, från en allra äldsta "hackaretid", då odlingen bedrevs med hacka (Hyltén-Cavallius 1964, s.43 ff; Hildebrand 1987, s.49) (Gren 1989, s.74)

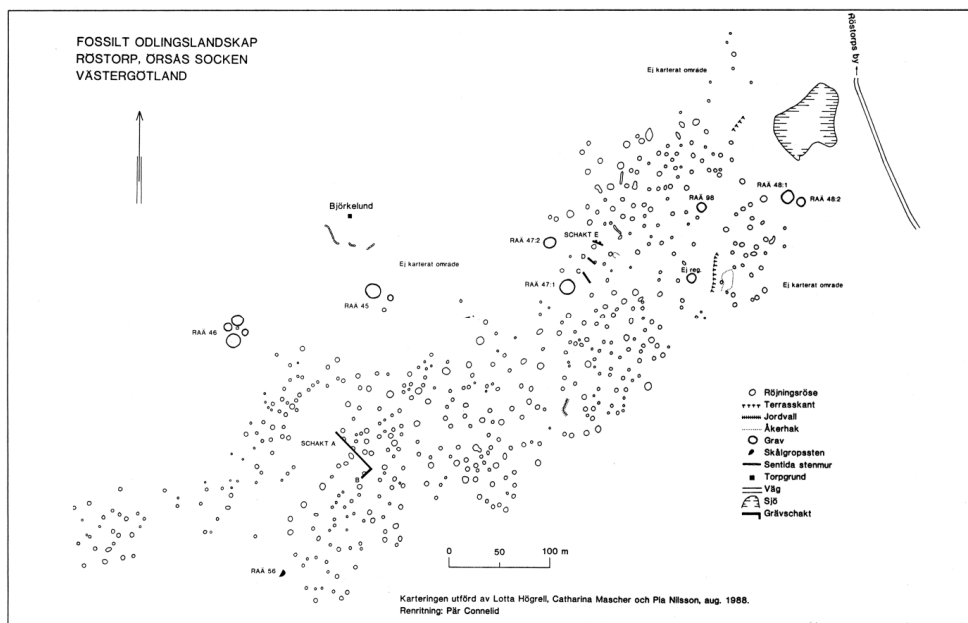
Enligt en sagesman från Röshults by i Västergötland, som var född på 1800-talet, var rösen från drottning Hack-Evas tid. Denne hade fått sitt namn på grund av att hon skänkte en hacka åt var och en som draga ut och bryta ny bygd med hackan i hand (Jirlow 1953, s.106) (Tollin 1989, s.54).

Vid grovrensning av det långa schaktet upptäcktes ett kraftigt näbbliknande hack i underkant av åkerjorden, ca 2 m norr om R 89/2 och 0,2 m från en jordfast sten. ... Om denna tolkning är riktig, överensstämmer detta med antaganden som tidigare gjorts angående brukningsteknik i röjningsröseområden, vilka baseras på frånvaro av vallar, terrasskanter och hak i röjningsröseområden (Tollin 1989, s.69). (Jönsson, Pedersen, Tollin, Varenius 1992, s.29)

Även om det i flera sammanhang har betonats att denna typ av äldre rösen mycket väl också kan härröra från medeltid, efterreformatörsk och tidig modern tid (jfr Tollin 1989), innebär anspelningar på en äldre, förmodat förhistorisk, brukningsteknik och de muntliga traditionerna rörande drottning Hakka, en mer eller mindre uttalad koppling, inte enbart till förhistorisk odling utan till ett helt förhistoriskt politiskt landskap.

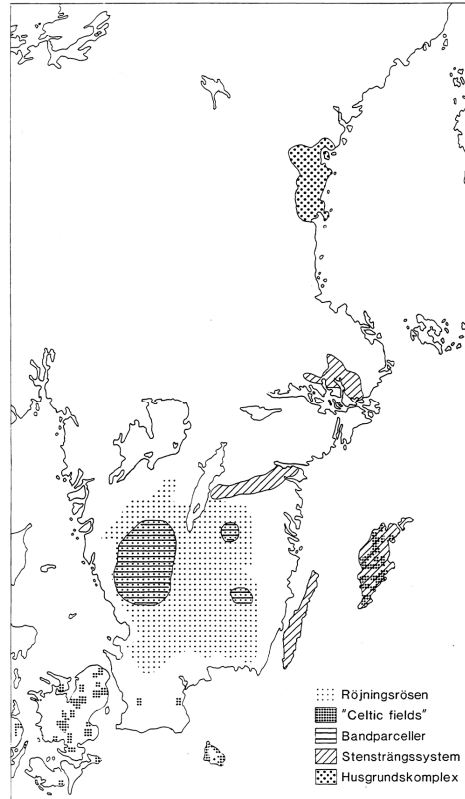
Flera av texterna gör också en tydlig koppling till den bild som framträder i de historiska källorna och då inte minst röjningsrösenas relation till bilden av markanvändningen i de historiska kartorna från tiden före skiftesreformerna. Bland annat konstateras att områdena med röjningsrösen till stor del placeras sig i den skogbevuxna utmarken (jfr Klang 1986, s.138, Connelid, Mascher & Weiler 1993, s.19, Jönsson, Pederssen, Tollin & Varenius 1992, s.20), vilket tas till intäkt för att dessa lämningar måste vara förmedeltida. Markanvändningen under 1600- och 1700-talet kommer därmed att projiceras på en tänkt medeltida situation och all odlingsaktivitet som inte kan finna sin motsvarighet i kartmaterialet blir därmed per definition äldre än medeltid, det vill säga förhistorisk. Tolkningen kan också, ur ett metodologiskt perspektiv, ses som ett uttryck för det arkeologiska materialets underordning i förhållande till skriftligt källmaterial och anknyter på så vis till en större diskussion kring förhållandet mellan historisk och arkeologisk metod (jfr Larsson 2000, s.310f, 313). Perspektivet bidrar också, genom att frammana bilden av ett långvarigt stabilt landskapsutnyttjande under medeltid och tidig historisk tid, till att förstärka bilden av de fossila odlingslämningarna som uråldriga, näst intill naturliga, exotiska landskap.

Bilden av de fossila odlingslämningarna som en i första hand förhistorisk lämningsslag har förstärkts av uppdelningen mellan olika akademiska discipliner, en uppdelning som i sin tur anknyter till relationen mellan arkeologisk och historisk metod. Detta har också påverkat det sätt på vilket olika empiriska material tillgängliggörs och tolkas i förhållande till olika historiska perioder. I bokserien *Det Svenska jordbrukets historia* som utgavs av Natur och Kultur under slutet av 1990-talet och början av 2000-talet skrevs de delar som behandlar förhistorisk odling av arkeologer och kulturgeografer (jfr Welinder, Pedersen, Widgren 1998) medan jordbruket under den feodala perioden (jfr Myrdal 1999) och senare perioder behandlades av författare med bakgrund i ekonomisk historia och historia (jfr Gadd 2000, Morell 2001). I de senare delarna förekommer inte några referenser till fossila odlingslämningar. På motsvarande sätt inkluderas en stor mängd medeltida och historiska odlingslämningar i de mer generella antaganden om röjningsröseområdena som spår av förhistorisk odling som redovisats ovan, inte bara inom enskilda lokaler, utan också i mer övergripande referenser till förekomsten av fossil åkermark i regionen i sin helhet (jfr Welinder, Pedersen, Widgren 1998, s. 274, Widgren 1997, s.21 figur 1) (figur 7:3). Det har därmed, något tillspetsat, blivit möjligt att använda medeltida lämningar i konstruktionen av det förhistoriska landskapet.

Figur 7:2. Grafisk framställning av det fossila odlingslandskapet (Connelid, Mascher & Weiler 1993, s.20, fig 4).

I vilken utsträckning röjningsröseområdena och områdena med parcellindelad åkermark verkligen kan dateras till förhistorisk tid kan diskuteras. Inte minst mot bakgrund av resultaten från ett antal undersökningar under 1990- och 2000-talet. Detta utesluter emellertid inte att flera av de lämningar som undersöktes i ett eller annat avseende rymmer lämningar efter förhistorisk markanvändning. Det skall också framhållas att de undersökningar av fossila spår efter historisk och förhistorisk markanvändning som diskuterats här tar utgångspunkt i en morfogenetisk grundad analys där det förhistoriska rummet gradvis rekonstrueras genom att undersöka och jämföra olika källor. De ställda hypoteserna och slutsatserna måste också ses i sitt historiska sammanhang. Tanken på den fossila odlingsmarken som förhistorisk var rimlig och uppfattades som en förutsättning för att kunna etablera dessa lämningar som fasta fornlämningar. Som antyds i några av artiklarna var emellertid också andra tolkningar möjliga och den förhistoriska dateringen framstår därför i det närmaste som ett taktiskt mål. Frågan är då i vilken utsträckning denna domän verkligen etablerades i den antikvariska handläggningen, och kanske än mer intressant, hur det fossila odlingslandskapets diskurs påverkade den antikvariska handläggningen?

Figur 7:3. Regional fördelning av olika fornlämningskategorier (Widgren 1997, s.21, fig1).

7.2.3 Fossil åkermark som antikvarisk domän

Etableringen av de fossila odlingslämningarna som fasta forn lämningar satte avtryck i det antikvariska intresselandskapet genom att uppmärksammas i konkreta vårdprogram och som avgränsade reservat. Kulturmiljövårdsprogrammet för Jönköpings län från 1988 tar upp röjningsröseområdena som, med hänvisning till de ovan diskuterade undersökningarna vid Bringetofta, Lommaryd och Norra Sandsjö (Börjesson 1988, s.31, jfr Gren 1989, Norman 1989, Tollin 1989), då sätts i samband med förhistoriska gravar. I programtexten nämns också ett pågående samarbete med Kulturgeografiska Institutionen, Stockholms Universitet, kring de fossila odlingslämningarna i Norra Unnaryd (Börjesson 1988, s.32, jfr Vestbö 1991). Programmet tar också kortfattat upp olika former av "fornåkrar", i huvudsak i form av "terränganpassade så kallade terrassåkrar" men även "band- och blockformiga parceller" samt "bassängformiga" och "svagt ryggade" åkerformer (Börjesson 1988, s.32). Fossil åkermark diskuteras kortfattat i relation till förhistorisk odling genom referenser till de fåtal dateringar som förelåg vid den aktuella tidpunkten (a.a., s.31ff).

Det är emellertid också intressant att författarna till texten avslutningsvis hänvisar till det vid tidpunkten pågående arbetet med att kartlägga ”*ödelagda by- och gårdstomter*” (a.a., s.33) vilket antyder att lämningarna skulle kunna kopplas till medeltida odlingsverksamhet.

Flera av de områden med parcellindelad åkermark och röjningsröseområden som tas upp i kulturmiljövårdsprogrammet 1988 skulle något senare också komma att ingå i riksintresseavgränsningar i Jönköpings län (Länsstyrelsen Jönköpings län 1996). Inte desto mindre skulle röjningsröseområdenas antikvariska status förbli oklar. Av fornminnesregistret framgår att områden med tegindelad fossil åkermark registrerats som fasta fornlämningar i stor utsträckning redan under 1980-talet, medan områden med röjningsrösen i en del fall klassats som fasta fornlämningar men till stor del också som kulturhistoriska lämningar eller så kallade bevakningsobjekt. Värt att notera är till exempel att det större område med röjningsrösen vid Havsjö (RAÄ Bringetofta socken nr 129:1, nr 131:1, nr 132:1) som utgör Riksintresse nr 41 i Jönköpings län (Jönköpings län 1996, s.111) inte erhöll status som fast fornlämning förrän 2004, trots att lokalen uppmärksammades av fornminnesinventeringen (Gren 1989) samtidigt med den fossila tegindelade åkermarken vid Norra Sandsjö (jämför avsnitt 4.5).

Perspektiven på de fossila odlingslämningarna kan också följas i de kulturhistoriska förstudierna samt arkeologiska utredningarna och undersökningarna enligt kulturminneslagens andra kapitel under 1990-talet och det tidiga 2000-talet, här exemplifierat med utgångspunkt i Nässjö kommun, Jönköpings län.

De frågeställningar som formulerats i samband med förstudier och utredningar har till stor del kretsat kring odlingens ålder och periodicitet eller frekvens, ofta med uttalat fokus mot när området först togs i bruk. Andra frågor som till exempel territoriell indelning, brukningsteknik och odlingssystem har emellertid också diskuterats, men i mindre omfattning.

I linje med den modell för det förhistoriska landskapet som redovisats ovan har röjningsrösen ofta tolkats i relation till förekomsten av förhistoriska gravar (jfr Jönköpings läns museum 1994c, s.7ff).

Särskild vikt bör läggas vid att fastställa om det finns något tidssammanhang mellan den från äldre järnåldern förmodade kvadratiska stensättningen och den i närheten belägna åkermarken (Åmbetsarkivet, Jönköpings läns museum, Dnr JLM 136/00: 00-04-14).

I de antikvariska bedömningarna görs också ofta urval grundade i morfologiska tolkningar av odlingslämningarnas ålder, till exempel om röjningsrösen är av äldre karaktär eller är övertorvade. Karaktäristiken och begreppsanvändningen anknuter till de modeller för det fossila landskapet som beskrivits ovan (jfr Jönköpings läns museum 1994c, s.7ff). Argumentationen kring det fossila odlingslandskapet går också

igen i tolkningen av relationen till den historiska markanvändningen, där till exempel avsaknaden av dokumenterad historisk odlingsmark har tolkats som en indikation på en förhistorisk datering.

En tydlig tendens är att den fossila åkermarken värderas med utgångspunkt i ett antagande om dess ålder (jfr Länsstyrelsen Jönköpings län 1998) och till exempel genom att betona röjningsrösenas förhistoriska dateringar (jfr Ämbetsarkivet, Jönköpings läns museum Dnr JLM 254/00:00-08-18). I utredningarna har lämningarna daterats på morfologisk grund (Jönköpings läns museum 1995, s.8, Jönköpings läns museum 1996b, s.3, Jönköpings läns museum 1997, s.7, Ämbetsarkivet, Jönköpings läns museum Dnr JLM 136/00:00-04-14, odaterad, Dnr JLM 254/00:00-07-10:00-08-18) eller genom att rumsligt knyts till förhistoriska gravar (jfr Jönköpings läns museum 1999, s.13, Ämbetsarkivet, Jönköpings läns museum Dnr JLM 136/00:00-04-14).

Det är också den förhistoriska dateringen som utgjort det bärande argumentet för ytterligare arkeologiska insatser. I länsstyrelsens avgörande inför arkeologisk utredning steg 1 i samband med en utvidgad grustäckt vid Horshaga i närheten av Forserum i Nässjö kommun, gör till exempel länsstyrelsen åtskillnad mellan röjningsrösen av äldre och yngre karaktär. De förra bedöms då ge motiv för särskild utredning i steg 1 (Ämbetsarkivet, Jönköpings läns museum Dnr JLM 82/00:00-02-16, jfr Dnr JLM 254/00:00-07-10, 00-08-18). Utredningen genomfördes av Jönköpings läns museum (Jönköpings läns museum 2000a) och resultaten låg sedan till grund för länsstyrelsens beslut om särskild utredning etapp 2.

Övriga områden med röjningsrösen har bedömts som sentida och är ej att betrakta som fast fornlämning (Ämbetsarkivet, Jönköpings läns museum, Dnr JLM 254/00:00-08-18)

Dateringar i samband med den efterföljande utredningen pekade på att rösen kunde dateras till högmedeltid och att en förmodad grav var ett större röse. Länsmuseumet förordade därför "fortsatta undersökningar" (Jönköpings läns museum 2001, s.10). Länsstyrelsen bedömde emellertid att vidare undersökning inte var nödvändig (Ämbetsarkivet, Jönköpings läns museum, Dnr JLM 254/00:01-07-10).

I utredningarna görs en mer eller mindre uttalad uppdelning mellan vad som förmodas vara äldre och yngre lämningar. I beskrivningen antyds en uppdelning mellan två olika kronologiska nivåer i landskapet, dels ett äldre skikt av gravar och odlingslämningar av äldre karaktär, och dels ett yngre skikt som i några fall också kopplas till torp etablerade under historisk tid (Jönköpings läns museum 1996b, s.3f, Jönköpings läns museum 1997, s.7, Ämbetsarkivet, Jönköpings läns museum, Dnr JLM 82/00:00-01-25, 00-02-16, Dnr JLM 136/00: 00-04-14, odaterad, Dnr JLM 254/00:00-07-10). Uppdelningen märks till exempel i samband med en utredning

inför en ny väg vid fornlämningsområdet Bruadungen, vid vilket röjningsrösena beskrevs som flacka och av äldre karaktär.

Ett av kommunens mest anmärkningsvärda järnåldersgravfält, Bruadungen, med välbevarad närmiljö [...] I omgivningen finns också äldre odlingslämningar, ev från förhistorisk tid. I området ingår dessutom de två torpmiljöerna, Molunden och Rävudden med tillhörande kultur- och odlingsmiljö. (Jönköpings läns museum 1997, s.7).

Röjningsröseområdena som helhet tolkades enligt rapporten som förhistoriska men i texten diskuteras också en eventuell medeltida bebyggelseenhet som kan ha föregått ett torp i området under historisk tid. I rapporten föreslås fortsatta antikvariska åtgärder i form av schaktning för att lokalisera eventuella boplatslämningar. Några ytterligare åtgärder avseende torpmiljöerna eller områdena med röjningsrösen föreslogs däremot inte (Jönköpings läns museum 1997).

En möjlig förklaring till det stora fokus som läggs vid dateringsfrågan skulle kunna vara det faktum att utredningar och förundersökningar, enligt den uppdragsarkeologiska kravspecifikationen, skall syfta till att fastställa fornlämningens art för att i normalfallet ligga till grund för slutundersökning och därmed mer fördjupande frågeställningar. I de utredningar som undersökts gick utredningsförloppet inte vidare efter den särskilda arkeologiska utredningen och en länsvis sammanställning gjord vid Jönköpings läns museum pekar också på att andelen slutundersökningar av fossil åkermark generellt sett är förhållandevis låg (Engman, Lorentzon & Vestbö-Franzén i manus). Kanske kan detta tjäna som förklaring till varför undersökningarna och frågeställningarna av den fossila åkermarken i stor utsträckning har kommit att hållas på en mycket rudimentär nivå. Möjligen skulle fler slutundersökningar medgett mer utvecklade frågeställningar kring markanvändning, produktionssystem, ekonomi, eller för den delen samhällsorganisation eller kosmologi.

Analysen av den antikvariska handläggningen av de fossila odlingslämningarna indikerar att bedömningen tagit utgångspunkt i en etablerad diskurs enligt vilken odlingslämningarnas antikvariska värde är nära förbundet med förhistoriska dateringar, det vill säga att det är det förhistoriska fossila odlingslandskapet som utgör det legitima antikvariska rummet. Betydelsen av de förhistoriska dateringarna för att etablera det antikvariska rummet blir extra tydlig mot bakgrund av att en betydande andel av de ¹⁴C-dateringar av fossila odlingslämningar som genomförts i länet pekar på att lämningarna i stor utsträckning brukats under medeltid och tidig historisk tid (Vestbö-Franzén 1997, jfr Engman, Lorentzon & Vestbö-Franzén i manus).

7.3 Gräsmarker

7.3.1 Historisk bakgrund

Avgränsningen av ängs- och hagmarker som skyddad natur har under 1900-talet i stort sett följt andra värderade naturtyper och har på motsvarande sätt motiverats med utgångspunkt i områdenas funktion som ekologiska reservoarer och för dess rekreativvärden (se kapitel 1 och 3). Nationalparkerna Ängsö och Garphyttan utgör tidiga exempel på hävdberoende äldre odlingslandskap som avsattes i den första omgången av nationalparker 1909 (Wrammer & Nygård 2010, s.22) och samma år avsattes också det så kallade Vårdsättrareservatet som naturpark (a.a., s.136ff). De kulturpräglade gräsmarkerna, liksom olika former av skottskog och lövtäckt, blev med tiden allt mer intressanta som naturvårdsobjekt och lyfts också, under mellan- och efterkrigstiden, återkommande fram som en av flera viktiga naturtyper i utredningar kring ett utökat naturskydd (a.a., s.50, 57, 74ff). Det ökade intresset för ängsmarkerna som administrativa vårdobjekt är tydligt kopplat till utvecklingen av den moderna ekologin under 1900-talet men skall också sättas i relation till ett generellt ökat miljöintresse, inte minst under efterkrigstiden och andra hälften av 1900-talet.

Under 1960- och 70-talet avsätts ängs- och hagmarker i form av naturreservat (jfr Wrammer & Nygård 2010, s.87) och ängs- och hagmarkerna uppmärksammas också i samband med olika riktade inventeringsinsatser, så som Ängs- och hagmarksinventeringen och Ängs- och betesmarksinventeringen (a.a., s.103). Intresset för de kulturpräglade gräsmarkerna tilltar sedan ytterligare under 1980-talet i och med att Sverige undertecknar den internationella deklarationen rörande biologisk mångfald. Odlingslandskapet blir också under 1980-talet i allt större utsträckning föremål för olika stödåtgärder för att främja biologisk mångfald i och med utvecklingen av den postindustriella jordbrukspolitikerna. Inventeringen av gräsmarkerna blev då ett viktigt instrument för att administrera olika stödformer inom jordbruket (jfr Päiviö 2008, Wrammer & Nygård 2010, s.138ff, jfr Länsstyrelsen Jönköpings län 1992a, 1992b) och utvecklingen innebar också ökade anslag till forskning kring biologisk mångfald (jfr FORMAS 2006, s.17).

7.3.2 Mellan natur och kultur

Sättet på vilket de bevarade gräsmarkerna framställs som historiska återspeglar ett antal värderingsmässiga utgångspunkter som tillsammans ger förutsättningarna för hur dessa områden kan beskrivas. Detta kommer i sin tur att påverka platserna som sådana eftersom sättet att beskriva och tolka dessa platser också påverkar de åtgärder som vidtas för att bevara och utveckla platsernas värden. Den historiska dimensionen har i detta sammanhang varit viktig för tolkningen och värderingen av de

kulturpräglade gräsmarkernas värden, primärt för att bedöma områdets ekologiska kvaliteter, då gödsling och andra moderna intensiva brukningsmetoder har negativa konsekvenser för de ekosystem och växtsamhällen som skall bevaras. Vid sidan av en rent funktionell dimension i den historiska framställningen finns emellertid också ett inslag av historisk rumslig konstruktion, så tillvida att de avgränsade ytorna framställs som en del av ett äldre landskap.

I de texter som undersökts är det möjligt att identifiera tre olika diskursiva formationer som tillsammans bygger upp den historiska dimensionen i avgränsade naturvärden: 1) gräsmarken som bevarad natur, 2) gräsmarken som kulturell, historisk natur och 3) gräsmarken som historiskt objekt, eller ekofakt. Detta innebär inte att bilden av dessa platser, eller de sätt på vilka de bedöms och tolkas, är enhetlig. Tvärtom finns det påtagliga variationer i hur dessa platser framställs och värderas. Bilden kompliceras också av att flera olika perspektiv ofta finns representerade inom samma yta.

Vid framställningen av gräsmarkerna som (1) bevarad natur, betonas det avgränsade rummets egenskaper som a) en produkt av en i grunden självständig naturlig process, oberoende av mänsklig påverkan, ofta med utgångspunkt i en formell modell kring ekologisk jämvikt som idealtillstånd. Det avgränsade området framstår då som ett avgränsat, mer eller mindre självständigt, ekosystem. Genom betoningen av det naturliga förloppet framställs gräsmarkerna, i likhet med flera andra former av skyddsvärd natur, därmed också som b) för-mänsklig natur. Indelningen av olika naturtyper, såväl olika typer av skogsmark som mer tydligt kulturpräglade markanvändningsformer, anknyter till en etablerad klassificering och indelningen av olika naturtyper och vegetationszoner med utgångspunkt i olika modeller som primärt baseras på naturgeografiska förutsättningar och som i praktiken tycks utesluta mänsklig påverkan.

Föreställningen om jämvikt och möjligheten att kunna återskapa ett naturligt tillstånd var väl etablerad inom akademisk forskning, till exempel hos ekologen Rutger Sernander (Wrammer & Nygård 2010, s.137). Ett tidigt exempel på denna konstruktion av gräsmarken som förmänsklig natur är Ängsö Nationalpark (jfr a.a., s.22), där brukaren utestängdes för att därigenom, under så kallad ”fri utveckling”, möjliggöra en återgång till ett tidigare, naturligt tillstånd, underförstått i jämvikt. Det skall dock understrykas att insikten om hävdens betydelse för ängs- och hagmarkernas har funnits med under merparten av 1900-talet. Enligt idéhistorikern Bosse Sundin pekade till exempel forskare redan 1905 på igenväxning vid sådana bevarandeåtgärder som innebar att hävden upphörde (Sundin 2006, s.17 not 9).

Betoningen av hävdens betydelse har emellertid i sin tur inneburit att de kulturpräglade gräsmarkerna har tillskrivits en lång brukningskontinuitet genom att kopplas till förhistoriskt eller medeltida bruk (jfr Sjöbeck 1952, Sjöbeck 1964a, Sjöbeck 1964b, Selander 1955, s.316ff). Tanken på historisk kontinuitet är också

framträdande under 1980- och 90-talet, dels i betoningen av den historiska kontinuiteten inom ett och samma markslag, till exempel ängsmarken (jfr Ekstam, Aronsson & Forshed 1988, s.36f, ej numrerad figur, Götmark, Gunnarsson & Andréén 1998, s.17), dels i beskrivningen av den historiska relationen mellan inägor och utmark (jfr Götmark, Gunnarsson & Andréén 1998, s.15, Naturvårdsverket 1997, s.8f). Gräsmarkerna har också kommit att framställas som c) förbättrad natur. De kulturellt betingade gräsmarkerna jämförs då ofta med liknande biotoper i ett nordiskt landskap före människans påverkan, till exempel en glänta i skogen. Hävden har då fungerat som en slags katalysator eller effektförstärkare av det naturliga förloppet och därigenom bidragit till att förhöja den biologiska mångfalden. Människan framställs då som skapare av en hög biodiversitet.

Artantalet förutsägs generellt vara maximalt vid intermediär störning av ett ekosystem, medan extrem eller svag störning minskar artrikedomen. Regelbunden slåtter och bete kan tänkas vara av intermediär störningstyp, så länge inte djuren betar för hårt eller trampar sönder marken för mycket. Upphör störningen startar successionen: större växter ökar i antal och tränger undan mindre, varpå antalet minskar. Slåtter och bete förbättrar ljusställningen för mindre konkurrenssvaga växter; störning och ljus samvarierar därför. (Götmark, Gunnarsson & Andréén 1998, s.33)

Artrikedomen skulle därmed gynnas av en ”omväxlande störningsregim” (Götmark, Gunnarsson & Andréén 1998, s.67f). Störningen är emellertid inte enbart beroende av en specifik odlingsteknik utan också en produkt av historiska processer och händelser.

Under historiens gång bör sådana perioder rimligen ha förekommit och omväxlat med historisk hävd (igenväxning), tex under krig och farsoter, då många människor dog. (Götmark, Gunnarsson & Andréén 1998, s.68)

Även om det är människan som är den utlösande faktorn, alltså den aktör som i det här fallet ger upphov till gräsmarkens sammansättning, är det samtidigt ekosystemets mekanismer som ställs i fokus. Relationen mellan kulturell påverkan och naturliga processer blir därför inte alltid helt tydlig. Liknande oklarheter kan också uppstå i analyser av modern markanvändning.

The distribution of grassland patches has diminished by 61% during the investigated period. The dominant change has been caused by spontaneous forest succession after discontinued grazing by cattle (Skånes 1990, s.132)

Spontan etablering av träd skall naturligtvis i detta sammanhang läsas i relation till trädplantering, och även om det framgår av sammanhanget att det är till följd av ett avbrott i betesdriften som den spontana trädutväxten kan ske, blir betydelsen av det mänskliga aktörskapet otydlig. Möjligen är det häri, det vill säga otydliggörandet av det mänskliga aktörskapet, som vi finner något av förklaringen till att dessa områden anses som naturliga – och varför de genom mänsklig frånvaro kan återfå något av sin

naturlighet. Ordet natur förekommer som förled i benämningarna för att beteckna och särskilja olika markslag, till exempel i distinktionen mellan naturlig ängs- eller hagmark, i det senare fallet också "naturlig betesmark" eller "naturbetesmark" (Götmark, Gunnarsson & Andrén 1998, s.26). Begreppet "naturtyp" används också för att karaktärisera kulturpräglade markslag (Naturvårdsverket 1998, s.16ff). Naturlig avser då, i fallet med gräsmarkerna, ytor som inte blivit utsatta för produktionshöjande åtgärder, till exempel gödsling, insåning och i vissa fall också röjning och vissa typer av redskapsbruk. Gränsdragningen mellan det naturliga och det som inte anses naturligt görs därför, i egentlig mening, inte i frågan om eventuell mänsklig påverkan. Gränsen mellan naturlig och kulturellt påverkad blir i detta fall snarast en fråga om distinktion mellan moderna och förmoderna brukningstekniker och skillnader i tempo och skala. Definitionen innehåller med andra ord i praktiken en skiktning mellan förmodernt och modernt.

Framställningen av gräsmarkerna som förmodern, förbättrad natur, ger också förutsättningar för det andra centrala diskursiva elementet i konstruktionen av dessa ytor som bevarandevärda objekt, gräsmarkerna som (2) kulturell historisk natur. Gräsmarkerna kopplas då samman med ett äldre kulturlandskap, antingen genom att sättas in i en övergripande historisk och geografisk kontext eller genom beskrivningar av markanvändningens förändring inom den enskilda ytan över en längre tidsperiod. Ofta förekommer illustrationer i form av fotografier eller naturalistiskt tecknade bilder på frodiga landskap, där bild och text tillsammans förmedlar intrycket av ett bevarat äldre kulturlandskap (Ekstam, Aronsson & Forshed 1988). Det historiska perspektivet byggs också upp med hjälp av historiska redovisningar, inte sällan med kortfattade referenser till äldre bebyggelsehistoria, följt av mer detaljerade beskrivningar av hur ytorna brukats under 1900-talet. Bilden av bebyggelsens historiska kontinuitet tecknas i flera fall med hjälp av till exempel fasta fornlämningar och historiska kartor. Genom en glidning mellan olika skalnivåer, till exempel genom att i text och bild koppla samman en enskild gräsmarksyta med förekomsten av fornlämningar i bygden, eller genom referenser till historiska källor rörande föregångare till den med beskrivningen samtida bebyggelsen, skapas intrycket av ängsmarkerna som historiskt konstanta inslag i kulturlandskapet med mycket lång, i vissa fall förhistorisk, kontinuitet, oaktat variationer i fråga om användning, näringscirkulation och andra relationer till omgivande landskap (jfr Ekstam, Aronsson, & Forshed 1988, s.12ff, 28ff).

Högsböla gård ligger på Billingens sluttningar i en förhistorisk centralbygd. Fornlämningarna i området visar att det fanns bebyggelse här redan under bronsåldern (1800-500 f.kr). (Johansson 1991, s.24).

Historiska referenser, till exempel historiska kartor, bidrar också till att länka samman det moderna och det förmoderna landskapet. Den nutida ängen kan då kopplas ihop

med ett äldre, betydligt större, område med ”vidsträckta, högproduktiva naturliga slättermarker.” (Johansson 1991, s.24).

I flera fall framgår att det rör sig om kulturellt präglade landskap, och vid sidan av åkrar, ängar och andra markanvändningsformer förekommer byggnader och andra indikationer på mänsklig närvaro i motiven. Bilderna är emellertid ofta svåra att tidsfästa (jfr Ekstam, Aronsson & Forshed 1988, s.29), inte minst genom avsaknaden av människor i bilderna. De människor som trots allt avbildas ger intressant nog i flera fall intryck av att syfta tillbaka på ett äldre 1900-tal (figur 7:4), genom att brukarna i sig själva närmast framställs som ett slags historiskt fossil, till exempel genom hur de avbildas eller citeras med autentiskt återgiven dialekt.

[sic] ”Far var alltid noga med å tukte te buska’ bra”, berättar Gustaf, ”dessutom gillar djuren lite löv i hö’t.” [sic] (Ekstam Aronsson & Forshed 1988, s.17)

Brukarna framstår därmed, tillsammans med ängsmarken, som en del av ett äldre landskap, en relik rest som överlevt och som håller på att försvinna.

Man fick sluta med mjölkproduktionen på grund av att mjölkbilen drogs in på hämtstället vid Idhult 4 km bort. Numera håller man 3 kor och 3 ungdjur och föder upp gödkalvar på mjölken. (Ekstam, Aronsson & Forshed 1988, s.16)

Bruket av ängsmarkerna görs också till ett historiskt vårdobjekt i framställningen av hur slättermarker blir en del av till exempel ett formaliserat stödsystem eller en aktivitet i den lokala hembygdsföreningens verksamhet.

Västergården är en gammal släktgård som nu brukas av Alf och Gillis Bryngelsson. Fram till 1971 sköttes ängarna av brukarna själva, men sedan dess ordnar hembygdsföreningen ett årligt slättergille och står nu för det mesta arbetet. (Ekstam, Aronsson & Forshed 1988, s.20)

Genom att framhålla dess ekologiska värden men samtidigt betona dess koppling till det av människan skapade historiska odlingslandskapet, framstår de kulturpräglade gräsmarkerna som ett slags mellanting, en förmodern historisk natur.

Konstruktionen av de bevarade gräsmarksytorna som en del av en bevarad historisk natur delar flera gemensamma drag med föreställningen om en orörd natur, men där den naturliga, det vill säga till mindre grad mänskligt påverkade, naturen har bytts mot ett förmodernt kulturlandskap med motsvarande egenskaper. Gräsmarkerna framställs då som ett slags ställföreträdande naturlandskap. Paradoxalt nog blir det därmed, genom att ställa detta naturlandskap i centrum, samtidigt möjligt att bortse från den historiska dimensionen (jfr Johansson 1991, s.25).

Man kan välja en viss tid (t ex mitten-slutet av 1800-talet), men i ett långt historiskt perspektiv måste avsevärd variation i hävd ha förekommit, som i sig kan vara värdefull. Vi tycker att det är positivt om man samtidigt kan ta hänsyn till biologiska och

kulturhistoriska värden, men landskapet är föränderligt och nya, okonventionella metoder för att säkerställa den biologiska mångfalden kan bli aktuella, om t ex brist på betande djur uppstår. Värden och kriterier för kulturmiljövård och naturvårdsbiologi sammanfaller inte alltid (Götmark, Gunnarsson & Andrén 1998, s.25).

På ett motsvarande sätt som en tidlös, evig natur, saknar också denna ställföreträdande natur en egentlig tidsdimension. Därmed blir också den mänskligt skapade eller påverkade naturen ett tidlöst, ahistoriskt rum.

Figur 7:4. Ängsmarken som historisk natur. Bilden återger ett äldre lantbrukarpar vid Södra Bråta, Svinhults socken i Östergötland (Ekstam, Aronsson & Forshed 1988, s.16).

Gräsmarkerna, inklusive deras brukare, konstrueras därmed som (3) ett historiskt objekt eller en ekofakt som, inte helt olik en fast fornlämning, framställs som ett genuint bevarat historiskt preparat. Detta sker ofta genom någon form av homogenisering av ytan i vilken den ses som a) representativ för en viss period, eller framställs som b) en historisk kontrast i förhållande till ett omgivande landskap, till exempel som äldre eller mer välbevarad. Den enskilda ytan framhävs genom att fokus i hög grad riktas mot enskilda markslag, till exempel ängs- och hagmarker, våtmarker, åkermark eller parker, som en slags bärare av biologiska värden (jfr Götmark, Gunnarsson & Andrén 1998, s.7) eller genom att, i relation till kulturlandskapet i

övrigt, skiljas ut som naturområde (jfr Wizelius 1995, s.3ff). Förändringarna i det omgivande landskapet beskrivs då ofta i negativa termer, till exempel i form av fragmentisering eller igenväxning.

Den kronologiska utgångspunkten för analysen, till exempel en äldre markanvändningssituation med större inslag av gräsmarker, framstår därmed som en naturlig startpunkt från vilken det har skett en negativ utveckling, varvid modern markanvändning framstår som ett hot mot biologisk mångfald (jfr Wizelius 1995, s.3). Genom att beskrivas som rester av ett förflutet landskap kan dessa områden kopplas loss från sina samtida landskapliga relationer och istället inordnas i ett administrativt system. Den historiska bakgrunden blir ett sätt att förklara dessa områden som kvarvarande rester av ett äldre förhållande, samtidigt som kopplingen mellan till exempel ekologiska och ekonomiska samband i dagens samhälle och landskap tonas ned. I denna process görs de ytor som härbärgerar gräsmarkerna samtidigt också till representanter, eller ställföreträdare, för ett tänkt äldre naturtillstånd, före människans påverkan eller under förmodern tid. Därmed skapas ett historiskt rum vars främsta egenskap är att utgöra en motpol till ett omgivande, modernt landskap.

Trots det historiska landskapsperspektiv som ofta framskymtar i olika rapporter ges reservatet lika fullt en framskjuten plats som det främsta verktyget för att skydda olika värden. Gräsmarkernas naturvärden skapas således också som administrativa rum genom att analysen, de åtgärder som vidtas och prognostiseringen av den förmodade utvecklingen, inte gör några tydliga kopplingar till vad som sker utanför det administrativa systemet, annat än att ställa krav i förhållande till andra sektorer och samhällsintressen, till exempel de areella näringarna eller friluftslivet (Wizelius 1995, s.3). Diskussioner kring produktionsförhållanden och större ekonomiska samband mellan till exempel produktion, marknad och konsumtion förekommer, men då i generellt hållna, historiskt betonade, översikter som, i den mån de förekommer över huvud taget, snarast verkar ämnade att ge en bakgrund till den nuvarande situationen (jfr a.a., s.6f). Diskussionen sker så att säga *inom* planeringssystemets begränsningar. Framställningar av det här slaget tenderar att osynliggöra ytans relationer till omgivningen över tid. Insatser för att vårda och restaurera den enskilda ängs- och hagmarkens värden innebär att en konsekvens eller bieffekt av den ursprungliga funktionen, det vill säga en hög biologisk mångfald, lyfts fram och görs till dess huvudsakliga syfte (jfr Johansson 1991).

Formeringen av det avgränsade värdet omfattar också ofta en nedtoning av olika historiska förändringar inom en yta, till exempel övergången mellan olika former av markanvändning.

Bete och slåtter av olika ängsmarker är ofta positivt för den biologiska mångfalden, men ... utformningen av hävden [får] olika konsekvenser för olika organismgrupper. En allmängiltig regel, på t ex kommunal nivå, är att en mångfald av skötselmetoder i

huvudsak ger upphov till en mångfald av miljöer eller nischer, vilket leder till en högre artrikedom än vid mer ensartad skötsel (Götmark, Gunnarsson & Andrén 1998, s.24).

Ett område med en viss typ av gynnsam markanvändning blir därmed i någon mån snarast en behållare för biologisk mångfald. Avgränsningen och skyddet av ytan som en ekologisk artefakt hänger också samman med ett tydligt fokus mot bevarandet av enskilda arter. Detta ger ofta upphov till en stark association mellan (3c) *platsen och genomet* (genupsättningen), det vill säga att platsen för den bevarade arten kommer att bli i det närmaste synonym med en viss växt- eller djurart.

7.4 Historisk natur

Betraktade som administrativa avgränsningar kan man konstatera att den fossila åkermarken och de kulturpräglade gräsmarkerna har flera gemensamma drag i fråga om hur de beskrivits som tematiskt enhetliga, historiska rum. Det är emellertid också viktigt att se till skillnaderna i den historiska dimensionens funktion. I fallet med fossila odlingslämningar handlade det om hur lämningen kunde motiveras som historiskt betingat värde med utgångspunkt i fornlämningens juridiska, tekniska och praktiska förutsättningar. Det handlade alltså om att kunna identifiera kriterier som kunde accepteras av det arkeologiska/antikvariska kollektivet och dess syn på den fasta fornlämningen. Situationen var något annorlunda för gräsmarkerna då de redan i hög grad kan sägas ha varit etablerade som platser för ekologiskt betingade värden. Medan den historiska tolkningen av de fossila odlingslämningarna blev en fråga om faktisk ålder, fick den historiska tolkningen av de bevarade gräsmarkerna istället en mer teknisk funktion i syfte att identifiera eller förklara potentiella ekologiska värden. Den historiska dimensionen har därför i fallet med gräsmarkerna givits en sekundär betydelse.

Ett tydligt gemensamt drag är emellertid hur bilden av det förflutna konstrueras med utgångspunkt i en generell modell. Framställningen av den fossila odlingslämningen som ett kronologiskt homogent landskapspreparat eller ängs- och hagmarken som en enhetlig form av historiskt betingad markanvändning kan i praktiken sägas ha inneburit en form av projektion, snarare än en tolkning, i vilken en på förhand definierad modell applicerats på ett empiriskt material. Formuleringen av en historisk berättelse som genom olika former av dokumentation, undersökning och rekonstruktion kan iscensättas inom den avgränsade ytan, bidrar därmed till att framställa såväl ängsmarkerna som de fossila odlingslämningarna som potentiella moderna vård- och skyddsobjekt i enlighet med respektive sektors specifika syften. Genomslaget av generella modeller har bidragit till att styra den historiska blicken på dessa områden såtillvida att andra möjliga tolkningar och rekonstruktioner har försvärats eller gjorts omöjliga (jfr avsnitt 4.9).

I båda fallen har projektionen av olika modeller också varit tydligt förankrad i den planmässiga och kartografiska framställningen av det fysiska rum som värdet upptar. Vid sidan av avgränsningen av själva värdet har till exempel jämförelser mellan två olika kronologiskt skilda kartskikt också bidragit till att placera det avgränsade värdet i ett modernt planeringsmässigt rum. Representationen i text, bild och karta har på så sätt bidragit till att förmedla bilden av värdet som ett historiskt konsistent och naturligt givet enhetligt rum (jfr Mels 1999, s.65, 108).

På ett principiellt plan utgör de fossila odlingslämningarna och de kulturpräglade gräsmarkerna likartade diskursiva objekt i form av en slags *historisk natur*, det vill säga ett avgränsat rum som skiljer sig i förhållande till ett omgivande, modernt landskap. I båda fallen har konstruktionen av den historiska naturen ofta åstadkommit genom att yngre störande inslag har tonats ned eller tagits bort, inte bara i tolknings- och framställningsform, utan också genom konkret fysisk påverkan på dessa områden. Natur kan till exempel i något avseende nybildas genom att ytan lämnas orörd eller återställs på ett sätt som till vissa delar påminner om 1800-talets ruinromantik, där ruinen fick stå som vittnesbörd över det förflutna och där såväl den arkitektoniska rekonstruktionen som valet att låta ruinen förfalla utgör exempel på gestaltande handlingar (jfr Ljungström 1987, s.196). På ett likande sätt bidrar till exempel skog eller ålderdomligt präglade betesmarker till att ytterligare förstärka bilden av det fossila odlingslandskapet som något tidsmässigt avlägset.

7.5 Diskussion

I sammanfattning har både den fossila odlingsmarken, i det här fallet röjningsröseområdena, och den bevarade äldre ängs- och hagmarken formats som värden genom att beskrivas som historiska rum. Ur ett tidsgeografiskt perspektiv utgör de också, i egenskap av administrativa intressen, exempel på lokala ordningsfickor eller domäner, det vill säga avgränsade rum till vilka tillgängligheten har begränsats eller reglerats med utgångspunkt i olika platsspecifika egenskaper (jfr avsnitt 2.4.2 samt 5.2.) Den historiska dimensionen har då skapat en kontrast till ett omgivande modernt landskap. I fallet med de fossila odlingslämningarna har detta kunna ske genom konstruktionen av ett fossilt landskap, bland annat utifrån förebilder i tidigare fornlämningsmiljöer men också i ett äldre agrarlandskap. Ängs- och hagmarkerna har å sin sida framställts som ett slags bevarade historiska ekologiska rum. I likhet med områdena med fossila åkermark har också ängs- och hagmarkerna förankrats i ett äldre jordbrukslandskap, inte sällan med mer eller mindre uttalade referenser till ett presumtivt förhistoriskt landskap.

Det diskursanalytiska perspektiv som anlagts här innebär inte att de fossila odlingslämningarna inte skulle kunna rymma förhistoriska strukturer, eller att ängs- och hagmarkerna inte skall förstås med utgångspunkt i en rumsligt betingad historisk

process. Ur ett rumsligt perspektiv handlar det i detta sammanhang snarare om att tydliggöra det sätt på vilket olika värden *konstrueras* som kronologiskt enhetliga ytor och hur detta bidrar till att konstruera ett inre narrativ inom avgränsningen.

Det bör också framhållas att det i den litteratur som undersökts finns flera exempel på en utbredd medvetenhet om det historiska tidsdjupet i landskapet. Flera av texterna kring fossil åkermark ger uttryck för en medvetenhet om de fossila odlingslämningarnas komplexitet (jfr Gren 1989, Tollin 1989, Norman 1989), och i diskussionen kring den historiskt betingade gräsmarksytan finns också en medvetenhet kring kopplingen mellan till exempel förändrad demografi, ändrade konsumtionsmönster eller utvecklingen av jordbruket (jfr Ihse & Skånes 2008, s.276, FORMAS 2006). Det finns också en medvetenhet om att olika restaureringstekniker och arbetsmetoder, som på olika sätt skall replikera historiska brukningsmetoder, påverkar florans sammansättning genom att gynna olika växter (jfr Johansson 1991, s.92ff, 116).

Det är också viktigt att framhålla diskursens dubbla natur. Det är skapandet av det administrativa objektet - genom identifikation, funktionsbestämning, datering och definition - som gör till exempel fornlämningen till en fornlämning, men detta utgör också en förutsättning för det aktuella registrets användbarhet. Widgren har till exempel, med utgångspunkt i fossila odlingslämningar, framhållit betydelsen av att de olika momenten i uppbyggnaden av fornminnesregistret är genomförda på ett stringent sätt för att registret skall fungera i forskningssammanhang (Widgren 1986, s.164). Den diskursiva konstruktionen av rummet är nödvändig, även i det fall den får antas stå i konflikt med faktiska förhållanden. Formuleringen av hypoteserna kring röjningsröseområdena och områden med parcellindelad åkermark var till exempel viktig för att på olika sätt kunna nå dessa lämningar. Vid sidan av att det av rent taktiska skäl gjorde det möjligt att hantera röjningsröseområdena antikvariskt får det också, satt i relation till det vid den tiden rådande forsknings- och kunskapsläget, ses som logiskt att tolka lämningarna som förhistoriska. På ett likartat sätt har också det historiska perspektivet på ängs- och hagmarken varit helt nödvändigt. Problem uppstår emellertid när hypotesen övergår till att fungera som fastställd modell för tolkningen.

8 Avgränsningens funktion

8.1 Inledning

För att förstå det landskapshistoriska värdets diskurs i den moderna planeringen och miljövärden krävs - vid sidan av representationen (kapitel 6) och den diskursiva reproduktionen (kapitel 7) av olika historiska värden - ytterligare en dimension, nämligen avgränsningarnas systemfunktion. Det vill säga det sammanhang i vilket olika värden tillämpas och får sin motivering. Detta gäller inte enbart avgränsningen av enskilda värden utan också hela den utredningspraktik som tillämpas för att på olika sätt möta det moderna samhällets behov av rumslig samordning. Det finns därför anledning att undersöka intresseavgränsningens funktion och tillämpning i planeringssystemet och den roll de avgränsade värdena spelar i det samlade planerings- och miljövärdssystemets förhållande till landskapet som helhet.

Den historiska dimensionen i landskapet ges i detta sammanhang en vid definition som, vid sidan av de värden vilka avgränsats i olika reservatsformer, också omfattar generella, historiskt betingade, kvaliteter i landskapet (jfr Riddersporre 2010). Frågan om helhetsperspektiv handlar då om i vilken utsträckning de planeringshandlingar som undersökts hanterar olika aspekter av ett aktuellt landskapsavsnitt, kronologiskt, rumsligt och tematiskt. Det avgränsade värdet utgör då ett av flera möjliga sätt att planeringsmässigt möta landskapet som historiskt sammanhang. Konkret handlar det om att undersöka vilka olika former av historiska värden som tillåts komma in i planeringsprocessen, under vilka villkor och i vilken utsträckning de tillåts påverka andra delar av processen, samt vilka andra funktioner som möjliggörs genom handläggningen av olika historiskt betingade värden.

Undersökningens empiriska tyngdpunkt ligger på en operativ nivå, dels hanteringen av historiska värden inom ramen för den kommunala översiktsplaneringen och dels utredningsförloppet i samband med olika exploateringsprojekt. Stort utrymme ges också åt den antikvariska handläggningen, samt de arkeologiska utredningar och undersökningar som genomförs inom ramen för kulturminneslagens andra kapitel (SFS 1988:950). Som tidigare framförts utgör de fasta fornlämningarna, tillsammans med olika exponenter för bebyggelsehistoriska värden, en betydande andel av de värden som avgränsats som Riksintressen för kulturmiljövärden, liksom i de planeringsdokument som upprättas med utgångspunkt i Miljöbalken (se kapitel 5). Den antikvariska handläggningen ger också, genom sin utformning, en tydlig bild av avgränsningens funktion, dels för att den samlade ärendehanteringen, inklusive de

arkeologiska utredningarna och undersökningarna, rör en tydlig kategori av värden och dels för att processens aktörer – de antikvariskt verksamma arkeologerna - utgör en exklusiv och tydligt specialiserad yrkesgrupp.

De kommunala natur- och kulturmiljöprogrammen för de kommuner som utgör avhandlingens geografiska område har berörts i analysen av den tekniska representationen (kapitel 6). I föreliggande kapitel riktas istället uppmärksamheten mot det historiska värdets funktion och relation i förhållande till andra samhällsintressen. Analysen av det historiska värdets hantering i den kommunala planeringen omfattar kommunala planer och program från Trelleborgs, Nässjö och Jönköpings kommuner, medan fallstudierna av den antikvariska handläggningen koncentrerats till Nässjö kommun.

Det empiriska materialet rörande de olika exploateringsprojekten, samt två utredningar i samband med fördjupad översiktsplan i Nässjö kommun, har hämtats från Jönköpings läns museums ämbetsarkiv för arkeologiska ärenden. Materialet omfattar kommunikation mellan aktörerna i den antikvariska utredningsprocessen, i form av samrådshandlingar, myndighetsbeslut, planförslag och vägplaner, vilket har bedömts ge en god insyn i genomförandet av de olika projekten. Kompletterande material har också hämtats från Vägverkets arkiv. Då utredning och planläggning sker enligt ett gemensamt juridiskt system och enligt en likartad handläggningspraktik har undersökningen baserats på ett stickprov av utredningar inom kommunal planläggning och projektplanering. Urvalet har vidare begränsats av en ambition att undersöka små och medelstora projekt. Det senare har framförallt varit styrande i valet av exploateringsprojekt.

Delar av analysen skulle kunna uppfattas som kritisk. Det är därför viktigt att understryka att analysen har syftat till att förstå utredningssystemets funktion i ett större sammanhang, och inte till att kritisera enskilda personers tolkningar, beslut eller prioriteringar. Som framgår av kapitel 5 tar olika planeringshandlingar kring historiska värden utgångspunkt i de förutsättningar som ges av lagstiftning och etablerad praxis. En arkeologisk utredning enligt Kulturminneslagen är till exempel i hög grad styrd av lagens föreskrifter och av vad som anses vara en fast fornlämning i etablerad praxis. Utföraren av en arkeologisk utredning eller miljökonsekvensbeskrivning är därför i flera avseenden styrd av utredningens förutsättningar, inte minst vad som efterfrågas av beställaren och vad som kan förväntas vinna gehör hos den granskande myndigheten. Den enskilda utredningen måste därför bedömmas i relation till dess administrativa sammanhang. För att betona texternas institutionella karaktär har materialet anonymiserats så till vida att rapporter och olika former av kommunikation mellan myndigheter och institutioner anges med institutionsnamn och diarienummer.

8.2 Kommunala planer

Produktionen av översiktsplaner har varierat mellan de olika kommunerna och det finns också stora skillnader i disposition och innehåll. Det samma gäller också utformningen av de mer detaljerade plandokumenterna. Det är heller inte ovanligt att de kommunala planprogrammen har upprättats av fristående konsulter.

I den mån olika kulturhistoriska värden berörs sker det under särskilda avsnitt, till exempel naturmiljö eller kulturmiljö (kapitel 6). Generellt sett upptar de kulturhistoriska och ekologiska värdena endast en liten del av översiktsplanerna. Översiktsplanen för Nässjö kommun (Nässjö kommun 2002) utgör här ett intressant exempel då den vid sidan om Miljöbalkens och Plan- och bygglagens värden också pekar ut ett antal kommunala natur- och kulturmiljövärden.

8.2.1 Natur- och kulturmiljö

Beträffande kommunernas natur- och kulturhistoriska värden ges mer utförliga beskrivningar i kommunernas natur- och kulturmiljöprogram. Det samma gäller också de kommunala naturmiljövårdsprogrammen som i huvudsak utgår från Miljöbalkens olika reservatsformer. Vid sidan av naturreservaten förekommer också kommunala naturvårdsområden (jfr Trelleborgs kommun 2003, Jönköpings kommun 2009).

Kulturmiljöprogrammen domineras av avgränsade värden i form av fornlämningar, byggnadsminnen och Riksintressen för kulturmiljövården (Nässjö kommun 1991a, Jönköpings kommun 1989). Vid sidan av de övergripande programmen har kommunerna i flera fall också genomfört mer detaljerade inventeringar. I Jönköping och Nässjö kommuner har kulturmiljövårdsprogrammen till exempel kompletterats med en ingående inventering av byggnadsvärden (jfr Jönköpings kommun 1989, Nässjö kommun 1991a, Nässjö kommun 2007) och under 2000-talet har Jönköpings kommun låtit genomföra inventeringar rörande bebyggelsevärden knutna till modern bebyggelse yngre än 1950 (Jönköpings kommun 2007a).

Under 2000-talet anas en ökad ambition om helhetsperspektiv och integration mellan olika samhällssektorer. Trelleborgs kommun presenterade till exempel 2010 ett samlat natur- och kulturmiljöprogram. Programmet innehåller i stort sett samma värdeavgränsningar som tidigare separata kultur- och naturvårdsprogram men med vissa förändringar i textmaterialet samt flera innehållsrika historiska synteser med utgångspunkt i ett lokalt landkapshistoriskt sammanhang. Däremot ges inte några tydliga utgångspunkter för framtida utveckling (Trelleborgs kommun 2010b). I det Naturvårdsprogram som utvecklats av Nässjö kommun (Nässjö kommun 2004) framhålls att

naturvårdens viktigaste uppgift är att samla in kunskap om naturen och på ett systematiskt sätt redovisa vilka områden i landskapet som är av särskilt värde för naturvård och friluftsliv (Nässjö kommun 2004, s.1)

Ambitionen var då att ”behandla natur- och kulturlandskapet som av varandra beroende miljöer” syftande till en generell beskrivning av landskapet i sin helhet och områden med höga naturvärden. Programmet skall också ses som ett uttryck för en ”kommunal viljeinriktning” att främja en hållbar utveckling i planeringsarbetet (Nässjö kommun 2004, s.1). I programmet behandlas de nationella miljömålen under ett antal olika teman, till exempel ”Biologisk mångfald”, ”Berg, jord och terrängformer”, ”Odlingslandskapet” och ”Grönstrukturer i stadsplaneringen”. I respektive avsnitt lämnas också åtgärdsförslag, både av generell natur och i form av riktade insatser mot enskilda objekt, till exempel enskilda sjöar och vattendrag som behöver restaureras. I avsnittet om Grönstrukturer i stadsplaneringen framhålls betydelsen av natur- och grönområden i anslutning till tätorter, både för vardagsmiljön och för rekreation och fritid. Vidare poängteras också att grönytorna ofta hyser såväl kulturhistoriska som ekologiska värden.

Vissa grönområden, bland annat parker och trädgårdar, är ofta bärare av betydande kulturhistoriska värden. De har även betydelse för den biologiska mångfalden genom att fungera som grönområden och spridningskorridorer. (Nässjö kommun 2004, s.35).

Naturvårdsprogrammet understryker också behovet av att samordna olika intressen inte minst runt tätorten Nässjö till exempel i relationen mellan gröonstrukturer respektive olika former av bebyggelse och infrastruktur runt staden (Nässjö kommun 2004, s.36, 38).

8.2.2 Nässjö kommun

8.2.2.1 *Översiktsplan (ÖP) Nässjö kommun*

Nässjö kommun redovisar i sin översiktsplan (Nässjö kommun 2002) befintliga Riksintressen för kulturmiljövärden och lämnar också en omfattande redogörelse för ett antal platser och områden som tidigare uppmärksammats i kommunens kulturmiljövårdsprogram (Nässjö kommun 1998) i form av byggnadsminnen (Nässjö kommun 2002, s.27), övriga kulturmiljöer (a.a., s.29) och kulturobjekt (a.a., s.39). Värdena utgörs i stor utsträckning av fornlämningar och byggnader med höga byggnadshistoriska värden, men i några fall anges också mer generella landskapshistoriska värden (a.a., s.40). De övriga kulturmiljöerna påminner i sin sammansättning i stor utsträckning om Riksintressen för kulturmiljövärden. De olika objektstyperna ges olika status som bevarandeobjekt men över lag framhåller översiktsplanen i sina rekommendationer att objekten bör bevaras, till exempel genom upprättandet av områdesbestämmelser (a.a., s.24, 37, 45). Kulturhistoriska värden

berörs också i samband med olika naturvårdsintressen, främst i samband med betes- och slättermarker (a.a., s.54). I slutet av Översiktsplanen redovisas en konflikt- och konsekvensanalys av vilken det framgår att ny bebyggelse skall regleras i fråga om utformning och lokalisering så att de inte kommer i konflikt med de intressen som redovisas i översiktsplanen (a.a., s.118).

8.2.2.2 *Fördjupad Översiktsplan (FÖP) Forserum, Nässjö kommun*

En fördjupad översiktsplan för Forserum, antagen i november 1991 (Nässjö kommun 1991b), nämner sju objekt av intresse för kulturmiljön inom det aktuella planområdet. Urvalet i översiktsplanen baserades på det vid tidpunkten rådande kulturminnesvårdsprogrammet för Nässjö kommun. De utpekade värdena består i huvudsak av byggnadsminnen, till övervägande del från andra hälften av 1800-talet, men också en fast fornlämning och Forserums tidigmedeltida kyrka (a.a., s.13). I planen nämns också de så kallade bruksdammarna. Dammanläggningarna ligger centralt placerade i förhållande till orten och har historiskt sett spelat en viktig roll för kraftförsörjningen av den lokala industrin. Dammen ingår även i ett grönområde som löper genom samhället (jfr Nässjö kommun 2011, s.35).

För Forserum anges i den fördjupade översiktsplan som redovisas 2005 (Nässjö kommun 2005) ett antal objekt av kulturhistoriskt värde antingen i form av enskilda lämningar, eller i form av sammanhängande områden. I den fördjupade översiktsplanen anges också olika värden som skall upprätthållas, till exempel en fortsatt god boendemiljö. Av programmet framgår att det omgivande landskapet fyller en viktig funktion för de boendes livskvalitet och möjlighet till rekreation. Enligt programmet skall också omgivningens kvaliteter upprätthållas genom ett långsiktigt tänkande i planeringen i syfte att undvika konflikter mellan olika intressen (a.a., s.7).

På inrådan av länsstyrelsen uppdrog Nässjö kommun år 2000 åt Jönköpings läns museum att genomföra en kulturhistorisk förstudie. Enligt offerten för arbetet från Jönköpings läns museum skulle studien peka ut områden för arkeologiska insatser vid framtida exploatering, samt ge en översiktlig bakgrund till områdets natur- och kulturmiljöer (Ämbetsarkivet, Jönköpings läns museum Dnr JLM 102/00: 00-02-28, 00-03-15). En ny kulturhistorisk förstudie diskuterades under 2006, också den med utgångspunkt i fornlämningsbilden. Kommunen konstaterar emellertid att en sådan redan hade genomförts år 2000 (Ämbetsarkivet, Jönköpings läns museum Dnr Jlm 415/06:06-11-01, 06-11-22 jfr Jönköpings läns museum 2000b).

I den kulturhistoriska förstudie som genomfördes 2000 fokuserades i första hand på förekomsten av fasta fornlämningar (Jönköpings läns museum 2000b) vilket också får tydligt genomslag i en ny fördjupad översiktsplan för Forserums tätort som antogs av kommunfullmäktige i Nässjö kommun 2011. I planen intas generellt en undvikande hållning i förhållande till de fasta fornlämningar som registrerats inom tänkta

områden för ny bebyggelse och industri. Det historiska värdet framstår som en restriktion för andra planeringshandlingar (jfr Nässjö kommun 2011, s.18).

Området är avgränsat med hänsyn till att rekreationsområdet med elljusspår skall behållas intakt. Dessutom upptäcktes i samband med den kulturhistoriska förstudien som gjordes av Läns museet under år 2000, att det fanns fornlämningar i området. Det område som nu föreslås för bostadsbyggnation ligger utanför såväl fornlämningsområdet som ianspråktaget område för rekreation. (Nässjö kommun 2011, s.14)

... föreslaget bostadsområde berörs av fast fornlämning. I den Kulturhistoriska förstudie som genomförts av Jönköpings läns museum under år 2000 pekades ett smalare område ut som fossil åkermark bestående av ett 30-tal röjningsrösen. Det innebär att ett mindre område kräver arkeologisk utredning etapp 1 och 2, innan man exploaterar. Ett alternativ är då att lämna den del av område 4 och enbart exploatera runt om, vilket med hänsyn till storleken på område 4 skulle kunna vara rimligt. En framtida utredning får visa hur området lämpligen utformas med hänsyn till detta. (Nässjö kommun 2011, s.14)

I de fall arkeologiska värden har stått i vägen för olika exploateringsintressen har detta lösts genom arkeologisk undersökning (jfr Ämbetsarkivet, Jönköpings läns museum, JLM Dnr 407/06-10-23, Jönköpings läns museum 2006, Jönköpings läns museum 2008b).

8.2.2.3 *Kulturhistorisk förstudie Nässjö*

Antikvarisk personal från Jönköpings läns museum utförde 2008, på begäran från Nässjö kommun, en kulturhistorisk förstudie inom ett område norr om Nässjö. Förstudien skulle ligga till grund för det fortsatta planarbetet och av dokumenten i ämbetsarkivet vid Jönköpings läns museum framgår att kommunen, efter möte med länsstyrelsen, efterfrågade en översiktlig analys av kulturmiljövärden som bland annat skulle svara på vilka delområden som skulle kunna kräva arkeologiska undersökningar vid en framtida exploatering (Ämbetsarkivet, Jönköpings läns museum Dnr JLM 177/08, 08-05-20). I den offert som läns museet sedan presenterar för Nässjö kommun föreslås "en översiktlig beskrivning, analys och värdering av kulturhistoriskt värdefulla kulturmiljöer" baserat på "kart- och arkivstudier [och] fältbesiktningar av kända kulturmiljöer" för att därigenom "minimera framtida konflikter och negativ påverkan på kulturmiljöer" (Ämbetsarkivet, Jönköpings läns museum Dnr JLM 177/08: 08-05-30).

Arbetet med utredningen utfördes av en arkeolog, en kulturgeograf och en byggnadsantikvarie (Jönköpings läns museum 2008a) och syftade till att ge en överblick över utredningsområdets nuvarande karaktär och vid behov också kunna utgöra underlag för miljökonsekvensbeskrivning (a.a., s.5). Empiriskt baserades arbetet på en analys av äldre kartor, kamerala källor, topografisk-antikvarisk litteratur,

hembygdslitteratur samt uppgifter ur ängs- och hagmarksinventeringen och fornminnesregistret. Inom ramen för utredningsarbetet genomfördes också en ”översiktlig fältanalys ... för att få en överblick över de utpekade områdenas nuvarande karaktär” (a.a., s.5).

I utredningen konstateras att (jfr Jönköpings läns museum 2008a, s.31):

Området kring Nässjö är rikt på fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar. Orsaken till detta är uppenbar, området har under alla tider varit attraktivt för odling och bosättning. (Jönköpings läns museum 2008a, s.6).

Förstudien är av förklarliga skäl begränsad till det av kommunen angivna utredningsområdet men av texten framgår inte om den rika fornlämningsmiljön eller den landskapshistoriska utvecklingen är ett unikt karaktärsdrag för just det här området i förhållande till omgivningen.

Ur ett kronologiskt perspektiv ligger utredningens fokus på det förmoderna landskapet, eller fram till 1800, men i rapporten berörs också yngre historiska drag i landskapet, framför allt i form av markanvändning och bebyggelse. En stor del av rapporten ägnas åt en analys av det samlade förstudieområdet som fokuserar på fornlämningsbilden (a.a., s.6ff), den historiska landskapsutvecklingen (a.a., s.12ff), förhållandet mellan historisk markanvändning och kvarvarande ängsmarker, hävdens betydelse för olika ekologiska och kulturhistoriska värden inom utredningsområdet (a.a., s.15ff) samt den samtida bebyggelsens historiska värden (a.a., s.18ff). Rapporten behandlar även kortfattat ett angränsande Riksintresse för kulturmiljövärden (a.a., s.9). Därefter följer en analys av fornlämningar, historisk markanvändning och bebyggelse (a.a., s.20) som i princip följer de områden som ursprungligen angavs i kommunens offertförfrågan (Ämbetsarkivet, Jönköpings läns museum Dnr JLM 177/08: 08-05-20).

Exploateringen av det utredda området har ännu inte fullföljts i sådan utsträckning att det går att bedöma den kulturhistoriska förstudiens betydelse. Det är dock intressant att notera att analysen av konsekvenserna för den fysiska planeringen till stor del fokuserar på fornminnen. I rapporttexten förordas visserligen aktsamhet om landskapshistoriska värden (Jönköpings läns museum 2008a, s.31f) och i åtgärdsförslagen framställs också ett önskemål om aktiv dialog för att tillvarata olika värden i en kommande exploatering av området. (a.a., s.33). Merparten av konsekvensanalysen ägnas emellertid åt en eventuell exploatering av fasta fornlämningar (a.a., s.31) och fokuseringen på fornlämningarna märks också i de förslag till skyddade områden som avgränsas i rapporten, vilka representerar ”komplexa fornlämningsmiljöer där lämningarna speglar verksamhet under förhistorisk tid och fram till medeltid” respektive områden i vilka ”den förhistoriska kärnbygden varit belägen” (a.a., s.32). På ett motsvarande sätt fokuserar också åtgärdsförslagen på en kommande antikvarisk utredningsprocess rörande de fasta

fornlämningarna enligt kulturminneslagens andra kapitel (a.a., s.33). Däremot lämnas inte några mer specifika förslag rörande de landskaps- och bebyggelsehistoriska värden som uppmärksammats tidigare i rapporten.

8.2.3 Jönköpings kommun

8.2.3.1 *Översiktsplan (ÖP) Jönköpings kommun*

Jönköpings kommuns första översiktsplan antogs 1990 (Jönköpings kommun 1990, s.3). I planen framhålls kommunens varierande natur som en tillgång för kommunens innevånare och i plantexten understryks också behovet av att värna det öppna kulturlandskapet (a.a., s.3). Vilka delar av kommunen som åsyftas är oklart men möjligen är det området kring Jönköping och Vättersänkan. Enligt programmet skall ny bebyggelse tillåtas för att tillgodose de areella näringarnas behov men beakta landskapsbilden och befintliga kulturhistoriska värden (a.a., s.12). Ett antal områden med värden för kulturmiljövården pekas ut i programmet och för dessa skall också områdesbestämmelser upprättas för att därigenom belägga ombyggnader och utvändiga förändringar med bygglövsplikt (a.a., s.12, 75). Värdena pekas ut på en karta tillsammans med andra samhällsintressen och ges en generell beskrivning i översiktsplanens första del. Mer detaljerade beskrivningar följer sedan i samband med områdesbeskrivningarna som då kortfattat tar upp olika landskapshistoriska värden, till exempel fasta fornlämningar och byggnader med historiska värden, men också rekommendationer rörande till exempel markanvändning och ny bebyggelse för att upprätthålla olika värden. På flera ställen (a.a., s.26, 36, jfr s.75) redovisas också underlag för områdesbestämmelser i anslutning till utpekade Riksintressen för kulturmiljövården (jfr Riksantikvarieämbetet 1990), till exempel Vallgårda, Norra Unnaryd och Ödestugu (jfr kapitel 4).

I den översiktsplan som fastställdes av kommunfullmäktige i Jönköpings kommun 2003 redovisas 77 kulturmiljöobjekt (Jönköpings kommun 2003, s.33, jfr Jönköpings kommun 2001) bestående framför allt av områden med bebyggelsehistoriska värden, men också några större landskapsavsnitt. Bland objekten återfinns också kommunens Riksintressen för kulturmiljövården. Riksintressen för kulturmiljövården redovisas också på en separat karta tidigare i programtexten tillsammans med övriga riksintressen (Jönköpings kommun 2003, s.17). Någon beskrivning av de Riksintressen eller kommunala intresseområden för kulturmiljövården som pekas ut i översiktsplanen lämnas emellertid inte, däremot hänvisas till tidigare kunskapsunderlag, framför allt det Kulturmiljövårdsprogram som antogs 1989 (jfr a.a., s.32, jfr Jönköpings kommun 1989). I översiktsplanen påtalas även behovet av att inventera yngre bebyggelsehistoriska värden (Jönköpings kommun 2003, s.23).

I programmet föreslås också att byggnation inom områden som definierats som kulturmiljöintressen endast bör medges för byggnader med anknytning till de areella

näringarna. Nya byggnader skall då också anpassas till landskapets karaktärsdrag. Vid behov skall det enligt översiktsplanen också upprättas lokala områdesbestämmelser för att reglera bebyggelsens utformning. I övrigt berörs inte några generella kvaliteter i landskapet. Däremot ges generella rekommendationer exempelvis angående tillkomsten av ny bebyggelse på landsbygden i syfte att värna landskapsbilden och för anpassning till lokal byggnadstradition (Jönköpings kommun 2003, s.80f). I en mer detaljerad redogörelse för planeringsförutsättningarna inom olika kommundelar (a.a., s.91-152) redovisas vidare olika kontaktytor mellan kulturhistoriska värden och andra samhällsintressen, till exempel framtida markbehov för expanderande bebyggelse. Här lämnas också olika åtgärdsförslag rörande bevarande av landskapsvärden och hänvisningar till de aktuella lagrum som hanterar den specifika frågan.

8.2.4 Trelleborgs kommun

8.2.4.1 *Översiktsplan (ÖP) Trelleborgs kommun*

I den översiktsplan som lades fram av Trelleborgs kommun 2002 lyfts kulturlandskapet fram som en tillgång för kommunens utveckling, inte minst för Trelleborg som en attraktiv stad i Öresundsregionen. Landskapet framställs då som en bärare av naturvärden och en plats för rekreation (Trelleborgs kommun 2002). Landskapets kulturhistoriska värden kommer dels till uttryck i en översiktlig indelning av kommunens yta i olika landskapstyper och dels i redovisningen av olika reservat, framför allt Riksintressen för kulturmiljövården. I översiktsplanen anges vidare att inriktningen skall vara att landsbygdens bebyggelse och grönstrukturer skall ligga till grund för utformningen av tillkommande verksamheter och bebyggelse, samt att platsens kvaliteter och sammanhang skall vara utgångspunkten för olika planåtgärder. Vidare skall landskapets historiska värden också upprätthållas genom områdesbestämmelser som successivt skall utformas för byarna inom kommunen (a.a., s.27f).

I redovisningen av kommunens riksintressen för natur- och kulturmiljövården lämnas en kortfattad skriftlig redogörelse av respektive värden inom de enskilda områdena (Trelleborgs kommun 2002, s.65ff). Kulturlandskapets värden berörs också indirekt i samband med redogörelsen för de nationella miljömålen (a.a., s.8) men i övrigt görs inte några uttalade kopplingar mellan till exempel flora och fauna i förhållande till kulturhistoriska värden (a.a., s.34, 65ff).

I översiktsplanen redovisas också en indelning av kommunens yta i olika landskapstyper. Landskapstyperna beskrivs inte närmare i programtexten (Trelleborgs kommun 2002, s.33, figur 28), men översiktsplanen understryker landskapets betydelse som identitetsskapande miljö, att det har en komplex historiskt betingad sammansättning samt att den bedömts som känslig för olika fysiska ingrepp. Av programtexten framgår att de generella värdena främst skall upprätthållas genom att

hävda landskapsbilden, dock utan att precisera vad det innebär rent konkret (a.a., s.32f). De olika landskapstyperna återkommer till viss del i den mer detaljerade programtext som beskriver olika kommundelar: staden, kustslätten och utvecklingsorterna. Beskrivningen tar till stor del utgångspunkt i de olika kommundelarnas historiska utveckling och åtföljs också av en uttryckt ambition om att i ökad utsträckning inventera och värdera kulturhistoriskt värdefulla byggnader och miljöer (a.a., s.71 - 108).

I översiktsplanen beskrivs också en inneboende konflikt mellan olika intressen i landskapet, vilka bland annat kommer till uttryck vid vindkraftsetablering, men också vid andra former av landskapsförändring.

Samtidigt finns också stora intressemotsättningar på grund av bostadsbebyggelse, turism och riksintresseområden för friluftsliv-, kulturmiljö-, natur- och totalförsvaret. Det är således svårt att inpassa stora vindkraftverk i landskapet, såväl längs kusten som på Söderslätt utöver redan uppförda verk. (Trelleborgs kommun 2002, s.107).

Några konkreta framåtsyftande förslag på hur olika intressekonflikter skall lösas lämnas emellertid inte.

En ny reviderad översiktsplan för Trelleborgs kommun redovisades 2006 (Trelleborgs kommun 2006d). Planen var en vidareutveckling av tre olika fördjupade översiktsplaner (Trelleborgs kommun 2006a, Trelleborgs kommun 2006b, Trelleborgs kommun 2006c) och tar till stora delar utgångspunkt i frågor kring infrastruktur och bebyggelse. Den nya översiktsplanen syftade också till att möta den vid tillfället rådande konjunkturen i Öresundsregionen, som bland annat skapat en efterfrågan på boende. Landskapets olika kvaliteteter framhålls i detta sammanhang som en viktig ekonomisk resurs (Trelleborgs kommun 2006d, s.2).

I översiktsplanen fastslås att natur- och kulturmiljövärden i kommunen skall skyddas, dels genom att proaktivt undvika olika planeringskonflikter kring E6 i den västra delen av kommunen, dels genom miljökonsekvensbeskrivning i samband med projekt som har en betydande miljöpåverkan. Som exempel på "[a]spekter som skall tas upp" nämns "landskapsbilden, kulturmiljö, naturmiljö" och "områden av riksintresse" (Trelleborgs kommun 2006d, s.5). Detta antyder alltså kulturhistoriskt betingade landskapsvärden också utanför avgränsade riksintresseområden. I den reviderade översiktsplanen presenteras också olika förslag på framtida utveckling av kommunens olika delar, till stor del med utgångspunkt i de befintliga byarna och förslagen anknyter på olika sätt till befintliga karaktärsdrag i de olika byarna och deras omgivning.

Miljökonsekvenserna för 2006 års översiktsplan diskuteras i en separat miljökonsekvensbeskrivning (Trelleborgs kommun 2006e). I denna konstateras att de i översiktsplanen föreslagna utbyggnadsområdena kan komma i konflikt med Riksintressen för kulturmiljövård (a.a., s.2). I miljökonsekvensbeskrivningen ställs

frågor kring hur ny infrastruktur och bebyggelse påverkar "kulturlandskapets strukturer" och kvarvarande rester av "naturmark", vilka barriäreffekter som kan tänkas uppstå samt hur förändringarna sammantaget påverkar landskapsbilden (a.a., s.6). Kulturmiljöns betydelse betonas under punkten "Landskap" (a.a., s.8) och under punkten "Natur- kulturmiljö, rekreation" nämns konflikter mellan de utredda planförslagen och riksintressen samt kulturmiljövårdens olika bevarandebestånd (a.a., s.7, 11). Senare i rapporten beskrivs olika konsekvenser för avgränsade värden för naturvärden i form av riksintressen och naturreservat (a.a., s.32-36) samt för kulturmiljövärden i form av värden inom Riksintresseområden för kulturmiljövärden (a.a., s.36) och fasta fornlämningar (a.a., s.40). Vidare beskrivs också konsekvenser för utpekade områden i ett tidigare regionalt kulturmiljöprogram (a.a., s.37) samt för de värden som pekats ut i en tidigare utredning rörande ny infart för väg E6 i västra delen av Trelleborg (a.a., s.39, jfr Malmö Kulturmiljö 2005, Trelleborgs kommun 2006f).

Miljökonsekvensbeskrivningen konstaterar att olika kulturmiljöer kommer att beröras av såväl nya vägar som en växande bebyggelse och betonar därför, med utgångspunkt i de utpekade värdena, vikten av "att mötet med jordbrukslandskapet utformas med omsorg om kulturmiljön" (Trelleborgs kommun 2006e, s.43). I rapporten ställs också det så kallade nollalternativet mot den utbyggnad som föreslås i översiktsplanen. Bland annat framhålls möjligheterna att med utbyggnadsalternativet bättre kunna möta det av enskiftet präglade jordbrukslandskapets formelement (a.a., s.41, jfr Malmö Kulturmiljö 2005). I konsekvensbeskrivningen framhålls att såväl en förändrad markanvändning som ny infrastruktur, till exempel i form av ny dragning av E6 eller en ringled, kommer att innebära negativ påverkan på landskapets värden och på områdets fasta fornlämningar (Trelleborgs kommun 2006e, s.43ff). Frågan om mötet mellan ny bebyggelse och infrastruktur respektive landskapets generella värden återkommer också under rubriken "Stads- och landskapsbild". Både utbyggnadsalternativet och nollalternativet bedöms innebära påverkan på landskapsbilden, men det förra kommer innebära påtagliga konsekvenser för övergångszonen mellan stad och land norr om staden. I rapporten framhålls också att nollalternativet, det vill säga att inte genomföra några övergripande strukturella förändringar av vägnätet, framhålls som mer estetiskt tilltalande ur ett trafikantperspektiv (a.a., s.46).

I den senaste översiktsplanen, antagen 2010 (Trelleborgs kommun 2010a) redovisas kommunens riksintressen (a.a., s.36f), utpekade regionala intressen (a.a., s.38f, jfr Länsstyrelsen i Skåne län 2008), samt naturvärden (Trelleborgs kommun 2010a, s.41). Riksintressena och de miljöer som pekats ut av det länsvisa kulturmiljöprogrammet återkommer också i översiktsplanens egen konsekvensanalys (a.a. Appendix A, s.9, 14). I likhet med tidigare översiktsplaner läggs stor vikt vid de avgränsade värdena, men programtexten antyder också ett generellt landskapligt

värde, utanför de avgränsade värdena, som bör beaktas vid till exempel vindkraftsetablering (a.a., s.142).

Åkerlandskapet och det finmaskiga vägnätet som binder samman fler än 40 levande byar ger Söderslätt dess speciella karaktär, landskapsbild och värde. (Trelleborgs kommun 2010a, s.141).

Därtill representerar enskilda fastighetsägare och boende, som upplever intrång i sina vardagsmiljöer genom buller, skuggor och förändrade vyer över landskapet, enskilda intressen. (Trelleborgs kommun 2010a, s.142)

Kommunen konstaterar också att tidigare utpekade områden för vindkraftsetablering inte kunnat upprätthållas då de förfrågningar som inkommit fördelat sig över hela kommunens yta. Ambitionen är dock, enligt programmet, att fortsättningsvis skydda särskilt känsliga landskapsavsnitt och i rapporten pekas också rekreativmiljöer, landskapsbildsavsnitt och riksintresseområden ut som områden där vindkraftsetablering inte kommer att medges. Inriktningen är också enligt kommunen att verka för så kallade gårdsvverk samt att hålla ett avstånd i förhållande till befintlig och planerad bebyggelse (Trelleborgs kommun 2010a, s.144).

8.2.4.1.1 Fördjupad Översiktsplan (FÖP) Trelleborgs kommun

Trelleborgs kommun presenterade 2006 tre fördjupade översiktsplaner för sydkusten, Trelleborgs stad samt området närmast väster om staden (Trelleborgs kommun 2006a, Trelleborgs kommun 2006b, Trelleborgs kommun 2006c). Planerna tar utgångspunkt i 2002 års Översiktsplan och återanvänder också till stora delar den tidigare texten.

I den fördjupade översiktsplanen för Sydkusten (Trelleborgs kommun 2006a) behandlas de historiska värdena främst i form av de Riksintressen för kulturmiljövården som återfinns i området (a.a., s.4) och skyddet av kulturmiljövårdens riksintressen samt av landskapsbildens framhålls som ett av flera prioriterade mål (a.a., s.7). Programtexten betonar emellertid också behovet av att skydda generella kulturhistoriska värden knutna till den traditionella kustbebyggelsen.

I övrigt är den genuina bebyggelsen i de små fiskelägena av stort värde och viktig att bevara. Boste skyddas av områdesbestämmelser och i övriga bebyggelseområden finns det detaljplaner med olika skyddsbestämmelser för den äldre bebyggelsen. (Trelleborgs kommun 2006a, s.4)

I den fördjupade översiktsplanen för Trelleborgs stad lämnas i dokumentets inledning en utförlig men generellt hållen beskrivning av stadens historia, inklusive 1990 års Översiktsplan (Trelleborgs kommun 2006b, s.3f). Kulturhistoriska värden nämns i ett kortare avsnitt om de Riksintressen för rekreation, natur- och kulturmiljövård som ligger i anslutning till staden (a.a., s.7).

Den tredje fördjupade översiktsplanen upprättades över det område strax väster om Trelleborg som berörs av en ändring av sträckning för väg E6 samt ny bebyggelse, främst i anslutning till byn Maglarp. De historiska värdena redovisas huvudsakligen i form av Riksintressen för kulturmiljövården. Värden av historiskt intresse tas i någon mån också upp i redovisningen av olika naturvårdsintressen inom det aktuella planområdet (Trelleborgs kommun 2006c, s.2 ff, 5, Trelleborgs kommun 2006f).

I de fördjupade översiktsplanerna finns en ambition att försöka kombinera olika intressen men också att lyfta fram och främja olika värden genom aktiva planeringsinsatser (jfr Trelleborgs kommun 2006a, s.2, Trelleborgs kommun 2006b, s.7).

Men vi kan också stärka kustens kvaliteter genom åtgärder som samtidigt bygger upp de samlade natur- och kulturvärdena. Det kan röra sig om investeringar i turism och rekreation, landskapsvårdande åtgärder, lokala näringsinitiativ och pedagogiska program. Natur- och kulturmiljövård handlar inte bara om att bevara vad som finns. I lika hög grad handlar det om att utveckla och nyskapa värden, speciellt på den hårt exploaterade västkusten. (Trelleborgs kommun 2006a, s.2)

Detta anknyter till ambitionen att ta tillvara kommunens natur- och kulturhistoriska värden både som sociala och ekonomiska resurser. I vilken mån detta också har fått genomslag på detaljplanenivå har emellertid inte undersökts i detta sammanhang. Fokus i planeringsunderlagen och den översiktliga planeringen tycks emellertid i första hand ligga på just de avgränsade värdena.

8.3 Projekt

Planeringen och utbyggnaden av ny infrastruktur, täktverksamhet och bebyggelse kommer här att exemplifieras med hjälp av Riksväg 32 i den östra delen av Nässjö kommun (figur 4:2). Jag kommer sedan att komplettera med exempel från andra projekt i Nässjö kommun.

8.3.1 RV 32

Utbyggnaden av riksväg 32 har pågått i etapper sedan 1980-talet och in på 2000-talet (figur 8:1). Att utbyggnadstakten har dragit ut på tiden har berott på yttre faktorer, framför allt samhällsekonomiska prioriteringar och inte utredningsarbetet i sig. Utredningsförloppet kommer här att redovisas tematiskt och i kronologisk ordning.

Utbyggnaden av vägen initierades i och med två vägutredningar och följdes av en utredningsplan för sträckorna Skullaryd–Marbäck och Bredestad–Aneby, upprättad 1993 (Vägverket konsult 1997, s.9). Jag kommer här att fokusera på sträckan

Skullaryd–Marbäck då den andra delen ligger inom Aneby kommun. Jag kommer också diskutera olika utredningar i samband med anslutningsvägar (figur 8:1).

Förutsättningarna för utbyggnaden av sträckan Skullaryd–Sunnerånga diskuterades vid två referensgruppsmöten sammankallade av Vägverket konsult i november 1996 respektive januari 1997. Vid mötena medverkade representanter för olika sektioner vid länsstyrelsen, bland annat kulturmiljövården, och för Nässjö kommun (Vägverkets arkiv 1996-11-27, Vägverkets arkiv 1997-01-28). Kulturhistoriska värden behandlades mycket kortfattat under det första mötet och då i termer av fasta fornlämningar och kulturminneslagens utredningssteg. Länsstyrelsens företrädare konstaterade bland annat att den inventering som redan gjorts (jfr Jönköpings läns museum 1996a, se nedan) var tillräcklig samt att mer skulle göras i etapp 2 (Vägverkets arkiv 1996-11-27, s.2).

Vägverket konsult upprättade en miljökonsekvensbeskrivning för sträckan Skullaryd–Sunnerånga 1997 (Vägverket konsult 1997a) som senare följdes av en arbetsplan (Vägverket konsult 1997b). I miljökonsekvensbeskrivningen uppmärksammas det öppna odlingslandskapets värden kring Sunnerånga och i utredningstexten understryks också behovet av att hålla landskapet öppet samt vikten av ett fortsatt bebott och brukat landskap. Beskrivningarna av värdena kring Sunnerånga tar utgångspunkt i tidigare utredningar och planeringsdokument så som Översiktsplan för Nässjö kommun, Länsstyrelsens inventeringar och program för natur- och kulturhistoriska värden samt Riksintressen för natur- kulturmiljövården (Vägverket konsult 1997a, s.7). Tematiskt sett behandlar miljökonsekvensbeskrivningen historiska värden i termer av fornlämningar, Riksintressen och estetiska värden i landskapet, de senare primärt relaterade till markanvändningen. I rapporten behandlas också konsekvenser för ljudnivåerna (a.a., s.16) och visuella kvaliteter, men då som en fråga om livsmiljö och inte direkt kopplat till landskapet som sådant. Däremot behandlas inte kulturlandskapets eventuella generella historiska värden och analysen av miljökonsekvenserna tar i princip enbart utgångspunkt i riksintresset för kulturmiljövården runt Solberga (a.a., s.11).

Kulturhistorisk förstudie (Jönköpings läns museum 1994a)

[Posten har ej återfunnits i arkivet]

Särskild arkeologisk utredning, etapp 1 (Dnr JLM 86/96)

96-02-06 Vägverket anholder om tillstånd att låta genomföra en arkeologisk utredning.

96-02-12 Jönköpings läns museum lämnar offert.

96-03-13 Vägverket godkänner länsmuseets offert.

96-07-30 Länsstyreslen Jönköpings län fattar beslut om särskild arkeologisk utredning, etapp 2, med hänvisning till 2 kap 11 § Lag om kulturminnen m.m. (1988:950) och fastslår att utredningen skall utföras av Jönköpings läns museum i syfte att ta reda på om fast fornlämning berörs av företaget.

Särskild arkeologisk utredning, etapp 2, (Dnr JLM 422/98)

97-11-10 Vägverket fastställer arbetsplan för Riksväg 32.

98-06-22 Vägverket erbjuder Jönköpings läns museum att lämna offert för arkeologisk utredning, etapp 2.

98-06-22 Vägverket ansöker om tillstånd för förundersökning i syfte att ta bort gravhög.

98-07-31 Jönköpings läns museum översänder offert för arkeologisk utredning, steg 2.

98-08-12 Vägverket beställer särskild arkeologisk utredning, etapp 2, enligt länsmuseumets offert.

98-09-16 Länsstyrelsen beslutar om särskild arkeologisk utredning, etapp 2, inom utpekade platser längs vägsträckningen.

01-12-12 Jönköpings läns museum översänder en reviderad offert för arkeologisk utredning, steg 2.

Arkeologisk för- och slutundersökning (Dnr JLM 538/02)

02-07-12 Länsstyrelsen Jönköpings län anmodar UV Öst att inkomma med en tid- och kostnadsberäkning. Enligt kravspecifikationen skall undersökningen genomföras i samarbete med Jönköpings läns museum.

02-08-23 Länsstyrelsen ger, med hänvisning till 2 kap 13 § Lag om kulturminnen m.m. (1988:950) ”tillstånd att undersöka och ta bort fast fornlämning”.

Figur 8:1. Det antikvariska utredningsförloppet i samband med utbyggnaden av Riksväg 32 Skullaryd-Sunnerånga återspeglad i kommunikationen mellan de olika aktörerna.

Det är svårt att avgöra hur de olika alternativen för vägdragningen som presenteras i miljökonsekvensbeskrivningen förhåller sig till områdets kulturhistoriska värden och frågan om påverkan på kulturmiljön verkar heller inte haft någon avgörande betydelse vare sig för utformningen av de olika alternativen eller för avgörandet av vägens dragning. Hanteringen av landskapets värden utgår i stor utsträckning från att vägen ligger kvar i befintligt läge i de delar som berör landskapsvärden (jfr Vägverket konsult 1997a, s.23) något som också betonas i arbetsplanen (Vägverket konsult 1997b, s.7). I de fall konflikter mellan vägen och det omgivande landskapet uppstår, hanteras dessa i form av olika tekniska lösningar, till exempel passager för att underlätta för olika djurarter att ta sig över vägen (Vägverket konsult 1997a, s.21), eller arkeologiska undersökningar för att ta bort historiska värden som faller inom den förordade sträckningen.

Utredningsgrävning krävs för att säkerställa eventuellt arkeologiskt material som annars riskerar gå förlorat. Graven norr om korsningen tas bort då vägen breddas. (Vägverket konsult 1997a, s.16).

Den enda av dessa lämningar som berörs av föreslagen vägsträckning är den södra gravhögen, som ligger precis i väglinjen och som kommer att tas bort om vägen byggs. Förundersökningen utförs innan vägbygget startar. (Vägverket konsult 1997a, s.21)

Vägen breddas österut förbi det möjliga boplatsläget. Etapp II-utredning skall genomföras genom Länsmuseets försorg (Vägverket konsult 1997a, s.23)

Ett så kallat tidigt samråd för Riksväg 32 hölls i augusti 2001 med företrädare för Vägverket Region Sydöst, Vägverket Konsult och Länsstyrelsen i Jönköping. Den sena tidpunkten för samrådet förklaras enligt mötesprotokollet mot bakgrund av de nya krav som införts i samband med Miljöbalken. Landskapets kulturhistoriska värden diskuterades i samband med frågan om eventuell arkeologisk utredning men berördes inte i övrigt (Vägverkets arkiv 2001-08-24).

De arkeologiska utredningar som utfördes inför vägbyggnationen genomfördes av Jönköpings läns museum, medan den avslutande arkeologiska undersökningen genomfördes av Riksantikvarieämbetets UV-kontor i Linköping. Arkeologisk personal från Jönköpings läns museum genomförde också en kulturhistorisk förstudie för sträckorna Skullaryd - Bredestads kyrkby och Marbäcks kyrkby - Säby i Nässjö, Aneby och Tranås kommuner, 1994. Den kulturhistoriska förstudien baserades då på information från fornminnesregistret, arkivmaterial, tidigare antikvariska utredningar samt ett av länsstyrelsen tidigare utgivet bevarandeprogram för odlingslandskapets natur- och kulturvärden (Jönköpings läns museum 1994a, s.5f). I förstudien konstateras att vägområdet påverkar utpekade bevarandebestånd i odlingslandskapet (a.a., s.7) samt riksintressen för kulturmiljövården (a.a., s.9). Rapporten ger också generellt sett uttryck för ett brett kulturmiljöperspektiv där landskapet betraktas som en historisk miljö, sammansatt av flera olika tidsskikt i form av mer eller mindre välbevarade preparat. I förstudien föreslås fortsatta antikvariska insatser i form av arkeologisk utredning i syfte att

ge ytterligare information om utbredningen av fasta fornlämningar inom planområdet samt möjliggöra en dragning av vägen som i så liten utsträckning som möjligt skadar kulturmiljön. (Jönköpings läns museum 1994a, s.11)

I nästa steg genomfördes 1996 en särskild utredning steg 1 för kortare delsträckor av den totala sträckningen Skullaryd–Bredestad. Här redovisas utredningsförloppet för sträckan Skullaryd–Sunneränga. I Länsstyrelsens beslut om arkeologisk utredning steg 1 fastställdes att den skulle syfta till att ”ta reda på om fast fornlämning berörs av företaget” (Ämbetsarkivet, Jönköpings läns museum Dnr JLM 86/96: 96-07-30).

Enligt utredningsrapporten skulle syftet att ”fastställa förekomst av fornlämning[ar]” uppnås genom en

genomgång av fornminnesregistret, utredningar, sammanställningar och relevant litteratur som berör planområdet samt en analys av historiskt kartmaterial och arkivmaterial (Jönköpings läns museum 1996a, s.1).

Vidare genomfördes också en fältinventering inom det planerade exploateringsområdet (Jönköpings läns museum 1996a, s.1). Kartanalysen inriktades mot äldre förhållanden före genomförandet av Laga Skifte och i analysen identifierades potentiella fornlämningar i form av fossil tegstruktur, men också lämningarna efter en skvaltsåg och en dammvall som troligen kan dateras till 1800-talet (a.a., s.4, 6). I utredningen noterades vidare att den tänkta vägdragningen inverkar på Riksintresse för kulturmiljövården samt värden som uppmärksammats vid tidigare inventering av natur- och kulturhistoriska värden i jordbrukslandskapet (a.a., s.3). I rapporten identifierades sju tidigare kända fasta fornlämningar, två sentida bebyggelselämningar, samt 10 tidigare okända potentiella fornlämningar av varierande slag och datering, inom och i anslutning till exploateringsområdet (a.a., s.9 Tabell 1).

Nästa utredningssteg initierades i och med en offertförfrågan från Vägverket rörande arkeologisk utredning, etapp 2, som sedan genomfördes 2002. I samband med utredningen upptogs sökschakt i anslutning till fyra av de områden (nr 1, nr 4, nr 9, nr 10) som pekats ut i det första utredningssteget (Jönköpings läns museum 2002, s.5, jfr Ämbetsarkivet, Jönköpings läns museum JLM Dnr 422/98:01-12-12). I rapporten föreslås att de utpekade objekten avskrivs utan några ytterligare antikvariska åtgärder. Däremot föreslås fortsatta antikvariska åtgärder i anslutning till ett annat av de objekt som uppmärksammats i tidigare utredning (Jönköpings läns museum 2002, s.8, jfr Jönköpings läns museum 1996a). Objektet, en skärvstenshög, blir sedan, tillsammans med kolningslämningar, föremål för ytterligare utredning steg 1 samt förundersökning av personal från Riksantikvarieämbetets UV-kontor i Linköping (Ämbetsarkivet, Jönköpings läns museum Dnr JLM 538/02:02-07-12, Riksantikvarieämbetet UV-Öst 2003, jfr Ericsson 2004a).

8.3.2 Utredningsprocessens generella drag

Förloppet vid Riksväg 32 är i det stora hela representativt för de planeringsprojekt som genomförts inom Nässjö kommun, förutom i fråga om projektets genomförandetid, som för Riksväg 32 var förhållandevis långt. Beskrivningen av processen inom Riksväg 32 kommer nu att kompletteras med enskilda exempel från andra exploateringsprojekt i området. Ytterligare exempel från samma område har också tagits upp i samband med diskussionen kring den antikvariska hanteringen av fossil åkermark (avsnitt 7.2.3).

I de fall det handlar om vägprojekt har arbetet inletts med en teknisk förstudie kring vägen samt en miljökonsekvensbeskrivning som sedan ligger till grund för fastställandet av arbetsplan. I några fall har också en kulturhistorisk förstudie genomförts för det område som omfattas av projektet. Förstudien har då som regel syftat till att ge en bild av områdets förutsättningar och har ofta anlagt ett brett perspektiv (jfr Jönköpings läns museum 1996b, s.1) men har i flera fall kommit att fokusera på fornlämningsbilden (jfr a.a., s.3). Den kulturhistoriska förstudien har sedan följts av en särskild arkeologisk utredning. I flera fall är det emellertid den arkeologiska utredningen som har utgjort det först stadiet i den antikvariska processen.

I länsstyrelsens beslut betonas att utredningarna tar stöd i Kulturminneslagen och utredningarna initieras, till skillnad från de kulturhistoriska förstudierna, av länsstyrelsen (jfr Ämbetsarkivet, Jönköpings läns museum Dnr JLM 319/93:93-05-13, 93-06-24) som också fastställer utredningsprojektets förutsättningar. Detta kan exemplifieras med länsstyrelsens utlåtande rörande särskild arkeologisk utredning etapp 1 i samband med utbyggnaden av väg 964 mellan Flisby och Sunneränga.

Utredningen – som skall genomföras av Jönköpings läns museum – behövs för att ta reda på om fast fornlämnning berörs av vägföretaget. (Länsstyrelsen i Ämbetsarkivet, Jönköpings läns museum, Dnr JLM 118/97:97-04-14, s.1).

I de fall som undersökts är det som regel inte så stor skillnad på en kulturhistorisk förstudie och en arkeologisk utredning, annat än i geografisk omfattning och upplösning. Den kulturhistoriska förstudien och den arkeologiska utredningen är, i fråga om material och frågeställningar, ofta till förvillelsen lika. I likhet med de kulturhistoriska förstudierna har också de särskilda arkeologiska utredningarna som regel anlagt ett relativt brett perspektiv både i fråga om källmaterial och tematisk och kronologisk omfattning i landskapet. Den arkeologiska utredningen kan till exempel, i likhet med den kulturhistoriska förstudien, omfatta byråmässig granskning av exploateringsområdet baserat på inventeringar, fornminnesregister, bevarandeprogram för odlingslandskapets natur- och kulturvärden, kulturhistoriska utredningar samt litteratur (jfr Jönköpings läns museum 1994b, Jönköpings läns museum 1995, s.5f, Jönköpings läns museum 1997, s.5, Jönköpings läns museum 1999, s.5f, Ämbetsarkivet, Jönköpings läns museum Dnr JLM 254/00:00-07-17). I flera utredningar märks emellertid samtidigt ett tydligt fokus på fasta fornlämningar (jfr Ämbetsarkivet, Jönköpings läns museum Dnr JLM 726/92: 92-11-30, Jönköpings läns museum 1994c, Jönköpings läns museum 1996c). Att fokus riktas mot fasta fornlämningar i den särskilda arkeologiska utredningen enligt Kulturminneslagen är kanske inte så konstigt, men intressant nog intar fornlämningarna en central position som kulturhistoriskt intresse både i miljökonsekvensbeskrivningarna och i de kulturhistoriska förstudierna (jfr Jönköpings läns museum 1995, Jönköpings läns museum 1996b, Jönköpings läns museum 1996c, Ämbetsarkivet, Jönköpings läns

museum Dnr JLM 726/92:92-11-30, Dnr JLM 250/94:93-09-22, 94-11-25, Dnr 20/97:[odaterad], Dnr 493/97:98-05-08, Dnr JLM 415/06:06-11-01).

I arkivmaterialet utgör det historiska värdet ett av flera olika intressen tillsammans med till exempel trafiksäkerhet, vattenkvalitet, friluftsliv och naturvård (jfr Ämbetsarkivet, Jönköpings läns museum Dnr JLM493/97:98-05-08). Detta kan illustreras genom följande utdrag ur protokollet från ett möte med olika intressenter kring Riksväg 32, 2001.

§12 ordföranden redogör för tidsplanen för vägprojektet, 2001: Nödvändiga beslut fattas: tillstånd för markavvattning, samråd beträffande upplag, beslut om betydande miljöpåverkan beträffande omgrävningar av Vibäcken. 2002: vattendom, arkeologi, avverkning av skog, revidering av bygghandlingar, 2003: Avverkning av skog under vintern, byggstart maj 2003. Vägbygget klart hösten 2004. Därefter förklarade Birger mötet avslutat och tackade för visat intresse. (Vägverkets arkiv 2001-08-24)

Den samlade analysen av utredningsmaterialet visar också att landskapets historiska och estetiska värden ofta har förhållandevis svårt att hävda sig (jfr Jönköpings läns museum 1996c, s.6, Vägverket konsult 1997a, Vägverket konsult 1997b, s.4). Detta framgår också i miljökonsekvensbeskrivningen där trafiksäkerhetsaspekterna lyfts fram som den avgörande frågan i valen mellan utredningens olika alternativ.

Alt. 1 tillgodoser trafiksäkerhetsaspekter bättre och intrånget i riksintresset [naturmiljö] har av alla parter ansetts acceptabelt varför detta alternativ valts för vidare projektering (Vägverket konsult 1997a, s.9)

I den antikvariska utredningsprocessen märks också en tydlig uppdelning i värderingen av olika slags fornlämningar (jfr avsnitt 7.2.3) samtidigt som det också finns en påtaglig skillnad i fokus under olika delar av det samlade antikvariska arbetets gång. Som regel präglas projektens inledande faser av ett uttalat helhetsperspektiv uttryckt vid till exempel referensgruppsmöten och i offerter, beslut samt rapporter från utredningar och förstudier (Jönköpings läns museum 1996b, s.3, Ämbetsarkivet, Jönköpings läns museum, Dnr JLM 118/97:98-04-14, Jönköpings läns museum 1999, s.5). Vid de senare delarna i den antikvariska processen, det vill säga arkeologiska förundersökningar och slutundersökningar, ligger fokus nästan uteslutande på enskilda avgränsade objekt i form av traditionella fasta fornlämningar så som förhistoriska gravar och boplatzlämningar.

I de undersökta fallen har det arkeologiska utredningsarbetet genomförts efter det att sträckningen av den aktuella vägen fastställts. Sammantaget innebär detta att det antikvariska perspektivet kommer in sent i planeringsprocessen, något som i sin tur också ger mycket begränsade möjligheter att påverka projektets utformning. Detta gäller också de kulturhistoriska förstudier som undersökts.

8.4 Det historiska värdets betydelse och funktion

Avgränsningens funktion kan belysas med utgångspunkt i hur olika värden uppmärksammas i planeringsprocessen, av vem olika värden tillvaratas samt vilka andra mål och syften som också uppnås. Med utgångspunkt i de empiriska exempel som redovisats ovan (avsnitt 8.2 - 8.3) kommer jag nu att försöka peka på några principiella förhållanden i relation till avhandlingens övergripande syfte och tematik, det vill säga det funktionella förhållandet mellan avgränsning och tillgängliggörande. Utredningsprocessen pekar emellertid också på ytterligare en dimension, nämligen den närmast institutionaliserade relationen mellan strategiskt helhetsperspektiv och operativ precisering.

För att kortfattat återknytta till planerings- och miljövårdssystemets förutsättningar (kapitel 5) är de utredningar som genomförs med stöd i Kulturminneslagen respektive Miljöbalken inordnade i två olika men intimt sammankopplade juridiska och administrativa system. Det ena systemet, representerat av till exempel fasta fornlämningar och naturreservat, utgörs av de olika rumsligt avgränsade intressen som föreligger i form av olika inventeringar och kunskapsöversikter. Det andra systemet utgörs av utredningar och konsekvensbeskrivningar. Utredningarna är, oavsett dess juridiska och administrativa hemvist, hierarkiskt strukturerade så tillvida att de gradvis rör sig från en övergripande generell nivå mot en allt högre grad av precisering. Ur ett processperspektiv framträder ett tydligt mönster där det breda perspektivet framför allt förekommer i projektets inledningsfas för att sedan smalna av och bli allt mer rumsligt och kronologiskt preciserat allt eftersom projektet fortgår. En principiellt likartad ordning kan också skönjas i den del av planeringssystemet som här representeras av intresseavgränsningarna, men då i spänningsfältet mellan generella policybeslut och strategiska viljeinriktningar respektive den konkreta avgränsningen av enskilda värden.

Rörelsen mellan helheten och objektet, liksom mellan det generella och det specifika, har i detta sammanhang en retorisk dimension som bidrar till att ge det moderna planeringssystemet dess politiska legitimitet. Den samlade utredningsprocessen blir ett sätt att i slutändan legitimeras ett mycket begränsat urval av värden såväl som ett begränsat inflytande i planeringsprocessen. Den samlade utrednings- och planeringsprocessens val och prioriteringar framstår samtidigt som legitima genom att fylla de formellt ställda kraven på vetenskaplighet och rationalitet. Planeringssystemets funktionella uppbyggnad kan därmed beskrivas med utgångspunkt från två olika, men varandra sammankopplade, element: skärningspunkten mellan det generella och det specifika samt utestängandet och medgivandet.

8.4.1 Skärningspunkten mellan det specifika och generella

Landskapet har under 1990- och det tidiga 2000-talet fått ett betydligt större utrymme i det samlade plansystemet, både som generellt värde och som sektoriellt intresse. Detta har inneburit att definitionen av vad som utgör ett historisk värde blivit betydligt bredare, både ur ett tematiskt och kronologiskt perspektiv (jfr Antonsson 2003, Antonsson 2011). Utvecklingen kan också ses i relation till en generell strävan om ökat helhetsperspektiv i de senaste 100 årens utveckling av den moderna miljö- och kulturmiljövården (kapitel 3). Om detta verkligen har lett till ett ökat helhetsperspektiv kan emellertid diskuteras och genomslaget är också beroende av det samtida samhällets behov och önskemål (jfr Wetterberg 1992). Det är heller inte självklart att helhetsperspektivet per automatik får ett konkret genomslag i den faktiska planeringsprocessen.

Kulturgeografen Ådel Franzén har tidigare studerat tillkomsten och utvecklingen av Riksintressen för kulturmiljövården och har då visat att det i arbetet med kultur- och landskapsvärden i den Fysiska riksplaneringen (FRP) under 1960-talet fanns ett tydligt bygde- eller landskapsperspektiv som tog sig uttryck i avgränsningar av större geografiska områden. Dessa större och tematiskt enhetliga områden kontrasterar tydligt mot de Riksintressen för kulturmiljövården som sedan skulle komma att fastställas under 1980-talet (figur 3:3). De senare var då dels betydligt mindre till ytan och dels ofta sammansatta av enskilda objekt utan någon tydlig inbördes historisk koppling (Vestbö-Franzén 2010). En tolkning av det historiska förlopp som beskrivs av Franzén skulle kunna vara att de större områden som avgränsades enligt FRP inte fungerade i förhållande till en planeringsdiskurs som förutsätter väl avgränsade värden (jfr Rudebeck 2010, Riddersporre 2010).

Förhållandet mellan objekt och helhet kan också illustreras i det material som redovisats ovan. I utredningsmaterialet finns till exempel flera goda exempel på kronologiska och tematiska ansatser som på olika sätt fångar landskapet ur ett mer övergripande helhetsperspektiv och som också skulle kunna ge förutsättningar för att hantera dess kvaliteter i planprocessen. Analyserna har då omfattat olika slags källmaterial, breda kronologiska perspektiv liksom olika aspekter av landskapet som samlad miljö, till exempel estetiska kvaliteter. Ett återkommande drag i de utredningar och planer som undersökts är emellertid att de olika försöken till helhetsperspektiv inte kommit att omsättas i konkreta förslag. De avgränsade objekten har alltså kommit att ges en dominerande position.

Vid sidan av en gradvis rumslig begränsning går det också att skönja en tematisk och kronologisk inskärpning under planeringsprocessens gång då det i första hand är traditionellt etablerade fornlämningar som blir föremål för arkeologiska undersökningar. Potentiellt yngre lämningsskategorier, till exempel röjningsröseområden, blir visserligen föremål för arkeologisk utredning och undersökning, men då som regel i ett tidigt skede i den antikvariska processen. I de

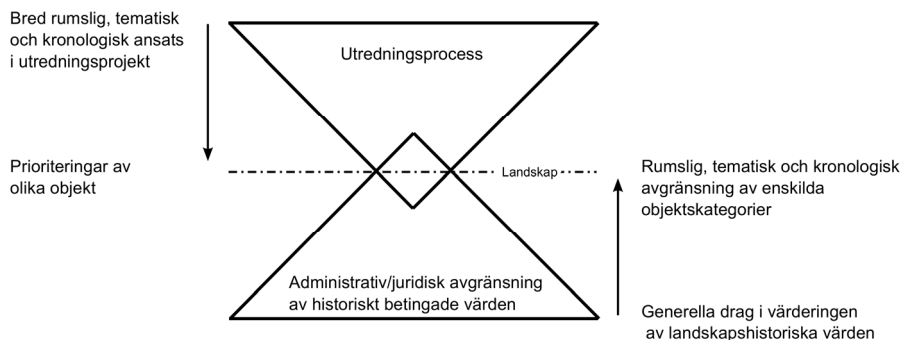
fall som studerats här har de arkeologiska undersökningar som genomförts i praktiken begränsats till förhistorisk tid. Att yngre lämningar efter markanvändning och bosättningar har svårt att hävda sig som undersökningsobjekt i samband med uppdragsarkeologiska undersökningar har också konstaterats tidigare (jfr Anglert & Knarrström 2006, Lorentzon 2009). Arkeologen och kulturgeografen Fredrik Engman har i en diskussion kring registreringen av komplexa historiska lämningar pekat på hur det i värderingen av yngre historiska lämningar i praktiken har kommit att uppstå ett fornminnesregistrets a- och b-lag (jfr Engman 2004, s.36ff). En liknande uppdelning kan också sägas gälla planeringsprocessen.

Ur ett sektorsövergripande perspektiv är det också intressant att notera att fornlämningarna ges en förhållandevis framskjuten plats också i utredningsformer och reservatsformer som inte sorterar under fornminneslagstiftningen i direkt mening, till exempel i så kallade kulturhistoriska förstudier och i miljökonsekvensbeskrivningar eller kommunal planering. Generellt förefaller också historiska värden kopplade till generella drag i till exempel bebyggelsestruktur och markanvändning ha svårt att göra sig gällande i planerings-sammanhang (jfr Stjernqvist 1993). I de fall olika generella värden omnämns ges heller inte några förslag på hur konflikterna skall lösas, vare sig i den kommunala planeringen eller i samband med exploateringsprojekt. Betraktat ur ett processperspektiv blir det därför tydligt att lösningarna, i fråga om anpassning eller undersökning, kretsar kring enskilda objekt samtidigt som landskapet som helhet inte får något konkret genomslag i utformningen av olika planer.

En förklaring är naturligtvis Kulturminneslagens dominerande ställning och dominansen av en arkeologisk diskurs i synen på vad som utgör ett historiskt värde. Arkeologins dominans gör således att ett stort antal värden, som inte omfattas av vad som närmast skulle kunna beskrivas som en arkeologisk blick, tenderar att gå förlorade. Förklaringen bör emellertid inte enbart sökas i arkeologins eller arkeologernas dominans utan också i den sektoriella uppdelningen mellan olika intressen. Det historiska värdet blir då något som hanteras och värderas inom den antikvariska sektorn.

Som redan konstaterats är övergripande landskapshistoriska analyser och breda ansatser inte ovanliga i det undersökta materialet men får som regel inte några reella genomslag i planeringsprocessen. Syftet verkar snarast i flera fall ha varit att ge en bakgrund till de avgränsade värdena. Då urval och hantering av de enskilda objekten, genom direkt hänvisning eller enbart genom att ingå i samma textmässiga sammanhang, tar utgångspunkt i de inledande analyserna, kommer den breda ansatsen i inledningsfasen, enligt det moderna planeringssystemets logik, att bidra till att legitimera smala insatser i projektets slutfas. Det breda perspektivet i utredningens inledande skede och det väl avgränsade värdet i dess slutskede kan på så sätt sägas arbeta tillsammans. Spannet mellan inledande helhetsperspektiv och utfallet i form av utpekade objekt kommer därigenom också att ge legitimitet åt den planerade

förändringen. Det samma kan också sägas gälla i relationen mellan strategiska mål rörande kulturhistoriska värden respektive den konkreta tillämpningen på taktisk och operativ nivå. I den skärningspunkt som uppstår mellan den administrativa avgränsningen och utredningsprocessen blir det därmed möjligt att hävda helhetsperspektiv och objektsperspektiv på samma gång (Figur 8:2).

Figur 8:2. Modell över de båda planeringssystemens skärningspunkter. Trianglarna beskriver skärningspunkten mellan den administrativa avgränsningen av historiskt betingade värden (fasta fornlämningar, naturreservat, riksintressen) och de prioriteringar som görs i samband med olika former av utredningar (tex KML 2 kap).

8.4.2 Utestängande och medgivande

Genom att upptas i till exempel kommunernas översiktsplaner och genom att integreras i olika utredningsprojekt kan historiska värden bli en del av samhällets resurshantering. På ett plan handlar det naturligtvis då om att skydda olika intressen men avgränsningen frigör samtidigt omgivningen för andra ändamål (jfr Nyström 1999, s.72ff), till exempel rationell markanvändning i form av modern bebyggelse och infrastruktur. De historiska värdena kommer därmed också att på ett mycket konkret sätt jämföras med andra planerings- och miljövårdsintressen, till exempel bullerzoner och vattenskyddsområden. Detta blir särskilt tydligt på de kartor där natur- och kulturmiljövårdens intressen redovisas tillsammans med andra samhällsintressen och restriktioner (Figur 8:2.). I några fall, till exempel i Jönköpings kommuns översiktsplaner, berörs också potentiella konflikter mellan olika historiska värden och den enskilda kommunens planläggning. Det handlar med andra ord om att etablera ett handlingsrum i förhållande till olika värden. Bevarandet kan således bli en del i en större förändringsstrategi (jfr Wästfelt 2003, s.312). Det historiska värdet framstår därmed som en negativ resurs, eller en barriär, som måste undvikas, överkommas eller undanröjas.

Den arkeologiska utrednings- och undersökningsprocessen blir därmed snarast ett sätt att tillgängliggöra en landskaplig resurs. Detta är också något som kommer till uttryck i den administrativa kommunikationen i utredningsprocessen.

Tillskapa tomtmark för fortsatt företagsetablering (Nässjö kommun i Ämbetsarkivet, Jönköpings läns museum Dnr JLM 257/91:91-06-18)

Kommunen kommer att exploatera området närmast Eksjövägen i en första etapp och detta område kommer säkert att räcka några år framöver. Kommunala medel för exploateringen av området närmast Jönköpingsvägen föreligger inte förrän 1994-1995 (Nässjö kommun i Ämbetsarkivet, Jönköpings läns museum, Dnr JLM 584/91:91-11-29)

Vi hoppas också att ni kan gå vidare med nästa undersökningsområde som det visar sig nödvändigt. Planärendet är mycket akut då det företag som behöver ny industritomt är mycket expansivt och måste snarast komma in i större lokaler. Vi ser med tacksamhet fram emot er snabba hantering av ärendet. (Nässjö kommun i Ämbetsarkivet, Jönköpings läns museum Dnr JLM 663/99:00-02-08).

Detta perspektiv verkar finnas mer eller mindre uttalat även bland kulturmiljövårdens företrädare (jfr Ämbetsarkivet, Jönköpings läns museum Dnr JLM 663/99:99-12-23). I en promemoria från en antikvarie vid Jönköpings läns museum till Statens Vägverk författad 1976 framställs fornlämningen som ett hinder som undanröjts för att bereda plats för modern markanvändning.

Med dessa preliminära uppgifter tackar vi för gott samarbete och åsen kan nu utan antikvariskt hinder exploateras (Ämbetsarkivet, Jönköpings läns museum Dnr JLM 91/76:76-11-15)

På ett liknande sätt låter också Jönköpings läns museum meddela att "inga hinder föreligger för fortsatt exploatering" efter utförd utredning (Länsstyrelsen Jönköpings län i Ämbetsarkivet, Jönköpings läns museum Dnr JLM 548/90, 91-05-31).

Bilden av den antikvariska utredningen som ett sätt att tillgängliggöra ett rum, förstärks också av att resultaten från de utredningar som genomförts inte har fått några återverkningar på det enskilda projektets genomförande. Detta kan framstå som märkligt då flera av utredningarna har haft som uttalat mål att minska påverkan på landskapets kulturhistoriska värden. Den roll utredningen spelar måste naturligtvis vägas i förhållande till det enskilda projektets förutsättningar. Som framförts i föregående avsnitt har det arkeologiska utredningsarbetet utförts i ett läge i planprocessen när det finns relativt lite utrymme för anpassning. Det har därför i flera fall varit svårt att hävda kulturhistoriskt betingade värden i förhållande till andra samhällsintressen. Till detta kommer att exploateringen dessutom endast berört en mindre yta, till exempel vid täktverksamhet eller vid modifiering av befintlig väg. Detta gäller inte minst i övergången mellan stad och land där handlingsalternativen

ofta tycks vara små. Även i dessa fall bidrar den antikvariska utredningen till den totala utredningsprocessens legitimitet.

Både i fallet med den fysiska planeringen och med infrastrukturplaneringen framstår det antikvariska utredningsarbetet främst som en form av kompensationsåtgärd för att möjliggöra projektets genomförande. Enligt statsvetaren Sofie Storbjörk kan ett planeringsprojekt tillskrivas en tydlig kommunikativ och retorisk dimension, som ett sätt att förankra och genomdriva ett förändringsprojekt (Storbjörk 2001, s.79). Riksantikvarieämbetet har tidigare, i en utvärdering, också pekat på det tidiga samrådet som en förklaring till den generellt sett låga andelen överklaganden av beslut enligt kulturminneslagens andra kapitel (Riksantikvarieämbetet 2009, s.15). Utredningens syfte skulle, ur ett processperspektiv, kunna sägas vara att försöka identifiera, beskriva och analysera det aktuella projektets tekniska och miljömässiga förutsättningar och konsekvenser. Beskrivningen stämmer också väl in på hanteringen av de historiska värdena och då kanske framför allt den arkeologiska utredningen som utgör ett första led i en process i vilken de lämningar som ligger i vägen slutligen också kan tas bort. Genom sin vetenskapliga legitimitet erbjuder till exempel den antikvariska arkeologin ett sätt att identifiera och välja ut intressanta historiska objekt men också en metod för att på ett legitimt sätt ta bort och undanröja dessa i det fall de utgör ett hinder. Utredningen blir därmed en formalitet, en station som närmast rituellt skall passeras på vägen mot målet, men utan några större konsekvenser.

Vid sidan om en rumslig uppdelning bidrar framställningen av planeringsunderlag i form av utredningar och rapporter till en uppdelning mellan olika aktörer. Perspektivet anknyter därmed till den implicita respektive explicita historieskrivning som beskrivits ovan (kapitel 6). Underlagsmaterialet skulle också kunna beskrivas som en slags ställföreträdande expertis, som så att säga ersätter närvaron av faktisk antikvarisk kompetens. Genom kontrastverkan mot det omgivande landskapet förstärks intrycket av ytan som ett historiskt sammanhang. Avgränsningen av det bevarade värdet, eller utpekandet av värden inom ett utredningsområde, bidrar också till att förstärka den inre logiken i värderingen av en enskild yta.

Konflikten mellan det historiskt betingade värdet och andra samhällsintressen kommer till uttryck i en teknisk eller ekonomisk lösning, till exempel genom en alternativ lokalisering, olika kompensationsåtgärder eller genom ekonomisk ersättning för intrånget. Ekonomiseringen av värden märks till exempel i uppdragsarkeologins administration. Den arkeologiska undersökningen är föremål för ett upphandlingsliknande förfarande och vid sidan av utredningsområdets faktiska förutsättningar ges förutsättningarna också av den kravspecifikation som anges av länsstyrelsen och av den offert som lämnas av den potentiella utföraren. Därtill förmedlas det antikvariska arbetet i termer av dagsverken, maskinkostnader, tariffer per undersökt ytenhet och andra utgiftslag. Detta förstärker bilden av fornlämningen som ett hinder och en samhällsekonomisk belastning.

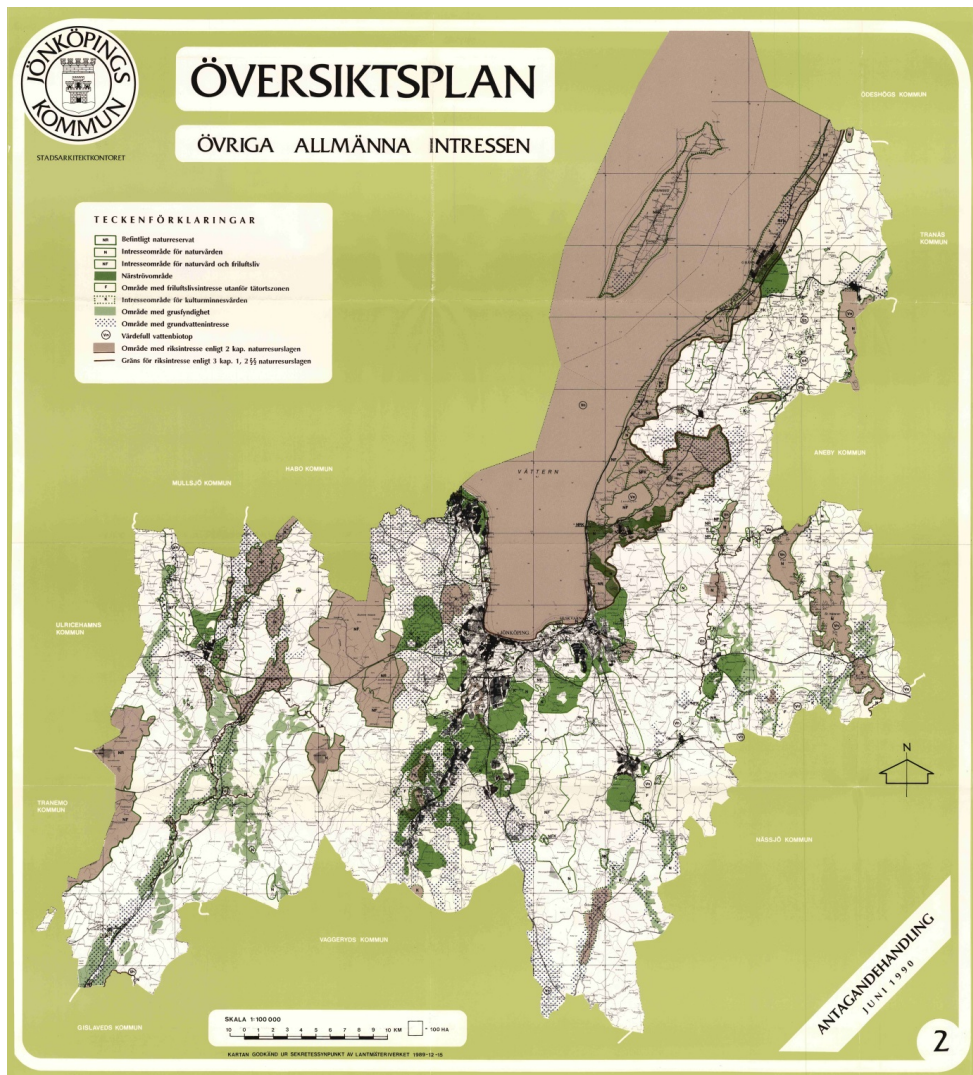
I enlighet med fördiskussion ... förutsätter vi att kostnaden för undersökningen blir låg (Nässjö kommun i Ämbetsarkivet, Jönköpings läns museum 584/91:91-06-14)

Perspektivet återfinns också i den statliga offentliga utredning rörande uppdragsarkeologin som presenteras 1992.

Att i största möjliga utsträckning undvika ingrepp i fasta fornlämningar är nämligen det effektivaste sättet att hålla nere arkeologikostnaderna i samhället. (SOU 1992:137, s.12)

Det enda syfte en arkeologisk undersökning har för exploatören är att lösa det statliga servitut som en fornlämning utgör (SOU 1992:137, s.13).

På ett liknande sätt skulle man också kunna säga att även andra värden i landskapet blir föremål för en ekonomisk värdering i samband med olika planerings- och utredningsåtgärder. Detta märks kanske tydligast i samband med miljökonsekvensbeskrivningar där flera olika alternativ och olika sektors intressen kan jämföras i ett gemensamt dokument och ges en gemensam prissättning. Kulturminneslagens och Miljöbalkens kompensationsåtgärder skulle då kunna förstås som en prissättning av olika värden där kostnaderna för olika insatser, i form av arkeologisk utredning och undersökning, ekodukter, säkrad vattenkvalitet och trafiksäkerhet, kan ställas mot varandra. Kostnaden som metod för att tillgodose eller kompensera olika intressen tar utgångspunkt i och möjliggörs av den sektoriella uppdelningen och det sätt som den formaliseras i lagstiftningen och den administrativa praktiken. Uppställningen av olika sektoriella värden, som värderas ekonomiskt, innebär emellertid att sambanden mellan olika intressen riskerar att gå förlorade. Omsättningen av landskapets dimensioner i kvantifierbara objekt innebär helt enkelt att helheten riskerar att gå förlorad. Avgränsningen innebär också att kontakten, eller konflikten, mellan olika intressen kommer att undvikas. Planeringsåtgärden blir en fråga om att undvika snarare än att konfrontera och finna godtagbara kompromisser.

Figur 8.3. Allmänna intressen enligt Översiktsplanen för Jönköpings kommun. I kartan redovisas intressen för kulturmiljövärden tillsammans med intressen för friluftslivet och naturvärden, vattenskyddsområden samt grusfyndigheter.

8.5 Diskussion

Syftet med den undersökning som redovisats i detta kapitel har varit att lyfta fram strukturella drag i hanteringen av historiskt betingade värden i plan- och miljövårdssystemet. Generellt sett finns det flera exempel på rumsliga, tematiska och kronologiska helhetsperspektiv i såväl den kommunala planeringens planer som i de utredningar som produceras i samband med olika exploateringsprojekt. I praktiken är det emellertid nästan uteslutande enskilda objekt och avgränsade ytor som får genomslag i processen och frågan om helhetsperspektiv måste därför bedömmas i relation till den samlade planeringsprocessen. Ett genomgående drag är att helhetsperspektivet finns närvarande i planeringens inledande faser eller på översiktlig nivå men att det sedan inte omsätts i konkreta åtgärder. Ställt i relation till planeringssystemet i sin helhet utgör de historiska värdena ett slags barriärer, ur ett tidsgeografiskt perspektiv en slags lokal ordningsficka (se avsnitt 2.4, 4,5), som reglerar eller utestänger förändringar men som också bidrar till att frilägga ytor för exploatering i det omgivande landskapet. Paradoxalt nog innebär systemet med kompensationsåtgärder att de värden som avgränsats snarast blir en fråga om kostnader. Beträffande kulturmiljövårdens värden kan förklaringen, åtminstone delvis, sökas i Kulturminneslagens utformning och arkeologins dominerande ställning, internt inom kulturmiljösektorn och externt i förhållande till andra sektorer. En annan förklaring är att de utredningar och planer som undersökts ofta har genomförts i ett relativt sent skede sett till det totala exploateringsförloppet, till exempel efter det att exploateringsytan fastställts.

I nuvarande praxis är det därför tveksamt om de arkeologiska värdena har fått någon särskilt stor betydelse för genomförandet av olika exploateringsprojekt, åtminstone när det gäller större projekt. Det är emellertid viktigt att framhålla att det finns exempel där exploateringsintresset har anpassats med hänsyn till kulturhistoriskt betingade värden, även om de inte har förekommit i det material som undersökts här. Vägsträckningar och annan infrastruktur anpassar sig till exempel i förhållande till landskapets historiska betingelser i dess mjuka svängar kring tätorter och mindre samhällen (jfr Riddersporre 2010). Liknande tendenser kan också anas i områden med naturreservat, Riksintressen och andra sedan tidigare kända värden som tillsammans får en avstyrande effekt. Om detta beror på en aktsamhet om olika värden eller om det är en budgetfråga får tills vidare lämnas öppet.

Hanteringen av de historiska värdena i planprocessen utgör ett tydligt exempel på den uppdelning mellan en explicit och en implicit historisk dimension som diskuterats tidigare (se kapitel 6). I plandokumentet kommer uppdelningen till uttryck i två olika förhållningssätt. Den implicita historieskrivningen är i mycket högre grad

kopplad till olika planeringsåtgärder och till frågor kring en planerad utveckling. Det handlar då om den lokala ekonomiska utvecklingen, utbyggnaden av tätortsbebyggelse eller ny infrastruktur. I kontrast mot de implicita värdena blir de explicita historiska värdena föremål för olika åtgärder som syftar till att på olika sätt undanröja eller undvika det enskilda värdet, till exempel genom att de tas bort eller avgränsas.

Utfallet av olika planeringshandlingar, till exempel arkeologiska utredningar, måste bedömas i förhållande till sitt historiska sammanhang. Detta ges till exempel av det juridiska och administrativa ramverkets förutsättningar, utredningsuppdragets utformning och syfte, dess ekonomiska förutsättningar och rådande kunskapsläge, liksom relationerna mellan såväl olika myndigheter och institutioner som enskilda personer i olika befattningar. I fallet med utredningar enligt Kulturminneslagen fastställs utredningens syfte och omfattning av länsstyrelsens beslut och kravspecifikationer. Rapporterna måste därför bedömmas i förhållande till rådande praxis, till exempel hur Kulturminneslagen tillämpas (jfr Riksantikvarieämbetet 1998, KRFS 2007). Däremot är det betydligt svårare att försöka fånga personliga relationer eller tysta överenskommelser kring handläggningspraktiken mellan olika myndigheter och institutioner. Beträffande tillämpningen av Kulturminneslagen kompliceras situationen också av länsstyrelsens dubbla roll som både beställare och kontrollant. Möjligen har detta också bidragit till en mindre dynamisk utveckling och en cementering av hur fornlämningsbegreppet tillämpas. Detta kan jämföras med processen kring en miljökonsekvensbeskrivning i vilken det eftersträvas en tydlig rollfördelning mellan beställare, utförare och kontrollerande myndighet. Det går heller inte att bortse från betydelsen av olika diskurser kring vad som är ett historiskt värde och hur detta, vid sidan av utredningens tekniska, sociala och ekonomiska förutsättningar, påverkar de val och beslut som fattas under planeringsprocessens förlopp. Det är därför viktigt att poängtera att de förslag till åtgärder som presenteras i såväl de arkeologiska utredningsrapporterna som i olika plandokument, men också i kravspecifikationer och myndighetsbeslut, kommer att fungera som referenser vid framtida beslut. Den enskilda aktörens beslut och åtgärder sker inte enbart inom en fastställd struktur, utan bidrar också i sig själva till att utforma, omforma och upprätthålla praxis. Etablerad praxis i handläggningen kan därmed ses som en tänjbar struktur som är under ständig utveckling och som över tid också formas och påverkas av systemets aktörer. Det intressanta är då inte enskilda personers värderingar och beslut i en viss situation utan snarare att försöka förstå de sammanhang i vilka de har agerat och också vilka strukturer som därigenom konstrueras och reproduceras över tid.

Det ökade intresse som ägnats landskapet som historiskt sammanhang har utan tvekan bidragit till ökad kunskap om kulturlandskapet och utredningarna är i en del fall rika på information, även avseende aspekter av landskapets historia som faller utanför de enskilda projektens tematiska, kronologiska och rumsliga avgränsningar.

Här finns också en tydlig utveckling över tid som helt klart går mot ett ökat helhetsperspektiv ur flera olika avseenden. Inte desto mindre framgår avgränsningens och utredningsprocessens samhällsfunktion mycket tydligt. Avgränsningen och utredningen tillgängliggör landskapet, dels genom att förklara vad som inte är värdefullt och dels genom att på ett legitimt sätt möjliggöra borttagandet av olika värden genom olika kompensationsåtgärder. Paradoxalt nog kan helhetsperspektivet då, genom att begränsas till projektets initialske, fungera som argument för att i slutändan legitimera mycket begränsade undersökningar. Helhetsperspektivet blir i själva verket ytterligare ett argument för att motivera förändringen i samband med projektet.

9 Kulturarv och politik

9.1 Inledning

Under 1990-talet och 2000-talet har den offentliga myndighetsutövningens legitimitet och etablerade praktik kommit att ifrågasättas i och med utvecklingen av vad som skulle kunna beskrivas som ett specifikt kulturarvsperspektiv eller en kulturarvsdiskurs (jämför avsnitt 3.6). Kulturarvsperspektivet tar till stora delar utgångspunkt i den postmoderna teoribildning som utvecklades under 1980-talet och i linje med en postmodern planerings- och miljövårdsdiskurs har kulturarvsperspektivet till stor del kommit att fokusera på relationen mellan myndighetsperspektiv och lokalperspektiv och vem som äger rätten till historien och kulturarvet. Diskussionen har till stor del kommit att kretsa kring kulturarvets epistemologiska förutsättningar snarare än dess ontologiska status och något tillspetsat har kulturarvsperspektivet, till skillnad från det tidigvarande systemekologiskt orienterade kulturmiljöperspektivet, kommit att bli en fråga om idéer, uppfattningar, diskurser och epistemologiska positioner.

Som en form av postmodernitet kan kulturarvsperspektivet också förstås som ett uttryck för senkapitalismens kulturella logik (jfr Jameson 2005) och i förlängningen också den liberala välfärdsstatens nedgång. Samtidigt har historiskt betingade värden i ökad grad kommit att tillskrivas en ökad ekonomisk betydelse i utvecklingen av en postindustriell kulturell ekonomi. Detta verkar emellertid leda till att uttrycken för kulturarvet, inklusive effekterna av olika handlingar i landskapet som ekologiskt, socialt och ekonomiskt sammanhang, hamnar ur sikte.

Hur kan man då förstå kulturarvet och kulturarvsdiskursen som historiskt fenomen och vilket är dess egentliga inflytande? Frågan är inte helt enkel att besvara då det moderna perspektivet, vilket också tidigare påpekats av arkeologen Laurajane Smith, i flera avseenden fortfarande är det dominerande.

Although some commentators today see heritage as having a particular post-modern expression tied to economic commodification and hyper-relativism, this is simply not the case. The origins of the dominant heritage discourse are linked to the development of nineteenth-century nationalism and liberal modernity, while competing discourses do occur, the dominant discourse is intrinsically embedded with a sense of the pastoral care of the material past (Smith 2006, s.17)

Inte desto mindre utgör postmodernitetens sociala, politiska och ekonomiska miljö en helt nödvändig utgångspunkt för att förstå kulturarvskursens politiska innebörd, något som också är en förutsättning för att kunna diskutera dess effekter och konsekvenser i förhållande till det rådande planeringssystemet.

Sett ur ett samtidsperspektiv kan kulturarvsbegreppet förstås i relation till tre sammanlänkade historiska fenomen: den teoretiska utvecklingen av postmoderniteten, den ekonomiska utvecklingen mot en avreglerad marknadsekonomi samt utvecklingen av den kulturella ekonomin i vilken olika former av historiska värden tillskrivs en allt större ekonomisk betydelse. Ett grundläggande inslag i kulturarvsperspektivet är betoningen av kulturarvet som en form av samtida kulturellt betingad praktik eller som en fråga om värdering och åsikt. Betraktat ur avhandlingens tidsgeografiska perspektiv får emellertid också kulturarvsparadigmet, genom dess förankring i en konkret landskaplig praktik faktiska konsekvenser i landskapet. Det är till exempel rimligt att anta att förändringar, i värdegrund eller nya praktiker i det offentliga historiebruket, också skapar nya förutsättningar såväl för den enskilda historiskt betingade ordningsfickan, till exempel en fast fornlämning, som för landskapet i sin helhet, alltså i samvaron mellan dess olika populationer. För samtidigt som det är tänkbart att landskapets historiska värden stärks, genom att till exempel i ökad omfattning värderas i ekonomiska termer eller genom att inordnas i andra slags praktiker, löper utvecklingen samtidigt också risken att undergräva de etablerade ordningsfickornas auktoritet och legitimitet. Det finns därför anledning att diskutera kulturarvsperspektivets påstådda ambition om ökat demokratiskt inflytande och hållbar utveckling av landskapets historiska värden.

I följande kapitel kommer jag att undersöka vad jag har valt att kalla kulturarvskursen, i dess teoretiska, politiska och ekonomiska sammanhang. Undersökningen anknyter till den historiska analys av det avgränsade värdet som presenterats i kapitel 3 (jfr avsnitt 3.6). Jag kommer inledningsvis att redogöra för begreppet kulturarv för att sedan sätta begreppet i relation till begreppen postmodernitet, nyliberalism och kulturell ekonomi. I samband med detta kommer jag också att redovisa några konkreta exempel på hur kulturarvet kommit till uttryck i det tidiga 2000-talets postindustriella landskap. Slutligen kommer jag också att, med utgångspunkt i en analys av kulturarvsbegreppets diskursiva struktur, diskutera kulturarvskursens konsekvenser.

9.2 Kulturarv

Begreppet kulturarv (eng: heritage) utgör idag ett omfattande och i flera fall självständigt forskningsfält. Att på ett kortfattat sätt sammanfatta detta fält är inte möjligt och det samma gäller naturligtvis också den omfattande mängd litteratur som

anknyter till och i vissa fall utgör den teoretiska utgångspunkten för fältet, till exempel inom historieforskning, arkeologi, etnologi och filosofi. I syfte att försöka ge en översiktlig bild har jag här istället tagit utgångspunkt i ett antal texter som på olika sätt tydliggör perspektivets centrala utgångspunkter och då särskilt med bäring på bruket av landskapets historiska värden. Det handlar dels om texter som på olika sätt kan belysa begreppets teoretiska perspektiv och dels om texter som på olika sätt belyser hur det kan tillämpas. Här finns också en historisk och rumslig dimension såtillvida att relationen mellan utgångspunkt och tillämpning i någon mån också motsvarar ett historiskt innovationsförlopp i etableringen och begreppets efterföljande spridning. I fallet med kulturarvet handlar det då om hur begreppet introduceras i det sociala och kulturella rum, eller den sektor, som utgörs av den nationella organisationen av den fysiska planeringen och miljövärden vid en viss tidpunkt, i det här fallet det offentliga historiebrukets rum. Detta rum står också i förbindelse med andra rum, till exempel i andra länder, men också i angränsande samhällssektorer och i förhållande till den akademiska forskningen (se kapitel 5). Begreppet kulturarv står också i beröring med en rad olika rum inom den egna sektorn och flera av de texter som tas som exempel här rör därför inte enbart den antikvariska miljövårdens praktik utan också museiväsendets och hembygdsvårdens. Tillämpningen av kulturarvsperspektivet kommer också att illustreras med hjälp av Riksantikvarieämbetets utvecklingsprojekt Agenda kulturarv och den Europeiska Landskapskonventionen. Tillsammans kommer detta ligga till grund för en formulering av kulturarvsperspektivets diskursiva element (se avsnitt 9.4.1).

9.2.1 Kulturarvsbegreppets konstruktion och sammansättning

Begreppet kulturarv etablerades i svensk planering och miljövård under 1990-talet (se avsnitt 3.5–3.6) och ur ett teoretiskt perspektiv har bilden av kulturarvet i hög grad kommit att utgå från tanken på det förflutna som något individuellt och subjektivt konstruerat (Anshelm 1993, Harvey 2001, s.321). Den brittiska geografen David C. Harvey menar till exempel att kulturarv i första hand är diskurser snarare än ting, även om det kan få materiella konsekvenser (Harvey 2008, s.19, jfr Harvey 2001). Ett liknande resonemang har förts av Smith som menar att kulturarvet inte är så mycket en fråga om materiella ting som en uppsättning värden och betydelser och något som vi kanske i första hand gör, snarare än har.

the subject of our heritage 'gaze' ... is not so much a 'thing' as a set of values and meanings. 'Heritage' is therefore ultimately a cultural practice, involved in the construction and regulation of a range of values and understandings. (Smith 2006, s.11)

I linje med Smiths och Harveys ståndpunkter har kulturarv allt mer kommit att betraktas som en fråga om epistemologisk position, om tycke och smak, snarare än om förmågan att kunna beskriva och värdera faktiska historiska relationer. Detta har i

praktiken också inneburit att olika förhållningssätt till kulturarvet har kommit att likställas. På ett likartat sätt kan också begreppet *historiebruk*, som föreslagits av historikern Peter Aronsson (2004, s.13, 40ff), ses som ett uttryck för detta då begreppet inte gör någon åtskillnad mellan olika sätt, eller bruk, att använda det förflutna.

Etableringen av kulturarvsperspektivet har i stor utsträckning medfört en kritik av rådande praktiker kring historiska värden. Själva tanken på att försöka bevara eller vårda ett kulturarv har till och med framställts som någonting negativt, och då särskilt om det sker i myndighetsregi. Geografen David Lowenthal har till exempel jämfört intresset för kulturarvet med ett korståg vars utövare, närmast besatta av tanken på det förflutna, för en omöjlig kamp full av självmotsägelser (jfr Lowenthal 1985, Lowenthal 1996). I ett svenskt sammanhang har kritiken i hög grad riktats mot den institutionella kulturmiljövärden och museerna.

I Sverige fick begreppet kulturarv sitt genombrott under början av 1990-talet och då i första hand i akademisk forskning. Under 1990-talet förefaller det också ha funnits ett visst motstånd mot kulturarvsperspektivet på central myndighetsnivå. I en artikel från 2001, baserad på en analys av olika myndighetsföreträdarens syn på begreppet kulturarv, konstaterar arkeologen Göran Tagesson (Tagesson 2001) att begreppet vid den tidpunkten fortfarande inte hade fått något reellt genomslag i det generella kulturmiljöarbetet eller att det kunde sägas vara särskilt väl förankrat i den centrala kulturmiljöadministrationen.

Kulturarvbegreppets utgångspunkter kan till stora delar sökas i en allmän teoretisk utveckling inom humaniora och samhällsvetenskap under 1980-talet (jfr Harvey 2001, s.325). I ett svenskt sammanhang har den demokratiska förankringen diskuterats i olika omfattning sedan 1970-talet (jfr avsnitt 3.5-3.6). Etableringen av kulturarvsperspektivet innebar emellertid en perspektivförskjutning från ett systemekologiskt till ett antropologiskt perspektiv och ett skifte i fokus från bevarade fysiska miljöer till en ökad betoning av en lokalt förankrad estetik, grundad i praktik och föreställningar (jfr Welinder 1993, Tagesson 2001). Enligt arkeologen Mats Roslund har 1990-talet och 2000-talets diskussion rörande kulturarvets demokratiska dimension, liksom kritiken av vad som beskrivs som en elit bestående av myndighetspersoner och beslutsfattare, till stor del tagit sin utgångspunkt i postmodern teori (Roslund 2006, s.37). Kulturarvsperspektivets kritik har i flera fall också tydliga kunskapsteoretiska utgångspunkter. Enligt idéhistorikern Jonas Anshelm måste kulturarvet, förstått som ett institutionaliserat kvarvarande immateriellt och materiellt kulturstoff, betraktas ur ett relativistiskt perspektiv då det enligt Anshelm inte finns någon "auktoritativ överordnad bedömningsgrund" för att på ett objektivt sätt definiera vad som är ett värde (Anshelm 1993, s.14). Detta tycks emellertid förutsätta att kulturarvets vetenskapliga värden kan underordnas dess sociala värden (jfr a.a., s.17ff).

Begreppet kulturarv har också en tydlig politisk dimension. Historikern Svante Beckman ställde i början av 1990-talet kritiken av kulturmiljövården i relation till nationens, välfärdsstatens och den dominerande politiska diskursens upplösning, till fördel för nya regionala och övernationella gemenskaper och nya politiska ideal. Beckman framhöll samtidigt, som ett led i utvecklingen mot ökad decentralisering, behovet av en ökad marknadsanpassning (Beckman 1993). Ett återkommande drag i kulturarvsbegreppet är också just spänningsfältet mellan olika former av den stora och den lilla berättelsen, till exempel mellan professionella och amatörer eller mellan lokalbefolkning och myndigheter. Enligt Beckman utgjorde välfärdsstatens framstegsoptimism en viktig förklaring till ett tidigare synbart minskat intresse för historia då den moderna välfärdsideologins inneboende berättelse om framgång och utveckling, enligt Beckman, motverkade intresset för historien hos allmänheten. Betraktat som konkurrerande berättelser om det förflutna har historien, eller åtminstone en viss typ av historiskt intresse, då inte fått något utrymme (Beckman 1993, s.109f). I linje med ett postmodernt perspektiv menade Beckman också att "själva begreppet kulturarv", i termer av ett gemensamt kulturarv, underminerades i takt med att den universella berättelsen "om Historien, om Framsteg och Förnuft" dog ut. Kvar var, enligt Beckman, enbart en mängd olika lokala berättelser (Beckman 1993, s.33). Kulturarvsperspektivet anknyter också till 1990-talets samtida diskurs kring mångfald och ett lokalt förankrat demokratiideal. Enligt Anshelm är det emellertid samtidigt "välfärdsstatens starka demokratiska strukturer och värderelativistiska tendenser" som underminerat förutsättningarna för historien som utgångspunkt för en nationell folklig gemenskap (Anshelm 1993, s.12). Det har emellertid också hävdats att frågan om nationell identiteten kunde inlämnas i den offentliga miljövårdens och planeringens olika institutionella strukturer. Enligt idehistorikern Rickard Pettersson fick den nationella identiteten då, snarare än ett "officiellt deklamatoriskt" uttryck, en mer subtil diskursiv form (Pettersson 2003, s.107). Bilden av kulturarvsperspektivet som en slags modernitetskritik är därför inte entydig. Vid sidan av rationella och vetenskapligt grundade beslut har också modernitetskritik varit ett fundament i utvecklingen av den socialdemokratiska välfärdsstaten (jfr Hirdman 2000, s.98, 147), vilket också har satt avtryck i den miljöpolitiska diskursen under andra hälften av 1900-talet (jfr Anshelm 1995, Mårald 2008).

Beckman menade vidare att det finns en inneboende motsättning mellan det kulturarv som bevaras av professionen och det som efterfrågas av allmänheten samt att det bland amatörerna fanns ett större intresse för känslomässiga motiv och mytbildning än för historisk källforskning jämfört med de professionella (Beckman 1993, s.114f). Mot bakgrund av institutionaliseringen och professionaliseringen såg Beckman också problem med en yrkeskår av antikvarier som, omsprungna av mer publika satsningar inom upplevelseindustrin, skulle komma att stå med "sina

autentiska, representativa och högkvalitativa skägg i brevlådan” (a.a., s.29). Beckmans framställning präglades också av ställvis mycket uttalad marknadsorienterad retorik.

De omtumlande konsekvenserna av tanken att ”kunden” inte bara bestämmer kulturarvsförmedlingens former, utan att det även skulle vara ”efterfrågan” som definierar vad kulturarvet är och vilket värde det har, har ännu inte gått upp för branschen. (Beckman 1993, s.29f)

Genom att beskriva brukarna i termer av kunder, och deras intressen i form av efterfrågan, jämfördes det publika allmänintresset med en marknad (Beckman 1993, s.120). Därmed skapade Beckman också en polariserad modell med professionalisering, institutionalisering och inrättandet av museer på den ena sidan och det publika intresset och marknaden på den andra.

Kritiken av den samtida myndighets- och museiorganisationen har också tagit stöd i kritiska historiska studier av tidigare epokers myndighets- och bevarandepraktiker. Det moderna miljövårdssystemets demokratiska legitimitet har då, genom en retorisk glidning, kunnat ifrågasättas, till exempel genom att ställa 1800-talets lokalt förankrade hembygdsrörelse mot den samtida myndighetsutövningen (jfr Zachrisson 1997, Jensen 2006, s.47, se också Bohman 1997, Aronsson & Hillström 2005). Utvecklingen av den moderna arkeologin har också beskrivits i termer av en slags auktoritär disciplinering med fokus mot datainsamling snarare än dialog och förståelse (jfr Burström 1997, Jensen 2006, s.25). Det finns också en tydlig rumslik symbolik i vilken kulturarvet beskrivs eller liknas vid ett rum från vilket medborgarna stängs ute av en professionell antikvarisk yrkeskår (jfr Karlsson 2008).

Beckman framhöll emellertid också, kanske lite paradoxalt, att utvecklingen mot ett allt bredare kulturmiljöperspektiv - och med ett allt vidare urvalskriterium beträffande vad som skulle betraktas som ett värde - också kunde betraktas som en form av demokratisering. Enligt Beckman skulle också det lokala kulturarvsarbetet i första hand ställa krav på medial träning snarare än akademisk kompetens (a.a., s.38). Breddningen av kulturarvsbegreppet som en form av demokratisering har senare också diskuterats i andra sammanhang (jfr Holtorf & Högberg 2005, Werbart 2005). Arkeologen Håkan Karlsson lyfter till exempel fram fotbolls- och idrottskulturens materiella kulturarv som ett förbiset, men inte desto mindre mycket folkligt förankrat, kulturarv som enligt Karlsson borde lyftas fram på demokratiska grunder (Karlsson 2008). De teoretiska utgångspunkterna är inte alltid helt tydliga, men däremot anas ofta influenser från en teoretiskt grundad upplysnings- och modernitetskritik. Etablerade vetenskapliga perspektiv har då kunnat ifrågasättas på demokratisk grund, till exempel genom att framhålla hur vetenskapliga perspektiv tenderar att resultera i essentialistiska beskrivningar och kategoriseringar och auktoritära förhållningssätt eller genom att ifrågasätta det vetenskapliga perspektivets sanningsprivilegium. Enligt Karlsson innebär till exempel det faktum att all arkeologi

är politisk att den professionella antikvariska arkeologin bör mista sin privilegierade ställning (Karlsson 2005, jfr Karlsson 2008).

Relativiseringen av kulturarvets innehåll utgör en central utgångspunkt i kulturarvsperspektivets retorik eftersom det gör det möjligt att lyfta fram grupper som anses förfördelade. Det skall dock understrykas att relativiseringen per definition inte innebär ett ifrågasättande av existensen av vare sig ett immateriellt eller materiellt kulturarv i egentlig mening. Relativiseringen kretsar istället kring aktörsskapet för att därmed kunna framställa den professionelle arkeologen som en av flera aktörer på scen (jfr Holtorf & Högborg 2005, Werbart 2005). Kulturarvsperspektivet har också inneburit ett ökat fokus på det immateriella kulturarvets betydelse men utesluter inte existensen av ett materiellt kulturarv eller att det skulle gå att bevara. I ett försök att konceptualisera begreppet menade Beckman att kulturarvet utgjorde en slags kognitiv och emotiv infrastruktur (Beckman 1993, s.109f) vilket också borde innebära att de olika formerna av kulturarv i ett eller annat avseende finns till som faktiska företeelser. Den springande punkten är istället frågan om *vem* som äger rätten att fatta besluten och vem som i så fall också skall stå för urvalet (jfr Karlsson 2008, s.84f, Aronsson 2004, s.14ff).

9.2.2 Agenda kulturarv

Projektet Agenda Kulturarv genomfördes inom ramen för Riksantikvarieämbetets forsknings- och utvecklingsverksamhet (FoU) från 2001 till 2003. Namnet Agenda Kulturarv kan härledas ur Agenda 21 som syftade till att främja det lokala arbetet för hållbar utveckling med utgångspunkt i den så kallade Riokonferensen 1992. Agenda Kulturarv genomfördes i samarbete med lokala institutioner så som museer, länsstyrelser, skolor och kommuner, men också lokala organisationer och entreprenörer. En viktig bakgrund till projektet ges av myndighetens egen omvärldsanalys och ambitionen att anpassa sin verksamhet i förhållande till en förväntad utveckling mot ett allt mer globaliserat samhälle, nya regionala strukturer i fråga om ekonomisk utveckling och demografi, ökade krav på tillgänglighet och delaktighet samt krav på hållbar utveckling (Riksantikvarieämbetet 2002).

I programförklaringen för Agenda Kulturarv framhålls kulturarvets betydelse för en hållbar utveckling men även för att främja utvecklingen av ett mer mångkulturellt och demokratiskt samhälle (Riksantikvarieämbetet 2004a, s.7, 9).

Målet att gynna en ekonomisk, social och miljömässigt hållbar tillväxt har en framträdande plats i dagens verksamhet (Riksantikvarieämbetet 2004a, s.24)

Enligt programtexten kvarstår behovet av att även fortsättningsvis kunna hävda ett mer traditionellt bevarandeperspektiv men programtexten tonar samtidigt ned de offentliga myndigheternas auktoritet, till förmån för dialog mellan olika aktörer. Dialogen skall bidra till verksamhetens vetenskapliga förankring och skapa

samförstånd, men syftar också till att ge nya insikter (Riksantikvarieämbetet 2004a, s.23).

I texten läggs vikt vid kulturarvets ekonomiska betydelse. Kulturarvet skall till exempel, enligt programförklaringen, betraktas som en ekonomisk resurs snarare än som ett hinder. Programmet understryker även kulturarvets ekonomiska betydelse i lokal och regional utveckling, såväl i traditionella nischer som i utvecklingen av nya (Riksantikvarieämbetet 2004a, s.10, 12). Betraktat som en samhällsresurs skall kulturarvet således bidra till att skapa ekonomisk tillväxt, men frågan om tillväxt kopplas i programmet också ihop med hållbar utveckling. Under rubriken "Länsstyrelsen, Agenda kulturarv och det hållbara samhället" framhålls att

[m]ålet att gynna en ekonomisk, social och miljömässigt hållbar tillväxt har en framträdande plats i dagens verksamhet. (Riksantikvarieämbetet 2004a, s.24)

I texten betonas också behovet av att anpassa historiebrevet och den institutionella omsorgen om historiska värden till de nya förutsättningar som ges av strukturomvandling, regionernas ökade betydelse och behovet av att stimulera regional tillväxt (Riksantikvarieämbetet 2004a, s.5).

Det ekonomiska perspektivet märks tydligt i språkbruket då kulturarvet till exempel liknas vid ett varuhus i vilket kunderna kan välja vad som passar utifrån individuella preferenser.

Ett kunskapsvaruhus med utåtriktade experter, med ett varierat utbud av föreläsningar, kurser och program, böcker och utredningar och med verksamhet för barn och ungdom. Tillgängligt och använt av många olika människor. (Riksantikvarieämbetet 2004a, s.23)

Genom varuhuset som analogi iscensätts en framtidsvision där den enskilda individen eller gruppen av konsumenter kan välja och utforma sin kulturarvskonsumtion efter individuella behov.

De perspektiv som förs fram i Agenda kulturarvs programförklaring återfinns också i Riksantikvarieämbetets omvärldsanalyser under första hälften av 2000-talet. Tyngdpunkten i omvärldsanalyserna ligger på de små berättelserna som ett sätt att öka förutsättningarna för mångfald, demokrati och hållbar utveckling (Riksantikvarieämbetet 2004b) men det skall för tydlighetens skull understrykas att det samtidigt framhålls att demokrati och mångfald inte är synonymt (Riksantikvarieämbetet 2004b, s.19). Samtidigt framhålls också att det finns behov av att samordna kunskapsuppbyggnad och lokalt inflytande (Riksantikvarieämbetet 2004b, s.20) och i rapporten anläggs också ett maktkritiskt perspektiv.

Den som har tolkningsföreträde och äger initiativet har makten att definiera den normerande synen på historien, det vill säga vilken "berättelse" och föreställning om ett

samhälles historia och framtid som ska lyftas fram. (Riksantikvarieämbetet 2004b, s.16)

Behovet av att diskutera demokratifrågor, medborgarperspektiv och dialog kring kulturarvet poängteras i den omvärldsanalys som redovisas 2002, "Det dynamiska kulturarvet" och återkommer också, tillsammans med frågor om mångfald och ökad hållbarhet, i de omvärldsanalyser som presenteras under de följande åren (Riksantikvarieämbetet 2002, s.22, jfr Riksantikvarieämbetet 2003b s.4, 8, 2004b, s.6, 16, 21, Riksantikvarieämbetet 2006, s.9ff, 11). I omvärldsanalyserna påtalas också de ökade inslagen av globalisering, ökad rörlighet och nya regionala strukturer (jfr 2003s.4f) men också en ökad marknadsorientering (a.a., s.7f), I den omvärldsanalys som presenterades 2005 framhålls också kulturarvets ökade ekonomiska betydelse för en långsiktigt hållbar samhällsutveckling (Riksantikvarieämbetet 2005, s.15, jfr Riksantikvarieämbetet 2006, s.21f).

I 2003 års omvärldsanalys påtalas också behovet av att undersöka marknadsanpassningens konsekvenser.

Konsekvenserna av att hantera kulturmiljövårdens olika delar efter marknadsekonomiska principer bör därför klarläggas och analyseras, särskilt med avseende på hur allmänhetens och samhällets intressen skall tillgodoses. (Riksantikvarieämbetet 2003b, s.8)

I 2005 års omvärldsanalys framhålls "nationella Kulturmiljöboksut" som ett sätt att kontinuerligt uppmärksamma "*kulturarvsarbetet och tillståndet för kulturmiljön*" (Riksantikvarieämbetet 2005, s.21) Det kritiska perspektivet återkommer också i 2006 års omvärldsanalys där det framhålls att ett ökat intresse för historia och miljöfrågor kan leda till en ökad användning av kulturmiljöer och därmed också ett ökat slitage (Riksantikvarieämbetet 2006, s.22). Samtidigt framhålls också risken för överexploatering och ojämn geografisk fördelning av resurser i kulturmiljöarbetet (Riksantikvarieämbetet 2006, s.29f).

Vid sidan av ett ökat förändringstryck mot det materiella kulturarvet ser Riksantikvarieämbetet också en utveckling mot en förändring av inställningen till kulturarvet som samhällsintresse (Riksantikvarieämbetet 2006, s.11f).

Med nya aktörer inom kulturarvsområdet kommer nya influenser att påverka såväl kulturarvsarbetet som den fysiska miljön. Ett ökat fokus på kulturarvet som resurs för samhällets tillväxt, bland annat för utveckling av turism eller annan nöjesindustri, leder till att kulturarvet allt oftare blir en kommersiell produkt. Berättelsen kommer att bli än viktigare, både till innehåll och hur den förs fram. Ett utvecklat kommersiellt bruk av kulturarvet kan innebära överexploateringar, slitage och idealiseringar men också att autenticitet värderas på ett nytt sätt. Gränsdragningen för slitage på kulturarvet i förhållande till nya bruk kommer troligen att prövas allt mer och nya arbetssätt i

kulturarvsarbetet behövs, bland annat när det gäller värdering och urval. (Riksantikvarieämbetet 2006, s.12)

I den omvärldsanalys som presenterades 2006 framhölls också behovet av att förtydliga myndighetens roll och funktion i takt med att synen på vad kulturarv är och hur det kan brukas förändras (Riksantikvarieämbetet 2006, s.12). Utvecklingen av kulturarvets nya bruk och funktioner innebar enligt omvärldsanalysen också en förändring av kulturarvssektorns rollfördelning.

Det tolkningsföreträde som tidigare i hög utsträckning låg hos de offentliga aktörerna inom kulturarvsområdet delas i dag på ett påtagligt sätt av många fler, bland annat av aktörer inom upplevelseproduktion och rollspel, besöksnäring, byggbransch, privata fastighetsägare och förvaltare. (Riksantikvarieämbetet 2006, s.13)

Det kan konstateras att verksamheten inom kulturmiljösektorn i dag präglas av många olika synsätt och utgångspunkter, inte minst mellan länsstyrelser och de regionala museerna. (Riksantikvarieämbetet 2006, s.14)

I kontrast till detta framhölls emellertid också att det även fortsättningsvis finns ett behov av att värna och utveckla ”kunskapen om kulturarvet” (Riksantikvarieämbetet 2006, s.34).

I omvärldsanalyserna anas därmed några olika retoriska figurer. För det första intar den lokala berättelsen en framträdande roll och då med två olika syften, dels som ett sätt att nå hållbar utveckling och dels som ett sätt att nå ökad delaktighet och demokratisk förankring i samband med vissa beslut. Den lokala berättelsen har alltså i detta fall både en praktisk och en moralisk funktion. För det andra framställs ökad marknadsanpassning och kulturarvets ekonomisering indirekt, genom att anföras som en yttre samtida realitet, i stor utsträckning som det enda möjliga alternativet.

Kulturarvsperspektivet har under 2000-talet kommit att bli en allt mer integrerad del i den centrala myndighetens arbete. Stor vikt har under perioden lagts vid frågor kring demokrati vilket också framgår av myndighetens forsknings- och utvecklingsverksamhet. Vid sidan av olika projekt kring identitets- och demokratifrågor (jfr Högberg 2006, Riksantikvarieämbetet 2013) har Riksantikvarieämbetet emellertid också arbetat aktivt med kulturarvets ekonomiska dimensioner och vid sidan av att stödja forsknings- och utvecklingsprojekt också ordnat en rad seminarier och konferenser kring temat som samlat såväl forskare som verksam antikvarisk personal och entreprenörer. Sett i ett bredare perspektiv har kulturarvsperspektivet också inneburit en sammansmältning av den akademiska forskningens kritiska perspektiv och den statliga myndighetens politiska styrning.

Sammansmältningen kan illustreras med några av de artiklar som ingår i Riksantikvarieämbetets rapport ”Att varugöra kulturarvet” (Molin & Paju 2007). Rapporten rymmer ett 10-tal artiklar av författare med olika ämnesmässiga såväl som

yrkesmässiga bakgrunder. Artiklarna har lite olika inriktning, från frågor kring platsmarknadsföring till kulturarv. Jag kommer här fokusera på tre artiklar som belyser kulturarvsperspektivet. I en av rapportens artiklar framhåller historikern Kerstin Smeds (Smeds 2007) att den enskilde medborgaren är mer, eller åtminstone lika, kompetent som en offentlig myndighet att hantera olika värden, samtidigt som denne också är moraliskt privilegierad i förhållande till staten och dess företrädare. Enligt Smeds är det i själva verket omöjligt att göra åtskillnad mellan vad som är mer eller mindre värdefullt. Smeds understryker också att denna positiva värdenihilism inte är något negativt i sig, utan att det snarare skall ses som ett uttryck för en ökad demokratisering (a.a., s.41f). Smeds lyfter fram entreprenörerna som en särskilt viktig grupp som kan finna "acceptabla" lösningar för nya funktioner och användningsområden för kulturarv (a.a., s.44). I dessa argument ansluter Smeds i hög grad till de perspektiv som några år tidigare hade framförts inom ramen för Agenda kulturarv och i myndighetens omvärldsanalyser. Smeds artikel rymmer en teoretiskt grundad kritik enligt vilken olika former av antikvarisk och museal verksamhet beskrivs som något omoraliskt - ett frosseri eller ett bevaranderaseri - eller som något sjukligt - en slags bulimi, förstoppning, feber eller pest - som till och med, i de fall det går för långt, leder till döden, åtminstone för intellektet (a.a., s.38f) och det bevarandevärda objektet (a.a., s.43).

Det är detta som Jacques Derrida kallar "Arkivfeber" ... Arkivfebern startade redan kring franska revolutionen 1789, steg oroväckande under 1800-talet, museibildandets första stora decennium, och ökade i fart och styrka under 1900-talet, för att i dag verka som en allomfattande pest ... Historien, dokumenterandet och bevarandet vill uppsluka allt. ... Enligt Roland Barthes "kåkade" Michelet historia och blev därmed så förstoppad att han förberedde sin egen kvävningsdöd. (Smeds 2007, s.38)

Den teoretiska dekonstruktionen blir därmed, genom att visa på det omoraliska och skadliga i till exempel en offentlig kulturmiljövård, också ett argument för en ökad privatisering.

I en annan av rapportens artiklar intar historikern Torkel Molin (2007) en ambivalent hållning då han menar att det *de facto* finns skillnader mellan ett antikvariskt perspektiv och ett kommersiellt entreprenörsperspektiv. Molin anför ett exempel på att det antikvariska perspektivet i längden kan vara det mer lönsamma ur ett kommersiellt perspektiv. Samtidigt ifrågasätter han emellertid hur stor risken verkligen är för negativ påverkan av ett kommersiellt entreprenörsperspektiv och framhåller att ett varaktigt bruk ofta är en förutsättning för att olika former av kulturarv skall kunna bevaras. Den kommersiella brukaren, menar Molin, bör ha ett eget intresse av att de historiska kvalitéerna kommer att bevaras då det ju utgör brukarens kapital. Därmed, menar Molin, är risken för "Disney-fiering" relativt liten (a.a., s.19ff).

Krister Olsson framhåller, i sitt bidrag till samma rapport, kulturarvets nya funktion i städers och regioners ”konkurrensspel” i vilket ”kultur, kulturmiljöer och livsmiljökvaliteter” blir resurser för att nå ekonomisk utveckling (Olsson 2007, s.23). Detta innebär enligt Olsson också en perspektivförskjutning från traditionellt antikvariskt bevarande till platsmarknadsföring, där det senare i hög grad är en fråga om marknadsundersökning snarare än antikvarisk bedömning. Enligt Olsson innebär detta också i sin tur ett behov av att utveckla ett mer medborgarorienterat förhållningssätt (a.a., s.24).

9.2.3 Europeiska landskapskonventionen

Som ytterligare ett exempel på hur kulturarvsperspektivet kommer till uttryck på strategisk nivå kommer jag nu att presentera en analys av den Europeiska landskapskonventionen (ECL). Landskapskonventionen anknyter på flera sätt till utvecklingen mot en mer lokalförankrad planering och miljövård samtidigt som kulturarvet också ges en framträdande roll i konventionstexten. I Sverige har processen med att ratificera konventionstexten handlagts av Riksantikvarieämbetet (jfr Riksantikvarieämbetet 2008b). Som en del i arbetet med att ratificera konventionen presenterade Riksantikvarieämbetet ett förslag till författningsändringar. Förslagen till förändring inriktar sig på de inledande, mer strategiskt inriktade kapitlen i miljö- och planeringslagstiftningen (Riksantikvarieämbetet 2008c). Konventionen ratificerades av Sveriges regering 2010 för att sedan träda i kraft under 2011.

Konventionstexten framlades av Europarådet år 2000 i syfte att stärka landskapets roll i förhållande till olika samhällsintressen, inte minst natur- och kulturhistoriska värden i förhållanden till bruket av landskapet.

[To] promote landscape protection, management and planning, and to organise European cooperation on landscape issues (European Council 2000a, article 3)

Ett centralt inslag i konventionstexten är betoningen av lokalt deltagande i planeringsfrågor och konventionen betonar också landskapets sociala, identitetsmässiga och ekonomiska betydelse.

the landscape has an important public interest role in the cultural, ecological, environmental and social fields, and constitutes a resource favorable to economic activity and whose protection, management and planning can contribute to job creation. (European Council 2000a)

Den Europeiska landskapskonventionen är i sig inte juridiskt bindande (jfr Olwig 2007b) men kan inte desto mindre få politiska konsekvenser. Som politiskt dokument är konventionen emellertid utformad i förhållande till Europas olikartade politiska landskap och skillnaderna mellan de Europeiska ländernas politiska traditioner och historia medför att konventionen kan komma att tillämpas på olika

sätt och få olika betydelser. Konventionen lägger till exempel stor vikt vid lokalt medbestämmande över landskapets planering och utformning, men frågan om relationen mellan medborgare och myndighet får olika laddning beroende på landets, eller till och med regionens, politiska och ekonomiska historia och organisation.

Konventionen rymmer därtill en del inre motsättningar. För det första omfattar landskapskonventionens definition av begreppet landskap två olika aspekter av begreppet landskap och för det andra finns också en motsättning i förhållandet mellan expertkunskap och lokal kunskap.

Begreppet landskap definieras i konventionens första artikel.

”landscape” means an area, as perceived by people, whose character is the result of the action and interaction of natural and/or human factors (European Council 2000a, article 1a).

Enligt definitionen skulle begreppet därmed rymma både en socialt konstruerad och en faktiskt existerande dimension. Detta är emellertid beroende av hur man väljer att definiera landskapets karaktär, som en socialt konstruerad och tillskriven kategori, eller som ett sätt att beskriva faktiskt existerande egenskaper. I det förra fallet blir också definitionens andra led i så fall en fråga om social konstruktion. En mer naturalistisk läsning får emellertid stöd i den förklarande rapport som presenterats av Europarådet där det indikeras att karaktär i det här fallet skall syfta till historiska egenskaper formade i mötet mellan natur- och kultur.

“Landscape” is defined as a zone or area as perceived by local people or visitors, whose visual features and character are the result of the action of natural and/or cultural (that is, human) factors. This definition reflects the idea that landscapes evolve through time, as a result of being acted upon by natural forces and human beings. It also underlines that a landscape forms a whole, whose natural and cultural components are taken together, not separately (European Council 2000b, article 38)

Formuleringen ”being acted upon”, skulle i det här fallet då kunna tas som en indikation på att den andra delen i konventionens definition av landskap avser ett faktiskt existerande landskap. Enligt geografen Kenneth Olwig finns det emellertid en skillnad mellan själva konventionstexten och den förklarande rapporten då den senare intar ett mer tekniskt och instrumentellt perspektiv i linje med ett mer traditionellt administrativt förhållningssätt till landskapet och dess värden (Olwig 2007d, s.588f).

Den andra motsättningen uppstår i relationen mellan myndighetsperspektiv och lokalt perspektiv då konventionen betonar vikten av lokalt deltagande i landskapet, samtidigt som myndigheterna förväntas stå för ett juridiskt ramverk (European Council 2000a, article 5)

att införa förfaranden för medverkan från allmänheten, lokala och regionala myndigheter och andra parter med intresse för att utforma och genomföra den landskapspolitik som anges i punkt b ovan (European Council 2000a, article 5c).

Detta skall, enligt konventionstexten, ske genom att erbjuda träning, utbildning och utvärderingar som kan öka kunskapen om landskapet bland befolkningen (European Council 2000, article 6), samt att främja utbildning av specialister i landskapsvärdering och landskapsförvaltning (European Council 2000, article 6 B a-c). Här finns emellertid en potentiell motsättning i förhållande till första delen av konventionens landskapsdefinition och tanken på landskapet som något som i första hand upplevs av en lokal befolkning. Om landskapet definieras med utgångspunkt i den lokala befolkningens eller till och med den enskilda personens upplevelser, vilken blir då den ansvariga myndighetens utbildningsuppgift och vilka är det som skall fungera som specialister?

Landskapskonventionen måste också sättas i relation till en teoretisk och politisk kontext. De olika perspektiven på landskapet, planeringens syfte och rollfördelningen mellan olika aktörer, öppnar för olika tolkningar som sin tur speglar en samtida teoretisk diskurs. Jag kommer att exemplifiera detta med utgångspunkt i ett antal kortare artiklar publicerade i Norsk Geografisk Tidskrift (Jones 2007, Howard 2007, Olwig 2007d, Primdahl 2007, Särlov-Herlin 2007a, Särlov-Herlin 2007b). Texterna syftade till att diskutera förutsättningarna för att implementera landskapskonventionen och författarna representerade olika ämnesområden med anknytning till landskapet så som kulturgeografi, landskapsarkitektur, ekologisk miljövård, arkeologi och kulturarv. Sitt kortfattade format till trots är artiklarna mycket informativa och förefaller också vara mycket väl underbyggda. Ställda i relation till sina specifika forskningsfält och mot bakgrund av att artiklarna syftar till att ge en orientering rörande omfattning, syfte och genomförande av landskapskonventionen, samt att lyfta fram konventionen i akademisk debatt (jfr Jones 2007, s.209), har texterna bedömts återspegla det sätt på vilket artikelförfattarna förhåller sig till, och tolkar, den Europeiska landskapskonventionen, men också hur de uppfattar konventionen ur ett ideologiskt och politiskt perspektiv.

Ett genomgående tema i artiklarna är konflikten mellan vad som betraktas som ett traditionellt, myndighetsstyrt och centralistiskt bevarandeperspektiv, kontra ett mer lokalt perspektiv med fokus på den enskilde medborgarens eller det lokala kollektivets intressen (jfr Särlov-Herlin 2007a, s.208). Geografen Michael Jones (2007) tar i sin redogörelse för landskapskonventionens juridiska aspekter utgångspunkt i ett historiskt perspektiv, bland annat med hänvisning till Olwigs tidigare forskning kring kopplingen mellan lag, tradition och landskap. Jones pekar då särskilt på skillnaden mellan myndighetsperspektivet och lokalperspektivet. Enligt Jones innebär landskapskonventionen ett behov av att i större utsträckning också uppmärksamma de miljöer som utgör människors livs- och vardagsmiljöer och inte enbart

landskapsavsnitt med särskilt välbevarade landskapsvärden. Jones betonar vidare den subjektiva dimensionen i konventionstextens landskapsdefinition (a.a., s.209).

Landscape is simply not a collection of material artifacts, but is concerned with the immaterial meanings and values people attach to their material surroundings. (Jones 2007, s.209)

Bestämningen av landskapets värden bör därför enligt Jones ta formen av en förhandling mellan olika intressen, inklusive traditionella planerings- och miljövårdsintressen.

Landskapsarkitekten Ingrid Särlov Herlin framhåller i sitt bidrag skillnaderna mellan ett traditionellt landskapsekologiskt perspektiv och den europeiska landskapskonventionens perspektiv.

In the European Landscape Convention the definition emphasises landscape as cultural (human) construction, for which each observer constructs his or her landscape from the material environments (Särlov-Herlin 2007b, s.210)

The main difference between landscape ecology and the European Landscape Convention is in the definition of 'landscape', which for landscape ecologists is related to the perception and function of landscapes for different species, while the European Landscape Convention only mentions human perception (Särlov-Herlin 2007b, s.211)

Detta innebär att Särlov-Herlin antingen förbiser den andra delen av konventionens landskapsdefinition eller att begreppet karaktär enbart betraktas som en socialt eller diskursivt konstruerad kategori (se ovan). I sitt bidrag argumenterar Särlov-Herlin för en mer medborgarorienterad miljövard och ger också flera exempel på fall där detta har lett till ett bättre resultat (Särlov-Herlin 2007b, s.210).

Geografen Peter Howard diskuterar problemen med att möta landskapets behov med snäva begreppskategorier som natur och kultur men också problemen med att avgränsa landskapets värden till enskilda ytor, oavsett storlek (Howard 2007, s.211). Enligt Howard måste landskapet förstås både som en produkt av och en omgivande miljö för lokala praktiker och kroppsliga upplevelser och kommer till slutsatsen att detta i förlängningen också får moraliska konsekvenser i fråga om rätten till landskapet (a.a., s.212).

Landscape in the words of the ELC, is 'perceived by people' and that perception is not merely visual ... To some extent this takes landscape out of the hands of academic disciplines and returns it to the local population – and presumably other visiting populations. (Howard 2007, s.212)

Howards argumentation anknyter därmed tydligt till den anglosaxiska och postmoderna landskapsdiskurs som berörts tidigare i avhandlingen (jämför avsnitt 2.2.1, 2.2.2)

Jörgen Primdahl, också geograf, sätter landskapskonventionen i relation till en ökad globalisering och menar att även om konventionen i sig emanerar ur en hållbarhetsdiskussion måste den också ses i relation till politisk strävan om ökad frihandel och avreglering, inte minst inom EU. Enligt Primdahl är det också viktigt att vara medveten om de potentiella konflikterna mellan en ökad avreglering, det vill säga minskad myndighetskontroll, och en hållbar utveckling (Primdahl 2007, s.213).

Unlike the liberalisation [*sic*] agenda, decisions within the sustainability agenda are taken at all political-administrative levels from the UN to the local municipality so that the issues in question may, ideally, be dealt with at the most adequate scale (Primdahl 2007, s.213)

Olwig lyfter också fram konventionens politiska dimension då han pekar på att det är Europarådet och inte EU som står bakom konventionstexten. Konventionens makt är därför i första hand moralisk snarare än politisk till sin karaktär. Landskapskonventionen kan enligt Olwig förstås som en diskursiv skärningspunkt, en mötesplats, i vilken flera olika perspektiv och intressen kan mötas i syfte att åstadkomma politisk förändring (Olwig 2007b, s.214). Olwig menar emellertid också att den lokala befolkningens perspektiv på landskapet ofta leder till en mer sammanhållen syn av landskapet som helhet, i motsats till ett expertperspektiv som enligt Olwig tenderar att bli endimensionellt (Olwig 2007b, s.214).

a synthesis of values that can give even the most ordinary landscapes unique and important qualities. (Olwig 2007b, s.215)

Det sätt på vilket landskapskonventionen beskrivs i akademiska texter är inte entydigt och bland de författare som står bakom de artiklar som redovisats ovan finns också en större bredd i andra sammanhang. Olwig har till exempel tidigare betonat att landskapet måste förstås som ett på samma gång socialt och ekologiskt rum (Olwig 2007d, s.581) och frågan om lokalt deltagande och landskapskonventionen har problematiserats av Jones (Jones 2006). Men det finns också hela tiden en undertext i vilken landskapet i första hand lika fullt måste förstås som något mänskligt skapat och som också tenderar att lägga tonvikten vid landskapets sociala dimension, till exempel i diskussionen kring landskapet som politisk arena (Olwig 2007c, s.293f).

Landscape tends to be treated as a concrete material phenomenon that can be perceived, researched and administered on the basis of objective criteria analogous to those of the natural sciences. The recognition that landscape is fundamentally a legal and political entity does not imply, however, that landscape research cannot be objective, or that it necessarily must be politically engaged and partisan (Olwig 2007c, s.294)

Konventionstexten är tvetydig, men perspektiven i de refererade artiklarna (Jones 2007, Howard 2007, Olwig 2007b, d., Primdahl 2007, Särlov-Herlin 2007a, Särlov-Herlin

2007b) kan, genom betoningen av den första delen i konventionstextens landskapsdefinition, ses som ett uttryck för en gemensam diskurs. Primdahls bidrag avviker något i detta sammanhang då han också framhåller betydelsen av att beslut kring landskap skall fattas på rätt nivå, till exempel av den lokala myndigheten. Men inte desto mindre tycks det finnas en samstämmighet i synen på relationen mellan staten och individen, eller det lokala kollektivet, i vilken rätten till landskapets värden ligger hos den senare.

9.3 Kulturarvets politiska landskap

Sett ur ett mer övergripande perspektiv kan det ökade intresset för lokalt deltagande inom miljövärden och planeringen, kopplas samman med en övergripande teoretisk, politisk och ekonomisk utveckling som hänger ihop med den minskade tilltron till den liberala välfärdsstatens politiska lösningar. Det är också i förhållande till denna teoretiska, politiska och ekonomiska kontext som begreppet kulturarv kan få sin historiska förklaring. För att ytterligare belysa detta kommer jag nu diskutera de tre begreppen postmodernitet, nyliberalism och kulturell ekonomi. Begreppen är också nära länkade till varandra. Litteraturvetaren Frederic Jameson har till exempel beskrivit postmodernismen som senkapitalismens kulturella logik, "the cultural logic of late capitalism" (Jameson 2005, jfr Harvey 1989, s.63, Anderson 2000) medan andra har pekat på hur utvecklingen av det postmoderna perspektivet sammanfaller med utvecklingen av den så kallade nyliberalismen (jfr Mattweman & Hoey 2006). Statsvetaren Andreas Strömgren har till exempel i sin analys av den fysiska planeringens diskurser under efterkrigstiden, också tyckt sig se en utveckling av vad han beskriver som ett dubbelt, på samma gång postmodernt och neoliberalt, planeringsparadigm (jfr Strömgren 2007). Ur ett ekonomisk-historiskt perspektiv är postmoderniteten också förankrad i utvecklingen av en postindustriell kulturell ekonomi och den strukturella omvandlingen i västvärlden från produktion till konsumtion. Sammantaget utgör detta centrala element i en politisk och historisk kontextualisering av kulturarvsperspektivet.

9.3.1 Postmodernitet

Vad är då postmodernitet? Frågan är svår att besvara, kanske för att fenomenet i sig inte låter sig samlas under någon gemensam paroll och samtidigt också är fullt av motsättningar. Frågan kompliceras också ytterligare av att vår tillvaro är så genomsyrad av postmodernt tänkande (jfr Sayer 2000) att det blir svårt att se det. Vidare har flera av de personer som kommit att förknippas med den teoretiska postmodernismen, kanske något symptomatiskt, kommit att motsätta sig att bli beskrivna som postmoderna (Mattweman & Hoey 2006). Ytterligare ett problem med postmoderniteten som teoretiskt begrepp är att dess teoribildning är mycket

variationsrik och rymmer flera, inte sällan motsatta, positioner. Bristen på systematik och sammanhållning gör det i flera fall till och med svårt att entydigt fastställa på vilket sätt postmodernismen egentligen skiljer sig från modernismen (Harvey 1989, s.42, Jameson 2005, s.4).

Termen postmodernitet har sitt ursprung i 1900-talets konst, arkitektur och litteratur (Jameson 2005) men har sedan överförts till akademisk och politisk diskurs under 1980-talet (jfr Anderson 2000, Matthewman & Hoey 2006, s.538, Harvey 1989, Eagleton 2003). Introduktionen av postmoderniteten som teoretiskt paradigm har ofta knutits till filosofen och litteraturvetaren Jean-François Lyotards bok "The postmodern condition" som publicerades 1979. Enligt Lyotard hade den förändrade mediabilden och utvecklingen av ny informationsteknik under 1970-talet på ett avgörande sätt bidragit till att förändra kunskapens epistemologiska status. Enligt Lyotard hade sanningen därmed, i takt med att informationen blev allt mer tillgänglig och källorna allt mer differentierade, blivit mindre enhetlig och allt mer en fråga om små, lokala berättelser. Lyotard menade också att detta fick till följd att de större övergripande politiska och historiska berättelserna tillskrevs en minskad betydelse (Harvey 1989, s.46ff, Anderson 2000, s.33f, Matthewman & Hoey 2006, s.538).

Bakgrunden till postmodernismen måste emellertid sökas i 1950 och 60-talet (Harvey 1989, Andersson 2000, jfr Jameson 2005), i utvecklingen av poststrukturalistisk teori och ett ökat intresse för studier av språk och symboler (Matthewman & Hoey 2006, s.533ff, Sayer 2000, s.6, Harvey 1989, s.44ff). Mycket förenklat kan postmodernismen som teoretisk inriktning beskrivas som en socialkonstruktivistiskt präglad teoribildning, där epistemologiska frågeställningar lyfts fram på bekostnad av ontologisk teori. Det innebar med andra ord ett ökat genomslag för frågeställningar kring kunskapens natur snarare än naturen i sig. Flera av de tankegångar som framhålls har emellertid en lång historia inom till exempel filosofi och språkforskning. Som historiskt fenomen kan postmodern teoribildning därför snarast förstås med utgångspunkt från dess politiska positionering.

Historiskt sett finns starka ideologiska och teoretiska band till marxismen, dels som utgångspunkt och dels som något den postmoderna teoribildningen reagerade emot. Den västerländska marxismen och socialismen påverkades till exempel mycket negativt av den politiska utvecklingen i Sovjetunionen och Östeuropa under 1960-talet, samtidigt som marxismen också blev ifrågasatt och kritiserad ur ett feministiskt och postkolonialt perspektiv (Anderson 2000, s.101f, Eagleton 2003, Matthewman & Hoey 2006). Modernismen och marxismen har historiskt sett också stått i nära, om än komplex relation till varandra. För samtidigt som moderniteten utgör den industriella kapitalismens logik och det inom marxismen också hela tiden har funnits en modernitetskritik finns det också en gemensam tilltro till framsteget och möjligheten att lösa olika problem. Det är också mot denna framtidstro och utvecklingsoptimism som postmodernismen etableras som motkraft och

modernitetskritik. Den västerländska marxistiska teoribildningen och 1960- och 70-talets radikala politiska rörelser utgör därför en viktig idémässig bakgrund till den postmodernitet som utvecklas under 1980-talet.

Marxismens minskade dominans som kritiskt politiskt perspektiv sammanfaller också med ett antal strukturella förändringar i den västerländska ekonomin och politiken. Under slutet av 1960-talet var världsekonomin på väg in i en recession, en utveckling som sedan kom att förvärras ytterligare av oljekrisen under 1970-talet. Detta medförde en kris för den liberala välfärdsstaten som modell (Harvey 2006, Harvey 2009). Statens roll och tilltron till kollektiva lösningar kom därför att ifrågasättas till förmån för mer individualistiska perspektiv, en förändring som också påverkade den akademiska forskningens teoribildning (jfr Egelton 2003, Matthewman & Hoey 2006, s.534).

Postmoderniteten kan därmed sägas ha uppkommit i det politiska vakuum som uppstod i och med marxismens nederlag som politisk och teoretisk rörelse under 1970-talet (jfr Anderson 2000, s.27f, 36, Matthewman & Hoey 2006). Utvecklingen påverkade också många av dåtidens intellektuella på ett personligt plan. Då marxismen och tanken på kollektiva lösningar tycktes ha blivit både politiskt och moraliskt omöjliga vändes perspektiven istället inåt. Lyotard hade till exempel gått från ”revolutionär socialism till nihilistisk hedonism” (Anderson 2000, s.37) och gav också uttryck för en förnuftskritik i det att han såg kapitalet som ett uttryck för förnuft och rationalitet (a.a., s.36). Till detta bör man emellertid också lägga utvecklingen av olika former av modernitets- och upplysningskritik, till exempel inom den så kallade Frankfurtskolan (jfr Therborn 2008).

Sammantaget innebar utvecklingen av postmodernismen som teoribildning en omorientering av forskningsinriktningen inom samhällvetenskap och humaniora, från vänster till höger, från politik till kultur, från produktion till konsumtion och från strukturalism till poststrukturalism (Matthewman & Hoey 2006, s.534). Utvecklingen innebar emellertid också en politisk paralysering.

The socialism of [Che] Guevara gave way to the somatics of Foucault and Foucault. In the high Gallic pessimism of the former ... the left could find a sophisticated political rationale for their own political paralysis. (Egelton 1997, s.69).

Den akademiska forskningen kan på sätt och vis sägas ha blivit mindre benägen att söka strukturella förklaringar för att istället i allt högre grad rikta uppmärksamheten inåt, mot subjektets förståelse av, snarare än dess relationer till, omgivningen. Detta innebar, paradoxalt nog, också att relationen mellan subjektet och objektet trycktes ihop, eller möjligen rent av klipptes av. Även om postmodern teori visserligen i flera avseenden bygger på komplexa teoretiska resonemang, till exempel i form av fenomenologiska och språkteoretiska analyser, så har den också på sätt och vis

inneburit en förenkling genom en mer hårdragen distinktion mellan det diskursiva och det faktiska objektet.

The elimination of the referent – the death of the object –is, of course, consistent with the turn to discourse and away from materialism in social theory. (Sayer 2000, s.36).

Fokuseringen på det subjektiva kan dels förstås mot bakgrund av en samtida politisk och ideologisk anda av att betona det individuella, men kan också ses som ett försök att, av taktiska skäl, försöka etablera en empirisk utgångspunkt för den egna analysen som var mindre utsatt för moralisk och politisk kritik.

one of the commonest forms of postmodernist dogma is an intuitive appeal to 'experience', which is absolute because it cannot be gainsaid. (Eagleton 1997, s.67).

Genom att intressera sig för till exempel erfarenhet och praktik på ett subjektivt plan, formas ett forskningsobjekt som i praktiken är onåbart för utomstående kritik. I den postmoderna teoribildningen som akademisk praktik finns också en personlig dimension som relaterar till den enskilda forskarens sociala ställning. Postmodern teoribildning blev, med stöd i till exempel postkolonial eller feministisk teoribildning, ett sätt att kritisera en redan etablerad forskarkår eller forskningstradition som då kunde förklaras vara rasistisk, sexistisk, patriarkal eller essentialistisk. Vid sidan av att faktiskt lyfta fram viktiga frågor kring till exempel representation och makt, kunde postmodern teoribildning med tiden således utvecklas till en akademisk karriärväg (Alvesson & Sköldberg 1994, s.259, jfr Sangren 1992, s.280, Alvesson & Sköldberg 2008, s.444). Detta är relevant för att också förstå utvecklingen av kulturarvsperspektivet ur ett socialt perspektiv.

9.3.2 Nyliberalismen

Nyliberalismen tog sin utgångspunkt i en liten grupp inflytelserika ekonomer, historiker och filosofer som samlades runt den österrikiske filosofen Friederich von Hayek under slutet av 1940-talet. Med utgångspunkt i bland annat så kallad neoklassisk ekonomisk teoribildning från andra hälften av 1800-talet, ställde sig nyliberalerna kritiska till Keynesianismen och den liberala välfärdsstatens blandning av statlig kontroll, facklig organisation och reglerad marknad. Andra viktiga utgångspunkter var också en oro för efterkrigstidens tilltagande politiska radikalisering i väst, inte minst bland samtidens intellektuella, och den politiska utvecklingen i Östeuropa, vilka tillsammans upplevdes som ett hot mot grundläggande demokratiska värden med utgångspunkt i individuell frihet (jfr Harvey 2009, s.12, 19ff, Anderson 2000, s.37).

En avgörande faktor i etableringen av nyliberalismen som politiskt program var också 1970-talets omfattande ekonomisk nedgång efter efterkrigstidens två första decennier av tillväxt. En utveckling som i grunden skakade tilltron till välfärdsstaten som

politiskt projekt (Harvey 2009, s.11ff, jfr Harvey 2006). I fråga om politisk tillämpning kan nyliberalismen sägas ha fått sitt politiska genombrott 1979, i Storbritannien i samband med att Margareth Thatcher kommer till makten och i USA i samband med en omläggning av den ekonomiska politiken. Utvecklingen skulle också fortsätta, och i flera avseenden komma att fördjupas, efter det att Ronald Reagan kom till makten 1981. Utvecklingen betecknar i flera avseenden en ideologisk förändring i perspektiven på samhällets grundläggande organisation som med tiden också skulle innebära ett nederlag för social reformpolitik i den västerländska socialdemokratins tappning (jfr Anderson 2000, s.102ff, Harvey 2006, s.145ff, Harvey 2009, s.22f). Utvecklingen hänger också ihop med tilltagande avreglering av finansmarknaden och en tilltagande ekonomisk globalisering under 1900-talets sista årtionden.

Neoliberalization has in effect swept across the world like a vast tidal wave of institutional reform and discursive adjustment, and while there is plenty of evidence of its uneven geographical development, no place can claim total immunity (with the exception of a few states such as North Korea). Furthermore, the rules of engagement now established through the WTO (governing international trade) and by the IMF (governing international finance) instantiate neoliberalism as a global set of rules. (Harvey 2006, s.145).

Den ideologiska förändringen kan också ges en kulturell förklaring då samtida demografiska förändringar, nya arbetsmarknadsförhållanden och en ökad materiell standard, bidrog till att lösa upp etablerade ideologiska ståndpunkter. Samtidigt som en allt större andel människor rörde sig från traditionell arbetarklass till medelklass, åtminstone i fråga om materiell standard och självbild, minskade också graden av identifikation med socialismens och marxismens verklighetsbeskrivning och politiska visioner. Enligt Harvey har nyliberalismen också kunnat integreras i den allmänna diskursen genom att anspela på generella värden som yttrandefrihet och valfrihet.

Hardly surprisingly, therefore, appeals to freedom and liberty surround us rhetorically at every turn and populate all manner of contemporary political manifestos. (Harvey 2006, s.146).

Begrepp som frihet och olika mänskliga rättigheter har, enligt Harvey, rent av kommit att jämföras med marknadsliberalism (Harvey 2006, s.146).

Till sitt innehåll är nyliberalismen emellertid inte enhetlig och i själva verket finns flera olika riktningar och förhållandevis stora inbördes skillnader mellan olika nyliberala tänkare (jfr Blomgren 1997). Något förenklat kretsar emellertid den nyliberala ideologin kring tanken på individens frihet uttryckt i marknadens funktion som medium mellan olika aktörers behov, en stark betoning av den privata äganderätten och en kritisk syn på reglering och offentliga kollektiva lösningar. Statens uppgifter skall begränsas så långt som möjligt och bör inriktas mot att

upprätthålla eller skapa förutsättningar för en fri marknad (Harvey 2006, s.145, Harvey 2009, s.2, Blomgren 1997, s.11ff). Uttrycken för den nyliberala ideologin är emellertid inte alltid helt tydliga och som antytts ovan har de också blivit en del av en allmänt accepterad diskurs. Det har därför också betonats att det finns ett behov av att till exempel skilja mellan konkreta politiska förändringar och ideologiskt grundad politisk retorik (Belfrage & Ryner 2009, s.259, Harvey 2009, s.21). Inte desto mindre har mycket av den politiska debatten under 1980- och 1990-talet, liksom genomförda politiska reformer, kretsats just kring statens roll i förhållande till individen. Harvey pekar också på att det under 1980- och 1990-talet har genomförts neddragningar av de offentliga utgifterna liksom ett stort antal privatiseringar, som i praktiken har inneburit ett kapitalflöde från offentligt till privat ägande (Harvey 2009, s.35).

The corporatization, commodification, and privatization of hitherto public assets have been signal features of the neoliberal project. Its primary aim has been to open up new fields for capital accumulation in domains formerly regarded off-limits to the calculus of profitability. Public utilities of all kinds ... , social welfare provision ... , public institutions ... , and even warfare ... have all been privatized to some degree throughout the capitalist world. (Harvey 2006, s.153).

Utvecklingen kan också skönjas inom samhällsplaneringen (jfr Baeten 2012) men har inte bara påverkat statens och olika myndigheters roller utan också bidragit till att förändra själva samhällsstrukturen och politikens förutsättningar i allmänhet. En utveckling som poängterades av historikern Perry Anderson redan i slutet av 1980-talet.

Kapitalets allmänna triumf är mer än bara ett nederlag för alla de krafter som en gång reste sig mot det, även om den också är detta. Dess djupare mening ligger i elimineringen av de politiska alternativen. (Anderson 2000, s.103)

Utveckling kan också skönjas i Sverige och i linje med den internationella utvecklingen har de politiska alternativen med tiden också kommit att framstå som allt mer diffusa.

Med tredje världen fast i skuldfällan och sovjetssystemet i minne står den fria marknaden i stort sett ensam kvar som politiskt och ekonomiskt alternativ. (Berg & Sunnermark 2006, s.80)

I likhet med andra västländer radikaliserades den politiska diskursen under andra hälften av 1960-talet och början av 1970-talet också i Sverige. Som en reaktion mot detta arbetade Svenska Arbetsgivareföreningen (SAF) aktivt för att styra den politiska diskussionen i en annan riktning, bland annat genom att etablera ett antal olika tankesmedjor, institut och intresseorganisationer. Statsvetaren Kristina Boréus har beskrivit den politiska utvecklingen under perioden 1969 till 1989 i termer av en högerväg och pekar också på Moderata samlingspartiets uttalade ambition under

slutet av 1980-talet att få till stånd ett ”systemskifte” (Boréus 1994). Den ideologiska förändringen fick breda konsekvenser över den politiska skalan men utvecklingen mot en avreglerad ekonomisk politik var redan etablerad och märktes tydligt redan i den ekonomiska politik som fördes av den socialdemokratiska regeringen tidigare under 1980-talet (Belfrage & Ryner 2009, s.269f).

Vid sidan av en ökad avreglering för att därigenom skapa välfungerade marknader för sådana tjänster som tidigare sköttes av olika offentliga institutioner, har diskussionen också kretsat kring individens frihet kontra olika former av myndighetsutövning.

Dessa politiska motsättningar har manifesterats i en hård debatt där bl.a. begrepp som ”systemskifte” stått i centrum. De politiska motståndarna till socialdemokratins i vårt land – på höger- och vänstersidan – har med ’systemskifte’ avsett en ny typ av ekonomiskt, politiskt resp socialt system som bryter med dagens ’folkhem’. (Grimlund, Gustafsson & Zanderin 1997, s.12)

De politiska och ekonomiska förklaringsmodeller som kan användas för att beskriva det som idag närmast kan ses som ett systemskifte varierar, men den genomgripande samhällsförändringen under de senaste 20 till 30 åren är obestridlig (Berg & Sunnermark 2006, s.28f, jfr Belfrage & Ryner 2009). Den ändrade synen på ekonomins betydelse i samhället var en viktig del i förändringen av det ekonomiska systemet och det handlade om att skapa en kulturell förändring i vilken medborgaren såg sig som en kompetent aktör på en marknad. Avregleringen av pensionssystemet 1999 är ett sådant exempel (Belfrage & Ryner 2009, s.273).

Det kritiska perspektivet har också omfattat den kommunala organisationen. Statsvetaren Olof Petersson, pekar på Storbritannien som ett tidigt exempel på politiska reformer av det kommunala systemet (Petersson 2001). Enligt Petersson var udden i Margaret Thatcher’s reformering av det brittiska samhället, vid sidan av fackföreningarna, riktad mot den offentliga sektorn, och då inte minst den kommunala organisationen, som i flera fall också var styrd av företrädare för labour (a.a., 42). Därmed reducerades också den offentliga sektorns inflytande till förmån för individen och marknaden (a.a., 2001, s.42). I likhet med England var också utvecklingen av det kommunala systemet i Sverige i hög grad kopplad till utvecklingen av den socialdemokratiska välfärdsstaten. Historiskt genom att systemet byggs upp och utvecklas under en period dominerad av socialdemokraterna. Politiskt genom att kommunens roll och ansvarsområden också speglar den socialdemokratiska ideologin. Enligt Petersson har utvecklingen av den kommunala organisationen, med ”större kommuner, mer byråkratiska förvaltningsformer och inskränkt lekmannainflytande”, också skapat en oro beträffande förutsättningarna för den lokala demokratin. Även om en sådan oro enligt Petersson är förhastad (Petersson 2001, s.40), kontrasterar Petersson emellertid det svenska kommunala systemets partipolitiska organisation och byråkratiska system mot södra Europas

borgmästarstyrda småkommuner som han menar står för en mer avbyråkratiserad direktdemokrati baserad på personliga kontaktnät (a.a., s.40f).

9.3.3 Kulturell logik

Hur relaterar då postmodernismen till nyliberalismen? Nyliberalism och postmodernism kan vid en första anblick framstå som mycket olika företeelser, kanske till och med direkt motsatta varandra. Postmodernerna perspektiv har i flera avseenden också kommit att behålla en nära relation till sitt marxistiska arv och flera postmodernerna teoretiker har också återkommande försökt återinföra mer radikala perspektiv (Matthewman & Hoey 2006, s.535). Det finns emellertid starka historiska band och flera gemensamma ideologiska ståndpunkter mellan postmodernismen och nyliberalismen. Som redan framförts har Jameson karaktäriserat postmodernismen, och då kanske framför allt i dess arkitektoniska, konstnärliga och kulturella uttryck, som den senkapitalistiska ekonomins kulturella logik (Jameson 2005, jfr Harvey 1989, s.39ff). Banden mellan postmoderniteten och senkapitalismen, eller nyliberalismen som dess ideologiska undertext, har som jag beskrivit ovan också funnits inom akademisk teoribildning, även om perspektiven i sig kan tyckas radikalt åtskilda. Historiskt sett är nyliberalismen och postmodernismen, om inte sprungna ur samma källa, så åtminstone formade med utgångspunkt i en likartad kritik av moderniteten och då inte minst den moderna staten. De skulle därmed kunna ses som parallella reflektioner av en övergripande historisk och politisk utveckling.

Ett för avhandlingen särskilt intressant exempel på samexistensen mellan nyliberalismen och postmodernismen är det som statsvetaren Andreaz Strömgren beskriver som ett dubbelt, postmodernt och neoliberalt, planeringsparadigm under 1980- och 1990-talen. Det postmodernerna perspektivet har då inneburit en betoning av den lilla och lokala berättelsen, konkret genom att lyfta fram behovet av lokalt självbestämmande över planeringsprocessen, medan det nyliberala perspektivet har handlat om att anpassa planeringen efter marknadens förutsättningar. I båda fall med den kommunala och myndighetsmässiga planeringen som motpol (Strömgren 2007). Trots teoretiska och ideologiska skillnader, till exempel i synen på makt och förmågan till rationellt handlande, förenas den nyliberala och den postmodernerna diskursen i ett individperspektiv och i ett kritiskt förhållningssätt till offentlig maktutövning. Den gemensamma utgångspunkten mellan nyliberalismen och postmodernismen skulle närmast kunna beskrivas som en anti-ideologisk ståndpunkt.

Gemensamt för dem alla var att de anslöt sig till principerna för vad Lyotard – en gång den mest radikale av dem – kallade den liberala demokratin, som nu bildade en oöverträffbar tidshorizont. Det kunde inte finnas något annat än kapitalism. Det postmodernerna var en dom över alternativa illusioner. (Anderson 2000, s.55)

Postmoderna perspektiv, till exempel i form av postkolonial teori och feministisk teori, har därmed tenderat att anta ståndpunkter som står påtagligt nära libertarianismens i till exempel kritiken av välfärdsstaten. I sin studie av hur Norrland formats som *den andre* i svensk nyhetsmedia menar till exempel geografen Madeleine Eriksson, med hänvisning till andra geografer, att synen på välfärdsstaten som jämställd i det närmaste är en illusion.

Researchers such as Ehn et al (1993), Pred (2000) and Schough (2008) suggest that the Swedish self-image is made up of imaginations of being the most equal and just nation in the world. I suggest that weak regions in Sweden are constructed in contrast to this exalted national self-image and in contrast to a relentless construction of national distinctiveness. This means that the construction of peripheries within Sweden involves some general characteristics, but also that these representations take very specific forms. Hence, the construction of "spatial others" within Sweden involves a paradoxical form of representation that inevitably needs to reproduce a national self-image of being the most modern and equal of nations. (Eriksson 2008, s.2)

Eriksson visar tydligt på hur Norrland formas som det avvikande i förhållande till en föreställd normal svenskhet lokaliserad i södra Sverige, men samtidigt ger det citerade avsnittet ovan - genom att framställa bilden av den svenska välfärdsstaten som en överdriven, påhittad, illusorisk och outtröttlig konstruktion av en nationell självbild - intrycket av att välfärdsstaten inte har varit så särskilt jämställd eller demokratisk över huvud taget. Detta innebär inte att konstruktionen av den svenska välfärdsstaten inte kan eller skall kritiseras, tvärt om. Däremot förbises den progressiva utveckling, i form av till exempel utbildningsreformer, socialförsäkringssystem och arbetsrätt, som faktiskt ägt rum.

De politiska konsekvenserna är emellertid av allt att döma inte heller alltid helt tydliga för den enskilde författaren. Historikern Yvonne Hirdman beskriver till exempel i förordet till den andra upplagan av hennes egen bok "Att lägga livet tillrätta" hur hennes kritik av välfärdssamhällets utopiska arv möttes av positiv respons från liberala och konservativa debattörer när hennes syften snarast var det motsatta (Hirdman 2000, s.5).

Jag ville verkligen förstå detta moderna förnuft, diskutera det, och framför allt rädda det. ... Ty jag vill gärna tillägga, tio år efteråt, att jag helt delar den sociala ingenjörskonstens vilja och patos, trots eller snarare på grund av, den analytiska blicken (Hirdman 2000, s.5)

Kritiken av välfärdsstaten passade väl in i en allt mer etablerad politisk diskurs grundad i en liberal ideologi som betonade äganderätt och personlig och frihet.

9.3.4 Kulturell ekonomi

För att förstå kulturarvsbegreppet krävs emellertid också - vid sidan av postmodern teoribildning och nyliberal politisk ideologi - en tredje dimension, nämligen utvecklingen av den så kallade kulturella ekonomin. Begreppet avser den ekonomiska kultur som gradvis utvecklats under efterkrigstiden i vilken varans kulturella värde, i form av varumärke och image, kommit att bli en del av dess bruksvärde (jfr Aronsson 2007, s.28) samtidigt har det också funnits en trend mot ökad komodifiering, eller ett ökat varugörande, av den kulturella sektorn. Det är därmed möjligt att tala om två parallella processer: "en "ekonomisering" av kulturen" och "en "kulturalisering" av ekonomin" (a.a., s.16). Utvecklingen har också inneburit en kulturell förändring och förändrade politiska förutsättningar. Det moderna projektet var till stor del uppbyggt kring en separation mellan olika värden (jfr Giddens 1991). Utvecklingen av den senkapitalistiska ekonomin har inneburit något av ett uppbrott från den moderna uppdelningen och enligt Frederic Jameson markerar framväxten av 80-talets postmodernism en ökad integration mellan ekonomi och kultur (Jameson 2005). Från att tidigare ha betraktats som något som står utanför, eller som avgränsas i förhållande till, det moderna, har kulturen på ett alltmer uttalat sätt blivit integrerad i ekonomin (Aronsson 2007, s.17, Mels 2007, s.66). Utvecklingen av den kulturella ekonomin har också inneburit att marknadstänkandet och varuformen blivit normerande (Mels 2007, s.55). Utvecklingen kan jämföras med vad Anderson, i en kommentar till Jamesons beskrivning av postmodernismen som en form av senkapitalistisk kulturell logik, beskrivit marknadsekonomin totala dominans.

Medan modernismen hämtade sin uppgift och energi från den fortsatta existensen av det som ännu inte var modernt, arvet från det ännu förindustriella förflutna, innebar postmodernismen att detta avstånd sluts till, att varje por av världen fylls av kapitalets serum. (Anderson 2000, s.66)

Etableringen av den kulturella ekonomin sammanfaller med utvecklingen mot andelsmässigt allt större tjänsteproduktion i förhållande till industriproduktion och i och med detta också en tillväxt av en allt mer konsumtionsstark medelklass. I ett längre perspektiv hänger utvecklingen samman med moderniteten och urbaniseringen men tilltar i västvärlden under efterkrigstiden för att sedan intensifieras från och med 1980-talet. Utvecklingen återspeglas också i framväxten av de så kallade kreativa näringarna och en kreativ klass (jfr Florida 2002).

Förloppet har också flera tydliga geografiska dimensioner. Då tjänstesektorns tillväxt i en region i ett eller annat avseende är beroende av en industriell tillväxt och produktionsökning i en annan, måste utvecklingen också förstås i form av en ökad grad av rumslig differentiering mellan industriproduktion och tjänsteproduktion. Samtidigt har andra hälften av 1900-talet också inneburit en ekonomisk struktumvandling inom de västeuropeiska industriländerna. Utflyttningen av industriproduktionen har till exempel inneburit minskade arbetstillfällen vid mindre

orter. Utvecklingen har också accentuerats genom neddragningar i den offentliga sektorn under 1980- och 1990-talen. Förändringarna har därmed inneburit en polarisering mellan storstadsregioner och glesbygd. Gränsdragningen är emellertid inte helt enkel och en liknande utveckling mot ökad utlokalisering har med tiden kunnat skönjas också inom mer kunskapsintensiva branscher.

Den ekonomiska strukturomvandlingen under det sena 1900-talet och tidiga 2000-talet var heller inte enbart ett urbant fenomen, utan påverkade också landsbygden och agrarlandskapet, inte minst genom avregleringen av den svenska jordbrukspolitiken i och med att målet om nationell självförsörjning gradvis gavs upp under slutet av 1970- och början av 1980-talet (se avsnitt 3.6). Som en konsekvens blev kulturturism allt viktigare för att skapa ekonomisk tillväxt, inte minst i regioner med ekonomisk stagnation (Aronsson 2007, s.29ff). Möjligheten att kunna utnyttja olika lokalt förankrade former av kulturarv har blivit viktig för att kunna locka investerare, nya innevånare och turister. Enligt kulturgeografen Richard Ek har landskapet med dess kulturella och ekologiska värden kommit att förvandlas till en slags ammunition i kampen, eller krigföringen, mellan olika kommuner om potentiella konsumenter och skattebetalare (Ek 2005).

Agrarlandskapet ställdes därmed inför en ny uppgift då det gick från att producera föda, foder och fibrer till att istället skapa förutsättningar för estetiska upplevelser (Myrdal 2001, jfr Päiviö 2008) och därmed också utvecklas till en estetiserad ikon och utopisk antites till det urbana storstadslivet. Traditionella, småskaliga landskap, blev ett medel för att iscensätta (jfr Pine & Gilmore 1999, s.22 figur 1-5) olika former av livsstilskonsumtion för en urban medelklass, för vilken landskapets historiska dimension kunde erbjuda en air av det genuina, traditionella och ursprungliga, det sunda och hällsamma. Det lokala landskapet kunde då användas för att ge en rad olika produkter ett högre konsumtionsvärde, från kläder och mat till bostäder och en hel livsstil. Lokal matkultur har till exempel blivit en allt viktigare komponent i platsmarknadsföring (jfr Heldt Cassel 2003) samtidigt som mat och landskap blivit utbytbara storheter i marknadsföringen. Att besöka en plats har i allt högre grad också kommit att handla om att äta maten från den och konsumtionen av lokalt producerad mat har också, tillsammans med den tillägnade kunskapen att kunna införskaffa och tillreda den, blivit ett sätt att uppleva landskapet. Det tidigare så vardagliga jordbrukslandskapet har därmed också exotiserats på ett likartat sätt som upplevelsen av icke-europeiska landskap och matkulturer exotiserades under 1980- och 1990-talet (jfr May 1996). På ett retoriskt plan är det det lokala landskapets unika värden som lyfts fram men med utgångspunkt från ett antal olika markörer som länkar samman *alla* lokala landskap. Det lokala landskapets företeelser blir därmed till varor som i egenskap av generella kulturella markörer lyfts ur sitt historiska sammanhang. Detta gäller inte bara mat och andra produkter i traditionell mening, utan också kvarvarande strukturer i landskapet. Estetiseringen och konsumtionen av det agrara och urbana landskapets kulturhistoriska dimension märks också i det sätt på vilka

övergivna industrilandskap i storstäderna, med rätt historisk bakgrund och arkitektoniska kvaliteter, förvandlas till attraktiva bostäder, kontor, ateljéer, restauranger, konsthallar och köpcentra. På ett motsvarande sätt som till exempel övergivna industrilokaler har tillskrivits ett *industrial cool* (jfr Willim 2005, s.41ff, 48) har det agrara landskapet blivit ett sätt att förse det urbana livet med ett *agrarian cool*. Det finns också påtagliga likheter mellan det stadsnära agrarlandskapet och det urbana landskapets utkanter då båda utgör rumsliga resurser för stadens framtida expansion. Studier av det postindustriella landskapets förvandling till kulturarv pekar till exempel på utvecklingen av ett *kulturarvslandskap*, "heritage-scape", ett landskap i väntan på att exploateras i ett nytt ekonomiskt sammanhang.

an interim state of transformation [between the] productivist landscape of the industrial period [and] the "neoproductivist" landscape of post-industrialism (Mitchell & de Waal 2009, s.167).

Det kan naturligtvis vara så att konsumtionen av kulturarv, oavsett form, innebär ett ökat intresse (jfr May 1996, s.59) och att kulturarvet därmed kan komma att få en ökad politisk betydelse. På samma sätt som en exotisk matkultur under 1980- och 1990-talet kunde fungera som en statusmarkör, fyller landskapet, dess produktion och olika praktiker kopplade till detta landskap, en liknande funktion under det tidiga 2000-talet.

I linje med samhällsutvecklingen i övrigt framhålls ekonomiseringen ofta som den enda möjliga vägen för att tillgodose olika samhällsintressen. I flera fall beskrivs till och med utvecklingen av olika kulturarvsrelaterade varuformer som det enda möjliga alternativet. Geografen Gregory Ashworth och ekonomen David Bruce skriver till exempel i sin gemensamma artikel om städer med stadsmurar att turismen ofta utgör det enda alternativet för ett flertal historiska städer (med äldre murar).

Fortress towns are unlikely to possess a varied range of urban functions and facilities and therefore to possess only a very limited range of economic development options once the garrison is removed. Tourism is thus not only an attractive development possibility it may be the only realistic option available. (Ashworth & Bruce 2009, s.305).

Detta kan naturligtvis ifrågasättas och problematiseras. För samtidigt som det mycket väl kan framstå som om det inte finns några alternativ är detta i själva verket en politisk fråga. I framställningen ges till exempel bilden av att turismen tar vid så fort "garnisonen" upphör. I flera fall – kanske de allra flesta - finns det emellertid ett betydande tidsavstånd mellan garnisonens aktiva funktion som garnison och dess nya funktion som turistattraktion. Möjligheten att exploatera garnisonen för turiständamål blir därför ett alternativ i förhållande till en ekonomisk och politisk utveckling som till stora delar är skild från garnisonens historia, till exempel

förändrade produktionsförhållanden, industrinedläggning och omstrukturering i offentlig sektor. Alternativen kräver emellertid som regel andra politiska lösningar.

9.3.5 Landskapets nya produktion och estetik

Jag kommer nu att ge några konkreta exempel på det postindustriella landskapets värden och hur de kommer till uttryck. Det är viktigt att notera att dessa värden så att säga samexisterar med och i flera fall också tar utgångspunkt i, den etablerade miljövårdens och planeringens intressen.

Det första exemplet är Skåne som i en kampanj har saluförts som "Madariket" en lek med skånsk dialekt som antyder att det finns en stark koppling mellan Skåne som region, dess mat, lokala kultur och människorna som lever där. Den dialektala ordleken är också nostalgisk så tillvida att den anknyter till en i populärkulturen traditionellt etablerad bild av skåningen som särskilt jovialisk och förtjust i mat (jfr Gyimothy 2005). Kopplingen mellan mat och landskap blir tydlig i det informationsmaterial som tagits fram, både i anslutning till projektet Madariket och i annat material, för att sälja in regionens landskap som en plats för både rekreation och konsumtion. I informationsmaterialet blandas i flera fall sakinformation riktad till potentiella besökare med reklam för olika tillgängliga varor och tjänster i anslutning till vistelsen. Reklamen gäller till exempel lokalt producerad mat, värdshus och hantverk och i informationsmaterialet blandas bilder på människor som har picknick med bilder på sevärdheter och företeelser inom området. I flera fall används också historiska referenser för att skapa en genuin air, bland annat i valet av fotografier, typsnitt och stavning, till exempel "gästgifvaregård" (Position Skåne 2008).

I broschyren "En ekologisk skånsk resa" från 2008, i vilket skånsk matproduktion beskrivs som småskalig och ekologisk, presenteras en mix av traditionella råvaror och internationell, eller global matkultur, inte sällan med medelhavsreferenser. I bild framhävs det genuina landskapet genom en jordfärgad hand som griper om en spade och genom vackert komponerade vardagsvyer över skånska åkerfält (Ekologiskt Marknadscentrum 2008, s.21) kombinerat med recept och bilder på mat med tydliga referenser till en urban matkultur. På en bild ringlas till exempel lokalproducerad kallpressad rapsolja över en grönsallad, den senare med tydliga referenser till medelhavsområdets matkultur.

Liknande bilder kan också hittas i Småland. I boken *Fest i Grevskapet* (Linder & Magnusson 2003) framställs området omkring Gränna, inklusive Visingsö, som ett område karaktäriserat av dess lokala kokkar, konstnärer och hantverkare som innovativt kombinerar lokala traditioner och smaker. I likhet med det Skånska Madariket blir Grevskapets landskap ett historiskt rum som kan fyllas med ett nytt innehåll formulerat efter behoven hos den samtida, urbana medelklass som förväntas besöka området som turister. Härvid uppstår en likartad mix av historia och global kultur som i fallet med den skånska matresen, till exempel i form av

medeltidsinspirerad mandelbiscotti med apelsinsaft (a.a., s.15) eller bröd med timjan och oliver (a.a., s.30).

Den bild som förmedlas av broschyrer och turistmaterial ger inte sällan en känsla av exklusivitet men framställningen av olika upplevelser, serviceutbud och mat anknyter också till tidigare klassförhållanden och andra sociala dimensioner av det historiska landskapet. Godslandskapets uttryck kan då fungera i marknadsföringssyfte. I en karta över olika övernattningsställen och golfbanor i Skåne lockas till exempel läsaren med löftet att få uppleva "[s]kånsk gästfrihet i unik levande slottsmiljö" (Kartverket 2008). Den historiska dimensionen i de skånska slottsmiljöerna, till exempel produktionsförhållanden och maktförhållanden mellan olika klasser, har därmed osynliggjorts i framställningen av en tilltalande, varugjord, historisk yta. Kanske kan man i fallet med godslandskapets dragningskraft också tala om ett slags "gentry appeal" som tilltalar en konsumtionsstark, urban medelklass.

En intressant fråga som infinner sig är också "vem" den tänkta läsaren är, det vill säga till vem produktionen av dessa platser riktar sig. Bildmaterialet, som får antas vara utformat för att skapa positiva associationer hos den tänkta målgruppen, domineras av barnfamiljer och heterosexuella par med tydlig svensk, eller åtminstone västerländsk härkomst (figur 9:1). Andra familjekonstellationer eller kulturella och etniska tillhörigheter förekommer inte. Bilden kompletteras också av den reklam som tryckts i broschyren, med en blandning av annonser för både lokalt serviceutbud och kapitalvaror som ger tydliga signaler om den tänkte läsarens förmodade livsstil och inkomstnivå.

En annan aspekt av landskapets nya funktion är varugörandet av olika litterära landskap, inte sällan med anspelning på ett lokalt kulturarv (jfr Muller 2006). I sydöstra Skåne har det till exempel utvecklats en omfattande besöksnäring knuten till Henning Mankells fiktiva romanfigur Kurt Wallander. Romanerna och filmerna baserade på böckerna har lockat ett stort antal besökare, inte minst från Tyskland, till olika sevärdheter med relation till böckerna. Det går till exempel att beställa en Wallandersmörgås på det kaffe där Wallander brukade gå och fika i böckerna och vid Ystads turistbyrå erbjuds besökarna guidade turer och information om olika besöksmål. Landskapet intar en speciell roll i Mankells böcker och flera av de besöksmål som lyfts fram inom turistnäringen utgörs också av platser med en lång faktisk historia, till exempel godsmiljöer och platser med fornlämningar.

Figur 9:1. Omslaget till turistbroschyren "Skåne. Smakfulla smultronställen" (Position Skåne 2008)

9.4 Kulturarvet som diskurs

Kulturarvsbegreppet får sin teoretiska, politiska och ekonomiska förankring dels genom en inre diskursiv morfologi och dels genom ett antal kontaktytor i förhållande till andra strukturer i ett omgivande teoretiskt, politiskt och ekonomiskt rum. Den inre konstruktionen kan beskrivas i form av ett antal olika element som tillsammans bygger upp kulturarvet som diskurs. Det handlar då om ett antal begrepp och meningsmässiga innebörder som, genom att utgöra centrala komponenter i kulturarvets diskursiva struktur, i sin tur kopplar samman begreppet kulturarv med teoretiska koncept, med politiska trender i synen på myndigheter och politik såväl som med samtida konsumtionsmönster. Kulturarvsperspektivet är därtill politiskt laddat och får till exempel som myndighetsregim konsekvenser för relationen mellan

olika samhällsintressen och det sätt dessa intressen bedöms och värderas i handläggningsprocessen. Det handlar dels om effekterna av att kulturarvet beskrivs som en slags berättelser och dels om kulturarvets roll som ett kapital i den kulturella ekonomin.

9.4.1 Kulturarvsvdiskursens uppbyggnad

Sammantaget går det att identifiera olika retoriska element som återkommande utgör de delar som tillsammans bygger upp kulturarvet. Med utgångspunkt i frågan om olika aktörers kompetens att handla i förhållande till olika värden (jämför avsnitt 5.3) handlar det till stora delar om vem som tilldelas rätten att utföra olika handlingar men kulturarvsvdiskursen anknyter också till andra samtida diskurser kring hållbarhet och demokrati. Totalt utkristalliserar sig fyra olika element, (1) relationen mellan den inkompetenta staten/myndigheten och den kompetenta lokala aktören, (2) behovet av demokratisering och (3) hållbar utveckling samt (4) marknaden som demokratiskt alternativ. De olika elementen är sammanflätade och ger på så vis också stöd åt varandra.

I sin sammansatta form följer kulturarvsvdiskursen två olika centrala teman eller argumentationslinjer. För det första finns tanken på ett helhetsperspektiv, en ansats som i stor utsträckning delar gemensamma drag med ett systemekologiskt perspektiv. Ambitionen är då att på olika sätt vidga ett traditionellt bevarandeperspektiv, dels genom att omfatta värden utanför de traditionella avgränsningarnas tematiska och kronologiska omfattning i form av nya perioder och kategorier eller i form av vardagsmiljöer, dels genom en ökad betoning av det immateriella kulturarvet. Underförstått har den traditionella kulturmiljövärden då varit allt för snäv i sin avgränsning och därmed också gått miste om helhetsperspektivet. Snävheten i definitionen av kulturarvet har då också härletts till den styrande elitens ambition att lyfta fram och förstärka en nationell identitet. För det andra finns också vad som närmast skulle kunna beskrivas som ett postkolonialt emancipationsperspektiv uttryckt i tanken på att kulturarv i egentlig mening enbart kan definieras från ett lokalt brukarperspektiv. Den emancipatoriska ambitionen tar då stöd i en teoretisk dekonstruktion av möjligheten till såväl empiriska som moraliska jämförelser mellan olika förhållningssätt till kulturarvet. Kulturarvsvdiskursens konstruktion kring på statens eller myndighetens inkompetens respektive aktörens kompetens anknyter i detta sammanhang till en teoretisk distinktion mellan de stora respektive de små berättelserna.

Det emancipatoriska och det systemekologiska perspektivet länkas till stor del samman i ambitionen om en hållbar utveckling och demokratisering. Därtill kan begreppet mångfald bidra till att utmana det etablerade myndighetsperspektivet, dels genom att semantiskt anknyta till begreppet biologisk mångfald, men också genom att appellera till bilden av en mångfald av röster, eller små berättelser.

Mångfaldsperspektivet skulle i detta sammanhang, enligt samma mönster, kunna ses som ett uttryck för en ambition att släppa fram ett lokalt perspektiv istället för att från myndighetens sida beskriva och avgränsa olika värden.

I likhet med de dubbla paradigmen inom den fysiska planeringen (se avsnitt 3.6), verkar det finnas en koppling mellan en ökad tilltro till marknadskrafter och ett postmodernt influerat kulturarvsperspektiv. Marknadsperspektivet intar i sammanhanget en tillbakadragen position men framställs i ett politiskt vakuum samtidigt, mer eller mindre uttalat, som den yttre historiskt givna realitet i förhållande till vilken olika handlingar måste vägas och motiveras. Marknaden, som därmed får utgöra normen för social interaktion, placeras då också i en motsatsställning till olika former av myndighetsutövning. Stat och marknad respektive myndighetsperspektiv och lokalperspektiv utgör därmed två parallella motsatspar, med utgångspunkt i vilka marknaden och det fria valet framstår som synonyma med ett lokalt perspektiv.

9.4.2 Berättelsen och det förflutna

Kulturarvet som begrepp innebär en diskursiv förändring, en positionsförändring, i värderingen av olika historiska värden som i sin tur måste ses i ljuset av en övergripande teoretisk, politisk och ekonomisk diskurs. I linje med postmodern teoribildning (jfr Sayer 2000) tenderar också kulturarvsperspektivet att betona det historiska värdets epistemologi snarare än dess ontologi. Betonningen av epistemologi framför ontologi sammanfaller vidare med den globala uppdelningen mellan konsumtion och produktion och vad som beskrivits som nätverkssamhällets immaterialitet (Berg & Sunnermark 2006, s.84). Ytligt sett kan det se ut som att den stora berättelsen, om administrativt och vetenskapligt avgränsade landskapspreparat, ersätts med en mångfald av små berättelser förankrade i en lokal praktik. Vad som faktiskt sker är emellertid att den stora berättelsen endast kommer att ersättas av en ännu större, en super-berättelse om avsaknaden av den stora berättelsen (jfr Sayer 2000, s.72). Den kulturella konstruktionen som förklaringsmodell och dekonstruktionen av den stora berättelsen, innebär i praktiken också en form av reduktionism så tillvida att ett komplext system begränsas till en enskild förklaring (jfr Eagleton 1997, s.74).

Kulturarvsdiskursen innebär i förlängningen en form av upplösning, eller dematerialisering, av de fysiska lämningarnas värden. På samma sätt som den teoretiska utvecklingen under 1980-talet i allt högre grad sökte sig inåt och bort från de materiella strukturerna, bidrog det ökade intresset för det immateriella kulturarvet till att göra också annat kulturarv till en lokal angelägenhet. Intresset för det immateriella kulturarvet utgör här ett centralt element eftersom det, i likhet med postmodernitetens intresse för den personliga erfarenheten (se avsnitt 9.3.1), innebär att frågan om olika värden internaliseras i det enskilda subjektet. Upplösningen av det materiella värdet kan emellertid se olika ut. Enligt Tagesson föreligger till exempel det

största hotet mot kulturmiljön inte i form av brukets påverkan på enskilda lämningar utan i att bruket av landskapet av olika orsaker upphör, till exempel att skyddet av olika värden blir ett ekonomiskt hinder (Tagesson 2001, s.403). Det ligger mycket i Tagessons iakttagelse, men samtidigt som bruket utgör ett centralt element i landskapet riskerar en allt för ensidig betoning av den mänskliga handlingens betydelse att hamna nära en teoretisk modell enligt vilken landskapet enbart finns till i själva handlingsögonblicket, eller så kallad uppåtriktad sammansmältning av struktur och handling (jfr Archer 1995, se avsnitt 2.3.3.). Resultatet blir en form av dematerialisering, det vill säga att den materiella strukturen upplöses till förmån för handlingen som manifestation av den sociala strukturen.

Problemen till trots är det viktigt att, i enlighet med kulturarvsparadigmet, ställa frågor kring vem som äger tillträde till kulturarvet. Men även om kulturarv också är politiskt (Karlsson 2005, s.47) innebär detta inte att kulturarvet kan förstås enbart som en kulturell eller social konstruktion (jfr a.a., s.48) då formeringen av olika, aldrig så politiskt laddade, diskurser kring det förflutna också är en del i en progressiv kunskapsuppyggnad (jfr avsnitt 2.3.2). Den politiska dimensionen ligger snarast i det faktum att kulturarvet också är en del i en samtida konkret verklighet, en socialt och fysiskt betingad landskaplig situation till vilken olika aktörer måste förhålla sig och i vilken fattade beslut oundvikligen får reella effekter och konsekvenser. I takt med att agrarlandskapet blivit en resurs för produktionen och konsumtionen av olika statussymboler och identitetsmarkörer har det också skapats en ny politisk spänning i landskapet, till exempel mellan olika samhällsklasser (jfr Duncan & Duncan 2001). Frågan om vilka berättelser som får utrymme handlar därför om ansvar, om hur kulturarvet tillgängliggörs och framställs, om vilka identiteter som möjliggörs eller omöjliggörs genom bruket av kulturarvet liksom om hur kulturarvet värderas i förhållande till andra samhällsintressen. Ambitionen att utveckla demokratiska perspektiv på kulturarvet måste därför sättas i direkt relation till hur demokrati skall definieras liksom till de politiska målens syften. Kulturarvsperspektivet kan därmed beskrivas som en transvetenskap, det vill säga en ”gråzon mellan vetenskap och politik, där politiska värderingar och bedömningar är svåra separera från vetenskapliga och tekniska frågor” (Bäckstrand 2008, s.81).

Frågan om olika demokratisyn kan också belysas ur ett konsekvensperspektiv. Enligt kulturarvsparadigmets teoretiska utgångspunkter, draget till sin spets, tillskrivs alla utsagor en jämbördig status. För att återknyta till de exempel som diskuterats ovan finns det därför anledning att diskutera frågan om vad det är för landskap som skall bevaras och vad som händer i en konkret planeringssituation när till exempel 1800-talets klassrelationer och arbetsförhållanden ställs mot ett uppdyktat mord i en deckarroman? I detta sammanhang är det också viktigt att ställa frågor kring vad som händer när platser och landskap får en ny fiktiv historia. Överlever den gamla reella historien, får den stöd i den nya, eller kommer de att konkurrera om utrymmet? Frågan belyser problemen med ett allt för hårddraget och renodlat epistemologiskt

eller socialkonstruktivistiskt perspektiv. Mankells fiktiva poliskommissarie är till exempel, ur ett sådant perspektiv, en lika relevant företeelse i det Skånska landskapet som dess grevar, baroner, bönder och gatehusfolk, mordintrigen en lika relevant företeelse som maktförhållanden mellan markägare och obesuttna.

De nya berättelsernas popularitet och ekonomiska betydelse kan i förlängningen bidra till att utradera spåren av platsens och områdets faktiska historia, eller i vilket fall göra den mer diffus och otydlig (O'Dell 2005, s.26). Det finns därmed en potentiell intressekonflikt i relationen mellan platsernas fiktiva historia och dess faktiska historia, till exempel då det skånska godsets sociala och ekonomiska historia reduceras till en exotisk kuliss i ett morddrama eller då jordbrukslandskapets produktion estetiseras i form varumärkesskyddade livsmedel. En socialkonstruktivistisk position blir då särskilt problematisk eftersom den i förlängningen riskerar att osynliggöra, eller krasst bortse ifrån, de konkreta effekterna i landskapet. Som etnologen Tom O'Dell mycket riktigt påpekat (O'Dell 2005, s.28f) är det inte den skånska slättbygdens egentliga historia som står i fokus för Mankell-turisternas besök utan istället de berättelser som knutits till platsen i böckerna om Kurt Wallander. Det kan därför ifrågasättas i vilken utsträckning ett ökat intresse för landskapet som konsumtionsvara nödvändigtvis innebär ett genuint intresse för dess historia? En jämförelse kan i detta sammanhang göras med intresset för olika exotiska matkulturer:

rather than articulating a genuine interest in other cultures, the new cultural class may be consuming this food as part of a quite different project, a project of social distinction (May 1996, s.59)

Är det i själva verket historien som varuform som konsumeras snarare än den egentliga historien?

Det är naturligtvis fullt möjligt att hävda att varuformen, åtminstone ur vissa teoretiska perspektiv, är lika god som någon annan värderingsgrund. Mot ett sådant antagande ställs emellertid det faktum att det också finns tydliga skillnader ifråga om syfte och utfall mellan olika perspektiv, till exempel mellan ekonomisk vinning och bevarande (jfr Muller 2006). Det kan därmed ifrågasättas om kommersiella, lokala och akademiska intressen verkligen vill samma sak och ännu viktigare: om de *gör* samma sak? Som påpekats av kulturgeografen Lars Aronsson finns det till exempel en skillnad mellan upplevelseindustrin och museipedagogiken då den senare "strävar efter att vara baserad på historiska fakta så långt som är möjligt" (Aronsson 2007, s.29). Studier kring platsmarknadsföring har vidare pekat på att information inte skall vara allt för komplicerad för att kunna säljas (Heldt Cassel 2007, s.30)

Det finns därmed en tydlig skillnad i vad som ligger till grund för olika beslut kring vad som skall bevaras samt på vilket sätt det i så fall skall göras. Konflikten uppstår då syftet i första hand inte längre är att tillvarata det historiska värdet för dess egen skull utan för den roll det spelar i den fiktiva berättelsen. Kulturturism och annan estetisk

konsumtion utgör idag en stark undertext i det samtida landskapet, en undertext som är nära sammankopplad med samtidens diskurser kring behovet av ekonomisk tillväxt och hållbar utveckling. Frågan om kulturarvets ekonomiska betydelse och hur det skall hantera måste emellertid också sättas i relation till värderingen av andra samhällsintressen och olika former för medbestämmande (jfr Muller 2006, s.218f). Det finns således även ett potentiellt demokratiskt problem i det att andra intressen åsidosätts till förmån för en övergripande politisk fråga.

9.4.3 Kulturarvet som kapital

Kulturarvet utgör idag ett slags kapital som i allt större utsträckning tillgängliggörs för andra samhällsintressen, till exempel biologisk mångfald, social identitet, marknadsföring och, kanske framför allt, ekonomisk tillväxt. Utvecklingen är i hög grad förankrad i landskapet, både i form av den konkreta fysiska miljö där resurserna faktiskt är lokaliserade och dels som politiskt stridsfält i en ständigt återupptagen kamp mellan det lokala och det mindre lokala, individen och kollektivet. Ur det tidsgeografiska perspektiv som ligger till grund för föreliggande avhandling (se avsnitt 2.4) innebär utvecklingen mot ett allt mer dematerialiserat kulturarv, liksom den gradvisa upplösningen av det administrativa systemets politiska legitimitet, en form av indirekt tillgängliggörande av kulturarvets värden. Att definiera kulturarvets värden som enbart tycke och smak blir ett sätt att avpolitisera kulturarvet, att förflytta ett politiskt fokus från frågan om av vad som skall uppnås till en fråga om vem som skall fatta besluten. Omsorgen om kulturarvet blir således en fråga om individuella val som kan avgöras på en marknad där värdet sätts i samspelet mellan utbud och efterfrågan, uttryckt i betalningsviljan. Utvecklingen sammanfaller till stora delar med argumenten för en ökad marknadsorientering och mindre samfällid planering. Användningen av begrepp som "varuhus", "varierat utbud" och underförstått också kund eller konsument i Riksantikvarieämbetets programtext för Agenda Kulturarv (Riksantikvarieämbetet 2004a, s.23), anknyter därmed till en större samhällelig diskurs kring demokratisyn och samhällsordning, en diskurs i vilken förhållandet mellan marknad, individ och samhälle står i fokus och där formellt ekonomiskt tänkande och "varuformen" blir norm (jfr Mels 2007). Postmodern teori bekräftar detta genom att understryka värdets subjektiva karaktär, det vill säga att objektet i sig inte har något värde annat än det som skapats av våra preferenser, alltså utifrån vad vi vill ha. Genom att dekonstruera motiven och möjligheterna till en samfällid planering, flyttas den moraliska rätten till en lokal nivå som i argumentationen, genom en ömsesidig motsatsposition i förhållande till myndighetsutövning, jämförelses med marknaden.

Genom avsaknaden av ett politiskt alternativ framstår marknaden, eller kanske varugörandet, som den självklara normen. Argumentationen bidrar därmed i förlängningen till att upplösa grunden för planerings- och miljövårdssystemets olika

reservatsformer. Om detta är bra eller dåligt är naturligtvis en ideologisk fråga, men det är viktigt att tydliggöra olika orsakssamband för att därigenom också kunna diskutera dess konsekvenser. Även om det naturligtvis kan vara så att kulturarvets fysiska strukturer, i det fall de skall bevaras, sätter hinder för förändring, är det tveksamt i vilken utsträckning kulturturism faktiskt är det enda alternativet. Perspektivet återspeglar snarare avsaknaden av reella politiska alternativ. Andra beslut är möjliga, men kräver då ett tydliggörande av dess politiska förutsättningar, effekter och konsekvenser.

Men kulturarvet utgör också en form av kapital för olika yrkesgrupper. Samtidigt som kulturarvet helt klart har blivit ett än viktigare ideologiskt, politiskt och ekonomiskt fält och kulturarvsforskningen och kulturarvsfältet utvecklats i allt tydligare ideologisk och politisk riktning, drivs fältet också av en ekonomisk logik, inte minst på det privatekonomiska planet. Enligt både Beckman och Karlsson kan en del av motståndet mot kulturarvsperspektivet förstås mot bakgrund av en upplevelse av hot bland en professionell yrkeskår.

Självklart leder detta till en identitetsproblematik för personer som sett sitt utbildningskapital som en kungsväg till tolkningsföreträde och makt. (Karlsson 2008, s.95).

Detta argument kan emellertid vändas mot kulturarvsperspektivets företrädare själva och i detta sammanhang finns det därför anledning att återknyta till tanken på omhuldandet av postmodern teoribildning som en form av karriärstrategi (se avsnitt 9.3.1). Genom utvecklingen av olika kritiska perspektiv har kritiken av tidigare forskning blivit en viktig utgångspunkt i den akademiska forskningen. Ur ett individperspektiv har kritiken också blivit något som, genom att anknyta till rådande diskurser, kan verka karriärfremjande och utvecklande inom den egna gruppen eller inom ett specifikt forskningsfält. Fokuseringen på epistemologi, känslor och personliga kroppsliga upplevelser kan därmed förstås som taktiska verktyg för att stärka den egna positionen.

Spridningen av de kritiska perspektiven har av allt att döma givit upphov till en viss splittring inom olika discipliner, kanske framförallt mellan olika forskningsinriktningar, men även mellan olika generationer. Pettersson menar till exempel att efterkrigstidens etnologi präglats av en splittring sprungen ur den äldre generationens bristande teoribildning och den yngre generationens oförmåga att förstå äldre forskning. Pettersson antyder också en liknande utveckling inom arkeologin, i det spänningsfält som uppstår mellan en äldre materialbunden respektive en yngre teoriorienterad arkeologisk forskning (Pettersson 2004, s.111ff, jfr Baudou 2004, s.298ff, Cassel 2008, jämför avsnitt 3.6.3). Som en spegling av den postmoderna teoribildningens attraktionskraft för akademiker i allmänhet utgör kulturarvet, eller kanske snarare den teoretiska konstruktionen och det identitetsmässiga anspråket på kunskapen om det, en central komponent i ett kulturellt kapital för såväl

kulturarvsarbetare som akademiker inom vad som, för att parafrasera Beckmans "fornsvängen" (jfr Beckman 1993), skulle kunna benämnas *kulturarvssvängen*. Kritiken av tidigare perspektiv och förhållningssätt blir därmed en metod för att etablera och förstärka den egna positionen. Att det också innebär en detronisering av den egna möjligheten till tolkning av kulturarvets olika uttryck är då en helt nödvändig och logisk konsekvens av de förutsättningar som ges av rådande teoretiska och politiska diskurser.

Den gradvisa utvecklingen gör det ibland svårt att på ett entydigt sätt avgöra exakt när olika brytpunkter mellan olika paradigmer och diskurser egentligen sker. Idéutvecklingen har också, som jag diskuterat i tidigare kapitel, en rumslig dimension, fysiskt och institutionellt (se kapitel 5). Överföringen sker då mellan olika delar av samhället och begrepp kan därigenom också få olika betydelser. Det finns också en eftersläpning i överföringen av olika teoretiska perspektiv från till exempel landets arkeologiska universitetsinstitutioner till att dessa sedan får genomslag i den antikvariska praktiken. Det bör emellertid påpekas att arbetet vid arkeologiska, eller andra institutioner för den delen, sällan, eller aldrig, egentligen handlar om att självständigt utveckla helt nya teoretiska perspektiv. Snarare handlar det om att omstöpa, applicera och pröva tankar och idéer som i sin tur hämtas utifrån (Welinder 2003, s.139f, 178f). Den teoretiska innovationen är i själva verket ganska begränsad. De teoretiska utgångspunkterna är inte heller alltid helt tydligt artikulerade. Enligt Roslund finns en vaghet som resulterar i att de vetenskapliga perspektiven tenderar att bli otydliga, en otydlighet som också kan innebära stora risker.

Kunskapssynen bland dem som pläderar för en samtidsförankrad arkeologi är vag och arkeologi som vetenskap blir otydlig. Detta får effekter som i nuläget inte behöver vara problematiska men som med annorlunda samhällsklimat kan stjälpa goda intentioner över ända. (Roslund 2006, s.199)

Jämfört med Tagesson's slutsatser att kulturarvsperspektivet under slutet av 1990- och början av 2000-talet utvecklades "på annat håll än på Storgatan i Stockholm" (Tagesson 2001, s.405), det vill säga Riksantikvarieämbetet, kan kulturarvsperspektivet under 2000-talet sägas ha fått ett visst genomslag på en strategisk nivå medan mycket fortfarande är oförändrat på en taktisk och operativ nivå. Handläggningen av antikvariska ärenden sker i linje med en etablerad lagstiftning och praxis, förankrad i det moderna planeringssystemets ideal kring vetenskaplighet och rationalitet. Det är fortfarande i hög grad också det systemekologiska perspektivet som utgör utgångspunkten (jfr Smith 2006). Men samtidigt som kulturmiljöperspektivet till stora delar fortfarande tycks stå orubbat är det också viktigt att diskutera effekterna av kulturarvsperspektivet. Inte bara för de reella platserna i landskapet, utan också för hur det påverkar själva förutsättningarna för den administrativa handläggningen. Även om det fortfarande är ett modernistiskt perspektiv som kan sägas dominera den antikvariska miljövården, har handläggningen

av antikvariska ärenden inte stått opåverkad av den samtida politiska utvecklingen. Ett för avhandlingen intressant exempel är utvecklingen mot ökad avreglering av arkeologisk uppdragsverksamhet genom att införa krav på offentlig upphandling. Utvecklingen skall ses i ljuset av det postindustriella samhällets övergripande ekonomiska och politiska diskurs, uttryckt i en avreglering och privatisering av offentlig verksamhet. Enligt den offentliga utredningen "Arkeologi och exploatering", som presenterades 1992 (SOU 1992:137), var till exempel syftet med anbudskonkurrens i ett upphandlingsliknanden förfarande

att nå ett lågt pris till rätt kvalitet för de arkeologiska uppdragen och att öka mångfalden i den arkeologiska verksamheten. (SOU 1992:137, s.16).

Diskussionen kring kulturarvets betydelse och värdegrunder kan emellertid komma att förändra handläggningspraktiken ytterligare. Allmänintresset och den samhälleliga betydelsen är en central utgångspunkt för den administrativa hanteringen av kulturarvets materiella värden, vilket också framgår av Kulturminneslagens portalparagraf (SFS 1988:950 1 kap 1§). Men allmänintressets betydelse återkommer också som utgångspunkt för beslut om olika åtgärder i ärenden rörande fasta fornlämningar.

Länsstyrelsen får lämna sådant tillstånd endast om fornlämningen medför hinder eller olägenhet som inte står i rimligt förhållande till fornlämningens betydelse.(SFS 1988:950 2 kap 12§)

Länsstyrelsen skall beakta att undersökningen skall vara av vetenskapligt god kvalitet och genomföras till en kostnad som inte är högre än vad som är motiverat med hänsyn till omständigheterna. (SFS 1988:950 2 kap 13§)

Lagstiftningen betonar det vetenskapliga värdet, men ställt mot en diskussion kring andra värde dimensioner (jfr Zachrisson 1997 s.16f) uppstår en potentiell konflikt mellan till exempel upplevelsevärden och preparatsvärden. Frågan kompliceras dessutom ytterligare i förhållande till andra intressen, eller "omständigheter". Betraktad som en tidsrumslig ordningsficka, eller politiskt motiverad domän, kan fornlämningskyddet därmed komma att försvagas eller kringgås utan större förändringar i lagstiftningen. Kulturarvsperspektivet och ambitionen att nå ett helhetsperspektiv blir därmed ett sätt att tillgängliggöra landskapet.

9.5 Diskussion

Begreppet kulturarv är tydligt förankrat i det sena 1900-talets och tidiga 2000-talets teoretiska, politiska och ekonomiska diskurs. Kulturarvsperspektivet har i någon utsträckning inneburit en relativisering i betoningen av lokal förankring, mångfald och berättelser. I likhet med många andra offentliga intressen har också

kulturarvssektorn, från uppdragsarkeologin till den museala verksamheten, gradvis blivit föremål för en ökad marknadsorientering. I linje med den fysiska planeringen är det därför möjligt att beskriva kulturarvsperspektivet som ett dubbelt, på samma gång postmodernt och marknadsliberalt, paradigm. Samtidigt som kulturarvet i allt högre grad har förklarats vara ideologiskt och politiskt laddat har kulturarvet också, i likhet med samhället i övrigt, i något avseende avpolitiserats. Utvecklingen av olika kulturarvsrelaterade varuformer framhålls inte sällan som den enda möjliga vägen för att ekonomiskt, men också moralisk, kunna tillgodose olika samhällsintressen. Marknaden och det lokala perspektivet kan därmed idag sägas utgöra det senaste – men sannolikt inte slutgiltiga – steget i en lång utvecklingskedja med olika huvudargument för historieber, ”Gud”, ”Nationen”, ”Naturen” och nu senast ”Marknaden/Det lokala perspektivet”.

Kulturarvsperspektivets kritik av den etablerade praktiken vid kulturmiljövårdande institutioner och myndigheter, har till stora delar tagit sin utgångspunkt i en emancipatorisk målsättning om ökad demokratisering. Ambitionen om att uppnå ökad tillgänglighet och individuell valfrihet kan synas lovvärd, men det finns samtidigt anledning att reflektera över konsekvenserna av det språkbruk med vilket relationen mellan till exempel museet och användaren framställs. Även kritiken av den moderna kulturmiljövården måste placeras in i sin historiska samtida och förstås i förhållande till en samtida politisk diskurs. Kritiken förutsätter också en diskussion om vilken typ av demokrati som avses. Ur ett historiskt perspektiv skulle nämligen också olika reservatsformer och myndighetskontroll för att värna och tillvarata olika allmänna resurser, på bekostnad av den privata äganderätten, ses som uttryck för demokratisering. Frågan handlar i detta fall inte om formen av inflytande utan snarare om hur systemet är organiserat och vilka som får komma till tals. Kulturarvsperspektivet kan därför sättas i relation till en större samtida ideologisk och politisk diskurs, uttryckt i nedmonteringen av samhällets kollektiva lösningar.

Begreppet kulturmiljö tog i huvudsak sin utgångspunkt i ett antagande om det förflutna som ett av oss oberoende, men ontologiskt gripbart, fenomen. I utvecklingen från kulturminne via kulturmiljö till kulturarv har det förflutna nu åter blivit vår ägodel, det vill säga något vi kan använda efter vårt eget godtycke. Begreppet *kulturarv* har därmed, åtminstone på ett övergripande strategiskt och ideologiskt plan, åter internaliserat frågan om historiens relevans. I en del fall innebär kulturarvsbegreppet sannolikt kreativa lösningar där till exempel den tidigare impedimentsplaneringen hade negativa effekter. Även om det kan vara lätt att hålla med om kulturarvsperspektivets emancipatoriska målsättning, riskerar det att få negativa konsekvenser. Etableringen av postmodern teoribildning öppnar till exempel för en utveckling mot en mer marknadsorienterad syn på landskapets historiska värden, bland annat genom att ifrågasätta den offentliga natur- och kulturmiljövårdens rätt att utföra olika planeringshandlingar.

Är då inte allt en fråga om olika fiktioner och meningsskapande berättelser kring det förflutna? Jag menar att frågan bygger på ett misstag i linje med det så kallade epistemologiska felslutet (jämför avsnitt 2.3). Frågan om kulturarvets värdering riskerar här att bli en fråga om vem istället för var och hur. Även om både en uppdiktad historia och en antikvarisk beskrivning i ett eller annat avseende kan definieras som berättelser i en teoretisk mening finns det kvalitativa skillnader. Därtill finns också en påtaglig skillnad i fråga om syften. Det förhållningssätt som antyds i frågan tenderar att, åtminstone på ett retoriskt plan, omöjliggöra såväl en normativ grund för kulturmiljövården som bevarande och vård över huvud taget. Den diskurs som byggts upp kring begrepet kulturarv bidrar därmed, i likhet med andra socialkonstruktivistiska positioner (jfr Sayer 2000, s.67ff), till att undanröja möjligheten till kritisk analys. Även om antagandet om olika utsagors likvärdiga förklaringsförmåga naturligtvis kan låta väldigt bra ur ett demokratiskt perspektiv, blir det i praktiken problematiskt. Då en utsaga inte kan antas vara bättre än någon annan kan det rimligen inte heller ligga till grund för valet av handling. Istället infinner sig en situation där man antingen kan göra allt eller inget. Genom att på teoretisk grund ifrågasätta vad som egentligen kan vara genuint med en historisk plats, tillgängliggörs olika lämningar och miljöer eftersom argumentationen innebär en likgiltighet inför handlingens konsekvenser. Detta sker inte alltid tydligt uttalat, kanske inte ens medvetet, utan i flera fall indirekt genom vad som utelämnas och inte sägs inom ramen för ett specifikt fält eller tema.

Helhetsperspektivet till trots finns en risk att kulturarvsbegreppet, med stöd i en akademisk diskurs, bidrar till att i ökad grad tillgängliggöra landskapet för ekonomisk exploatering. Begreppet kan också försämra förutsättningarna för att kunna föra normativa diskussioner kring användningen av landskapets resurser. Samhällsintresset utgör grunden för olika former av bevarande vilket också är tydligt uttryckt i den svenska lagstiftningen. Men vad händer när detta samhällsintresse ifrågasätts eller byts mot något annat? För att återknytta till det tidsgeografiska perspektiv som diskuterats tidigare i avhandlingen bidrar den postmoderna retoriken till att lösa upp den offentliga domänens avgränsning. Dekonstruktionen av det historiska värdet gör det då möjligt att neutralisera lagstiftningens och den rådande planeringspraktikens berättigande. Ambitionen om ett ökat helhetsperspektiv förbyts därmed i det motsatta och systemet upprätthåller sin legitimitet samtidigt som landskapsrummet ytterligare en gång görs mer tillgängligt.

10 Intresselandskapet

10.1 Inledning

Frågan om en hållbar utveckling kompliceras av landskapets olika dimensioner. Till det yttre kan vi avläsa dess historiska drag och dess sammansättning kan också ges historiska förklaringar, även om tidsdjupet i förklaringarna varierar. Fyllt av olika intressen, med sina konkreta uttryck i till exempel olika avgränsade värden, är det landskap vi omges av idag emellertid till stora delar styrt av helt andra förutsättningar än vad dess historiska uttryck kan ge sken av. Resultatet skulle kunna beskrivas som ett intresselandskap (jfr Lewan 2004). Utvecklingen är särskilt tydlig i urbana och andra tätbefolkade utrymmen, inte bara i strikt demografisk mening, utan också ur ett tidsgeografiskt perspektiv. Landskapet präglas därmed av en hög grad av trängsel, en brist på utrymme där en rumslig konflikt uppstår mellan de olika intressen som skall rymmas inom ett och samma rum. Den konfliktfyllda situationen får ytterligare en dimension i det att landskapets historiskt betingade värden i allt högre grad har kommit att betraktas som resurser för att vidmakthålla en biologisk mångfald, för att iscensätta olika livsstilsprojekt eller för att locka turister och potentiella skattebetalare. Även om systemen är regionala, nationella eller till och med globala, är kontaktytorna oundvikligen förankrade i ett lokalt fysiskt och socialt landskap.

Olika aspekter av denna trängsel har varit ett återkommande tema i avhandlingens olika delar och kommer här att fungera som utgångspunkt för en sammanfattande diskussion kring avhandlingens resultat, de slutsatser jag har dragit samt några av dess konsekvenser. Diskussionen återkopplar till avhandlingens tematiska indelning i fråga om landskapet som kunskapsobjekt, reservatspolitikens historia samt avgränsningens funktion och politiska dimension men har strukturerats efter vad som skulle kunna beskrivas som planeringens och miljövårdens grundläggande frågor (jfr Anshelm 1995, Lundgren 1991, Strömngren 2007): var, vem och hur? Frågorna utgör också en viktig ingång till diskussionen rörande en hållbar landskapsutveckling. Jag inleder med att diskutera förhållandet mellan *var* och *vem*, två begrepp som till stora delar ringar in spänningen mellan en modern och en postmodern planering, för att sedan, avslutningsvis, återkomma till frågan om *hur*?

10.2 Var och vem?

De senaste 100 årens planerings- och miljöhistoria har kretsat kring mötet mellan en yttre miljö och den urbana människans föreställningar om den. Efter att ha etablerat den grundläggande frågan om varför historiskt betingade värden skall bevaras, har de olika lösningarna kretsat kring två frågor, *var* olika värden kan och skall lokaliseras respektive *vem* som äger rätten att hantera olika värden? Båda frågorna har hela tiden funnits med men har fått olika stort genomslag under olika politiska och ekonomiska konjunkturer, i takt med skiftande ideologiska perspektiv. På samma sätt går det också att se ett övergripande mönster i relationen mellan olika synsätt på stat och individ, återspeglat i skiftande förhållningssätt till landskapets historiskt betingade värden.

Våra föreställningar och upplevelser kring det förflutna, till exempel i form av olika diskurser, skall i detta sammanhang inte enbart ses som hinder för adekvat kunskap om en omgivande verklighet, utan snarare som kunskapsstrukturer som också ger nödvändiga förutsättningar för att nå kunskap också om den yttre världen. Ur ett kritiskt realistiskt perspektiv utgör diskurserna därför både en begränsning och en förutsättning för förståelsen av vår omgivning (jfr Sayer 1992, Sayer 2000).

Utvecklingen av olika kulturarvsdiskurser och av begrepp som fornminne, kulturminne, kulturmiljö och kulturarv kan inte desto mindre ges en politisk och ideologisk förklaring. Det historiska värdets diskursiva funktion är emellertid mer komplex än så, dels för att element från förutvarande perspektiv tenderar att bli kvar i det nya, dels för att utvecklingen av nya perspektiv hela tiden har förutsatt, eller tagit utgångspunkt i, en förutvarande situation. Det kan också vara svårt att fastställa när en viss diskurs etableras och när den blir dominerande. Gränserna är i flera fall otydliga och övergångarna sker snarare gradvis än stötvis. Den nygoticistiska rörelsen under slutet av 1800-talet kan till exempel sättas i relation till ett samtida politiskt sammanhang och utvecklingen av en modern liberal demokrati. Efterkrigstidens natur- och kulturmiljövård, som i flera avseenden reflekterar ett modernistiskt planeringsperspektiv, skulle till exempel ur ett ekonomiskt historiskt perspektiv i flera avseenden kunna betecknas som postmodern, som en ekologisk kritik mot det moderna samhället eller som en produkt av strukturuomvandlingen av jordbruket och utvecklingen av en kulturell ekonomi. De emancipatoriska ambitionerna i framväxten av en postmodern natur- och kulturmiljövård måste i sin tur förstås i förhållande till den liberala välfärdsstatens upplösning såväl som till teoretiska trender i akademisk forskning. Samtidigt relaterar kulturarvsdiskursens kritiska perspektiv också i flera avseenden till en ekologisk hållbarhetsdiskurs. Svårigheterna att på olika sätt namnge och karaktärisera olika diskurser och förhållningssätt till trots är det emellertid viktigt att förstå den roll avgränsningen vid olika tidpunkter och skeden har spelat i förhållande till andra samhällsintressen, för att därigenom möjliggöra en diskussion kring hur vi kan förhålla oss till intresselandskapet.

Formeringen av administrativa värden i det moderna planeringssystemet har till stor del kretsat kring rumslig avgränsning, eller kring *var* olika aktiviteter kan äga rum. Avgränsningen sker dels i förhållande till en yttre omgivning, men är också en fråga om en inre konstruktion av det avgränsade rummet. Den rumsliga avgränsningen kan då kompletteras med en tidsmässig dimension. Den rumsliga dimensionen har också en institutionell aspekt så tillvida att olika värden avgränsas och hanteras i förhållande till andra samhällssektorer och intresseområden. Vid sidan om det faktiska utrymmet i det konkreta landskapet, handlar det dels om samtidens övergripande värderingar och dels om etablerade praktiker och förhållningssätt inom angränsande samhällssektorer och intresseområden. Detta kan beskrivas i termer av sektoriell överföring genom utbyte mellan olika sektorer i fråga om begrepp, förhållningssätt och metoder. Både den yttre och den inre konstruktionen av historiska värden vilar till exempel på vetenskapliga och rationella argument, men motiveras också med utgångspunkt från olika former av identitetsskapande.

Den generella samhälleliga acceptansen för en formell teknisk avgränsning utgör ett tydligt exempel på en extrasektoriell överföring, det vill säga från den övergripande samhälleliga nivå i förhållande till vilken de olika värdena måste värderas och motiveras. Detta förutsätter i sin tur en ändamålsenlig begreppsapparat och en möjlighet att definiera det avgränsade värdet genom namn och identitet, position, geometri samt dess administrativa och juridiska tillhörighet. Den specifika uppsättningen av metoder och representationsformer, men också uttrycksätt och värderingar, är exempel på vad jag har valt att benämna intra- och intersektoriella överföringar vid vilka olika fält och samhällssektorer lånar av varandra. Ett konkret sådant exempel är referenser till antikvariska värden för att stärka ekologiska värden eller etableringen av en hållbarhets- och mångfaldsdiskurs i den antikvariska sektorn. Liknande relationer finns också i förhållande till andra sektorer i samhället, inte minst i förhållande till den akademiska världen.

De historiska miljöerna konstrueras i flera fall också som historiskt koncistent miljöer genom ett historiskt narrativ som kopplar samman olika objekt inom ytan. Ur ett sådant perspektiv *görs* landskapets historiska strukturer till historiskt betingade värden genom teknisk återgivning eller genom att definieras som värdefulla och vetenskapligt relevanta i akademiska texter. Det historiska värdet är i detta fall i ett eller annat avseende en kulturell konstruktion så tillvida att de enskilda platserna formas som administrativa objekt i en avskiljnings- och tolkningsprocess som lyfter ut en enskild aspekt som sedan kan placeras in i ett nytt sammanhang.

Konstruktionen av de historiska miljöerna kan också ställas i relation till olika samhälleliga intressen och till olika specialistkompetenser. Avgränsningen av ett värde får till exempel olika innebörder för olika aktörer. Som tidigare framförts kan konstruktionen av det historiska värdet, genom olika grader av utestängande och medgivande av tillträdet till det avgränsade området, konceptualiseras i form av en

domän. Domänens estetiska förutsättningar sätter gränser för vad som kan och får göras och inte minst viktigt, vem som får företa olika handlingar, inom domänens avgränsning. Den avgränsade fornlämningen innebär till exempel en möjlighet till arkeologiska handlingar samtidigt som avgränsningen kan verka begränsande för till exempel en kommunal planerare eller en privatperson såväl som för representanter för andra sektorsintressen (jfr Stjernquist 1993, s.425). Förutsättningarna för att ge olika lämningskategorier status av fast fornlämning handlar därför också, vid sidan av en strikt antikvarisk värdering, om relationen mellan olika ämnesdiscipliner, vilka kompetenser olika aktörer besitter och de roller de tilldelats i förhållande till planerings- och miljövårdssystemets utformning. Avgränsningen av olika värden kan därmed också förstås ur ett estetiskt perspektiv. Det handlar då dels om olika närmast stilmässiga ideal avseende de enskilda platsernas sammansättning och form och dels om ett kroppsligt och kunskapsmässigt förhållningssätt till dessa platser, uttryckt i olika tekniker för att reproducera det enskilda objektet eller platsen som historiskt värde. Detta tydliggörs i undersökningen av det historiska värdets konstruktion. Den fossila odlingslämningen kunde till exempel göras till fast fornlämning genom tillämpningen av olika former av representation och begreppsbildning. Lämnings kunde därigenom framställas som avgränsbara och mer eller mindre homogena antikvariska objekt. Etableringen av den fossila åkermarken som potentiell fast fornlämning innebar samtidigt också att andra kompetenser än den traditionellt arkeologiska, och då kanske framförallt den kulturgeografiska, vann ett ökat steg i det antikvariska fältet. Kulturgeografernas etablering av de fossila odlingslämningarna illustrerar inte bara fornlämningarnas funktion som antikvariska domäner, utan hela det antikvariska landskapet. På ett liknande sätt skulle man även kunna säga att gräsbärande betesmarker, genom att framställas som historiska rum, gjordes tillgängliga för naturgeografer, biologer och ekologer.

Ett återkommande drag i detta sammanhang är ålderns betydelse för den historiska värderingen. Hög ålder har i flera fall kommit att få ett värde i sig. Detta säger också något om den innebörd som, omedvetet eller ej, tillskrivs det historiska värdet i den moderna planeringen. Den historiska dimensionen omsätts i ett fast kvantifierbart värde, varvid värderingen kommer att utgå från kronologisk ålder snarare än till exempel förlopp och processer. Detta *arkeocentriska perspektiv* återkommer i flera av de sammanhang som berörs i fallstudierna och i de fördjupande analyserna. Den kronologiska avgränsningen av enskilda historiska objekt utgör också en parallell till den rumsliga avgränsningen.

Genom att ge vetenskaplig legitimitet bidrar definitionen och skyddet av värdefulla miljöer, vid sidan av att skydda olika intressen, också till att tillgängliggöra landskapets resurser och möjliggöra fortsatt exploatering. Det samma gäller också i hög grad även för olika former av kompensationsåtgärder och konsekvensbedömningar. I det samlade miljövårds- och planeringssystemet fyller avgränsningen därmed en dubbel funktion. Det historiska värdets funktion som ett

sätt att skapa legitimitet kring en förändringsprocess eller en viss form av resursutnyttjande går också igen i ambitionen om ett ökat helhetsperspektiv. Helhetsperspektivet har ofta kommit att få en strategisk betydelse, till exempel genom att lyftas fram i inledningen av ett planeringsprojekt, men har betydligt mer sällan kommit att omsättas i praktisk tillämpning på taktisk och operativ nivå. Genom att de olika administrativa texterna är kopplade till varandra har emellertid helhetsperspektivets legitimitet kunnat överföras från den strategiska nivån till lägre nivåer. Landskaps- och helhetsperspektiv har därmed, i likhet med avgränsningen av det historiska värdet, blivit ett slags alibi för att möjliggöra förändring. Anpassningen till landskapet som historiskt sammanhang förefaller, av fallstudierna att döma, i praktiken ha varit mycket liten. Strävan mot bredare ansatser har därför, paradoxalt nog, snarast bidragit till att ge exploateringen av landskapets resurser en ökad legitimitet.

Ur ett landskapsperspektiv är den moderna planeringens avgränsning av olika värden emellertid även problematisk eftersom enskilda uttryck för olika värden lyfts ur sina ursprungliga sammanhang. Planerings- och bevarandeinsatser innebär oundvikligen en förändring, fysisk såväl som i fråga om hur platsen, eller det enskilda objektet, kommer att upplevas eller beskrivas. Då möjligheten att bevara och upprätthålla olika värden blir en fråga om ekonomiska prioriteringar är problemen med särskiljning och avgränsning inte enbart av ekologisk, utan också ekonomisk, natur. Det handlar också om möjligheten att på ett adekvat sätt kunna förstå och hantera olika relationer i anslutning till det enskilda värdet. Olika former av tematiska kunskapsunderlag kan i planeringssammanhang fungera som en form av ställföreträdande kompetenser som kan tillfrågas istället för att låta företrädare för olika kompetenser medverka direkt i planarbetet. Här återkommer också frågan om det estetiska perspektivet. Hanteringen av avgränsade värden, liksom den organisatoriska och arbetsmässiga uppdelningen mellan olika kompetenser i utredningsförloppet, skulle i själva verket kunna beskrivas som ett anti-estetiskt förhållningssätt där de enskilda aktörerna inte står i kontakt med landskapet som historisk dynamiskt sammanhang. Förloppslandskapets relationer osynliggörs till förmån för utsiktslandskapets objektsorienterade perspektiv. Det etablerade planeringssystemets avgränsning och undvikande hållning till olika värden blir därför problematisk och för att nå en hållbar landskapsutveckling krävs ett annat förhållningssätt.

I postmodern planerings- och miljövårdssdiskurs har den politiska aspekten av det avgränsade historiska värdet kommit att bli en fråga om vem som äger rätten till, eller vem som skall ha kontrollen över, det historiska värdet. Frågan utgör ett bärande element i det sena 1900-talets och det tidiga 2000-talets antikvariska diskurs.

Som begrepp innebär *kulturarv* ett problem eftersom ordet kan ges flera olika betydelser till exempel a) den mänskliga vanan att referera till förflutna händelser, b) en faktiskt existerande historisk struktur, eller c) det historiskt specifika

kulturarvsparadigmet. Begreppets olika innebörder bidrar tillsammans till en teleologisk konstruktion i vilken kulturarvet kommer att framstå som den logiska följderna av en historisk utveckling. Användningen av värderelativismen som emancipatoriskt verktyg har samtidigt inneburit ett normativt ställningstagande kring vad som utgör det mest demokratiska och uthålliga förhållningssättet. Att lokalt deltagande, eller marknadsanpassning för den delen, utgör det mest effektiva, hållbara och demokratiska sättet att förvalta ett kulturarv, vilket i första hand får betecknas som en ideologisk position, har blivit ett allt mer etablerat inslag i den samtida synen på det historiska värdet.

Utvecklingen av kulturarvsperspektivet kan sättas in i en längre utveckling, karaktäriserad av en strävan mot ökat helhetsperspektiv. Sett ur ett sådant perspektiv rymmer också den postmoderna kulturarvsdiskursen en likartad motsättning som den moderna planeringens miljöperspektiv, med den skillnaden att fokus i högre grad riktats mot vem som skall fatta besluten. Utvecklingen mot mer lokalt deltagande kring planerings- och miljöfrågor är i flera avseenden positiv då det kan leda till en ökad demokratisering, men det finns också risker med uppluckringen av det moderna planeringssystemets utgångspunkter. Landskapskonventionens formuleringar har till exempel lyfts fram som ett argument för ett lokalt perspektiv bland annat genom att ifrågasätta myndigheters aktörighet. Detta innebär dock i förlängningen också en kritik av den formella demokratin. Förändringen mot ett ökat lokalt deltagande väcker därför frågor kring förhållandet mellan olika demokratiska perspektiv och medför ett behov av att diskutera förhållandet mellan det privata och kollektiva, statliga och lokala, experterna och lekmannen, till exempel i fråga om rätten att avgränsa och besluta kring landskapets historiska värden.

Även om vi ur ett historiskt perspektiv kan konstatera att landskapet har formats som en lokal politisk miljö (Olwig 1996), innebär inte det med självklarhet att miljöproblem kan avhjälpas eller att demokrati med automatik uppnås bara för att besluten sker lokalt. Betonningen av det lokala perspektivet har emellertid tenderat att föra diskussionen i den riktningen. Det lokala perspektivet är nödvändigt, inte minst för att det därigenom blir möjligt att nå de aktörer som till stora delar driver utvecklingen i landskapet. Landskapet är emellertid konsekvensneutralt i förhållande till brukaren, såtillvida att det inte tar någon hänsyn till vem som utför en viss åtgärd. Som en konsekvens av de senaste hundra årens ekonomiska och ekologiska utveckling sker lokala handlingar inte heller i isolation. Lokala beslutsordningar har sin plats, men utgör inte på något sätt någon universallösning på problemet, filosofiska, moraliska, ideologiska, politiska eller känslomässiga argument till trots. Den landskapspolitiska dimensionen i planeringen och miljövärden är därför inte heller enbart en fråga om perspektiv.

Diskussionen kring kulturarvets roll i en hållbar utveckling har till stor del också förts med utgångspunkt i ett mer eller mindre tydligt uttalat kunskapskritiskt perspektiv.

Med utgångspunkt i avhandlingens teoretiska perspektiv skulle jag emellertid vilja hävda att frågan om vad ett landskap eller ett kulturarv egentligen är, det vill säga om det är materiell eller social natur, i själva verket är felställd. Detta innebär inte att frågan om vad ett landskap är i sig skulle vara ointressant. Tvärt om. Ställd för sig själv kan den emellertid inte ligga till grund för utformningen av en hållbar landskapspolitik. Den första frågan bör istället vara på vilket sätt och med vilka utgångspunkter vi tycker att landskapet eller kulturarvet bör diskuteras. Diskussionen kan mycket väl begränsas till en social dimension, men endast under förutsättning att vi kan förbise de faktiska konsekvenserna av de beslut som fattas.

Jag menar att utvecklingen av nya förhållningssätt inte kan undgå landskapets förutsättningar. Det konkreta utfallet av olika handlingar kan däremot konsekvensbedömas i landskapet och därmed ligga till grund för en gemensam diskussion om en framtida utveckling.

10.3 Hur?

I takt med att de ekonomiska argumenten får en allt starkare ställning kommer också nya landskap att utvecklas. Val kommer att ske på andra grunder, till exempel utifrån vad som är mest efterfrågat på marknaden eller vad som kan förmodas stämma bäst in i en specifik tematisering. Den tilltagande värderingen av kulturella värden i ekonomiska termer kan också komma att skapa konflikter mellan olika regioner och mellan olika sociala grupper i strävan efter att bevara biologisk mångfald, paketera livsstilsprojekt och konsumtion av upplevelser. Kulturarvet får därmed en förnyad, delvis annorlunda, politisk och ekonomisk laddning där den förändrade ekonomiska betydelsen också ökar behovet av att markera tillhörighet och ägande. Vidare får landskapets nya ekonomiska förutsättningar, grundat på olika estetiserande landskapsideal, konsekvenser för såväl våra egna som för andras landskap. Efter att tidigare ha importerat naturresurser och arbetskraft samt exporterat dåliga arbetsförhållanden och avfall, innebär estetiseringen av landskapet i praktiken en potentiell export av de 'dåliga landskap' vi inte vill ha. Frågan är nämligen var produktionen av andra produkter som vi vill, skall och måste konsumera, till exempel livsmedel och drivmedel, skall ske i stället? Kanske kan vi därför, i analogi med begreppet *ekologiskt fotavtryck*, också prata om ett *rumsligt, geografiskt* eller till och med ett *landskapligt fotavtryck*? Även det föreställas kan därmed sägas få faktiska konsekvenser i såväl lokal och regional som global skala. Det krävs därför både överblick och samordning av olika intressen.

Landskapet kan i detta avseende förstås som en brytpunkt mellan olika intressen inom ett specifikt område. Även om landskapets olika aspekter kan vara svårgripbara innebär inte det att det som sker i landskapet enbart är en fråga om perspektiv. Däremot krävs olika perspektiv för att på ett bättre sätt kunna förstå och analysera

landskapets förutsättningar, samtida situation och framtida utvecklingsmöjligheter. Detta skulle tillsammans kunna formuleras som ett utökat lokalt perspektiv. Ett sådant förhållningssätt förutsätter emellertid ett växelspel mellan olika tidsmässiga och rumsliga skalnivåer.

Med utgångspunkt i den rådande myndighetsorganisationen och rollfördelningen mellan olika aktörer i planeringsprocessen bör vi också ställa oss frågan om vi ser landskapet för alla värden? Landskapsperspektivet blir lätt en fråga om hur vi skall lösa ett problem "där ute" snarare än ett egentligt helhetsperspektiv som också får konsekvenser för en rad andra beslut. Det är även rimligt att ställa frågan om det ens är möjligt att prata om ett helhetsperspektiv på landskapet samtidigt som det definieras i termer av olika sektoriella värden som därtill är direkt förankrade i myndigheternas organisation och i många fall också i dess fysiska strukturer.

Avgränsade värden är fortfarande helt nödvändiga, men för att nå en hållbar landskapsutveckling finns i många fall ett behov av att lyfta blicken utanför reservatets avgränsning, eller från andra hållet, att våga ta klivet in i reservatet, att tillsammans arbeta utifrån landskapets förutsättningar och att utforma olika planeringsåtgärder med utgångspunkt i det lokala landskapets förutsättningar. Förmågan att läsa landskapet, till exempel genom att kunna karaktärisera och identifiera olika historiska relationer, blir då avgörande för att hitta de lokala utgångspunkterna. Genom att arbeta med landskapet som ett konkret lokalt historiskt sammanhang skapas också förutsättningar för att integrera existerande formelement och strukturer i det nya landskap som växer fram. Detta innebär inte att till exempel ny bebyggelse måste ges en pastischartad form för att smälta in i en historisk miljö, tvärtom kan ett kontrasterande formspråk i flera fall vara att föredra. Vad som däremot krävs är just en känslighet för det lokala landskapets historiska estetik. Mycket av detta är möjligt inom ramen för befintlig lagstiftning och görs också redan, men det krävs en hel del ytterligare ansträngningar för att utveckla arbetsmodeller och praxis. Här återkommer behovet av ett utvecklat estetiskt perspektiv. I andra fall är det emellertid helt enkelt inte möjligt att anpassa och kompromissa, där krävs direkta skydd och kompensationsåtgärder för att kunna bevara, tillvarata och dokumentera olika historiska värden. Frågan om en hållbar landskapsutveckling kan emellertid inte lösas genom avgränsningar av natur- och kulturhistoriskt betingade värden eller genom arkeologiska sökschakt. Detta gäller inte minst i anslutning till städerna där rummet är tätt befolkat. Där är frågan på sätt och vis redan överspelad och åtgärderna för att tillvarata olika historiska värden blir i flera fall snarast ett sätt att rättfärdiga andra planeringshandlingar. Landskapets historiskt betingade värden måste istället, för att kunna bli en del i landskaplig politik, integreras i planeringen. Detta kräver inte bara adekvata kunskapsunderlag, utan också en närvarande kompetens.

Hållbarhet kan heller inte uppnås enbart genom att fördela inflytandet över besluten. Att det ges utrymme för enskilt, lokalt och regionalt inflytande är nödvändigt och till

stora delar också förbisett i den moderna planeringen. Frågan om hållbar utveckling kan emellertid inte likställas med frågan om lokalt perspektiv. Konkret uttryckt finns det hela tiden frågor kring hur olika landskapliga resurser skall användas som överskrider den lokala horisonten. Det handlar med andra ord dels om den interna ballansen mellan den hållbara utvecklingens olika dimensioner, det sociala, det ekonomiska och det ekologiska och dels om vilken tid-rumskala som används. Men också i det senare fallet handlar det om hur relationen mellan det korta och långa, det lilla och stora kan kombineras.

Det är också nödvändigt att tydliggöra kopplingen mellan vardagslandskapet och våra politiska val, i förlängningen våra ideologiska ståndpunkter. Det handlar om att tydliggöra konsekvenserna av olika beslut, politiska, planeringsmässiga och vardagliga, men också om att kunna diskutera olika alternativ förankrade i det lokala landskapets historiska, sociala och materiella förutsättningar, i ett *utökat lokalt perspektiv*. Landskapet som totalitet utgör då en viktig empirisk utgångspunkt för en sådan bedömning av konsekvenser och vilka alternativ som är tänkbara. Detta förutsätter en politisk och ideologisk diskussion, med konsekvenser för olika vardagliga val.

Bryr vi oss om landskapet? Är svaret på frågan jakande kommer oundvikligen följdfrågan: Vad är vi beredda att göra åt det?

Summary

Making place and creating space – landscape perspectives on the meaning and function of heritage in Swedish planning and conservation.

Carl Johan Sanglert

Introduction

The spatial and thematic designation of landscape values has played a crucial part in modern planning, resource management and conservation. Besides the importance for the designated values themselves, the spatial demarcation of conservation values has also made the surrounding areas accessible to modern land use. The current planning system, including various heritage and nature conservation practices, can be seen as a historical product of modern society's need for resource management, and the practices of designation are also entrenched in the political system. Contemporary planning- and conservation policies have however been challenged from various sustainability perspectives. The designation of single values or areas has for instance been proven problematic in order to handle landscape values and to manage ecological and social relations. There has also been an extensive critique concerning democratic shortcomings. The need to handle landscape values from a wide perspective is recognized in Swedish laws, and during the late 20th and early 21st centuries there have been a number of attempts to increase sustainability and participation, for instance in the implementation of environmental impact assessments. The European Landscape Convention may also be seen as an example of this.

The aim of this thesis is to clarify the conditions for a sustainable development of the historical landscape through an analysis of how historical landscape values are handled in official administration processes. In this summary I will give a brief recount of the thesis with a selection of the major references. The different sections correspond to the chapters in the thesis.

The thesis has been written in connection to two research projects at the Department of Human geography, Lund University: "The past as a contemporary resource – Consequences on/off the cultural landscape" founded by the Swedish Heritage board and "Landscapes of interest – Where do they end" founded by the Swedish research council FORMAS. Both projects have been led by Professor Tomas Germundsson at

the Department of Human geography, Lund University, who has also served as project supervisor.

The question of sustainable development of historical landscape values touches upon a number of problematic and contested concepts. Firstly, sustainable development must be understood as a compromise between economic growth and the limits of ecological, social and economic resources (Borgström Hansson 2003). There are also potential conflicts between various chronological, spatial and thematic dimensions of sustainability. Secondly, the concept of history may be defined both as actual historical events and the way these events are represented through different narratives. Thirdly, similar to history, landscapes may be defined in a number of different ways: as a geopolitical territory, as a view or as an ecological and social system (cf. Olwig 1996, Widgren 2004, Benediktsson 2007). Fourthly, historical values may mean a number of different things, ranging from the scientific value of the preserved object or environment, to the social and existential values connected to people's practices and sublime experiences (cf Pettersson 2003).

From a landscape perspective, the sustainable development of historical landscape values may hence be sought in the tension between different interests and the historically specific way they may - or may not - coexist in a common time-space environment.

Access to the landscape therefore becomes a question of power and the development of different conservation practices may be understood in terms of different discourses and social contracts regarding policies and practices. Due to historical developments, these agreements often have certain historical dimensions in themselves (Harvey 2008). The scientifically based designation of historical and ecological values has therefore come to create their own historical landscapes, by creating idealized images of historical and ecological spaces and by transforming the actual landscapes as social as well as physical contexts. With regards to the premises for a sustainable development, the designation of ecological and heritage values may in effect be counterproductive. In addition, the development of a post-industrial economy calls anew for questions regarding the power over the landscape.

This thesis aims at a double critique of the late 20th and early 21st century landscape and heritage management discourses, entailing both a critique of modern planning perspectives as well as of their post-modern counterparts. Whilst it is crucial to scrutinize the practice of modern planning and conservation practices, it is also of utter importance to recognize the problems that arise when reducing landscapes as well as heritage values to a question of social construction. The analysis must therefore include both an ontological and epistemological analysis. As the landscape must be regarded as neutral to the moral status of different actors, a combination of naturalist and critical perspectives are vital to make an adequate impact assessment of different planning and conservation practices.

The thesis centres around four main questions: How are different landscape concepts related to each other, and how may they be combined? How does the designation of landscape values relate to contemporary society over time? How may the designation of heritage values function in relation to the modern planning system? How does the development of the heritage discourse relate to the theoretical, political and economic development of the late 20th century?

The work may be divided in five sections: 1) An analysis of “landscape” as a theoretical concept, and the development of a methodological framework for a historical landscape analysis, 2) a historical analysis of the designated area, 3) case studies of actual designated places, 4) case studies of the planning process and 5) a critique of post-modern landscape and heritage perspectives.

This thesis has taken its theoretical point of departure in critical realism and time geography. Landscape has thus been defined as a dynamic, physical, historically contingent, albeit not pre-determined, spatial context within which present entities must be able to coexist. The concept of pockets of local order, as developed within time-geography, may also be used in an analysis of how different abstract planning and conservation discourses, as different discursive forms of identity, representation and action, are expressed and given a physical expression in the landscape.

By combining time-geography and critical realism it has also been possible to develop an ontological model of the landscape. This has provided a foundation for the development of a method for landscape analysis based on the concept of archaeological stratigraphy.

Landscapes as objects of knowledge

Historically, the concept of a landscape, or *landschaft*, may be traced to the Germanic cultures in the northern European countries where landscape referred to a local, geographically defined, community. This meaning of the concept was changed in the late renaissance as the traditional view on landscape and law were challenged by early capitalist development, changing feudal society and the land ownership (Olwig 1996).

Throughout the 20th century, landscape studies may be divided in what have been termed an ideographic and a nomothetic approach, a division that to a large extent follows the division between qualitative and quantitative methods (Crang 1998). From an ideographic approach, landscapes may be understood as both the product of culture and the producer of culture. Landscape may therefore be conceived both as culture and nature, i.e. the stratum on which culture grows and the historically contingent structure that culture produce (cf Sauer 1925). As the product of people's

labour and investments, landscapes are also a material, spatially organized, capital (Smith 1996, Widgren 2000 Smith 2008).

Academic landscape discourse has also been divided between idealist and substantivist approaches. The development of post-modern theory has for instance to a large extent been drawing on the idealized Anglo-Saxon view on landscape as a scene, or in its postmodern connotation, a social text (cf Cosgrove & Daniels 1989, Olwig 1996, Benediktsson 2007).

Landscapes may also be perceived as historical structures, the total outcome of historical processes and events. In a popular analogy, the chronologically structured order of a landscape has been compared to a palimpsest, a reused parchment, on which previous writings still can be seen underneath the latest layer of text (cf Cosgrove & Daniels 1988, Bender 1998). However, operating with chronologically distinct layers making up the different historical phases, this model has relatively little to say of the historical dimension of a landscape. It is for instance unable to explain the structural relations between chronologically different entities. Other alternatives must therefore be sought.

Critical realism and time-geography will in this instance provide the theoretical foundation in the development of a landscape ontology. Critical realism was developed as a way of countering empiricist standpoints in science but was later adapted as a theoretical framework in social science, promoting a naturalist, albeit critical, perspective on science and its potential to acquire adequate knowledge of an independent reality (Bhaskar 1976, Sayer 2000). Discourse, for instance in the shape of ontological theory, is thus considered a cultural product but also as something that is created in connection to a surrounding world (Sayer 2000, Fairclough 2003). As a consequence, discourses are also tools in order to gain information. From a realist perspective, observations and information are then formed in relation to an external reality that is out of the immediate control of the subject. In realist ontology, the world is conceptualized in an ontological model consisting of three levels: the real, the actual and the empirical (Bhaskar 1976). This model has been applied to the concept of landscape, including both subjectivist and more naturalist perspectives. Landscapes may then be perceived as spatially organized contexts that are the product of a dynamic interplay between structure and agency over time (cf Archer 1996).

Time-geography was originally developed as a reaction against the reductionist perspectives on nature and society in the mid-20th century and post war discourse (Hägerstrand 1985, Hägerstrand 1991). In time-geography, the movements of single individuals are shown in characteristic time-space diagrams. Time-geography also entails a number of theoretical concepts, such as “constraints” and “pockets of local order”, making it possible to place theoretical concepts such as discourse and power in a spatial context (cf Pred 1981, Pred 1984, Wihlborg 2005). This is useful when analysing the designation of heritage values in a landscape context.

Even though the concept of landscape has not always maintained its position in time-geography, neither as a theoretical concept nor as a research object in the subsequent development of time-geography, it has played a central part in time-geography's original development. Furthermore, time-geography also distinguishes between different ontological levels of the landscape, separating between *the viewscape* (swe: utsiktslandskap) and *the flowscape* (swe: förloppslandskap) (cf Hägerstrand 1993). This division may be compared to the ontological model in critical realism, and to complete the concepts of viewscape and flowscape I also suggest a third level to be placed between the viewscape and flowscape, i.e. the landscape as an outcome or product (swe: utfallslandskap) of the processes of the flowscape. Compared to the ontological levels of critical realism, both the landscape as a product and the flowscape can be placed in the level of the actual, in the sense that they are products of causal mechanisms.

In the ontological model presented here, people's individual and collective actions are key factors in understanding the development of the landscape, both as a physical and social environment. The ontological levelling of the landscape concept is in this case instrumental in distinguishing between the transitive and the intransitive aspects of landscape that is between the idea and the object. In turn, aesthetics and discourse, including both ideational and bodily perceptions, become important in order to conceptualize the relation between social and physical structures. Aesthetics (cf Eagelton 1990, Bowie 2003) are in this case defined as a way of analysing the consequences of different actions in which the actor functions as an interface between the physical and the social (cf Nellhouse 1998, Sayer 2000). As such, the concept of aesthetics also makes it possible to establish a connection between time-geography and discourse analysis. Placed in the space-time environment of time-geography, the discourse analysis becomes not just a question of epistemic analysis of different meanings, but a component in the geographical analysis of causal processes in the landscape, for instance in the analysis of how pockets of local order are maintained through discursive aspects such as identity, representation and action (cf Fairclough 2003).

In spite of its intention to form a dynamic understanding of the landscape and environment, the modelling in time-geography tends to depict landscapes as static and unchanging. An alternative way of representing historical landscape context has therefore been developed, based on the archaeological application of box-diagrams showing the relations between different layers in archaeological stratigraphy (cf Harris 1989). The relation between time-geography and stratigraphic sequence diagrams has previously been discussed as a way of enabling social theory in the interpretation of archaeological stratigraphy (Larsson 2000). In contrast to stratigraphy in a more traditional meaning, the relations between different sources may be termed a hyper-stratigraphy. Similar to the traditional application in archaeological stratigraphy, the different empirical objects of a particular hyper-stratigraphy are represented by

unique, identifiable, figures connected to each other in a way that reproduce their original chronological relations. The method may be applied on any kind of historical source material, from archaeological remains to texts, maps and photos.

A history of landscape values

The creation of historic spaces has a long tradition in human culture. The designation of landscape values may in this instance be compared to a sacred area, both being motivated by the reference to a historical narrative. Another antecedent to the modern designation, and appreciation, of landscape values are the aristocratic landscapes of the feudal period. During the 18th century the landscape park was to become an established part in the landscapes of the landed gentry. The designation of wild nature, in the form of deer parks and other kinds of landscape planning, were however already established as important elements in the culture of the nobility during the mediaeval period.

Swedish heritage laws were formalized as early as 1666 and may be seen as a part of a political project of national unity. Ideologically, historical assets were instrumental in the argument for national sovereignty and power in relation to other states. As national resources, the initiative to gather information on ancient monuments may also be viewed as a pursuit to increase governmental control over the national area by mapping and keeping records of different resources. Later, during the 18th century, indigenous heritage was downplayed in favour of an increased interest in French and Latin culture. This, however, changed with the development of the 19th century romantics and the emergence of an urban bourgeoisie, taking an increased interest in people's cultures. This was also reflected in the strengthening of the heritage laws.

The increased interest in the material traces of the past coincided with the development of academic history and with the development of an independent archaeological discipline. The fundamental changes of the countryside in the agrarian revolution, industrialization and an emerging urbanization may also be seen as components in this development. Organized in different civil movements, local heritage groups also came to form an opposition against a national and centralized heritage organization. In the late 19th century the Romantic Movement took a somewhat new form in the aesthetization of traditional and Viking age culture - a movement that a few decades later would culminate in the national romantics. Apart from the interest in folk culture, this movement was strongly connected to contemporary emancipatory and liberal ideas, such as women's liberation.

Apart from being a culmination of 19th century romantics, national romantics also forebode 20th century modernity, especially regarding the development of modern nature and heritage conservation. At the turn of the century, heritage stood as the

role-model for the emerging nature conservation. The establishments of the first national parks in 1909 may even be considered a designation of a national heritage, expressing a contemporary view on a common national past, rather than an attempt to preserve nature in a more modern and scientific meaning (Mels 1999). However, the designation of larger areas also influenced the heritage sector. The first steps towards a national sites and monuments survey were taken during the 1920's and 1930's at the same time as there was an increased focus on landscape and environment in contemporary heritage discourse (Pettersson 2004).

A common theme in the development of heritage and nature conservation, as well as in planning, has been the tension between private and public interests. The conflict may be traced as far back as the first heritage act of 1666, and later emerged in discussions regarding national parks and in the development of the modern planning system. The designation of different public interests may therefore be seen as an expression of increased democracy, claiming the right to common assets.

During the post war era there were growing concerns regarding human effects on the environment and the consequences of industrialization. As a result, nature conservation became the dominating discourse in the 1960's and the ecological perspective became a dominating theme in the heritage sector. An important factor in this development was the attempt to create a system for national planning, incorporating different societal interests from infrastructure and energy production to conservation and outdoor life. The national planning project was later to be incorporated in the environmental code as Rikssintressen, and even if their status in the planning process can be questioned, the areas of national interest had a strong influence on the way heritage and historical landscapes values were regarded during the 1980s and 1990s in the planning process in general.

The emergence of landscape as an interest within planning and conservation may also be connected to the development of a post-industrial, cultural economy, including a change from industrial to service economy and a deregulation of national agriculture politics (Potter & Tilzey 2005). In this process landscapes became areas of aesthetic consumption rather than the production of food, fodder and fibres (Myrdal 2000). At the same time, traditional planning and conservation politics were challenged by increasing demands for local participation. This may be seen as an expression of a weakened welfare state (cf Harvey 2006) but should also be considered in the light of postmodern theory within academic discourse.

The practices of designation

Seven case studies of actual sites, being subjected to planning and conservation activities are included in the present project and focus on the modern planning

history of these sites. But in order to evaluate and problematize these sites as designated values, each single case study also includes varying degrees of deeper historical analyses. Chronological diagrams have been used in some of the cases in order to show the relations between the designation and the historical objects of designation.

The first case focuses on a Bronze Age mound in the highly agricultural areas of southern Scania. The mound shows characteristic signs of degradation - cut marks - as a result of narrow ploughing. Around the mound there is also a distinctive rim, indicating that ploughing activities at some point have moved out from the mound. This has been interpreted as a result of the mound's status as an item in the national archaeological sites and monuments record. The establishment of the mound as a designated object has thus strengthened its ability to resist outside pressure, causing the farmer to plough around it. Similar forms may also be noted at other landscape sites, for instance a road making a turn to avoid a cluster of heritage sites.

The second case explores the nature of Dalköpinge ängar, a nature conservation area situated at the southern coast of Scania. The area is described as a site of long historical continuity and as a characteristic representative of a pre-modern Scanian grazing lands in the coastal area. However, analysing the municipality conservation information programs, it becomes apparent that this area is characterized by a great degree of change following the changes in the surrounding landscapes. The ecological values of the sites may be attributed to the fact that the usage of the area has had a number of different dimensions and that it has been able to adapt to these changes. The same pattern appears at a number of other similar sites along the coast.

The third case focuses on the restoration of the lake Näsbyholmsjön in southern Scania. The area around the lake may on good grounds be described as the birthplace of the modern Swedish agricultural landscape with the noble estates of Svaneholm, the site of the first Swedish enclosure reforms, nearby. The area around the lake was greatly changed during 19th century due to the modernization of the agricultural landscape. The lake was drained in a number of stages during the latter half of the 19th century and eventually completely dried out in the 1950s. A smaller part of the lake was restored in 2004. The restoration came about as a way to stimulate birdlife and biodiversity but, as a supportive argument, it was also a way of restoring the pre-modern, medieval landscape. History was thus a driving factor in justifying the lake restoration.

The fourth case investigates the historical setting of the conservation area of Norra Sandsjö in Småland. The area is a heritage site of national importance (swe: Riksintresseförkulturmiljövården) and consists of a number of buildings in the village centre of Norra Sandsjö, the buildings at Prinznäs and a nearby landed estate, as well as an area with clearing cairns, a preserved strip field system and a number of prehistoric graves. In the descriptions of the conservation area, a connection is made

between the preserved field system and a prehistoric mound within the same area, suggesting that the field system may be prehistoric. According to the results of an archaeological excavation within the area, the strip fields and the clearing cairns represent three different stages in land use development, from Iron Age to the late mediaeval period. Extending the analysis outside the designated areas of the clearing cairns and the strip fields may shed new light on how this area could be interpreted. By linking the abandonment of the former strip field system to the economic strategies of the landed estate at Prinznäs the remains may be interpreted as the result of a change in land use during the medieval period.

The fifth case study centres on the remains of the mediaeval village Vallgård in Småland. The village was abandoned in the 16th century and the remains of the village, including a smaller part of a fossilized field system, are today classified as a heritage site of national interest. Compared to other sites with fossilized strip field systems in the region, Vallgård stands out in that the others commonly have been interpreted as prehistoric in origin. It is of course quite possible that Vallgård and the other sites shall be seen as different aspects of a wide chronological spectrum and that they represent the beginning and the end of the same historical process of land use development in the region. However, due to the similarities in morphology, Vallgård raises questions concerning the interpretation of ancient field systems in the region in general (cf Widgren 1992).

The sixth case is situated in the village of Ödestugu and deals with conflicts between official heritage and local interests. The village centre and the surrounding arable (fields, landscape?) are classified as a heritage area of national interest and, in addition to the historical aesthetics of the open agricultural landscape and historical building values, it includes a number of archaeological monuments, most notably a number of Iron Age burials, as well as pre-modern production sites. In their response to a local planning initiative, the County Administration Board claimed that the proposal would have a negative aesthetic effect on the landscape values, relating to the Iron Age burials. In their decision, the County Administration used the national heritage area in order to enhance their argument for protecting the suggested Iron Age values although; the burials may clearly be defined as a minor value in the designation. The handling of this case illustrates the strong position of traditional archaeological sites in official heritage administration.

Finally, the seventh case explores how the modern agricultural landscape surrounding the city of Jönköping, Småland, is treated in planning and heritage conservation. In spite of its historical importance to the development of the city, landscape values have hardly been recognized in the urban expansion. Heritage related activities have to a large extent focused on archaeological investigation, and even though analyses of historical landscape values have been carried out they have had no or little effect on the actual planning process. One explanation to this is that it is hard to fit the

historical aspects of the modern agricultural landscape into the dominating antiquarian discourse.

In summary, the case studies show how the abstract designations of heritage values, spatially as well as thematically, have actual effects in the social and physical landscape. Relating these cases to the concepts of time-geography, the designation of heritage values may be understood as pockets of local order, or domains, that are areas of control governed by special rules regarding whom and under what circumstances someone may enter and perform different actions (cf Hägerstrand 1991i). Apart from being designated in relation to a surrounding area, heritage sites are also created as historical spaces representing a certain stage in the development of the landscape. This creation of an internal historical space also includes the way different objects are grouped together in order to form a unified area of historic value, as well as the conservation actions performed within the area. Following from this, the construction of the historical value has actual effects on the landscape in and around the single site. Further, heritage areas are contested areas in the sense that they are the product of competing discourses. Apart from restraining physical action, the pocket of local order becomes a question of controlling different discourses, for instance in terms of different interpretations or different uses of a site. These perspectives will be further explored in the following sections.

The designation in the planning system

In Sweden, the designation of heritage is largely regulated by three laws; the environmental code (Miljöbalken SFS 1998:808), the building act (Plan och bygglagen SFS 1997:10) and the heritage act (Lag om kulturminnen med mera SFS 1988:950). The laws are decided upon by the Swedish parliament and implemented on a local level through governmental policies and by the local administration. In combination with surveys, assessments and planning programs this forms a stratified system with three different levels- the strategic, the tactic and the operative.

Both the environmental code and the building act contain prescriptions concerning general environmental values, some of which refer directly to heritage values. The environmental code also contains a number of reservation-types based on heritage values, most notably areas of national interests (swe: Riksintressen) and culture protection areas (naturreservat). The building act does not define any values on its own but refer to the different reservation-types in the environmental code.

The heritage act may be considered as the most influential law regarding heritage values, both in terms of protection and in terms of its influence on how heritage values are viewed in general. Just like the Swedish environmental code and the

building act, the heritage act also includes some general, albeit short, comments on heritage as a common interest and responsibility. In contrast to the environmental code, the heritage act contains a definition that gives the premises of what may be classified as heritage.

The heritage act covers both archaeological heritages and historical buildings, including churches as well as place names. Here, the focus will be on archaeological sites.

According to the Swedish heritage act, for a site to be considered archaeological heritage it must be permanently abandoned and represent a practice that is ancient or out of use. The heritage act is also taken as an example of the way the Swedish planning and conservation system is built around two different but closely integrated components: the ability of the agent to act and the criteria of the objects to be acted upon. The ability to act can be theorized by applying the concept of restrictions as proposed within time geography, i.e. the skill, the physical connection and the authority needed to carry out a certain action. The restrictions also depend on different discourses within planning and conservation. But, apart from the agent, there are also the qualifications, or criteria, of the object, meaning that the object can be identified in relation to its surrounding environment, that it can be defined as historical, that it may be subjected to a morphological characterization, and finally that it is abandoned or represent an ancient practice. Seen in a wider societal context, the relationship between competence and criteria are also structured by a number of relations between different sectors as well as between the different levels in the planning system and governmental structure.

Techniques of representation

Heritage values are created as administrative objects through the application of a number of representative techniques. The compilation of techniques represents a number of different kinds of descriptions, media and genres of expression (Fairclough 2003) and is motivated by reference to modernistic discourse of rationality. From this point of view the established practices are products of a number of discursive relations within and between different administrative sectors and academic disciplines.

In its application, different values are presented in a series of related texts arranged according to a similar structure. Regardless of genre, for instance if it's an inventory, an archive, a survey report or a planning program, it is possible to identify a hierarchical structure built up by a specific format, the disposition of the text and the representation of the single objects.

The single objects commonly fall into one of three narrative models of how these sites are compiled: the single object, the chaotic conglomerate and the historically logical

object. The first can be exemplified by a single burial mound, a historical building or a homogenous nature conservation area. The chaotic conglomerates are built around a compilation of different objects being brought together in a mutual designation. Typical examples of this are found within the national heritage interests (swe: Riksintressen). In contrast, the historically consistent designations are built around objects whose internal relation may be given an historical explanation, other than the fact that they happen to coincide spatially.

Looking closer at the internal relation between the single objects in a heritage site, a distinction is made between primary and secondary objects. This may be further elaborated upon as the objects, regardless of their position in the designation, may be characterized as primary or secondary in relation to the dominating disciplinary discourses. Taken together this forms an intricate web of relations between functionally and discursively motivated values where the discursive values commonly are used to enhance the status of a particular designation, for instance the Iron Age burial mound are used to enhance the values of a 19th century landscape.

The reproduction of past landscape

The internal formation of the designation is further explored through an analysis of how areas with clearing cairns and historical grasslands are created as historical spaces. Both areas with clearing cairns and grasslands can, on good grounds, be said to have been introduced as public interests more or less simultaneously during the 1980' and the 1990'. They can therefore be viewed as a response to an increased conservation interest in the agrarian landscape following the structural changes in the agricultural landscape during the 1970's and 1980's.

Areas with clearing cairns were originally not accepted as sites in the national Swedish archaeological survey, the main argument being that they were chronologically diffuse. As the knowledge of the, relatively speaking, vast areas being covered by these remains increased there were also economic arguments regarding the effects for land owners and the wood industry. However, during the early 1990's areas with clearing cairns started to attain a status as potential archaeological heritage based on their supposed prehistoric origin. Rhetorically this was achieved by the construction of "the fossilized landscape", an intellectual construct of a presumed landscape being projected upon these areas. The projection was performed with the help of a number of field-techniques such as cartography, filed mapping, phosphate mapping, the analysis of historical maps and field excavations. While the actual past activities creating these sites most certainly were not limited to the areas where the cairns are found today, these investigative activities were to a large extent concentrated within the actual areas. The spatial focus on the sites in the various field activities may therefore be seen as vital factors in the creation of these fossil landscape as clearly

distinguishable prehistoric spaces. In contrary to the original interpretation, the results from a number of excavations in the southern Swedish highlands point toward an extensive use of areas with clearing cairns also during medieval period. Still, case studies of the antiquarian process around these kinds of sites indicate that the idea of prehistoric dating as a prerequisite for their antiquarian status is still dominant in the administrative handling of these areas.

The interest in grasslands as administrative objects increased during the 1980's and 1990's, as they became key objects in the attempts to preserve, and later also promote, a biodiversity in the landscape. As the ecological qualities of these sites are dependent on previous land use, historical perspectives became important in the assessments of these sites. Nevertheless, these areas are also constructed as historical spaces. Based on an analysis of a number of books describing and explaining these kinds of sites, it has been possible to establish three ways in which their nature is being constructed: a preserved nature, a cultural nature, or a historical artefact. Historical maps, ancient monuments, expressions of traditional culture and other historical data are often used to place these areas in a historical context and the different models are also often combined. A preserved area may for instance be described both as a piece of preserved genuine nature and as a cultural product. Grassland areas are often objectified by conflating the specific area with a particular plant or animal species.

Areas with clearing cairns and grasslands, as well as other sites with physical remains of prehistoric land use, are created as a kind of historical nature. In this context, nature and history become markers that distinguish these areas from a surrounding modern landscape. In this process the designated areas also appear as more homogenous and unified. However, the discourse has a double nature, as this creation of historical objects, placing them in a certain scientific and administrative narrative about the past, are also necessary steps to establish these areas as research objects. The interpretations made must also be judged in light of the knowledge being present at that time. The problems arise when the model develops into a discursive structure that hinders alternative interpretations.

The function of designation

Apart from the techniques of representation and the discursive construction of a historical space, the designation of heritage must also be understood in relation to its societal function. This includes not only the designated areas, but also the total process in which these areas are selected, prioritized or dismissed in various planning processes. The role of the designation has been studied in an analysis of a number of planning documents from different planning contexts.

In municipal planning programs, heritage values are handled either as general interests or as designated areas. This reflects both strategic and operative levels in municipal planning. Even though many of the municipality planning programs being studied express a wish to engage with heritage values, they are usually treated as obstacles needed to be overcome in the planning process. Rather than trying to adapt to the heritage values, conflicting interests are resolved either by avoidance or by some form of compensatory action, such as an archaeological investigation.

In planning projects, impact assessments and archaeological surveys are performed in order to increase, or compensate, negative effects. Notably these projects are often initially characterized by a wide approach towards heritage and landscape, as well as other values. However, as the process carries on the scope becomes more and more focused, especially so in the archaeological surveys, in which the later stages, the archaeological excavations, exclusively deal with more or less single objects, thematically and chronologically within the boundaries of the established discourse of prehistoric archaeology.

The wide perspectives in planning as well as in projects shall be seen in the light of increasing demands on sustainability and wider holistic perspectives on landscape and heritage. However, the dynamics between holistic perspectives and the selection of single objects, in the span between strategic and operative levels in the planning programs as well between the beginning and the end in the planning process, may all be seen as a way of achieving political acceptance without actually making any real changes. It may therefore be questioned what the increasing calls for a landscape perspective and more elaborate environmental policies in planning have actually achieved.

Politics of heritage

The modern planning system has been criticized for being too centralized, expert driven and lacking in social sustainability. The discussion has to a large extent come to focus on epistemological questions of heritage, that is, how heritage may be perceived. Following from this the attack on the established practices has to a large extent come to focus on the moral and political right to control heritage assets. This has also meant a gradual dematerialization of heritage, finalized in the discussion of heritage as a kind of practices rather than material objects, and the introduction of immaterial heritage (cf Smith 2006).

The development of a new heritage discourse should also be understood in relation to contemporary developments in academic theory, politics and economy. In this perspective the discursive development may be seen as an expression of phenomena such as post-modern theory, neoliberal politics and a cultural economy. The heritage

paradigm developed during the 1990's and onwards shows a strong influence from post-modern thinking, promoting local narratives based on an epistemological critique. This can be exemplified by the development project run by the Swedish heritage board, Agenda Kulturarv, and the European Landscape convention.

Some of the proponents of this view of heritage have quite clearly argued for the need for a more market orientated thinking regarding heritage (cf Beckman 1993). This goes hand in hand with a fierce critique of governmental perspectives and coincides with the general withdrawal of the liberal welfare state in the 1980's and the 1990's (Harvey 2006). At the same time heritage has also become an integrated part of the post-industrial, cultural economy.

According to the epistemological perspectives advocated within this particular heritage discourse, it is impossible to distinguish between the different views on heritage, whether they are professional, governmental, lay or local. Commercial uses of heritage are therefore no different from the antiquarian uses. It may however be questioned if commercial and antiquarian uses of heritage actually are doing the same thing. It is for example reasonable to suppose that commercial narratives are quite different from antiquarian ones as they have different intentions and purposes (cf Heldt-Cassel 2003). This also raises questions concerning the relation between a fictitious and a real history. Is there a conflict or is it possible for different kinds of historical perspective and ways of relating to heritage to benefit from each other? What happens when literary history, such as crime novels, becomes more important as a kind of landscape heritage compared to real historical events or the class relations between the noble land owner and the rent paying farmers? In a planning and conservation context these issues may have considerable economic and material effects.

With the development of the heritage paradigm, a new step has been taken in the transformation of its meaning and primary objective. Just like God, the nation and the environment have been serving as the main arguments concerning the moral and political status of heritage, the market and local polity has now started to emerge as the main argument. Still, the post-modern heritage paradigm may also be seen as another step towards a more holistic view on heritage. But, similar to the increasing demands on holism, landscapes and environment discussed in the previous section, this perspective may also be seen as a way of increasing the access to landscape and heritage assets while maintaining a political acceptance. While the focus on epistemological aspects of heritage and heritage as practice, as well as the introduction of immaterial heritage, may be seen as a way of considerably widening the scope, the heritage discourse imbued by the post-modern and neoliberal rhetoric's also serves to dissolve the institutions of the liberal welfare state.

Intrestscapes

After having answered the question of *why* heritage should be seen as a societal interest, the way planning and conservation have related to heritage can be summarized in three major questions: *where*, *who*, and *how*? These questions have always been present, but as *where* can be seen as the central question in modernist perspectives, *who* has been much more in focus in the post-modern paradigm.

The landscape may today be described as a spatial context made up of different interests, an *intrestscape*. Having its effect on the landscape's social and economic relations, the emergence of the intrestscape has turned the landscape into something of an illusion. As the actual landscape should be considered neutral to the moral and political status of any agent, but not to the consequences of its actions, neither the questions of *where* or *who* can be used in order to achieve a sustainable development on their own.

Adopting a landscape perspective on sustainability, planning- and conservation must engage with the question of how different planning activities may be performed in an *extended local context*, i.e. a context that includes the social, ecological as well as the material circumstances. It is necessary to make designation of different kinds of values, but there is also a need to admit the planning activities into the designated values, as well as actively try to engage with social and material heritage values in the landscape as such. This would however demand an intensified discussion of political visions and their consequences.

Do we really care about the landscape? If the answer is yes, we have to be prepared for the question to follow: What are we prepared to do about it?

(Revised by Lisa Lorentzon, Åsa Chaddwick and James Chadwick)

Referenser

Otryckta källor

Lantmäterimyndighetens arkiv (LMM)

- LMM:06-MUL-24 *Laga skifte*. Agutarem, Mulseryds socken.
LMM:06-NSO-36 *Storskifte*. Långarum, Norra Solberga socken.
LMM:12-DAL-1 1766 *Ågobeskrivning*. Dalköpinge, Dalköpinge socken.
LMM:12-DAL-2 1809 *Enskifte*. Dalköpinge, Dalköpinge socken.
LIM:12-DAL-3 1815 *Laga delning*. Dalköpinge, Dalköpinge socken.
LMM:12-GIS-5 1773 *Storskifte*. Gislöv, Gislövs socken.
LMM:12-HAR-4 1809 *Enskifte*. Hammarlöv, Hammarlövs socken.
LMM:E15 *Special Geographisch affräkning* Jönköping 1664. Geografisk avritning.

Lysekils kommun

- Hjälmgren, J 1892 *Karta öfver Lysekil med särskild hänsyn till Lysekils vänners anläggningar. Kompletterad 1892*. Tryckt av Julius Flodin. Original okänt, kopia vid Lysekils stadsbibliotek.

Vägverkets arkiv

- 1996-11-27 Vägverket konsult. Anteckningar från referensmöte nr 1 för "Väg 32 Skullaryd-Sunneränga" tisdagen den 26 november 1996.
1997-01-28 Vägverket konsult. Anteckningar från referensmöte nr 2 för "Väg 32 Skullaryd-Sunneränga" torsdagen 23 januari 1997.
2001-08-24 Vägverket konsult. Tidigt samråd enligt Miljöbalken gällande RV 32 delen Skullaryd – Sunneränga. Objekt nummer 61 40 15. s.1-4

Ämbetsarkivet, Jönköpings läns museum (JLM)

Arkivhandlingarna har ordnats efter numreringen i Jönköpings läns museums diarie (ärendenummer/årtal). De enskilda handlingarna identifieras genom datum. I det fall datum saknas har de angetts som odaterade.

Dnr JLM 91/76

76-11-15 Jönköpings läns museum PM Angående kostnader för undersökning och borttagande av fornlämning nr 24 i Forserums socken samt kostnader för antikvarisk kontroll i samband med vägarbeten vid Vireda och Öggestorp.

Dnr JLM 548/90

91-05-31 Jönköpings läns museum Den arkeologiska utgrävningen på fastigheten Nässjöbyn stg 42 är avslutad och inga hinder föreligger för fortsatt exploatering.

Dnr JLM 257/91

91-06-18 Kommunfullmäktige Nässjö kommun. *Sammanträdesprotokoll*. Kommunfullmäktige. 1991

Dnr JLM 584/91

91-11-29 Nässjö kommun. Ang. arkeologisk undersökning av fossil åkermark inom del av stg 34 i Hultet m m, Sörängens industriområde, Nässjö tätort, Nässjö kommun.

91-06-14 Nässjö kommun. Sörängens industriområde, Nässjö kommun.

Dnr JLM 726/92

92-11-30 VBB VIAK Miljökonsekvensbeskrivning för väg 951 mellan Stenkar och Soarp, Nässjö kommun.

Dnr JLM 319/93

93-05-13 Länsstyrelsen Jönköpings län Ombyggnad av länsväg 817, förbifart Malmbäck Nässjö kommun. Yttrande. Lst dnr 121-4045-93

93-06-24 Länsstyrelsen Jönköpings län Ang kulturmiljövårdens intressen inom förstudieområde för väg 817 Hok-Malmbäck. Lst dnr 220-6324-93

Dnr JLM 250/94

93-09-22 Länsstyrelsen Jönköping län *Ang lv 834 Bodafors – Grimstorp*.

94-11-25 Länsstyrelsen Jönköpings län. Förstudie för ombyggnad av väg 834, Grimstorp – Bodafors, Nässjö kommun.

Dnr JLM 86/96

96-07-30 Länsstyrelsen Jönköpings län. Angående särskild arkeologisk utredning, etapp 1, för om- och nybyggnad av Rv 32, delen Skullaryd-Sunnerånga, Flisby socken, Nässjö kommun. LST dnr 220-1388-96.

Dnr JLM 20/97

[odaterad] Jönköpings läns museum. Offert avseende kulturhistorisk förstudieav planerad väg mellan Flisby och Solberga, Flisby och Solberga socknar, Nässjö kommun.

Dnr JLM 118/97

97-04-14 Länsstyrelsen Jönköpings län. Angående särskild arkeologisk utredning etapp 1 av väg 964 Flisby – Sunnerånga, delen vid Bruadungen, Flisby socken, Nässjö kommun. Lst dnr 220-2092-97

98-04-14 Vägverket Protokoll fört vid referensgruppsmöte 5 gällande vägutredning för väg 964 Flisby-Sunnerånga. Objekt nummer 61 40 30.

Dnr JLM 493/97

98-05-08 Länsstyrelsen Jönköpings län Ang. miljökonsekvensbeskrivning för vägprojekt rv 832, Bodafors-Grimstorp, södra delen.

Dnr JLM 422/98

01-12-12: Jönköpings läns museum. Reviderad offert avseende kostnader för arkeologisk utredning etapp 2 längs rv 32, delsträcka Skullaryd-Sunnerånga, Flisby socken. Nässjö kommun.

Dnr JLM 663/99

99-12-23 Länsstyrelsen Jönköpings län. Ang ansökan om tillstånd för en särskild arkeologisk utredning etapp 1, inom del av Tryggarp 1:7, Forserums socken, Nässjö kommun.

00-02-08 Nässjö kommun. Detaljplan för del av Tryggarp 1:7, Forserums tätort, Nässjö kommun.

Dnr JLM 82/00

00-01-25 Länsstyrelsen i Jönköpings län. Ang planerad utvidgning av grustäckta på Horshaga 3:4, 3:6, 3:8 Forserums socken, Nässjö kommun. Besiktningssprotokoll.

00-02-16 Länsstyrelsen Jönköpings län Ang. ansökan om särskild arkeologisk utredning inför planerad utvidgning av grustäckt på Horshaga 3:4, 3:6 och 3:8, Forserums socken, Nässjö kn.

Dnr JLM 102/00

00-02-28 Nässjö kommun. Kulturhistoriska förstudier i Forserum Nässjö kommun. Offertförfrågan.

00-03-15 Jönköpings länsmuseum. Angående kostnader för kulturhistorisk förstudie inför planerade framtida exploateringsområden i Forserum, Forserums socken, Nässjö kommun.

Dnr JLM136/00

00-04-14 Länsstyrelsen Jönköpings län. Ang ansökan om att få undersöka och ta bort del av fornlämning 218 (fossil åker) i Norra Sandsjö socken, Nässjö kommun.

odaterad Jönköpings läns museum. Undersökningsplan för arkeologisk förundersökning av fossil åkermark inom ny sträckning av väg 834, Norra Sandsjö socken i Nässjö kommun.

Dnr JLM 254/00

00-07-10 Länsstyrelsen Jönköpings län Ansökan om särskild arkeologisk utredning, etapp 2, med anledning av planerad täktverksamhet på fastigheten Horshaga 3:6 och 3:8 i Forserums socken, Nässjö kommun. Dnr Lst 220-8354-00.

00-07-17 Jönköpings läns museum Offert avseende kostnader för arkeologisk utredning etapp 2 inom Horshaga 3:6, Forserums socken, Nässjö kommun.

00-08-18 Länsstyrelsen Jönköpings län Angående särskild arkeologisk utredning, etapp 2, inför planerad utvidgning av grustäckt på Horshaga 3:6 och 3:8 Forserums socken, Nässjö kommun.

01-07-02 Länsstyrelsen Jönköpings län Resultat av arkeologisk utredning inför planerad utvidgning av täkt på Horshaga 3:6 och 3:8, Forserums socken, Nässjö kommun. Dnr: 220-8354-00

Dnr JLM 538/02

02-07-12 Länsstyrelsen Jönköpings län. Arkeologisk för- och slutundersökning av fast fornlämning beämd Ny nr 7, stensättning samt röjningsröseliknande lämning för ny sträcka av rv 32 vid Sunnerånga, Flisby socken, Nässjö kommun. Kravspecifikation.

Dnr JLM 407/06

06-10-23 Jönköpings läns museum Offert avseende arkeologisk utredning inför planerad villabebyggelse inom fastigheten Forserum 7:1, Forserums socken, Nässjö kommun.

Dnr JLM 415/06:

06-11-01 Jönköpings läns museum Offert avseende kulturhistorisk förstudie inför planerad reviderad fördjupad översiktsplan för Forserums samhälle, Forserums socken, Nässjö kommun.

06-11-22 Jönköpings läns museum *KHF Forserum*.

Dnr JLM 177/08

08-05-20 Nässjö kommun. *Offertförfrågan*.

08-05-30 Jönköpings läns museum. Offert avseende kulturhistorisk förstudie inom tre delområden runt Nässjö tätort, Nässjö socken och kommun.

Tryckta källor

Dagstidningar

Jönköpingsposten 070927 Fornlämningar hindrar husbygge.

Jönköpingsposten 070929 Markägare kritiserar byggstopp.

Kommunala planer och program

Jönköpings kommun 1989 Kulturmiljövårdsprogram.

Jönköpings kommun 1990 *Översiktsplan. Planförslag. Antagandehandling*. Stadsarkitektkontoret. Antagen av Kommunfullmäktige 900628.

Jönköpings kommun 2001 *Översiktsplan*. Samrådshandling.

Jönköpings kommun 2003 *Översiktsplan*. Del 1 Planeringsunderlag.

Jönköpings kommun 2004a *Grönstrukturplan för Jönköping och Huskvarna*. Godkänd av kommunfullmäktige 2004-05-27. Stadsbyggnadskontoret.

Jönköpings kommun 2004b *Kommunalt bostadsförsörjningsprogram 2005 – 2009*. Antaget av kommunfullmäktige i Oktober 2004.

Jönköpings kommun 2007a Allmän bebyggelsehistoria 1950 – 2000 – med lokala exempel från Jönköpings kommun.

Jönköpings kommun 2007b Ansökan om förhandsbesked avseende nybyggnad av 5 enbostadshus på fastigheten Ödestugu 4:18 i Jönköpings kommun. Stadsbyggnadsnämnden. Stbn dnr: 2007/1821. 2007-08-13

Jönköpings kommun 2009 Naturvårdsprogram för Jönköpings kommun. 2009 - 2013

Nässjö kommun 1991a Kulturminnesvårdsprogram för Nässjö kommun maj 1989

- Nässjö kommun 1991b *Förslag till fördjupningsdel av Översiktsplan för Nässjö kommun rörande Forserums samhälle*. Upprättad Mars 1991, Reviderad April 1991, Sept 1991, Antagen av Kommunfullmäktige 1991-11-28 §13
- Nässjö kommun 1998 Kulturmiljövårdsprogram för Nässjö kommun.
- Nässjö kommun 2002 Översiktsplan Nässjö kommun. Del I – III.
- Nässjö kommun 2004 *Naturvårdsprogram. Nässjö kommun*. Tillgänglig på Internet: <http://www.nassjo.se/index.php/Kommuninvaanare/Miljoe-haelsooskydd-natur-djur-livsmedel/Miljoe-natur/Natur/Naturvaardsprogram> (Åtkomst 2012-10-05)
- Nässjö kommun 2005 *Fördjupad Översiktsplan Forserums samhälle*. Tillgänglig på Internet: <http://www.nassjo.se/Kommuninvaanare/Bygga-bo/Samhaellsplanering3/Oeversiktsplanering/Gaellande-oeversiktsplaner>
- Nässjö kommun 2007 *Värdefulla byggnader och miljöer*. Tillgänglig på Internet: <http://www.nassjo.se/Om-kommunen/Naessjoebygdens-historia/Historiska-sevaerdheter/Historiskt-intressanta-byggnader>
- Nässjö kommun 2011 *Fördjupad översiktsplan Forserums samhälle*. Dnr: 2006-076. Antagen av kommunfullmäktige 2011-12-15. Tillgänglig på Internet: <http://www.nassjo.se/Kommuninvaanare/Bygga-bo/Samhaellsplanering3/Oeversiktsplanering/Gaellande-oeversiktsplaner> (Åtkomst 2012-06-06)
- Svedala kommun 2002 *Översiktsplan*. Antagen av kommunfullmäktige 2003-03-12
- SWECO 2006 Miljökonsekvensbeskrivning –Fördjupad Översiktsplan för Trelleborg Väst. Malmö 2006-04-06.
- Trelleborgs kommun 2002 *Översiktsplan*.
- Trelleborgs kommun 2003 *Naturvårdsplan för Trelleborgs kommun*. Faktadel (Reviderad 2003).
- Trelleborgs kommun 2005 *Fördjupad Översiktsplan Stavstens Udde*. Antagen av kommunfullmäktige 2005-09-26
- Trelleborgs kommun 2006a *Fördjupad Översiktsplan för Sydskusten* Kommunstyrelsen 2006-01-12
- Trelleborgs kommun 2006b *Fördjupad Översiktsplan Trelleborgs stad*. Kommunstyrelsen. Samrådshandling 2006-01-12
- Trelleborgs kommun 2006c *Fördjupad Översiktsplan Väst*. Kommunstyrelsen. Utställningshandling 2006-04-06.
- Trelleborgs kommun 2006d *Översiktsplan Trelleborg 2006 (ÖP 06)*. Samrådshandling 2006-06-29. Kommunstyrelsen Trelleborgs kommun.
- Trelleborgs kommun 2006e ÖP 2006 – *Miljökonsekvensbeskrivning. Översiktsplan 2006 för Trelleborgs kommun*. Malmö 2006-06-29. SWECO FFNS Arkitekter AB.
- Trelleborgs kommun 2006f MKB FÖP Trelleborg västra delen.
- Trelleborgs kommun 2007a *Detaljplan för Dalköpinge 6:15 mfl. Dp 148*. Trelleborgs komun, Skåne län.
- Trelleborgs kommun 2007b *Detaljplan för del av Lilla Beddinge 24:1. Dp 149*. Trelleborgs komun, Skåne län.
- Trelleborgs kommun 2010a *Översiktsplan 2010 Trelleborgs kommun*. Antagen av kommunfullmäktige 2010 – 06 -21
- Trelleborgs kommun 2010b *Natur & kulturmiljöplan 2010*. Samrådshandling. Trelleborgs kommun. Malmö Kulturmiljö 2005 Kulturmiljöutredning – E6 infart Trelleborg.

Myndigheter, institutioner och konsulter

- Boverket 1996 Odlingslandskapet och den kommunala planeringen. PBL/NRL underlag nr 45.
- FORMAS 2006 Biologisk mångfald – En kunskapsöversikt över befintlig forskning och kunskapsbehov i miljövårdsarbetet. Rapport 2:2006. Stockholm.
- Jönköpings läns museum 1988 Gräshagen. Kulturhistorisk utredning och förslag till bevarandeprogram.
- Jönköpings läns museum 1994a Kulturhistorisk förstudie av om- och nybyggnad av riksväg 32, delarna Skullaryd – Bredestads kyrkby och Marbäcks kyrkby – Säby.Nässjö, Aneby och Tranås kommuner. Arkeologisk rapport 1994:24.
- Jönköpings läns museum 1994b Arkeologisk utredning av ny vägsträckning för landsväg 834 mellan Bodafors och Grimstorp, Norra Sandsjö socken och Nässjö kommun. Etapp 1. Arkeologisk rapport 1994:18
- Jönköpings läns museum 1994c Arkeologi för riksväg 31 delen Öggestorp – Nässjö. Arkeologiska undersökningar utförda 1989. Öggestorp, Kanarp, Tryggarp. Öggestorps socken i Jönköpings kommun samt Forserums socken i Nässjö kommun, Jönköpings län. Arkeologisk rapport 1994:20.
- Jönköpings läns museum 1995 Kulturhistorisk förstudie av planerad ny- och ombyggnad av väg mellan Hok och Malmbäck, Vaggeryd och Nässjö kommuner. Dnr Jlm 636/94. Arkeologisk rapport 1995:3
- Jönköpings läns museum 1996a Arkeologisk utredning, etapp 1 inför ny- och ombyggnation av rv 32 delen Skullaryd – Sunneränga Flisby socken, Nässjö kommun. Arkeologisk rapport 1996:14.
- Jönköpings läns museum 1996b Kulturhistorisk förstudie av planerad ny- och ombyggnation väg 964 mellan Sunneränga och Flisby. Flisby socken och Nässjö kommun. Arkeologisk rapport 1996:23
- Jönköpings läns museum 1996c Inför planerad väg vid Hunseberg. Arkeologisk förstudie. Nässjö socken, Nässjö kommun. Arkeologisk rapport 1996:12
- Jönköpings läns museum 1997 Väg 964 Flisby – Sunneränga delen förbi Bruadungen. Flisby socken, Nässjö kommun. Arkeologisk utredning etapp 1. Arkeologisk rapport 1997:6 reviderad juli 1997.
- Jönköpings läns museum 1999 Hög spänning i kulturlandskapet. –Inför dragning av kV luftledning mellan Nässjö och Norrköping, delen Jönköpings län. Barkeryds, Flisby och Nässjö socknar i Nässjö kommun, Blaryds och Lommaryds socknar i Aneby kommun, Linderås och Säby socknar i Tranås kommun, Jönköpings län. Arkeologisk utredning. Arkeologisk rapport 1999:29.
- Jönköpings läns museum 2000a Arkeologisk utredning etapp 1. Odling vid Avegöl och Arken. Arkeologisk utredning i samband med utvidgning av grustäckt inom fastigheterna Horshaga 3:4, 3:6 och 3:8, Forserums socken i Nässjö kommun Arkeologisk rapport 2000:21.
- Jönköpings läns museum 2000b Forserum. Kulturhistorisk förstudie med anledning av framtida exploateringsområden inom Forserum. Forserums socken i Nässjö kommun. Jönköpings län. Arkeologisk rapport 2000:38
- Jönköpings läns museum 2001 Horshaga 3:6, 3:8. I samband med utvidgning av grus- och bergtäckt. Forserums socken i Nässjö kommun. Jönköpings län. Arkeologisk rapport 2001:08.
- Jönköpings läns museum 2002 Rv 32. Angående ny vägsträckning mellan Skullaryd och Sunneränga. Flisby socken i Nässjö kommun, Jönköpings län. Arkeologisk utredning etapp 2. Arkeologiska rapport 2002:27
- Jönköpings läns museum 2004 Minnet av ett landskap. Arkeologisk utredning inför planerad bebyggelse inom delar av fastigheterna Hisingstorp 1:1 och 2:1. Ljungarums socken i Jönköpings kommun. Jönköpings län. Arkeologisk rapport 2004:21.

- Jönköpings läns museum 2006 Forserum 7:1. Särskild utredning inför planerad utbyggnad av villaområde inom fastigheten Forserum 7:1. Arkeologisk Rapport 2006:105
- Jönköpings läns museum 2008a Norr och Nordväst om Nässjö stad. Kulturhistorisk förstudie över planerade områden för framtida exploatering. Nässjö, Barkeryds och Norra Solberga socknar i Nässjö kommun. Jönköpings län. Kulturhistorisk förstudie. Arkeologisk rapport 2008:53
- Jönköpings läns museum 2008b Där växer ett vårdträd. Arkeologisk utredning inför planerad ny vägbyggnation. Forsrums socken Nässjö kommun. Arkeologisk rapport 2008:68
- Länsstyrelsen Jönköpings län 1992a Ängs- och hagmarksinventeringen Jönköpings kommun.
- Länsstyrelsen Jönköpings län 1992b Ängs- och hagmarksinventeringen Nässjö kommun.
- Länsstyrelsen Jönköpings län 1992c Bevarandeprogram för odlingslandskapets natur- och kulturvärden. Del II: Beskrivningar och kartor Nässjö kommun. Meddelanden 9/92
- Länsstyrelsen Jönköpings län 1992d Bevarandeprogram för odlingslandskapets natur- och kulturvärden. Del II: Beskrivningar och kartor Jönköpings kommun. Meddelanden 9/92
- Länsstyrelsen Jönköpings län 1995 *Natur-Jönköpings län*.
- Länsstyrelsen Jönköpings län 1996 *Riksintressen för kulturmiljövården*. Jönköpings län.
- Länsstyrelsen Jönköpings län 1999 *Inventering av naturminnen i Jönköpings län 1998*. Meddelanden 1999:46 Länsstyrelsen Jönköpings län.
- Länsstyrelsen Jönköpings län 2007a Angående planerad nybyggnation av fem enbostadshus på fastigheten Ödestugu 4:18, Jönköpings kommun. *Dnr 431-11942-2007. 2009-09-19*.
- Länsstyrelsen Jönköpings län 2007b Ansökan om förhandsbesked avseende nybyggnad av 3-4 enbostadshus på fastigheten Ödestugu 4:18, Ödestugu socken, Jönköpings kommun. *Dnr 431-115222-07. 2007-10-29*
- Länsstyrelsen i Malmöhus län 1968 *Naturvårdsplan för Malmöhus län*.
- Länsstyrelsen i Malmöhus län 1984 *Kulturminnesvårdsprogram för Skåne. Del Malmöhus län*. Meijer-Klarin & Bunte (red). Kristianstad.
- Länsstyrelsen i Malmöhus län 1992 *Bevarandeprogram för natur- och kulturmiljövården i odlingslandskapet i Malmöhus län*.
- Länsstyrelsen i Skåne län 2008 *Kulturmiljöprogram för Skåne. Malmö*. Länsstyrelserapport. Skåne län 2008:36. Länsstyrelsen i Skåne län.
- Länsstyrelsen i Skåne län 2013 *Skabersjö-Bara-Mölleberga. Kulturmiljöprogram för Skåne*. Tillgänglig på Internet: www.lansstyrelsen.se/skane/Sv/samhallsplanering-och-kulturmiljo/landskapsvard/kulturmiljoprogram/sarskilt-vardefulla-kulturmiljoer-i-skane/svedala/Pages/Skabersjo-Bara-Molleberga.aspx. Åtkomst 2013-03-12
- Naturvårdsverket 1994 *Biologisk mångfald i Sverige. En landstudie*. Statens naturvårdsverk. Solna.
- Naturvårdsverket 1997 *Ängs- och hagmarker i Sverige*. Vik (red.) Statens naturvårdsverk. Stockholm.
- Naturvårdsverket 1998 *Skyddad natur*. Misterewicz & Strömberg (red.) Statens naturvårdsverk. Stockholm.
- Naturvårdsverket 2003 *Bildande och förvaltning av naturreservat*. Handbok 2003:3 Naturvårdsverket.
- Naturvårdsverket 2005 Riksintresse för naturvård och friluftsliv. Handbok med allmänna råd för tillämpningen av 3 kap. 6§, andra stycket, Miljöbalken. Handbok 2005:5. Naturvårdsverket.
- Riksantikvarieämbetet 1990 Riksintressanta Kulturmiljöer i Sverige. Förteckning. Underlag för tillämpning av naturresurslagen 2 kap 6 §. Almqvist & Wiksell. Uppsala.

- Riksantikvarieämbetet 1995 *Fornlämningar i Jordbruksmark. Skador och markanvändning*. LiM – Livsmedelspolitikens Miljöeffekter.
- Riksantikvarieämbetet 1998 Uppdragsarkeologi. Allmänna råd till verkställighetsföreskrifter angående förfarandet vid visa beslut m.m. enligt 2 kap. 10-13 §§ lagen (1988:950) om kulturminnen m.m. (KRFS 1998:01). Allmänna råd från RAÄ 1998:1.
- Riksantikvarieämbetet 2002 Det dynamiska kulturarvet. Omvärldsanalys för kulturmiljöområdet 2002. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Riksantikvarieämbetet 2003a *Kulturmiljön i kommunala översiktsplaner*. Rapport 2003:2 Riksantikvarieämbetet, 2003:2. Stockholm.
- Riksantikvarieämbetet 2003b *Omvärldsanalys för år 2003*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Riksantikvarieämbetet 2004a *Människan i centrum. Agenda Kulturarvs programförklaring*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Riksantikvarieämbetet 2004b Kulturarv är mångfald. Fördjupad omvärldsanalys för kulturmiljöområdet 2004. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Riksantikvarieämbetet 2004c *Miljökonsekvensbeskrivningar med kulturvärde*. Rapport 2004:10. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Riksantikvarieämbetet 2005 Kulturarv ger livskraft. Hållbar utveckling ur humanistiskt och historiskt perspektiv. Fördjupad omvärldsanalys för kulturmiljöområdet 2005. Riksantikvarieämbetet. Stockholm. Tillgänglig på Internet: http://www.raa.se/publicerat/rapp2005_2.pdf
- Riksantikvarieämbetet 2006 *För framtidens kulturarvsarbete. Riksantikvarieämbetets omvärldsanalys 2006*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm. Tillgänglig på Internet: <http://kulturarvsdata.se/raa/samla/html/58>
- Riksantikvarieämbetet 2007 Kulturmiljön som resurs. – hur kulturmiljöaspekterna på ett ändamålsenligt sätt kan behandlas i miljöbedömningar och miljökonsekvensbeskrivningar. 103-1221-2006. Rapport. 2007-10-01. Kulturmiljöavdelningen/Samhällsbyggnadsenheten Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Riksantikvarieämbetet 2008a Världens äldsta fornminneslag. Placat och Pådudh Om Gamble Monumenter och Antiquiteter 1666. Tillgänglig på Internet: http://www.raa.se/cms/showdocument/documents/extern_webbplats/2008/augusti/plakat_om_antiquiteter_1666_8782.pdf
- Riksantikvarieämbetet 2008b Förslag till genomförande av den europeiska landskapskonventionen i Sverige. Slutredovisning av regeringsuppdrag. 2008-01-15. Tillgänglig på Internet: http://www.raa.se/publicerat/rapp2008_1.pdf
- Riksantikvarieämbetet 2008c Förslag till författningsändringar för en svensk ratificering av den europeiska landskapskonventionen. Redovisning av ett regeringsuppdrag. 2008-12-19.
- Riksantikvarieämbetet 2009 Överklaganden av beslut enligt 2 -4 kap. lag (1988:950) om kulturminnen m.m. En utvärdering av domar från åren 2000-2008. Rapport från Riksantikvarieämbetet 2009. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Riksantikvarieämbetet 2013 Mångvetenskapliga möten för ett breddat kulturmiljöarbete. Riksantikvarieämbetets FoU-verksamhet 2006-2010/11. FoU-publikation från Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Riksantikvarieämbetet, UV-Öst 2003 En skärvtenshöj och kolningslämningar i Sunnerånga. Riksväg 32, delen Skullaryd-Sunnerånga. RÅA 281 i Flisby socken, Nässjö kommun, Jönköpings län.

- Arkeologisk förundersökning och utredning, etapp 1. Dnr 422-2303-2002. UV Öst rapport 2003:21.
- Riksantikvarieämbetet, Naturvårdsverket & Boverket 2002 *Samverka – för en hållbar utveckling av landskapet*. TVÄRSprojektet. Slutrapport.
- Vägverket konsult 1997a RV 32 *Skullaryd – Sunneränga Miljökonsekvensbeskrivning (MBK) 1997.02.19* Objektnummer 625013 Vägverket Region Sydöst.
- Vägverket konsult 1997b Väg 32 Eksjö – Mjölby delen Skullaryd – Sunneränga Objektnummer 62 50 13. Arbetsplan 1997-02-28 Beskrivning.
- Vägverket 2005 MKB tillhörande arbetsplan för väg E6 Trelleborg – Vellinge. Objektsnummer 1054. Reviderad.

Offentliga tryck

- Europeiska Unionen 1985 Rådets direktiv 85/337/EEG av den 27 juni 1985 om bedömning av inverkan på miljön av vissa offentliga och privata projekt
- Europeiska Unionen 1997 Rådets direktiv 97/11/EG av den 3 mars 1997 om ändring av direktiv 85/337/EEG om bedömning av inverkan på miljön av vissa offentliga och privata projekt.
- Europeiska Unionen 2001 *Europaparlamentets och rådets direktiv 2001/42/EG av den 27 juni 2001 om bedömning av vissa planers och programs miljöpåverkan bedömning av vissa planers och programs miljöpåverkan*.
- Europarådet 2000 *Europeiska landskapskonventionen*. Florence 20.10.2000
- European Council 2000a *European Landscape Convention (ELC)*. European Treaty Series no 176. Florence 20.X.2000
- European Council 2000b Explanatory report. European Landscape Convention (ETS no 176).
- KRFS 2007:2 Riksantikvarieämbetets föreskrifter och allmänna råd avseende verkställigheten av 2 kap. 10–13 §§ lagen (1988:950) om kulturminnen m.m.
- Prop. 1997/98:45 *Miljöbalk*.
- Prop. 1997/98:145 Svenska miljömål. Miljöpolitik för ett hållbart Sverige.
- SFS 1964:822 *Naturvårdslag*
- SFS 1971:948 *Väglagen*
- SFS 1979:429 Skogsvårdslagen
- SFS 1987:10 Plan- och bygglag
- SFS 1987:12 Naturresurslagen
- SFS 1988:950 Lag om Kulturminnen m.m.
- SFS 1998:808 *Miljöbalken*
- SFS 2010:900 Plan- och bygglag
- SOU 1992:137 Arkeologi och exploatering. Betänkande av HUR-utredningen.
- SOU 1996:103 Miljöbalken. Del 1. en skärpt och samordnad miljölagstiftning för en hållbar utveckling.
- SOU 1998:808 *Miljöbalken*.
- SOU 2009:83 Miljömålen i nya perspektiv.

Uppslagsverk

Nationalencyklopedin *Suecia antiqua et hodierna*. <http://www.ne.se/lang/suecia-antiqua-et-hodierna>, Nationalencyklopedin, hämtad 2011-10-10.

Nationalencyklopedin *Dräktreformrörelsen*. <http://www.ne.se/lang/dräktreformrörelsen>, Nationalencyklopedin, hämtad 2013-07-31.

Nationalencyklopedin *Hanna Winge* <http://www.ne.se/hanna-winge>, Nationalencyklopedin, hämtad 2013-07-31.

Svenska Akademiens Ordbok <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>

Svenskt ortnamnslexikon 2003 *Språk- och folkminnesinstitutet* (SOFI). Uppsala.

Övriga trycksaker

Kartguiden 2008 Skåne. Shopping, Golf, Communications, Hotels, Restaurants, Service, Camping, Sights, Etc.cv

Kartverket 2008 Skånekartan Golf

Ekologiskt marknadscentrum 2004 En ekologisk skånsk resa. Handla mat direkt från naturens skaffer! Ekologiskt marknadscentrum. Malmö.

Position Skåne 2008 Skåne. Smakfulla smultronställen. Att uppleva i Skåne 2008. Malmö.

Litteratur

Agertz, J. 2008 *Om ortnamn i Jönköpings län*. Småländska kulturbilder 2008. Jönköpings läns museum. Jönköping.

Ahrland, Å. 2011 Power and paradise. Swedish deer parks in a long term perspective. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 61. s.68-89

Allvin, J. 1857 *Beskrivning öfwer Mo samt n:a och s:a Wedbo härader i Jönköpings län*. Supplement till ny beskrifning öfver Småland. Jönköping.

Almquist, J. A. 1976 Frälsegodsens i Sverige under stormaktstiden. Med särskild hänsyn till proveniens och säteribildning. Fjärde delen. Band 3. Säterier. Skrifter utgivna av Svenska riksarkivet. Stockholm.

Alvesson, M. & Sköldberg, K. 1994 Tolkning och reflektion vetenskapsfilosofi och kvalitativ metod. Första upplagan. Studentlitteratur. Lund.

Alvesson, M. & Sköldberg, K. 2008. Tolkning och reflektion vetenskapsfilosofi och kvalitativ metod. Andra omarbetade upplagan. Studentlitteratur. Lund.

Anderson, P. 2000 [1998] *Postmodernitetens ursprung*. Daidalos. Göteborg.

Andersson, T. 1996 *Stångehuvud*. Lysekils utpost mot väster. Lysekil.

Andrén, A. 1997 Paradise lost. Looking for Dear Parks in Medieval Denmark and Sweden. I: Andersson, Carelli & Ersgård (red) *Visions of the past*. Lund Studies in Medieval Archaeology 19. Arkeologiska undersökningar. Skrifter nr 24. Riksantikvarieämbetet Lund/Stockholm. s.469-490

Anglert, M. & Knarrström, A. 2006 Sentida bosättningar och historisk arkeologi. Knappast en marginell historia. *META* 2006:4, s.53-80

- Anshelm, J. 1993 Inledning. I: Anshelm (red) *Modernisering och kulturarv*. Symposion. Stockholm. s.9-22
- Anshelm, J. 1995 Socialdemokraterna och miljöfrågan. En studie av framstegstankens paradoxer. Symposion bibliotek. Stockholm.
- Antonson, H. 2003 Det antikvariska landskapet – ett paradigmskifte inom svensk landskapsförändring. I: Jansson (red) *Med landskapet i centrum. Kulturgeografiska perspektiv på nutida och historiska landskap*. Meddelande Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet 119. Stockholm. s.281-300
- Antonson, H. 2004 Landskap och ödesbölen. Jämtland före, under och efter den medeltida agrarkrisen. Avhandling. Stockholms Universitet. Stockholm.
- Antonson, H. 2011 The Treatment of Landscape in a Swedish EIA process. *Environmental Impact Assessment Review 31 (2011)*. s.195–205
- Archer, M.1988. *Culture and agency. The place of culture in social theory*. Cambridge University Press. Cambridge
- Archer, M. 1995 *Realist social theory. The morphogenetic approach*. Cambridge University Press. Cambridge
- Aronsson, L. 2007 Kartor över kulturella ekonomier. I: Aronsson, Bjälesjö, Johansson (red) *Kulturell ekonomi. Skapandet av värden, platser och identiteter i upplevelsesambället*. Studentlitteratur. Lund. s.15-39.
- Aronsson, P. 2004 *Historiebruk – Att använda det förflutna*. Studentlitteratur. Lund.
- Aronsson, P. & Hillström, M. (red) 2005 *Kulturarvens dynamic. Det institutionaliserade kulturarvets förändringar*. Tema kultur och samhälle. Skriftserie 2005:2.
- Ashworth, G. 2008 Paradigms and paradoxes on planning the past. I: Smith & Onderwater *ATLAS Reflections 2008: Selling or Telling. Paradoxes in tourism, culture and heritage*. Anhem.
- Ashworth, G. & Bruce, D. 2009 Town walls, walled towns and tourism. Paradoxes and paradigms. *Journal of Heritage Tourism vol 4, nr 4*. s.299-313
- Asplund, J. 1983 *Tid, rum, individ och kollektiv*. LiberFörlag. Stockholm.
- Baudou, E. 2004 *Den nordiska arkeologin – historia och tolkningar*. Kungliga Vitterhets historie och antikvitets akademien. Stockholm.
- Baeten, G. Neoliberal Planning: Does It Really Exist? I: Tazan-Kok & Baeten (red) *Contradictions of Neoliberal Planning. The GeoJournal Library. Vol 102* Dordrecht. Springer Netherlands. s.205-211
- Beckman, S. 1993 Oreda I fornvägen. I: Anshelm (red) *Modernisering och kulturarv*. Symposion. Stockholm s.25-40
- Belfrage, C. & Ryner, M. 2009 Renegotiating the Swedish Social Democratic Settlement. From Pension Fund Socialism to Neoliberalization. *Politics Society 2009 nr 37*. s.257-287.
- Benediktsson, C. 2007 "Scenophobia", geography and the aesthetic politics of landscape. *Geografiska Annaler B, vol 89 no 3*. s.203 – 217.
- Bender, B. 1998 *Stonehenge. Making space*. Berg. Oxford.
- Berg, J. 2003 Gods och landskap. Jordägande, bebyggelse och samhälle i Östergötland 1000-1562. Avhandling. Stockholms Universitet. Stockholm.
- Berg, M. & Sunnemark, F. 2006 Politikens riktning och livets gång. Erfarenheter och förståelser av systemskiftet i svensk politik. Carlsson. Stockholm.

- Bergström, G & Boréus, K 2005. Diskursanalys. I: Bergström & Boréus (red) *Textens mening och makt. Metodbok i samhällsvetenskaplig text- och diskursanalys*. 2:a upplagan. Studentlitteratur. Lund. s.305-362
- Bhaskar, R. 1978 [1975] *A realist theory of science*. Andra upplagan. The Harvester Press. Sussex.
- Bhaskar, R. 1998 [1979] The possibility of naturalism. A philosophical critique of the contemporary human science. Tredje upplagan. Routledge. London.
- Bhaskar, R. & Laclau, E. 1998 Discourse Theory vs. Critical Realism. *Alethia* 1.2 s.9-14
- Björk, S. 1999 Svenstorpsvikens restaurering Näsbyholmssjön. Miljökonsekvensbeskrivning (MKB) avseende projektets inverkan på ekologiska förhållanden.
- Bladh, G. 1995 Finnskogens landskap och människor under fyra sekler: en studie av samhälle och natur i förändring. Avhandling. Göteborgs Universitet. Göteborg.
- Blomgren, A-M. 1997 Nyliberal politisk filosofi. En kritisk analys av Milton Friedman, Robert Nozick och F.A. Hayek. Avhandling. Göteborgs Universitet.
- Blomkvist, N. (red) 1990 *Kulturmiljö. Historien i landskapet*. Utbildningsradion i samarbete med Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Bohman, S. 1997 Historia, museer och nationalism. Carlsson. Stockholm.
- Boréus, K. 1994 Högervåg. Nyliberalismen och kampen om språket i svensk debatt 1969-1989. Avhandling. Stockholms Universitet. Stockholm.
- Borgström-Hansson, C. 2003 *Misplaced concreteness and concrete places: critical analyses of divergent discourses on sustainability*. Avhandling. Lunds Universitet. Lund.
- Bowie, A. 2003 *Aesthetics and subjectivity. From Kant to Nietzsche*. Manchester University Press. Manchester.
- Bratli, T. 2011 Forvaltning av arkeologiske kulturminner fra nyere tid. Et forsøk på en analyse av etableringen av et hypotetisk diskursivt objekt. I: Fagerland & Paashe (red) *1537 –Kontinuitet eller brudd?* Tapis Akademisk Forlag. s.271-282
- Brady, E. 2006 The Aesthetics of Agricultural Landscapes and the Relationship between Humans and Nature. *Ethics, Place and Environment* vol. 9, no. 1, March 2006. s.1-19
- Brinck, P. mfl 1974 *Ekologi och Landskap – Praktisk miljökunskap*. Natur och Kultur. Stockholm
- Bromeley, P. 1997 Nature Conservation in Europe. Policy and practice. E.& F.N. Spon. London.
- Bucht, E. 2001 Trädgårdsmästarens återkomst. I: Sjöberg (red) *Vad skall vi med naturen till?* Nya Doxa. Nora. s.33 – 40.
- Burström, M. 1997 Disciplinating the past. *Current Swedish Archaeology*. vol 5, 1997. s.41-48
- Burström, M 2001 Risk eller resur – en kulturell jämförelse. I: Sjöberg (red) *Vad ska vi med naturen till?* Nya Doxa. Nora. s.97-103
- Burström, M. 2007 Samtidsarkeologi. Introduktion till ett forskningsfält. Studentlitteratur. Lund.
- Buttimer, A. 2005 Edgar Kant (1902-1978). A Baltic Pioneer. *Geografiska Annaler B*, vol. 87, no. 3. Special Issue: The Heritage of Edgar Kant and J. G. Granö. s.175-192
- Buttimer, A. & Mels, T. 2006 *By northern lights. On the making of geography in Sweden*. Ashgate. Aldershot.
- Bäckstrand, K. 2003 Samspelet mellan vetenskap och politik. Experternas, medborgarnas och beslutsfattarnas roll i miljöforskningen och miljöpolitiken. I: Lundgren (red) *Vägar till kunskap*.

- Några aspekter på humanvetenskaplig och annan miljöforskning. Bruno Östlings bokförlag. Symposion. Eslöv. s.73-101
- Börjesson, K. (red.) 1988 *Regionalt kulturminnesvårdsprogram för Jönköpings län. D. 1, Bebyggelse och kulturlandskap*. Småländska kulturbilder 1988. Jönköpings läns museum. Jönköping.
- Carlie, A. & Kretz, E. 1998 Sätt att se på fornlämningar: en teoretisk och metodisk grund för värdebedömning inom kulturmiljövärden. Arkeologiska Institutionen. Lunds Univeristet. Lund.
- Carlstein, T. 1982 *Time Resources, Society and Ecology. Volume 1 Preindustrial Societies*. Avhandling. Lunds Universitet.
- Carolan, M. 2005 Society, biology and ecology. Bringing Nature back into Sociology's disciplinary Narrative Through Critical Realism. *Organization & Management vol 18, nr 4*. s.393 - 421
- Cassel, K. 2008 Den postprocessuella teorireceptionen inom svensk arkeologi. *Lychnos* 2008. s.227-247
- Claval, P. 1984 The Historical dimension of French geography. I: *Journal of Historical Geography* 10, 3. s.229 – 245.
- Connelid, P. & Mascher, C. 1998 Vikten av ett landskapshistoriskt synsätt inom kulturmiljövärden. Två kortfattade exempel från aktuella vägprojekt. I: Riddersporre (red.) *Att gräva agrarhistoriska lämningar: rapport från ett seminarium i Lund 27-28 januari 1998*. Lund: University of Lund, Institute of Archaeology Report Series 64. s.59 - 64
- Connelid, P. Mascher, C & Weiler, E. 1993 Röstorp – ett västsvenskt röjningsröseområde i skogsmark. I: *Arkeologi i Sverige. Ny följd 2*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm. s.15-38.
- Connelid, P., Mascher, C., Regnéll, J. & Weiler, E. 2003 Röstorp – tvärvetenskapliga studier av ett röjningsröseområde i södra Västergötland. I: Widgren (red) *Röjningsröseområden på sydsvenska höglandet: arkeologiska, kulturgeografiska och vegetationshistoriska undersökningar*. Stockholm: Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet s.169 - 206
- Cosgrove, D. 1993 *The palladian landscape*. Leicester University Press. Leicester.
- Cosgrove, D. 1998 [1984] *Social formation and symbolic landscape*. University of Wisconsin Press. Madison, Wisconsin.
- Cosgrove, D. & Daniels, s.1988 Introduction: iconography and landscape. I: Cosgrove & Daniels (red) *The Iconography of Landscape*. Cambridge University Press. Cambridge. s.1-10
- Crang, M. 1998 *Cultural Geography*. London. Routledge. London.
- Cronon, W. 1994 Cutting loose or running aground? *Journal of Historical Geography*, 20:1. s.38-43.
- Cruickshank, J. 2004 A tale of two ontologies. An immanent critique of critical realism. *The Sociological Review. Volume 52, Issue 4*, s.567–585.
- Cruickshank, J. 2007 The Usefulness of Fallibilism in Post-Positivist Philosophy. A Popperian Critique of Critical Realism. *Philosophy of the Social Sciences* 2007;37;263 s.597-602
- Cruickshank, J. 2010 Knowing Social Reality. A Critique of Bhaskar and Archer's Attempt to Derive a Social Ontology from Lay Knowledge. *Philosophy of the Social Sciences. vol. 40 no. 4* s.579-602
- Dahl, S.1942 *Torna och Bara: studier i Skånes bebyggelse- och näringsgeografi före 1860*. Avhandling. Lunds Universitet.
- Demerit, D. 1994 Ecology, objectivity and critique in writings on nature and human societies. *Journal of Historical Geography*, 20:1, s.22-37.
- Demerit, D. 2002 'What is the "social construction of nature"? A typology and sympathetic critique', *Progress in Human Geography* 26 (6) s.767–790.

- Djurklou, G. 1938 Antikvarisk resa i Östbo, Västbo och Mo härader sommaren 1870. *Meddelanden från Norra Smålands förminnes- och Jönköpings läns hembygdsförbund XI*. s.5-37. Jönköping.
- Dodgshon, R. A. 1998 Society in time and space. A geographical perspective on change. Cambridge University Press. New York.
- Dodgshon, R. A. 2008 Geography's place in time. *Geografiska Annaler B, vol 90 no 1*. s.1-15.
- Duncan, J., & Duncan, N. 2001 The Aestheticization of the Politics of Landscape Preservation. *Annals of the Association of American Geographers, 91 (2), 2001* s.287 – 409.
- Eagelton, T. 1990 *The ideology of the aesthetic*. Blackwell. Oxford.
- Eagelton, T. 1997 *The illusions of postmodernism*. Blackwell Publishers. Cambridge, Massachusetts.
- Eagelton, T. 2003 *After theory*. Penguin Books. London.
- Elgeskog, V. 1945 *Svensk torpbebyggelse från 1500-talet till laga skiftet. En agrarhistorisk studie*. Avhandling. Lunds Universitet.
- Ek, R. 2005 Regional Experiencescapes as Geo-economic Ammunition. I: O'Dell & Billing (red) *Experiencescapes. Tourism, Culture, and Economy*. Copenhagen Business School. Copenhagen. Regional Experiencescapes as Geo-economic Ammunition. s.69-89
- Ekstam, U, Aronsson, M & Forshed, N 1988. *Ångar. Om naturliga slättermarker i odlingslandskapet*. LT. Stockholm.
- Ellegård, K. & de Pater, B. 1999 Introduction. The complex tapestry of everyday life. *GeoJournal* 48. s.149–153,
- Engkvist, S., Pettersson, C., B. & Wennerberg, R. 2012 *Getaryggen 1567*. Delrapport för år 2011. Skillingaryd Miliseum.
- Engman, F. 2004 Svårigheten med komplexa lämningar i pedagogiskt arbetet – exempel från den pågående Skog & Historia-inventeringen i Södermanland. *Tidskrift Arkeologi i Sydöstra Sverige. 2004/4* Temanummer: Vårt kunskapsskaffereri i skogen. Rapport från seminariet Komplexa fornlämningsmiljöer i skogsmark, Jönköping 22-23 oktober 2003. s.33-40
- Engman, F. & Nordström, M. 2001 Trehundra röjningsrösen och en grav- markutnyttjande under tusen år i Vetlandatrakten. *Tidskrift. Arkeologi i Sydöstra Sverige. 2001/1*. s.9 - 24
- Engman, F. Lorentzon, M. & Vestbö-Franzén, Å. i manus. Syntesarbete fossil åker.
- Ericsson, A. 2004a En skärvtenshögd från äldre bronsålder på småländska höglandet. I: *Tidskrift. Arkeologi i sydöstra Sverige. 2003/3*. s.43-65
- Ericsson, A. 2004b Medeltida odlingar på utmarker: krisfenomen eller överskottsproduktion? I: *Tidskrift. Arkeologi i sydöstra Sverige. 2004/4* Temanummer: Widholm, D. & Häggström, L. (red) Vårt kunskapsskaffereri i skogen. Rapport från seminariet Komplexa fornlämningsmiljöer i skogsmark, Jönköping 22-23 oktober 2003. s.41-70.
- Erixon, S. 1936 Två byar – två kulturminnesmärken. *RIG Årgång 19*. s.229-247.
- Eriksdotter, G. 1994 Byggnadernas stratigrafi – exempel på byggnadsarkeologisk metodik. *META 1996:2*. s.3-19.
- Eriksdotter, G. 2005. Bakom fasaderna. Byggnadsarkeologiska sätt att fånga tid, rum och bruk. Avhandling. Lunds universitet.
- Eriksson, E. 2007 Historiebruk i arkitekturen. I: Gustafsson, Persson, Tornbjør, Walleto (red) *Den dubbla blicken. Historia i de nordiska samhällena kring sekeshiftet 1900*. Sekel. Lund. s.133 – 147

- Eriksson, M. 2008 (Re)producing a "Peripheral" region – Northern Sweden in the News. *Geografiska Annaler B, vol 90 no 4*. s.1–20.
- Fairclough, N., Jessop, B. & Sayer, A. 2002 Critical realism and Semiosis. *Journal of Critical realism* 5 (1). s.2-10.
- Fairclough 2003 *Analysing discourse. Textual analysis for social research*. Routledge. New York.
- Fernlund, S.1987: "Statarnas koja och ädlingens slott" I: Nilsson & Ponnert (red) *Arkitekturritningar i Skånska godsarkiv*. Institutionen för konstvetenskap. Lund. s.5- 7
- Florén, A. & Ågren, H. 1998 *Historiska undersökningar: grunder i historisk teori, metod och framställningssätt*. Studentlitteratur. Lund.
- Florida, R., L. 2002 *The rise of the creative class and how it's transforming work, leisure, community and everyday life*. Basic Books. New York.
- Fogelberg, K., Gardelin, G., Menander, H. 2004 Ve och fasa. *META nr 2 2004* s.15 – 30.
- Fogelvik, S., Gerger, T. & Hoppe, G. 1981 *Man, Landscape and Society. An information system*. Studies in Human Geography 2. Kulturgeografiska Institutionen, Stockholm
- Forsberg, H. 1992 *En politisk nödvändighet. En studie av den fysiska riksplaneringens introduktion och tillämpning*. Avhandling. Linköpings Universitet.
- Foucault, M. 2002 [1972] *The archaeology of knowledge*. Routledge. London.
- Foucault, M. 2006 [1970] *The order of things. An archaeology of the human sciences*. Routledge. London.
- Frisk, M, & Larsson, K. 1999 *Agrarhistorisk landskapsanalys över Hallands län*. Länsöversikt. Riksantikvarieämbetet, Landsantikvarien Hallands läns museer, Länsstyrelsen i Hallands län.
- Frängsmyr, T. 2000a *Svensk idéhistoria: bildning och vetenskap under tusen år. D. 1, 1000-1809. Natur och kultur*. Stockholm.
- Frängsmyr, T. 2000b *Svensk idéhistoria: bildning och vetenskap under tusen år. D. 2, 1809-2000. Natur och kultur*. Stockholm.
- Gadd, C.-J 2000 *Den agrara revolutionen : 1700-1870. Det svenska jordbrukets historia*. Band 3. Myrdal, J & Gadd, C.-J (red) *Natur och kultur/LT*. Stockholm.
- Gansum, T. 1996 *Strukturasjonsteori – om arkeologers behov av for handlingsteori*. *META nr 3, 1996*. s.33-51
- Geijer, M. 2007 *Makten över monumenten. Restaurering av vasaslott 1850-2000*. Avhandling. Kungliga tekniska högskolan. Stockholm.
- Germundsson, T. 2001 *Adelns geografi. Gods och landskap genom tid och rum. I: Arcadius & Sundberg (red) Skånska godsmiljöer*. s.33-52
- Germundsson, T. 2003a *Regional Cultural Heritage versus National Heritage in Scania's Disputed National Landscape*. *International Journal of Heritage Studies*, vol. 11, no 1. s.21-37
- Germundsson, T. 2003b *Modernitetens producerade rum – exemplet skånskt enskifte. I: Clark, Hallin & Widgren (red) Tidrumsfragment*. Rapporter och Notiser 165 Institutionen för kulturgeografi och ekonomisk geografi, Lunds Universitet. / Meddelande 124 Kulturgeografiska Institutionen Stockholms, Universitet. s.185 -194
- Germundsson, T. & Riddersporre, M. 1994 *Förloppslandskap och bevarande. I: Svensk Geografisk Årsbok 1994* Lund. s.144-150

- Germundsson, T. & Sanglert, C-J (red) 2010 Landskapet, förflutenheten och samtiden. Uppsatser om bevarandets dilemman. Rapport tillkommen inom projektet "Det förflutna som samtida resurs - det odelade kulturlandskapets konsekvenser". Institutionen för Kulturgeografi och Ekonomisk Geografi, Lunds Universitet Rapporter och Notiser 171 s.133-147.
- Giddens, A. 1984 *The Constitution of society*. Outline of the Theory of Structuration.
- Giddens, A. 1991 *The Consequences of Modernity*. Polity Press. Cambridge.
- Gillberg, J. L. 1980 Historisk Oeconomisk och Geographisk Beskrifning öfwer Malmöhus län uti hertigdömmet Skåne. 1765. Lund.
- Glénisson, J. 1979 France I: Igger, G. G. & Parker, T. T. *International Handbook of Historical Studies. Contemporary research and Theory*. Methuen. London. s.175-192.
- Grandien, B. 1974 *Drömmen om medeltiden. Carl Georg Brunius som byggmästare och idéförmedlare*. Avhandling. Uppsala Universitet. Nordiska museets Handlingar 82. Stockholm.
- Grandien, B. 1987. *Rönndruvans glöd. Nygoticistiskt i tanke, konst och miljö under 1800-talet*. Nordiska museets handlingar 107. Stockholm.
- Granö, O. 2005 J. G. Granö and Edgar Kant. Teacher and Pupil, Colleagues and Friends. *Geografiska Annaler B, vol 87 no. 3*. s.167-173.
- Green, N. 1992 The spectacle of Nature. Landscape and bourgeois culture in nineteenth-century France. New edition. Manchester.
- Gren, L. 1989 Det småländska höglandets röjningsröseområden. I: *Arkeologi i Sverige 1986*, Rapport RAÅ 1988:2. Riksantikvarieämbetet. Stockholm. s.
- Gren, L. 1990 Hackerörens upptäckshistoria och odlingsystem. I: Ljungren (red) Röjningsrösen i skogsmark – en nyckel till Sydsveriges äldre odlingshistoria. Redovisning av ett seminarium den 12 februari 1990 anordnat av Skogs- och Lantbrukshistoriska seminarier. Kungliga skogs- och lantbruksakademien. Rapport nr 49 Stockholm. 6-7.
- Gren, L. 1996 Rapport över arkeologisk undersökning 1993 av fossil-åkerområdet RÅ 176, Prästgården, Sandsjö 1:1 Norra Sandsjö socken, Jönköpings län. RAÅ nr 3784/93 (1993-06-14).
- Gren, L. 1997 Fossil åkermark. Äldre tiders jordbruk - spåren i landskapet och de historiska sammanhangen. 2:a omarb. uppl. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Gren, L. 2003 Hackerör i Njudungs västra härad: regional analys och detaljstudier i Norra Sandsjö. I: Widgren (red) *Röjningsröseområden på sydsvenska höglandet. Arkeologiska, kulturgeografiska och vegetationshistoriska undersökningar*. Meddelanden nr 117 / Kulturgeografiska Institutionen, Stockholms Universitet. s.113-167
- Grimlund, B.E., Gustafsson, A. & Zanderin, L. 1997 *Förvaltning i stat, kommun och landsting*. En introduktion. 3:e upplagan. Rabén Prisma. Stockholm.
- Grundberg, J. 2000 Kulturarvsförvaltningens samhällsuppdrag. Avhandling. Göteborgs Universitet.
- Grussell, G. 1976 Carl Curman och Lysekils vänner. *Vikarvet 1974/75* s.104-115.
- Gustawsson, K.A. 1970 [1965] *Fornminnesvård. Vården av fornminnen och landskap*. 2:a upplagan. Almqvist & Wiksell. Stockholm.
- Gyimothy, S. 2005 The Renaissance of Danish Countryside Inns. I: O'Dell & Billing (red) *Experiencescapes. Tourism, Culture, and Economy*. s.112-124
- Götmark, F., Gunnarsson, B. & Andrén, C. 1998. Biologisk mångfald i kulturlandskapet. Kunskapsöversikt om effekter av skötsel på biotoper, främst ängs- och hagmarker. *Naturvårdsverket Rapport 4835*

- Hallin, P.O. 1991 New Paths for Time-Geography? *Geografiska Annaler B*, vol 73 no 3. s.199-207
- Hannerberg, D. 1958 Die Parzellierung vorgeschichtlicher Kammerfluren und deren spätere Neuparzellierung durch 'Bolshifte' und 'Solskifte'. *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie* 6:1. s.26-33
- Hansen, F. & Simonsen, K. 2005 *Geografiens videnskabssteori – en introducerende diskussion*. Roskilde Universitetsforlag, Frederiksberg.
- Hansson, K. 1983 Lysekil. *Skepparsambället som blev industristad*. Lysekilspostens förlag. Lysekil.
- Hansson, M. 2001 Huvudgårdar och herravälden. En studie av småländsk medeltid. Avhandling. Lunds Universitet.
- Hansson, M., 2009 Att skapa landskap. Om identitetsskapande under medeltiden. I: Mogren, Roslund, Sundnér & Wienberg (red) *Triangulering. Historisk arkeologi vidgar fälten*. Lund Studies in Historical Archaeology 11. s.129-145
- Harré, R. 2002 Social reality and the myth of social structure. *European Journal of Social Theory* 2002 vol 5 nr 11. s.111-123
- Harris, E. 1989 Principles of archaeological stratigraphy. Academic Press. London.
- Harvey, D. 1989 The condition of postmodernity. An enquiry into the origins of the cultural change. Blackwell. Oxford.
- Harvey, D. 2006 Neo-liberalism as creative destruction. *Geografiska Annaler B*, vol 88 no 2. s.145–158
- Harvey, D. 2009 [2005] *A brief history of Nyliberalism*. Oxford University Press. Oxford.
- Harvey, D., C. 2001 Heritage pasts and heritage presents. *International Journal of Heritage studies* 7:4. s.319-338
- Harvey, D., C. 2003 'National' Identities and the Politics of Ancient Heritage: Continuity and Change at Ancient Monuments in Britain and Ireland, c.1675-1850. I: *Transactions of the Institute of British Geographers, New Series, Vol. 28, No. 4* (Dec.,2003), s.473-487.
- Harvey, D., C. 2008 The heritage of Heritage. I: Graham, B. J. & Howard, Peter (red.) *The Ashgate research companion to heritage and identity*. Ashgate. Aldershot. s.19-36
- Harvey, D., L. & Reed, M. 1992 The New Science and the Old. Complexity and Realism in the Social Sciences. *Journal for the Theory of Social Behaviour* 22:4. s. 353 – 380.
- Hazelius-Berg, G. 1949 Dräktreformer under 1800-talet. *Fataburen. Nordiska museets och Skansens årsbok* 1949. s.127 – 156.
- Hellquist, E. 1999 [1922] *Svensk Etymologisk ordbok*. Del I-II. Gleerups. Malmö.
- Heldt Cassel, S. 2003 Att tillaga en region. Den regionala maten i representationer och praktik – exemplet Skärgårdssmak. Avhandling. Uppsala Universitet. Uppsala.
- Heldt Cassel, S. 2007 Regional profilering och varumärkesbyggande – motiv och strategier i landsbygdsregioner. I: Muller (red) *Industrihistoriska kulturarv i regional utveckling – sociala och ekonomiska aspekter*. Konferens för kunskapsutveckling och nätverksuppbyggnad. Riksantikvarieämbetet 2007:4 s.30-33
- Henderson, G. 2003 What (else) we talk about when we talk about landscape. For a return to the Social Imagination. I: Wilson & Groth (red) *Everyday Amerika. Cultural landscape studies*. s.178 - 198
- Hirdman, Y. 2000 *Att lägga livet tillrätta*. 2:a upplagan. Carlsson. Stockholm.
- Holmquist, B. 1992 Till Sveriges ära. Det götiska arvet. I: Jonsson, L. *Stormaktstid. Erik Dahlberg och bilden av Sverige*. Läckö institutet. Lidköping. s.120 – 133

- Holtorf, C. & Högberg, A. 2005 Talking people – from community to popular archaeologies I: Gustafsson & Staaf (red) *Arkeologi – splittring eller mångfald?* Riksantikvarieämbetet. Stockholm. s.20 -34
- Howard, P. 2007 The interface with Heritage. I: Jones m.fl. (red) Multiple interfaces of the European Landscape Convention. *Norsk Geografisk Tidsskrift* 61 2007. s.211-213
- Hunt, L. 1986 French History in the Last Twenty Years. The Rise and Fall of the Annales Paradigm. I: *Journal of Contemporary History*, Vol. 21, No. 2 s.209-224
- Hyenstrand, Å. 1984. *Fasta fornlämningar och arkeologiska regioner*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Hägerstrand 1953 *Inovationsförloppet ur korologisk synpunkt*. Avhandling. Lunds Universitet. Lund.
- Hägerstrand, T. 1974 Tidsgeografisk beskrivning. Syfte och postulat. *Svensk Geografisk Årsbok 1974* s.86 – 94.
- Hägerstrand, T. 1976 Geography and the study of Interaction between Nature and Society. *Geoforum*, Vol.7, No 5/6 s.329-334.
- Hägerstrand, T. 1977. Kunskap om framtiden ur det förgångna. I: *Lundaforskare föreläser 9*. s.105 – 114.
- Hägerstrand, T. 1985 Time-geography. Focus on the corporeality of man, society, and environment. I: *The science and praxis of complexity*. The United Nations University. Tokyo. s.193-216
- Hägerstrand 1988 Krafter som format det svenska kulturlandskapet. *Mark och vatten år 2010*. Bostadsdepartementet, Stockholm, s.16–55.
- Hägerstrand, T. 1991a Tillkomsten av nationalparker i Sverige. En idéns väg från ”andskap” till landskap. *SGÅ* 1991, s.83-96.
- Hägerstrand, T. 1991b [1963] Vidare mot stadslandskapet. I: Carlestam, G & Solbe, B. (red) *Om tidens vidd och tingens ordning*. Statens råd för byggnadsforskning. Stockholm. s.19 – 24
- Hägerstrand, T. 1991c [1961] Utsikter från Svaneholm. I: Carlestam, G & Solbe, B. (red) *Om tidens vidd och tingens ordning*. Statens råd för byggnadsforskning. Stockholm. s.25 - 38
- Hägerstrand, T. 1991d [1988] Landet som trädgård. I: Carlestam, G & Solbe, B. (red) *Om tidens vidd och tingens ordning*. Stockholm. Statens råd för byggnadsforskning. Stockholm. s.39 - 46
- Hägerstrand, T. 1991e [1984] The landscape as overlapping neighbourhoods. I: Carlestam, G & Solbe, B. (red) *Om tidens vidd och tingens ordning*. Statens råd för byggnadsforskning. Stockholm. s.47-55.
- Hägerstrand, T., 1991f [1961] Vem skall planera? I: Carlestam, G & Solbe, B. (red) *Om tidens vidd och tingens ordning*. Statens råd för byggnadsforskning. Stockholm. s.63-67
- Hägerstrand, T. 1991g [1976] Kulturarvets överlevnad. I: Carlestam & Solbe (red) *Om tidens vidd och tingens ordning*. Statens råd för byggnadsforskning. Stockholm. s.99-102
- Hägerstrand, T. 1991h Tidsgeografi. I: Carlestam & Solbe (red) *Om tidens vidd och tingens ordning*. Statens råd för byggnadsforskning. Stockholm. s.133 - 142
- Hägerstrand, T. 1991i [1970] What about people in regional science. Ninth European Congress of the Regional Science Association. Regional Science Association Papers. I: Carlestam & Solbe (red) *Om tidens vidd och tingens ordning*. Statens råd för byggnadsforskning. Stockholm. s.143 – 154.
- Hägerstrand, T. 1991j [1974] Ecology under one perspective. I: Carlestam, G & Solbe, B. (red) *Om tidens vidd och tingens ordning*. Statens råd för byggnadsforskning. Stockholm. s.167-170.
- Hägerstrand, T. 1991k [1977] Kunskap om framtiden ur det förgångna. I: Carlestam, G & Solbe, B. (red) *Om tidens vidd och tingens ordning*. Statens råd för byggnadsforskning. Stockholm. s.177 – 182.

- Hägerstrand, T. 1991l [1989] Att skapa sammanhang i människans värld – problemet. I: Carlestam & Solbe (red) *Om tidens vidd och tingens ordning*. Statens råd för byggnadsforskning. Stockholm. s.183 – 190
- Hägerstrand, T. 1991m [1989] Globalt och lokalt I: Carlestam & Solbe (red) *Om tidens vidd och tingens ordning*. Statens råd för byggnadsforskning. Stockholm. s.191-197.
- Hägerstrand, T. 1993 Samhälle och natur. *NordREFO. 1993:1* s.14-59.
- Hägerstrand, T. 2004 The two vistas. *Geografiska Annaler B, vol 86 no 4*. s.315-323
- Hägerstrand, T. 2009 *Tillvaroväven*. Forskningsrådet Formas. Stockholm.
- Hägerstrand, T. & Lenntorp, B. 1993 Region och miljö – sammanfattning av ett projekt om ekologiska perspektiv på den rumsliga närings- och bosättningsstrukturen. *NordREFO 1993:5*, s.229-237
- Häggeström, L. 2002 Höglandets hävd – nyansering av röjningsrösens spridningsbild. *Tidskrift. Arkeologi i sydöstra Sverige. 2002/2* s.83 – 92.
- Högberg, A. (red) 2006 För en kritisk & konstruktiv kulturmiljöforskning. Riksantikvarieämbetets FoU-verksamhet 2001 – 2005. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Höglund, M. (red) 2008 1600-talets jordbrukslandskap. En introduktion till de äldre geometriska kartorna. Skrifter utgivna av Riksarkivet 29. Stockholm.
- Ingold, T. 1993 The temporality of the Landscape. *World Archaeology*, vol. 25 no. 2, Conceptions of Time and Ancient Society, s.152-174
- Ilse, M. & Skånes, H. 2008 The Swedish Agropastoral Hagmark Landscape. An Approach to Integrated Landscape Analysis. I: Olwig, K. & Jones, M. *Nordic Landscapes. Region and belonging on the northern edge of Europe*. University of Minnesota Press. Minneapolis. s.251-280
- Isacson, M. 2007 *Industrisamhället Sverige. Arbete, ideal och kulturarv*. 1. uppl. Lund. Studentlitteratur
- Jacobsson, B. & Riddersporre, M 2006 *Väg E6 Trelleborg-Vellinge. Arkeologisk utredning steg 1*. UV Syd Rapport 2006:15, Malmö Kulturmiljö, Enheten för arkeologi. Rapport 2006:6.
- Jameson, F. 2005 [1991] Postmodernism, or, The cultural logic of late capitalism. Duke University Press. Durham.
- Jansson, S.1974a Kulturvård och miljövard. i: Brinck m.fl. (red) *Ekologi och Landskap – Praktisk miljökunskap*. Natur och Kultur. Stockholm
- Jansson, S.1974b *Kulturvård och samhällsbildning*. Nordiska museet. Stockholm.
- Jennbert, K. 1993 Släkters hägkomst. Om bruket av bronsåldershögar. I: Larsson (red) *Bronsålderns gravhögar*. University of Lund. Institute of Archaeology. Report Series No.48. s.69 – 78.
- Jensen, O. 2006 Fornlämningsbegreppets historia. En exposé över 400 år. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Johansson, O. 1991 *Restaurering av ängs- och hagmarker*. Statens naturvårdsverk. Solna
- Johnsson, J. G. 1923a De ledande principerna uti fornminnesvårdskommitténs förslag till statliga åtgärder för åstadkommande av en effektiv kulturminnesvård. *RIG 1923 nr 3* s.139 – 148.
- Johnsson, J. G. 1923b Fornminnesvårdskommitténs betänkande. Diskussion. Den 12 februari 1923. *RIG 1923 nr 3* s.148 - 154
- Johnston, B. & Edwards, T. 1994 The commodification of Mountaineering. *Annals of Tourism Research, vol. 21 no. 3*, s.459-478
- Jones, M. 1988 Land-tenure and landscape change in fishing communities on the outer coast of central Norway, c. 1880 to the present. *Geografiska. Annaler B, vol 70 no 1* s.197-204.

- Jones, M. 2006 The European Landscape Convention and the Question of Public Participation. *Landscape Research*, vol. 32 no. 5, s.613 – 633.
- Jones, M. 2007 The interface with law. I: Jones m. fl. (red) Multiple interfaces of the European Landscape Convention. *Norsk Geografisk Tidsskrift* 61 2007. s.209
- Jones, M. 2011 European Landscape and Participation – Rethoric or reality? I: Stenseke & Jones (red) The European Landscape Convention. Challenges of Participation. The European Landscape Convention. Landscape Series Volume 13. s.27-44
- Jönsson, B. Pedersen, E., Tollin, C, Varenius, L. 1992 Hackerören i Järparyd – undersökningar i ett småländskt röjningsröseområde. *Arkeologi i Sverige. Ny följd 1, 1992*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm. s.17-36
- Karlsson, H. 2005 Törnrosas identitetsproblem - En reflektion runt arkeologins och kulturarvsförvaltningens framtida utseende. I: Gustafsson & Staaf (red) *Arkeologi – splittring eller mångfald?* Riksantikvarieämbetet. Stockholm. s.44-53
- Karlsson, H. 2008 Mellan kanon, dialog och fotboll – Kulturarvets demokratiska potential. I: Jönsson, Wallete & Winberg (red) *Kanon och kulturarv. Historia och samtid i Danmark och Sverige*. Centrum för Danmarksstudier 19. MAKADAM. Göteborg. s.83-97
- Klang, L. 1980 Sävsjö och Granhult i Uppvidinge härad – exempel på fossila kulturlandskap. I: Thor & Holmér (red) *Stenen – följeslagaren. Kronobergsboken 1979/80*. Kronobergs läns hembygdsförbund. Växjö. s.32 – 64.
- Klang, L. 1981 Fornminnesinventering och agrarhistoria. Lennart Klang. *Bebyggelsehistorisk Tidskrift nr:2* Medeltidens agrara bebyggelseutveckling. s.53 - 61
- Klang, L. 1982 Fossila odlingsspår vid Skarpemon och Utvängstorp, Utvängstorps socken, Mullsjö kommun, Skaraborgs län. PM angående specialinventering och arkeologisk provgrävning år 1980. 1981-03-09. Df Riksantikvarieämbetet. Dokumentationsbyrån. Sektionen för fornminnesinventering. Promemorior och arbetshandlingar. Nr 1981:6.
- Klang, L. 1986 Kolonisation och bebyggelseutveckling i nordöstra Smålands inland. I: K-G Selinge (red) *Bebyggelsehistorisk tidskrift 11*. Fornlämningar och bebyggelsehistoria. s.136-163.
- Kristoffersson, A. 1924 Landskapsbildens förändringar i norra och östra delen av Färs härad under de senaste tvåhundra åren. En kulturgeografisk studie. Avhandling. Lunds Universitet. Lund.
- Lagerfalk, C. 2001 *Kulturmiljöarbete i skånska kommuner: delprojekt inom miljömålsprojektet Nya miljömål för Skåne*. Länsstyrelsen i Skåne län. Malmö.
- Lagerås, P. 2002 Röjningsrösen och den historiska bygden. *Tidskrift. Arkeologi i sydöstra Sverige 2002/2* s.25-44
- Lagerås, P. 2004 Medeltida expansion i skogsbygd. I: *Tidskrift. Arkeologi i sydöstra Sverige 2004/4*. Temanummer. Widholm & Häggström (red) Vårt kunskapsskaffereri i skogen. Rapport från seminariet Komplexa fornlämningssmiljöer i skogsmark, Jönköping 22-23 oktober 2003. s.41-70.
- Lagerås, P., Jansson, K., & Vestbö, A. 1995 Land-use history of the Axlarp area in the Småland uplands, southern Sweden: palaeoecological and archaeological investigations. *Vegetation history and Archaeobotany 1995:4*. s.223-234
- Lagerås, P., Olsson, M. & Wallin, L. 2000 Röjningsrösens utseende och ålder. Resultat från E4-projektet i norra Skåne. I: Ersgård (red) *Människors platser*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm. s.167-184.

- Larsson, S. 2000 Stadens dolda kulturskikt. Lundaarkeologins förutsättningar och förståelsehorisonter uttryckt genom praxis för källmaterialsproduktion 1890-1990. Avhandling. Lunds Universitet. Lund
- Lenntorp, B. 1976 Paths in space-time environments. A time-geographic study of movement possibilities of individuals. Avhandling. Lunds Universitet. Lund.
- Lenntorp, B. 1998 Orienteringsanvisning i ett forskningslandskap. I s.Gren & Hallin (red) *Svensk kulturgeografi. En exkursion inför 2000-talet*. Studentlitteratur. Lund. s.67 – 86
- Lenntorp, B. 1999 Time-geography – at the end of its beginning. *GeoJournal* 48 s.155–158.
- Lenntorp, B. 2004 Path, Prism, Project and Population: An Introduction. *Geografiska Annaler* B, vol 86-no 4. s.223–226
- Lenntorp, B. 2010 Torsten Hägerstrands världsbild – några tankar om dess utveckling. *Geografiska Notiser* 2 2010 68 – 72.
- Lenntorp, B. 2011 En inblick i den hägerstrandska vävens begreppsflora. I: Palm, J. & Wihlborg, E. (red) *Sammanvävt. Det goda livet i vardagsforskningen*. Tema teknik och social förändring. Linköpings Universitet. Linköping. s.123 – 137.
- Lewan, N. 1967 Landsbebyggelse i förvandling: en studie av utvecklingen i Skåne sedan 1910 med särskild hänsyn till arbetstillfällenas omfördelning. Avhandling. Lunds Universitet. Lund.
- Lewan, N. 1994 Ett Skåne i förändring. Kartor och landskap genom 200 år. Lantmäteriet. Trelleborg.
- Lewan, N. 2004 *Perspektiv på skånska landskap*. Naturskyddsföreningen i Skåne. Lund.
- Linde Bjur, G. 2010 Stationshus. Järnvägsarkitektur i Sverige. Balkong. Stockholm.
- Linder, J. & Magnusson, T. 2003 *Fest i grevskapet. Gränna och Visingsö*. Zoot. Gävle.
- Lindborg, R. m.fl. 2006 *Naturbetesmarker i landskapsperspektiv. En analys av kvaliteter och värden på landskapsnivå*. Hagmarksmistra. CBM:s skriftserie 12. Centrum för biologisk mångfald. Uppsala.
- Lindquist, S.-O. 1968 Det förhistoriska kulturlandskapet i östra Östergötland. Hallebyundersökningen 1. Avhandling. Stockholms Universitet. Stockholm.
- Lindquist, S.-O. 1976 *Fossilt kulturlandskap som agrarhistorisk källa*. Meddelanden från Kulturgeografiska Institutionen vid Stockholms Universitet. Nr B 30. Särtryck ur Västergötlands Fornminnesförenings Tidskrift 1975-1976.
- Ljungström, L. 1987 *-Aendnu gamblare. Fredrik Lilljekvists restaurering av Gripsholms slott och 1890-talets restaureringsdebatt*. Södermanlands museum. Nyköping.
- Lorentzon, M. 2009 Medeltida röjningsrösen vid ett 1800-tals torp. I: Anglert & Lagerås (red) *Människorna och skogen*. Riksantikvarieämbetet. Lund. s.115 – 130.
- Lorentzon, M. 2012 Med focus på järn och kol –Utmarkens utnyttjande väster om Jönköping. *Tabergs bergslag XXIII* Tabergs bergslags hembygdsförening. s.47-58
- Lowenthal, D. 1985 *The past is a foreign country*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Lowenthal, D. 1996 *Possessed by the past. The heritage crusade and the spoils of history*. Free Press. New York.
- Lundgren, L. 1991 "Miljöpolitik på längden och tvären". Några synpunkter på svensk miljövård under 1900-talet. I: Lundgren (red) *Människan och miljön. XXI Nordiska Historikermötet. Umeå 1991*. s.143 - 162
- Magnusson, B. 1992 *Suecia Antiqua et Hodierna*. I: Jonsson (red) *Stormaktstid. Erik Dahlberg och bilden av Sverige*. Läckö institutet. Lidköping. s.97- 112.

- Magnusson, G. 1979 Forntid i Tjust. I ljuset av den senaste fornminnesinventeringen. *Årsbok utgiven av Tjustbygdens Kulturhistoriska förening nr 36*. Västervik. s.13-27.
- Magnusson, L. 1996 *Sveriges ekonomiska historia*. Tiden/Athena. Stockholm.
- Mascher, C. 1992 Västsveriges skogsbygder – ett område med storskalig förhistorisk odling. 1992. *Bebyggelsehistorisk tidskrift nr 23 Uppsatser och studier*. s.7 - 26
- Mascher, C. 1993 *Förhistoriska markindelningar och röjningsröseområden i Västsveriges skogsbygder*. Lic.-avh. Stockholm : Univ.
- Mascher, C. (red) 2002 Agrarhistorisk landskapsöversikt. Västergötland och Dalsland. Länsstyrelsen Västra Götaland. Göteborg.
- Matthewman, S. & Hoey, D. 2006 What happened to Postmodernism? *Sociology*. Vol 40. Nr 3 s.529-547
- May, J. 1996 'A little taste of something more exotic' *Geography* 81 no 1 June 2006. s.57 – 64
- Mels, T. 1999 *Wild landscapes*. Avhandling. Lunds Universitet.
- Mels, T. 2002a Nature, home, and scenery: the official spatialities of Swedish national parks. *Environment and Planning D: Society and Space 2002, volume 20*, s.135 - 154
- Mels, T. 2002b *Sekelskiftesnatur: en (sen)modern antikturunda*. Industrisamhällets agrarlandskap. Bevarande, vård och värde. Rapport från agrarhistoriska seminariets konferens i Lund, 3-4 oktober 2000. Lunds Universitet. Lund. s.9-20
- Mels, T. 2007 Senkapitalismens nimbuslandskap, eller en kritisk kulturell ekonomi. I: Aronsson, Bjälesjö, Johansson (red). *Kulturell ekonomi. Skapandet av värde, platser och identiteter i upplevelsesamhället*. Studentlitteratur. Lund. s.41-67
- Mels, T. & Setten, G. 2007 Romance, practice and substantiveness: What do landscapes do? *Geografiska Annaler B. vol 89 no 3*. s.197–202.
- Mercier, G. 2009 Vidal de la Blache, P. I: Kitchin & Thrift, Editor (red) *International Encyclopedia of Human Geography*. s.147-150.
- Mitchell, C. & de Waal, S. 2009 Revisiting the model of creative destruction: St. Jacobs, Ontario, a decade later. *Journal of Rural studies 25 2009*, s.156 - 167
- Mitchell, D. 1993 *The lie of the land. Migrant workers and the California landscape*. University of Minnesota Press. Minneapolis.
- Mitchell, D. 2005 Landscape. I: Atkinson (red). *Cultural geography. A critical dictionary of key concepts*. Tauris. London. s.49 – 56.
- Mitchell, D. 2007 Work, struggle, death, and geographies of justice: The transformation of landscape in and beyond Californias Imperial Valley. *Landscape Research Vol 32, no. 5*, s.559 – 577.
- Molin, T. 2003 *Den rätta tidens mått: Göthiska förbundet, fornforskningen och det antikvariska landskapet*. Avhandling. Umeå Universitet. Umeå.
- Molin, T. 2007 Att varugöra ett kulturarv. I: Molin & Paju (red) *Industrihistoriska kulturarv i regional utveckling – sociala och ekonomiska aspekter Konferens för kunskapsutveckling och nätverksbyggnad. Rapport från Riksantikvarieämbetet 2007:4 Riksantikvarieämbetet*. Stockholm.
- Molin, T & Paju, M. T. 2007 *Industrihistoriska kulturarv i regional utveckling – sociala och ekonomiska aspekter Konferens för kunskapsutveckling och nätverksbyggnad. Rapport från Riksantikvarieämbetet 2007:4 Riksantikvarieämbetet*. Stockholm.

- Morell, M. 2001 *Jordbruket i industrisambället 1870-1945*. Det svenska jordbrukets historia. Band 4. Natur och kultur/LT. Stockholm,
- Muller, D. 2006 Unplanned Development of Literary Tourism in Two Municipalities in Rural Sweden. *Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism vol 6 no 3*. s.214-228
- Myrdal, J. 1991 Jordbruksutvecklingens nya riktning. *Fataburen 1991*, s.211-222
- Myrdal, J. 1999 *Jordbruket under feodalismen. 1000-1700*. Det svenska jordbrukets historia. Band 2. Natur och kultur/LT. Stockholm.
- Myrdal, J. 2001 Den nya produktionen - det nya uppdraget: jordbrukets framtid i ett historiskt perspektiv. *Regeringen ds2001:68*
- Mårald, E. 2008 Synen på natur och miljö under den högindustriella epoken. i: *Industriland. Tolv forskare om när Sverige blev modernt*. Premiss. Stockholm. s.221-246
- Mårtensson, s.1979. *On the formation of biographies in space-time environments*. Avhandling. Lunds Universitet. Lund.
- Möller, J. 1991 *Godsen och den agrara revolutionen*. Avhandling. Lunds Universitet. Lund.
- Nelsson, H. 1913 En bergslagsbygd. *Ymer H. 3*. s.278 - 252
- Nellhouse, T. 1998 Signs, Social Ontology, and Critical Realism. *Journal for the theory of Social behavior 28:1*, s.1-24.
- Nilsson, B. 2010 Tusenåriga dagsländor: uppdragsarkeologiska platser som resurser i exploateringslandskapet. I: Germundsson & Sanglert (red) *Landskapet, förflutenheten och samtiden. Uppsater om bevarandets dilemman. Rapport tillkommen inom projektet "Det förflutna som samtida resurs - det odelade kulturlandskapets konsekvenser"*. Inst. för Kulturgeografi och Ekonomisk Geografi, Lunds Universitet Rapportur och Notiser 171. s.125 – 133,
- Nilsson, S.1992 Stormakten Sverige. I: Jonsson, L. *Stormaktstid. Erik Dahlberg och bilden av Sverige*. Läckö institutet. Lidköping. s.11-37
- Nord, J. 2009 Changing landscapes and persistent places. An exploration of the Bjäre peninsula. Avhandling. Lunds Universitet. Lund.
- Nordholm, G. 1937 Forntida och medeltida åkrar i Kungsmarken. *Skånes Natur XXIV*, s.83 – 103.
- Nordman, A-M. & Connelid, P. 2001 Samset – inför planerad bostadsbyggnation. Särskild arkeologisk utredning, etapp 1. Sofia församling, Ljungarums socken i Jönköpings kommun, Jönköping län. Arkeologisk rapport 2003:26. Jönköpings läns museum.
- Norman, P. 1989 Rönjningsrösen och förhistoriska gravar. *Arkeologi i Sverige 1986. Rapport RAÄ 1988:2*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm. s.97 - 109
- Nyström, J. 1999 *Planeringens grunder. En översikt*. Studentlitteratur. Lund.
- O'Dell, T. 2005 'Experiencescapes. Blurring Borders and Testing Connections I: O'Dell & Billing (red) *Experiencescape. Tourism, Culture & Economy*. Copenhagen Business School. Copenhagen. s.11-34.
- Olausson, M. 2000a Gustaf III. I: Andersson, Jonstoj, Lundquist (red) *Svensk trädgårdskonst under fyra hundra år*. Byggförlaget. Stockholm. s.96 – 104.
- Olausson, M. 2000b Fredrik Magnus Piper. I: Andersson, Jonstoj, Lundquist (red) *Svensk trädgårdskonst under fyra hundra år*. Byggförlaget. Stockholm. s.105 - 115
- Olsson, G. 1998 Horror vacui I:Gren & Hallin (red) *Svensk kulturgeografi. En excursion inför 2000-talet*. Studentlitteratur. Lund. s.117-132

- Olsson, K., Löfvenberg, M. & Snickars, F. 2002 *Att skapa värden. Natur- och kulturmiljövårdens roll i kunskapssamhället*. Institutionen för Infrastruktur/samhällsbyggnad, KTH. Riksantikvarieämbetet, Naturvårdsverket, Boverket. Stockholm.
- Olsson, K. 2007 Utmaningar i arbetet med platsmarknadsföring: kulturmiljön i den postindustriella samhällsutvecklingen. I: Molin & Paju (red) *Industrihistoriska kulturarv i regional utveckling – sociala och ekonomiska aspekter Konferens för kunskapsutveckling och nätverksbyggnad*. Rapport från Riksantikvarieämbetet 2007:4 Riksantikvarieämbetet. Stockholm. s.23 - 27
- Olsson, R. 2004 Fasta fornlämningar – begrepp och begriplighet. Två uppsatser. Reflektioner kring fornlämningar i samhället. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Olwig, K. 1996 Recovering the Substantive Nature of Landscape. *Annals of the Association of American Geographers, Vol. 86, No. 4* s.630-653.
- Olwig, K., 2007a Norden and the “substantive landscape”. A personal account. *Geografiska Annaller B, vol 89 no 3*, s.283–286.
- Olwig, K. 2007b The European Landscape Convention as 'interface'. I: Jones m.fl. (red) Multiple interfaces of the European Landscape Convention. *Norsk Geografisk Tidsskrift 61 2007*. s.214-215
- Olwig, K. 2007c Editorial: Law, Polity and the Changing Meaning of Landscape. *Landscape research 30:3*, s.293-298
- Olwig, K. 2007d The Practice of landscape 'Conventions' and the just landscape: The case of the European landscape convention. *Landscape research 32:5* s.579-594.
- Palm, L., A. 1999 Befolkning och försörjning i Halland före 1800-talet. *Från Absalon till Järnmölle och Galtabäck - länkar i halländsk medeltid : rapport från konferensen Tvååker för 800 år sedan: jordbruk och järn, handel och sjöfart : den 17-19 oktober 1997*. Högskolans i Halmstad. Halmstad. s.49-67
- Pamp, B. 1988. Ortnamnen i Sverige. 5. uppl. Studentlitteratur. Lund.
- Pederssen, E-A. & Jönsson. B. 2003 Rönjningsröseområdet Järparyd i Rydaholms socken, Finnveden, Småland. I: Widgren (red) *Rönjningsröseområden på sydsvenska höglandet: arkeologiska, kulturgeografiska och vegetationshistoriska undersökningar*. Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet. Stockholm. s.207 - 208
- Peet, R. 1998 *Modern geographical thought*. Blackwell Publishers. Oxford.
- Petersson, M. 2006 Djurhållning och betesdrift. Djur, människor och landskap i västra Östergötland under yngre bronsålder och äldre järnålder. Avhandling. Uppsala Universitet. Uppsala.
- Petersson, O. 2001 *Kommunalpolitik*. 5:e uppl. Nordstedts juridik. Stockholm.
- Pettersson, R. 2001 *Fädernesland och framtidsland. Sigurd Curman och kulturminnesvårdens etablering*. Skrifter från forskningsprogrammet Landskapet som arena nr 2. Institutionen för historiska studier. Umeå Universitet. Umeå Universitet. Umeå.
- Pettersson, R. 2003 *Den svenska kulturmiljövårdens värdegrunder. En idéhistorisk bakgrund och analys*. Skrifter från forskningsprogrammet landskapet som arena nr 7. Avhandling. Stockholms Universitet. Stockholm.
- Pettersson, R. 2004 *Blick för kultur. Idéhistoriska aspekter på etnologisk och arkeologisk kulturforskning i Sverige under 1900-talet*. Skrifter från forskningsprogrammet Landskapet som arena nr 9. Kulturens frontlinjer nr 51. Umeå.
- Pine, J. & Gilmore, J. 1999. The experience economy. Work is theatre & every business a stage. Harvard Business Review Press. Boston.

- Potter, C. & Tilzey, M. 2005 Agricultural policy discourses in the European post-Fordist transition. Neoliberalism, neomercantilism and multifunctionality. *Progress in Human Geography* 29, s.581-600
- Pred, A. 1981 Social Reproduction and the Time-Geography of Everyday Life. *Geografiska Annaler B, vol 63, no 1.* s.5-22
- Pred, A: 1984 Place as Historically Contingent Process: Structuration and the Time- Geography of Becoming Places. *Annals of the Association of American Geographers, Vol. 74, No. 2* s.279-297
- Pred, A. 1987 [1985] The social becomes the Spatial, the Spatial Becomes the Social s.Enclosures, Social Change and the Becoming of Places in the Swedish Province of Skåne. I: Gregory & Urry (red) *Social Relations and Spatial Structures*. Macmillan Education. London. s.337 - 366
- Primdahl, J. 2007 The interface with globalisation. I: Jones m.fl. (red) Multiple interfaces of the European Landscape Convention. *Norsk Geografisk Tidsskrift* 61 2007. s.213-214
- Päiviö, E-L. 2008 *Det agrara landskapet på vinst eller förlust: biologiska och historiska värden inom lantbrukets nya uppdrag*. Avhandling. Sveriges lantbruksuniversitet. <http://epsilon.slu.se/200895.pdf> Uppsala.
- Riddersporre, M. 1992 Sugar-beet cropping and arial photography in the service of archaeology. I: Larsson, Callmer & Stjernquist (red.) *The archaeology of the cultural landscape. Field work and research in a south Swedish rural region*. Almqvist & Wiksell International. Stockholm. s.481-482.
- Riddersporre, M. 1993 Ska man tycka om slätten? I: Riddersporre (red) Kan man tycka om slätten? eller Kan man tycka om slätten? Rapport från ett seminarium. Riksantikvarieämbetet. s.6-9.
- Riddersporre, M. 1995 *Bymarken i backspegeln*. Avhandling. Lunds Universitet. Lund.
- Riddersporre, M. 2003 *Enskifteslandskapet kring Skurup och Svaneholm*. Länsstyrelsen i Skåne Län. Skåne i utveckling / Malmö Kulturmiljö. Enheten för Kulturmiljövård 2006:003. Malmö.
- Riddersporre, M. 2010 Kulturmiljövårdens intressen – I och II: Tre exempel från Skåne. I: Germundsson & Sanglert (red) Landskapet, förflutenheten och samtiden. Uppsatser om bevarandets dilemman. Rapport tillkommen inom projektet "Det förflutna som samtida resurs - det odelade kulturlandskapets konsekvenser". Institutionen för Kulturgeografi och Ekonomisk Geografi, Lunds Universitet Rapporter och Notiser 171 Lund. s.97-124
- Rosén, C. 2008 Uppdragsarkeologi och samtidsarkeologi - oförenliga begrepp? I: Burström (red.). *Samtidsarkeologi - varför gräva i det nära förflutna? Rapport från en session vid konferensen IX Nordic TAG i Århus 2007*. Arkeologi, Institutionen för kultur och kommunikation, Södertörns högskola. Huddinge. s.79-86
- Roslund, M. 2006 Mannaminnnet räcker inte till - Om arkeologin som politiskt medel för nutid och framtid. *Fornvännen* 2006 Årg 101 nr 3. s.198-204.
- Rudebeck, E. 2010 Fornlämningarnas landskap i kulturmiljövårdens politiska ekonomi. I: Germundsson & Sanglert (red) Landskapet, förflutenheten och samtiden. Uppsatser om bevarandets dilemman. Rapport tillkommen inom projektet "Det förflutna som samtida resurs - det odelade kulturlandskapets konsekvenser". Institutionen för Kulturgeografi och Ekonomisk Geografi, Lunds Universitet Rapporter och Notiser 171 Lund. s.19-60
- Rønne, P. 1993 Kongens Høje. En gruppe gravhøje fra ældre bronsålder på Ringsted Mark, Midtsjælland. I: Larsson, Lars (red) *Bronsålderns gravhögar*. University of Lund. Institute of Archaeology. Report Series No.48. Lund. s.9-46
- Saltzman, K. 1997 >>En stilla och enfaldig landsbygd>> I: Saltzman & Svensson (red) *Moderna landskap. Identifikation och tradition i vardagen*. Natur och kultur. Stockholm. s.157-179

- Sandell, K. 2001 Några aspekter på svenska reservatsdilemmans förutsättningar. Arbetsrapport om allemansrätt, naturvård och landskapsperspektiv inför fördjupade studier i forskningsprogrammet FjällMistra om fjälllandskapets tillgänglighet. Forskargruppen Turism och Fritid,
- Sanglert, C. J. 2008. Ju förr dess bättre? Tidsgeografiska perspektiv på landskapsvärden. I: Burström (red) *Samtidsarkeologi - varför gräva i det nära förflutna? Rapport från en session vid konferensen IX Nordic TAG i Århus 2007*. Södertörn Archaeological Studies 6. Huddinge. s.79-86
- Sanglert, C. J. 2010 Avgränsningens konsekvenser. I: Tomas Germundsson & Carl-Johan Sanglert (red) *Landskapet, förflutenheten och samtiden. Uppsater om bevarandets dilemman. Rapport tillkommen inom projektet "Det förflutna som samtida resurs - det odelade kulturlandskapets konsekvenser"*. Institutionen för Kulturgeografi och Ekonomisk Geografi, Lunds Universitet Rapporter och Notiser 171 Lund. s.133 - 147
- Sanglert, C. J. & Inwald, J. 2003 Kartering av fossila odlingslämningar. Dejarp, Hovs socken. Malmö Kulturmiljö.
- Sanglert, C. J. & Vestbö-Franzén, Å. i manus Att planera det förflutna. I: Wästfelt (red) *Det föränderliga landskapet*. Riksantikvarieämbetet.
- Sangren, S. 1992 Rhetoric and the Authority of Ethnography. "Postmodernism" and the social reproduction of texts. *Current Anthropology vol 33 no 1*. s.277-307
- Sarlöv Herlin 2007a The European Landscape Convention – a brief presentation. I: Jones, Howard, Olwig, Primbdahl, Sarlöv Herlin (red) *Multiple interfaces of the European Landscape Convention. Norsk Geografisk Tidsskrift Vol 61*, s.207-208
- Sarlöv Herlin 2007b The Interface with landscape ecology. I: Jones, Howard, Olwig, Primbdahl, Sarlöv Herlin (red) *Multiple interfaces of the European Landscape Convention. Norsk Geografisk Tidsskrift Vol 61*, s.210-211
- Sauer, C. 1925 *Morphology of landscape*. University of California publications in geography 2:2. Berkeley.
- Sauer, C. 1956 Summary Remarks: Retrospect. I: Thomas (red) *Man's Role in Changing the face of the earth*. University of Chicago Press. Chicago. s.1131 - 1135
- Saunders, T. 1999 Några slutsatser från att integrera skriftliga källor och stratigrafi. *META 1999 nr 3*. s.31 - 44
- Saunders, T. 2000 Some implications arising from interpreting documents and stratigraphy. I: Roskams (red) *Interpreting Stratigraphy. Site excavation, recording procedures and stratigraphic analysis. Papers presented to the Interpreting Stratigraphy Conferences 1993-1997. BAR International Series 910*. 2000. Archaeopress. Oxford. s.217 – 223.
- Sayer 1979 Epistemology and the Conceptions of People and Nature in Goegrphy. *Geoforum Vol 10* s.19-44
- Sayer, A. 1992 *Methods in social science. A realist approach*. Routledge. London.
- Sayer, A. 2000 *Realism in social science*. Sage. London.
- Selander, s.1955 *Det levande landskapet i Sverige*. Band I – II. Bonnier. Stockholm.
- Selinge, K.-G. 1974 *Kulturlandskapet. Översiktlig dokumentation och planering*. Riksantikvarieämbetet Rapport D4 1974. Stockholm.
- Setten, G. 2003 Landscapes of gaze and practice. *Norsk geografisk tidsskrift*. 2003 vol 57 nr 3, s.134-144
- Simmons, D., Stachiw, M., & Worrell, J., E. 1993 The total site matrix. Strata and structure at the Bixby Site. I: Harris, Brown & Brown (red). *Practices of Archaeological Stratigraphy*. London. Academic Press. s.181-197

- Sjöbeck, M. 1952 Utarmning och livsutrymme i det förhistoriska och medeltida landskapet. *Småländska kulturbilder. Meddelanden från Jönköpings läns hembygdsförbund XXV*. Jönköpings läns museum. Jönköping. s.7-30
- Sjöbeck, M. 1964a Skottskog och grässvål. *Sveriges Natur. Årsbok 1964*. Naturskyddsföreningen. Stockholm. s.27-52
- Sjöbeck, M. 1964b Simremarken, Krattmarken och Sommarängen, en markhistorisk undersökning i Sydsåne. *Skånes natur nr 51*. Skånes naturskyddsförening. Lund. s.140-167.
- Sjöbeck, M. 1973 *Det sydsvenska landskapets historia och vård*. Föreningen Landskronatraktens natur. Landskrona.
- Skansjö, S. 1983 *Söderslätt genom 600 år. Bebyggelse och odling under äldre historisk tid*. Skånsk senmedeltid och renässans 11. Avhandling. Lunds Universitet. Lund.
- Skansjö, S., Riddersporre, M. & Reinsert, A. 1989 Huvudgårdarna i källmaterialet. I: Andersson, H. & Anglert, M. (red) *By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadområdets medeltid*. Lund Studies in Medieval Archaeology 5. Lund.
- Skånes, H. 1990 Changes in the Rural Landscape and the Impact on Flora. A retrospective Case Study Using Aerial Photographs. *Geografiska Annaler A, vol 72, no 1*. s.129 – 134.
- Smeds, K. 2007 Försvinnandets kultur och mumifieringen av en värld – om tidsångest och bevarandestrategier. I: Molin & Paju (red) *Industrihistoriska kulturarv i regional utveckling – sociala och ekonomiska aspekter Konferens för kunskapsutveckling och nätverksbyggnad*. Rapport från Riksantikvarieämbetet 2007:4. Riksantikvarieämbetet. Stockholm. s.36-45
- Smith, L. 2006 *Uses of heritage*. Routledge. New York.
- Smith, N. 1996 The production of nature. I: Robertson, Mash, Tickner, Curtis, Putman (red). *FutureNatural. Nature, science, culture*. Routledge. London. s.35-54
- Smith, N. 2008 The production of nature. I: Bauder, Harald & Engel-Di Mauro, Salvatore (red.) *Critical geographies. A collection of readings*. s.368 – 40. Tillgänglig på Internet: <http://www.praxis-epress.org/CGR/contents.html> Tidigare publicerad i: Smith 1984 Uneven development. s.34-65
- Stensberg, A., Østergaard Christensen, J. & Nielsen, S. 1968 *Atlas over en del af middelalderlandsbyen Borups agre i Borup ris skov ved Tystrup sø, Sjælland*. København.
- Steinmetz, G. 1998 Critical realism and historical sociology. A Review Article. *Comparative studies in society and history. vol 40 no 1*, s.170-186
- Stenberger, M. (red.) 1955. *Vallhagar. A migration period settlement on Gotland, Sweden*. Copenhagen.
- Stenseke, M. 1997 Bonden och landskapet. Ägares och brukares relationer till markerna och förutsättningarna för en uthållig markanvändning. Avhandling. Lunds Universitet. Lund.
- Stenseke, M. 2008 Local participation in cultural landscape maintenance. Lessons from Sweden. I: *Land Use Policy 26 2009*, s.214-223
- Stenström, N., G. 1945 *Slöinge och Efra socknar. En kulturgeografisk studie*. Avhandling. Göteborgs Universitet. Göteborg.
- Stjernquist, B. 1993 Utvärdering och synpunkter för framtiden. I: Stjernquist, Carlie, Ryberg, Ödman (red) *Arkeologi och samhälle. Fornlämningarnas behandling i samhällsplaneringen*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm. s.415 – 432
- Storbjörk, S. 2001 Vägskäl. Miljöfrågan, subpolitiken och planeringsidealets praktik i fallet riksväg 50. Avhandling. Linköpings Universitet. Linköping.

- Strömberg, A. 2007 *Samordning, hyfs och reda: stabilitet och förändring i svensk planpolitik 1945-2005*. Avhandling. Uppsala Universitet. Uppsala.
- Sundin, B. 2006 Nature as Heritage: The Swedish Case. I: Olwig & Lowenthal (red) *The Nature of Cultural Heritage and the Culture of Natural Heritage. Northern Perspectives on a Contested Patrimony*. International Journal of Heritage Studies. Årgång 11 (2005) nr 1 s.9-20.
- Sundin, B. & Sörlin, S. 1998 Landskapets värdefrågor. Kring miljö- och kulturmiljö som historiskt problemfält. I: Pettersson & Sörlin (red) *Miljön och det förflutna. Landskap, minnen, värden*. s.3-19.
- Svarstad, H., Daugstad, K., Vistad, O-I., & Guldvik, I. 2006 New Protected Areas in Norway: Local Participation without Gender Equality. I: *Mountain Research and Development vol 26 no 1*. s.48-54
- Svensson, B. 1998 Hur utövas makten över landskapet? Tid och plats som kompetens i den moderna kulturmiljön. I: Pettersson & Sörlin (red). *Miljön och det förflutna. Landskap, minnen, värden*. Umeå. s.50-75
- Svensson, H. 2005 Öppna och slutna rum – enskiftet och de utsattas geografi. Husmän, bönder och gods på den skånska landsbygden under 1800-talets första hälft. Avhandling. Lunds Universitet. Lund.
- Sommarin, E. 1938 *Ur skånska jordbrukets historia från 1800-talets början till 1914*. Malmö
- Sporrong, U. 1996 Odlingslandskap och landskapsbild. Studier till kulturmiljöprogram för Sverige. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Sörlin, S. 1988 Framtidslandet. Debatten om Norrland och naturresurserna under det industriella genombrottet. Avhandling. Umeå Universitet. Stockholm.
- Sörlin, S. 1991 *Naturkontraktet: om naturumgängets idéhistoria*. Carlsson. Stockholm.
- Tagesson, G. 2001 Kulturarvet i teori och praktik - en debatt som aldrig blev av. I: Andrén & Ersgård & Winberg (red) *Från stad till land*. Almqvist och Wiksell International. Stockholm. s.399-405
- Therborn, G. 2008 *From marxism to post-marxism?* Verso. London.
- Thrift, N. 2005 Torsten Hägerstrand and social theory. *Progress in Human Geography vol. 29 no. 3* s.337-340
- Thorell, K. 2008 Naturvårdsplanering med förnakring i det lokala. Villkor för delaktighet och underifrånperspektiv i värden av värden i odlingslandskapet. Avhandling. Göteborgs Universitet.
- Tollin, C. 1989 Røjningsrösen i Södra Sverige. I: *Arkeologi i Sverige 1986*. Rapport RAÄ 1988:2. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Tollin, C. 1991 *Ättebackar och ödegården: de äldre lantmäterikartorna i kulturmiljövården*. Stockholm. Riksantikvarieämbetet.
- Tollin, C. 2002 Skurup-Saritslöv – fornlämningsfri agrarstapp. Är den agrara revolutionens landskap utan natur/kulturvården? I: Germundsson (red) *Industrisamhällets agrarlandskap: bevarande, vård och värde : rapport från agrarhistoriska seminarier konferens i Lund, 3-4 oktober 2000*. Lund: Inst. för kulturgeografi och ekonomisk geografi, Lunds universitet. Lund. s.27 – 34.
- Tuan, Y-F. 1989 Surface Phenomena and Aesthetic Experience. *Annals of the Association of American Geographers Vol. 79, No. 2*. s.233-241
- Waern, K. 2000 Carl Wilhelm Carlberg. I: Andersson, Jonstoj & Lundquist (red) *Svensk trädgårdskonst under fyra hundra år*. Byggförlaget. Stockholm. s.88-99
- Welinder, S. 1993 *Miljö, kultur och kulturmiljö*. Almqvist & Wiksell International. Stockholm.

- Welinder, S. 2003 Min svenska arkeologihistoria. Ett ekonomiskt och socialt perspektiv på 1900-talet. Studentlitteratur. Lund.
- Welinder, S, Pedersen, E A & Widgren, M 1998 *Jordbrukets första femtusen år. 4000 f. Kr.-1000 e. Kr.* Det svenska jordbrukets historia. Band 1. Natur och kultur/LT. Stockholm.
- Werbart, B. 2005 Arkeologi – ”Dead or lajv” Vart är arkeologiska museer på väg? I: Gustafsson & Staaf (red) *Arkeologi – splittring eller mångfald?* Riksantikvarieämbetet. Stockholm. s.6-19
- Vestbö [Franzén], Å. 1991 *Fossil åkermark. Norra Unnaryd sn, Jönköpings kn.* Arkeologisk rapport 1991:4.
- Vestbö-Franzén, A. 1997. Aspekter på odling. I: Nordström & Varenius (red) *Det nära förflutna – om arkeologi i Jönköpings län. Småländska kulturbilder 1997.* Jönköpings läns museum. Jönköping. s.194-211
- Vestbö-Franzén, Å. 2005 Råg och rön. Om mat, människor och landskapsförändringar i norra Småland, ca 1550 – 1700. Avhandling. Stockholms Universitet. Stockholm.
- Vestbö-Franzén, Å. 2010 Några vackra stenar i en påse – Vad gör vi med riksintressena i landskapskonventionens tidevarv? I: Germundsson & Sanglert (red) *Landskapet, förflutenheten och samtiden. Uppsatser om bevarandets dilemman.* Institutionen för Kulturgeografi och Ekonomisk Geografi, Lunds Universitet Rapporter och Notiser 171. Lund. s.61 – 96
- Westermark, Å. 2003 Informal livelihoods. Women’s biographies and reflections about everyday life. A time-geographic analysis in urban Colombia. Avhandling. Göteborgs Universitet. Göteborg.
- Wetterberg, O. 1992 Monumet och miljö. Perspektiv på det tidiga 1900-talets byggnadsvård i Sverige. Avhandling. Chalmers tekniska högskola.
- Widgren, M. 1986 Fossilt odlingslandskap i fornlämningsregistret. I: Selinge (red) *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 1986:11. Fornlämningar och bebyggelsehistoria. s.164-173
- Widgren 1990 Inledning. I: Ljungren (red) Rönjningsrösen i skogsmark – en nyckel till Sydsveriges äldre odlingshistoria. Redovisning av ett seminarium den 12 februari 1990 anordnat av Skogs- och Lantbrukshistoriska seminariet. Kungliga skogs- och lantbruksakademien. Rapport nr 49. Stockholm.s.6-7
- Widgren, M. 1991 Vem tar ansvar för landskapshistorien vid exploateringsundersökningar? *META* 90 1-2. s.14-24.
- Widgren, M. 1992 Stripfields in an Iron-Age context: a case study from Västergötland, Sweden. Särtryck från *Landscape History Vol. 12. 1990.* Meddelanden Serie B 73 Kulturgeografiska Institutionen, Stockholms Universitet. s.5-24
- Widgren, M. 1997 Fossila landskap. En forskningsöversikt över odlingslandskapets utveckling från yngre bronsålder till tidig medeltid. Meddelanden från Kulturgeografiska Institutionen Stockholms Universitet. Stockholm.
- Widgren, M. 1999 Den internationella kulturlandskapsforskningens idéhistoria och begreppsapparat. I: Riddersporre (red) *Att gräva agrarhistoriska lämningar. Rapport från ett seminarium i Lund. 27 – 28 januari 1998.* University of Lund. Institute of Archaeology. Report Series 64. Lund. s.47 – 50
- Widgren, M. 2000 Precolonial Landesque Capital. A Global Perspective. I: Hornborg, McNeill, John & Martinez-Alier (red.) (2007). *Rethinking environmental history. World-system history and global environmental change.* Lanham. Altamira. s.61 – 77.

- Widgren, M. 2003 Sammanfattande diskussion. I: Widgren (red) *Röjningsröseområden på sydsvenska höglandet: arkeologiska, kulturgeografiska och vegetationshistoriska undersökningar*. Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet. Stockholm. s.207 – 208
- Widgren, M. 2004 Can landscapes be read? I: Palang, Sooväli, Antrop & Setten (red) *European rural landscapes. Percistance and change in a globalising environment*. Kluwer Academic Publishers. Boston. s.455-465
- Widgren, M. & Johanssen, B. 2003 Förord. I: Widgren (red) *Röjningsröseområden på sydsvenska höglandet: arkeologiska, kulturgeografiska och vegetationshistoriska undersökningar*. Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet. Stockholm s.5
- Wihlborg, E. 2005 Flexible use of time to overcome constraints. A time-geographical discussion about power and flexibility. *HOME-ORIENTED INFORMATICS AND TELEMATICS, IFIP, 2005, Volume 178/2005*, s.1-14.
- Wihlborg, E. 2011 Makt att äga rum. En essä om tidsgeografisk epistemologi. I: Palm & Wihlborg (red) *Sammanvävt. Det goda livet i vardagsforskningen*. Tema teknik och social förändring. Linköpings Universitet. Linköping. s.108 - 122.
- Williams, D. C. 1953 The Myth of Passage. *The Journal of philosophy vol 84 no 15* s.457 - 472.
- Willim, R. 2005 Looking with new eyes on the old Factory. On the rise of industrial cool. I: O'Dell & Billing (red) *Experiencescapes. Tourism, Culture, and Economy*. Copenhagen Business School. Copenhagen. S35-50
- Wilstadius, P. 1942a Den första fornminnesinventeringen i Jönköpings län. Prästerskapets ransakningar om gamle antikiteter och monumenter åren 1667 – 1690. Med inledning och kommentarer av Paul Wilstadius. I: *Meddelanden från Norra Smålands Fornminnes- och Jönköpings läns Hembygdsförbund XV*. Jönköping. s.3- 8.
- Wilstadius, P. 1942b Ransakningen under domkapitlens överinseende 1667 – 1669 I: *Meddelanden från Norra Smålands Fornminnes- och Jönköpings läns Hembygdsförbund XV*. Jönköping. s.9 - 48
- Wilstadius, P. 1942c Ransakningen under landshövdingeämbetets överinseende 1689 – 1690 I: *Meddelanden från Norra Smålands Fornminnes- och Jönköpings läns Hembygdsförbund XV*. Jönköping. s.49 – 93
- Winberg, B. 1979 Tjustbygdens bronsålder – några kommentarer kring tre kartor. *Årsbok utgiven av Tjustbygdens Kulturhistoriska förening. Nr 36*. Västervik. s.29-43
- Winberg, B. 1986. Stensträngar och gravar som källmaterial vid studiet av järnålderns bebyggelse. I: Selinge (red) *Fornlämningar och bebyggelsehistoria. Bebyggelsehistorisk tidskrift nr 11* s.106-120
- Winther Jørgensen, M. & Phillips, L. 2000 *Discourse analysis as theory and method*. Sage. London.
- Wizelius, T. 1995 Bevara biologisk mångfald. Sammanfattning av Naturvårdsverkets aktionsplan för biologisk mångfald. Naturvårdsverket
- World Commission on Environment and Development 1988 *Vår gemensamma framtid. [rapport från] Världskommissionen för miljö och utveckling under ordförandeskap av Gro Harlem Brundtland*. Prisma/Tiden. Stockholm.
- Wrammer, P. & Nygård, O. 2010 Från naturskydd till bevarande av biologisk mångfald. Utvecklingen naturmiljöarbetet i Sverige med särskild inriktning på områdesskyddet. COMREC Studies in Environment and Development No.2. Huddinge.

- Wästfelt, A. 2003 Minnet av det bortglömda landskapet. I: Jansson (red) *Med landskapet i centrum. Kulturgeografiska perspektiv på nutida och historiska landskap*. Meddelanden 119. Stockholms Universitet. Stockholm. s.301-314
- Wästfelt, A. 2004. Continuous landscapes in finite space: making sense of satellite images in social science. Avhandling. Stockholms Universitet. Stockholm.
- Wärneryd, O. 2011 Om mötesplats. I: Palm & Wihlberg (red) *Sammanvävt. Det goda livet i vardagsforskningen. En vänbok till Kajsa Ellegård*. Tema teknik och social förändring. Linköpings Universitet. Linköping. s.138-145
- Zachrisson, T. 1997 Antikvariernas och andras landskap. I: Friberg (red) *Fornlämningar och folkminnen*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm. s.12 – 49
- Åquist, A.-K. 1991 *Tidsgeografi i samspel med samhällsteori*. Avhandling. Lunds Universitet. Lund.
- Ödman, E., Bucht, E. & Nordström, M. 1982 *Vildmarken och välfärden*. LiberFörlag. Stockholm.
- Ödman, E. 1993a Lagstiftning och administration berörande fornminnesvård och fysisk planering. I: Stjernquist, Carlie, Rydberg, Ödman (red) *Arkeologi och samhälle. Fornlämningars behandling i samhällsplaneringen*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.s.31 - 88
- Ödman, E. 1993b Planeringsprocessen – dess instrument och aktörer. I: Stjernquist, Carlie, Rydberg, Ödman (red) *Arkeologi och samhälle. Fornlämningars behandling i samhällsplaneringen*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm. s.381-414
- Östlund, J. 2007 Lyckolandet. Maktens legitimering i officiell retorik från stormaktstid till demokratins genombrott. Avhandling. Lunds universitet. Lund

AVHANDLINGAR

- I. *Johanna Bergman Lodin*: Engendered promises, gendered challenges. Changing patterns of labor, control and benefits among smallholder households growing NERICA in Uganda (2012)
- II. *Doblog Tore Anstein*: Høyvekstbedrifter og regionale finansieringssystemer (2012)
- III. *Patrik Olsson*: Ömse sidor om vägen: Allén och landskapet i Skåne 1700-1900 (2012)
- IV. *Ingrid Helene Garmann Johnsen*: Social Capital and Regional Innovation Systems – Bridging approaches and broadening understanding of knowledge sharing and innovation (2012)
- V. *Roman Martin*: Knowledge Bases and the Geography of Innovation (2012)
- VI. *Monica Plechero*: The changing geography of innovation – Chinese and Indian regions and the global flows of innovation (2012)
- VII. *Erik Jönsson*: Fields of Green and Gold: Territorial hunger, rural planning, and the political ecologies of high-end golf (2013)
- VIII. *Elena Zukauskaitė*: Institutions and the Geography of Innovation: A Regional Perspective. (2013)
- IX. *Carl Johan Sanglert*: Att skapa plats och göra rum -Landskapsperspektiv på det historiska värdets betydelse och funktion i svensk planering och miljövård. (2013)

Att skapa plats och göra rum

Den rumsliga avgränsningen av olika värden är ett centralt inslag i modern planering och miljövard, inte minst i omsorgen om olika historiskt betingade värden. Vid sidan av att bevara olika värden har avgränsningen av till exempel fornlämningar, naturreservat och riksintressen också inneburit att ytor blivit tillgängliga för andra funktioner. Avgränsningen av det historiska värdet har därför också en politisk dimension. Det moderna planeringssystemet har med tiden kommit att bli allt mer ifrågasatt. Kritiken har till stor del riktats mot den sektorsvisa uppdelningens konsekvenser och förutsättningarna för en hållbar landskapsutveckling, men handlar också om den ideologiska och moraliska grunden för att administrera landskapets värden. Arbetet med avhandlingen har, med utgångspunkt i den så kallade kritiska realismen och tidsgeografin, syftat till en kritisk analys av hanteringen av historiska landskapsvärden i svensk miljövard och planering. Arbetets empiriska grund utgörs av ett antal fallstudier av faktiska platser som varit föremål för olika planeringsåtgärder för att skydda, bevara eller utveckla platsens historiska värden, samt kvalitativa analyser av lagstiftning, policydokument och andra texter. Resultaten av analyserna tydliggör dels hur olika värden formas som administrativa objekt genom olika former av representation och dels hur avgränsningen av olika värden bidrar till att tillgängliggöra landskapet för det samtida samhällets ändamål.

LUNDS
UNIVERSITET

LUNDS UNIVERSITET
Samhällsvetenskapliga fakulteten
Institutionen för Kulturgeografi och
Ekonomisk Geografi
ISBN 978-91-7473-687-8

